

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXI.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XVII.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:
Velkey Ferenc

Technikai és olvasószerkesztő:
Brigovác László

A rezümét ellenőrizte, fordította:
Szabó Tibor

Debreceni Egyetem, Debrecen
2009 (2012)

ISSN szám: 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN szám: 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

Szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)
Solymosi László (Debreceni Egyetem)
Szabó Edit (Debreceni Egyetem)

Lektorálták:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

Készült a Debreceni Egyetem
sokszorosító üzemében

Tartalom

Ókortörténeti forráskutatások

Takács Levente: Nero coloniái	5
Tóth Orsolya: A <i>temperantia</i> fogalmának macrobiusi értelmezése	13
Szabó G. László: A győzelmi cognomenek használata a Kr.u. III. században	35
Molnár Levente: Uneme és a Szaruszava-i tó – Egy szerelmi öngyilkosság vizsgálata a Japán ókorból	45

A középkor világa

Pósán László: A litván állam létrejötte és megszilárdulása	63
Bradács Gábor: A II. András-kori magyar-német kapcsolatok a kortárs német elbeszélő források tükrében	85
Gulyás László Szabolcs: Mészégetők és a mész forgalma a Mohács előtti Magyarországon	99
Jaczkó Sándor: A középkori kalocsai egyháztartomány szinodális tevékenysége	123

Magyarország a 18-19. században

Baráth Julianna: Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor katonai együttműködése a felvidéki hadjárat idején	141
Demjénné Katona Mária: Az önálló balmazújvárosi német egyházi gyülekezet létrejötte és jellemzői a 18-19. században	153
Czinege Szilvia: „Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”	173

20. századi műhely (értekezés-fejezetek)

Mudrák József: A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatói társadalma (1914-1949)	205
Novák Zoltán: A Románia elleni 1944-es szövetséges bombázóhadjárat	235

Contents

Studying Ancient Historical Sources

Levente Takács: Nero's Colonies	5
Orsolya Tóth: Macrobius' Explanation of the Temperantia-definition	13
László Szabó G.: The Use of Victorial Cognomens in the 3rd century A. D.	35
Levente Molnár: Uneme and the Sarusawa Pond – Investigating an Ancient Japanese Love-Suicide	45

The World of the Middle Ages

László Pósn: The Birth and Stabilization of the Lithuanian State	63
Gábor Bradács: Hungarian-German Relations under Andrew II Based on Contemporary German Narrative Texts	85
László Szabolcs Gulyás: Lime-burning and the Commerce of Lime in Hungary before 1526	99
Sándor Jaczkó: The Synodial Function of the Medieval Archdiocese of Kalocsa	123

Hungary in the 18-19th Centuries

Julianna Baráth: Military Cooperation between Miklós Bercsényi and Sándor Károlyi during the Campaign in Upper Hungary	141
Mária Demjénné Katona: The Establishment and Characteristics of the Separate German Congregation of Balmazújváros in the 18-19 th Centuries.....	153
Szilvia Czinege: "Finally it came to my mind to discuss this with Mett[ernich]"	173

Workshop on 20th Century History (Dissertation Chapters)

József Mudrák: The Social Background of the Students of the Faculty of Arts at the University of Debrecen between 1914 and 1949	205
Zoltán Novák: The Air-attack of the Allied Forces against Romania in 1944	235

Takács Levente

Nero Coloniái¹

A *Corpus Agrimensorum Romanorum* címen ismert gyűjteményt valószínűleg a hatodik század folyamán állították össze római földmérők szakmunkáiból, törvényekből és császári rendeletekből, valamint más jellegű, pl. geometriai munkák *excerptum*aiból. Ebben a gyűjteményben kapott helyet az ún. *Liber Coloniarum*, amely tulajdonképpen két városlista. Az első itáliai és dalmáciai coloniákat sorol fel rövid megjegyzésekkel. A második csak itáliaiakat. Az egyes településekhez fűzött rövid megjegyzések a város státuszán és az alapító nevén kívül utalnak még a föld felparcellázásának mikéntjére, a centuriák számára vagy méretére, illetve megadják a szolgalmi utak szélességét. A *Liber Coloniarum* Gracchusok előtti alapításokkal nem foglalkozik, s a legkésőbbi császár, akit megemlít, Commodus.²

A *Liber Coloniarum* így kezdődik: *Incipit liber Augusti Caesaris et Neronis*. A kutatóknak Augustus Caesar azonosítása nem okozott különösebb fejtörést. Soha senki nem gondolt másra, csak Augustusra. Ez Augustus tevékenységének fényében egyáltalán nem meglepő. Jól ismert, hogy az első *princeps* saját bevallása szerint csak Itáliában 28 coloniát alapított. A colonia-alapítások részletkérdéseit átfogó módon igyekezett szabályozni. Általános érvénnyel próbálta például meghatározni a *centuriati*óban használt mezsgyék szélességét. A *decimanus maximus* 40 láb, a *kardo maximus* 20 láb, az *actuariusok* 12 láb, a *subruncivi* pedig 8 láb szélességű lett. Mellőzve most Augustus kiterjedt tevékenységét, csupán arra utalunk még, hogy a később említendő városok esetében is gyakorta előfordulnak olyan kifejezések, mint

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Széchenyi Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² O. A. W. DILKE: *The Roman Land Surveyors*. David & Charles, Newton Abbot, 1971. 228. Brian CAMPBELL: *The Writings of the Roman Land Surveyors*. The Society for the Promotion of Roman Studies, London, 2000. xl-xliv.

pl. *ager eius limitibus Augusteis est adsignatus*, ami önmagában is utal Augustus jelentőségére e tekintetben.³

A Nero névvel kapcsolatban viszont egyáltalán nem alakult ki konszenzus. A kutatók egy része amellet van, hogy itt tulajdonképpen Tiberiusról van szó. Szóba került még Claudius is. Van azonban olyan nézet, miszerint mégiscsak a valódi Nerót kellene a címben sejteni.⁴ Ha „Nero, a véres költő” neve elhangzik, a legtöbb emberben negatív képzetek jelennek meg. Ennek a sötét képnek a forrása egészen az antik történet- és életrajzírókig megy vissza. Nero és kormányzata megítélése sok tekintetben mind a mai napig őrzi azt az ellenséges hangulatot, amely már az ókori írókat is jellemezte. Suetonius és Tacitus még egyes intézkedéseiről elismerően szól, bár náluk is gaztettei dominálnak, ezzel szemben – amennyire töredékeiből megítélhető – Cassius Dio már nem talál pozitív vonásokat Nero uralkodásában. Nyilvánvalóan nem segített a Nero-portrén, hogy ő volt az első keresztényüldöző császár.⁵

Ennek fényében érdemes közelebbről megvizsgálni, mi készíthette a *Liber Coloniarum*nak címet adó személyt, hogy az egyébként nem jól csengő Nero nevet belefoglalja vagy benne hagyja az *incipit*ben.

A modern szakmunkák, különösen azok, amelyek a római gazdaságtörténettel foglalkoznak, nem ítélik meg annyira negatívan Nero korát, mint az irodalmi források. Jó néhány pozitív intézkedéséről adnak számot. (1) Nero megváltoztatta az *aerarium* feletti felügyelet rendszerét. A quaestorok helyett praefectusokat helyezett az államkincstár élére, érett korú és a gyakorlatban bevált embereket – Tacitus indoklása szerint.⁶ (2) A közvetlen adók eltörlésének gondolata is meglehetősen újszerű gazdaságpolitikai koncepciót takar.⁷ (3) A pénz nemesfémtartalmának csökkentése vélhetően átgondolt és a 33-as gazdasági válság tapasztalataira építő lépés volt azért, hogy növelje a gazdaság számára rendelkezésre álló

³ Augustus ilyen irányú tevékenységéhez lásd Brian CAMPBELL: Shaping the Rural Environment: Surveyors in Ancient Rome. *The Journal of Roman Studies* 86, 1996, 95 skk. TAKÁCS Levente: Augustus és a földmérés. *Történeti Tanulmányok XVI.* (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LX.) Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2008. 43-49.

⁴ A lehetséges azonosításokról: Lawrence KEPPIE: Colonisation and Veteran Settlement in Italy in the First Century. *Papers of the British School at Rome* 52, 1984, 81 skk. Brian CAMPBELL: *The Writings...*, i. m. 402.

⁵ A Nero-képről bővebben l. TAKÁCS László: *Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2003. 9 skk.

⁶ Tac. Ann. 13.28-29.

⁷ Tac. Ann. 13.50-51. Vö. Mary Elizabeth Kelly THORNTON: Nero's New Deal. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 102, 1971, 622. *The Cambridge Ancient History X.* Ed. Alan K. BOWMAN – Edward CHAMPLIN – Andrew LINTOTT. Cambridge University Press, 1996, 246.

pénz mennyiségét, élénkítse a forgalmat.⁸ (4) A gazdaság élénkítésének másik eszköze az állami megrendelések erőteljes növelése volt. Ezt Nero nagy építkezések és közmunkák (pl. csatornák) révén valósította meg.⁹ AUGUSTI PORT OST és hasonló feliratú sestertiusainak ábrázolásai utalnak arra, hogy foglalkoztatta a császárt a kikötők és a gabonaellátás gondja, jóllehet a Claudius által elkezdett ostiai kikötő Nero által történő felavatására ennek ellenére sincs adat.¹⁰ (5) A 64-es római tűzvész legismertebb epizódja, amint a császár Trója pusztulásáról énekel az égő fővárosban. Arról már kevesebb szó esik, hogy gyorsan fontos intézkedéseket hoztak mind a tűz terjedésének meggátolására, mind a következmények enyhítésére: szükségszállásokat hoztak létre, közszükségleti cikkeket szállítottak a városba és csökkentették a gabona árát.¹¹

A gazdaságpolitikai intézkedések azt sugallják, hogy Nero vagy legalábbis kormányzata nem csak a költői- és énekversenyekkel foglalkozott. Ha a *Liber Coloniarum*ban a Nero név alatt megjelenő adatokat szemrevételezzük, s összevetjük az irodalmi forrásokkal, akkor meglepően egységes kép tárul a szemünk elé.

Sem az irodalmi források, sem a földmérők munkái nem utalnak arra, hogy Nero bármilyen elméleti jellegű munkásságot kifejtett volna az *ars mensoria* területén. Ezzel szemben számos adatot szolgáltatnak a Nero idején létrehozott, újjátelepített vagy új telepésekkel megerősített coloniákról.

Mind Suetonius, mind Tacitus megemlíti, hogy Nero katonákat telepített Antiumba.¹² Suetonius közlése szerint a kiszolgált testőrkatonák és centuriók kerültek Antiumba, sőt Nero egy kikötőt is építtetett. A város felé forduló figyelem és a letelepített katonák magas beosztása és rangja nem meglepő, hiszen a császár szülővárosáról van szó. Tacitus tudósítása, amely Tarentummal együtt említi az antiumi telepítést, kritikussabb a császárral szemben. Tacitus egyszerűen kiszolgált katonákat említi (*veterani*), így nem állítható, csak valószínűsíthető, hogy ugyanazt az eseményt örökíti meg. A letelepítettek többsége azonban visszatért abba a tartományba, ahol katonáskodott. Ennek okát Tacitus abban látja, hogy nem a régi szokás szerint alakulatonként juttattak nekik földet, így nélkülözték a megszokott közösséget.

Ugyanitt ír Tacitus arról, hogy Puteoliból colonia lesz, ami a jog mellett Nero nevének felvételével is jár. Puteoliban már Kr.e. 194-ben római colonia

⁸ Mary Elizabeth Kelly THORNTON: i. m. 624-625.

⁹ Uo. 629.

¹⁰ Aline A. BOYCE: Nero's Harbor Sestertii. *American Journal of Archaeology* 70, 1966, 1. sz. 65-66.

¹¹ Tac. Ann. 15.39-40.

¹² Suet. Nero 9. Tac. Ann. 14.27. Vö. Lawrence KEEPIE: i. m. 86-88.

létesült, melyet Augustus újjáalapított. Nero idejében colonia Neronensis Puteolana néven szerepel. Nero colonia-alapítására valószínűleg 60-ban került sor.¹³

Campania kiemelt figyelmet kapott Nero telepítési politikájában. Capua és Nuceria lakosságát kiszolgált katonákkal gyarapították (*additis veteranis*).¹⁴ Ismert továbbá, hogy Pompeii városa is Nero idején nyeri el a colonia rangot, vélhetően 63 táján.¹⁵ A kormányzatnak persze gondot is okozhattak ezek a települések, ahogyan Pompeii és Nuceria lakóinak 59-ben lezajlott összecsapása mutatja.¹⁶ Egy gladiátorviadal során véres összetűzésekre került sor (*multi e Nucerinis trunco per vulnera corpore*), aminek következtében a senatus büntetéssel sújtja a játéknak otthont adó Pompeii-t. Talán az egyik ok arra, hogy veteránokat telepítsenek erre a környékre, éppen az említett zavargás volt. A katonai erő jelenléte minden bizonnyal fékezőleg hatott ilyen esetben. Nem beszélve arról a tényről, hogy a Nápolyi-öböl környéke többek között a császárok egyik kedvelt nyaralóhelye volt, így megbízható csapatok letelepítése a környéken a saját biztonságukat is szolgálta.¹⁷

Az irodalmi források adatai mellett a földmérők *corpus*ában ránk maradt *Liber Coloniarum* is szolgáltat információkat Neronak tulajdonított telepítésekről.

Atina fallal körülvett települését Nero Claudius telepítette (Lib. Col. 178C). Különlegessége e coloniának, hogy: *ager eius pro parte in lacineis et per strigas est adsignatus*. Vagyis nem a colonia-alapításkor szokásos centuriatio rendszerét követik a felparcellázáskor, hanem a téglalap alakú birtoktestek létrehozásának gyakorlatát.

Beneventum, amely a Colonia Concordia nevet viselte, s szintén fal övezte (Lib. Col. 180C) Nero Claudius Caesar telepítése.¹⁸ Az már persze vizsgálatra érdemes tény, hogy a *Liber Coloniarum* összeállítója Campania települései közé illeszti Beneventumot. Földjét veteránoknak osztották ki *lege triumvirale*. A beneventumi telepítés, amennyiben pontosan datálható lenne, magyarázható volna politikai okokkal. Amikor Nero úton volt Hellas

¹³ Tac. Ann. 14.27. Lib. Col. 184C. Vö. Lawrence KEPPIE: i. m. 82 skk. Miriam T. GRIFFIN: *Nero. The End of a Dynasty*. Batsford, London, 1984. 102. Harriet I. FLOWER: A Tale of Two Monuments: Domitian, Trajan, and Some Praetorians at Puteoli (AE 1973, 137). *American Journal of Archaeology* 105, 2001, 4. sz. 625-648. Hivatkozott rész: 631. n. 30.

¹⁴ Tac. Ann. 13.31. Lawrence KEPPIE: i. m. 81.

¹⁵ ILS 6444. Vö. Miriam T. GRIFFIN: i. m. 102-103.

¹⁶ Tac. Ann. 14.17. Miriam T. GRIFFIN: i. m. 102.

¹⁷ CAH X, 1996, 246. Harriet I. FLOWER: i. m. 642.

¹⁸ Brian CAMPBELL: *The Writings...*, i. m. 404.

felé, s éppen Beneventumba ért, egy összeesküvést lepleztek le a városban, amelynek állítólagos vezetője Annius Vinicianus volt, Corbulo legatusa és veje. Vinicianust kivégezték. Elképzelhető, hogy a *Liber Coloniarum*ban Nero nevéhez kapcsolt veterántelepítés összefügg ezzel az eseménnyel. A császári kormányzat a város lakosságát megbízható elemekkel kívánta feltölteni.¹⁹

Castrimonium települését eredetileg Sulla törvénye alapján erősítették meg. A föld birtoklásának alapja az *occupatio* volt, majd Nero Caesar osztotta ki tribunusoknak és kiszolgált katonáknak (Lib. Col. 182C).

Saepinum városát Nero Claudius császár ruházta fel a colonia címmel. 50 láb széles utat biztosított a népnek. A földosztást *in centuriis Augusteis* hajtották végre a veteránok számára (Lib. Col. 186C). A régészeti kutatások valószínűsítik, hogy Augustus idején látták el falakkal a települést, igaz, ezek inkább szimbolikus jellegűnek tűnnek a leletek fényében, semmint valódi védelmi berendezéseknek. A veterántelepítésekkel összefüggésben sor került a város központjának teljes átépítésére is.²⁰

Esernia (Aesernia) városa két ízben is szerepel a *Liber Coloniarum*ban (182C, 200C). Először Campania városai között derül ki róla, hogy *lege Iulia* jött létre, s földjét kiosztották. Másodszor megtudjuk az immár Samnium települései közé sorolt városról, hogy fallal övezett, Nero parancsára valamilyen telepítést hajtottak ott végre, s ötven láb széles utat hagytak a népnek.

A politikai vagy szociális feszültségek veterán-telepítésekkel történő kezelése valószínűsíthető Beneventum, Pompeii és Nuceria esetében, de Nero egyéb konfliktusainak rendezésére is felhasználta ezt az eszközt, ha hitelt adhatunk Cassius Dionak, aki tudni véli, hogy Nero elvette Apolló földjét és katonái között osztotta szét, a történetíró indoklása szerint vagy valamilyen kellemetlen jóslaton feldühödve, vagy örültségében (63.14). Bár közlésének hitelessége bizonytalan, mégis figyelemreméltó, hogy a veterántelepítést jelöli meg Nero eszközeként.

Érdeemes ezután végignézni az irodalmi forrásokban és a *Liber Coloniarum*ban említett, Nero nevéhez kapcsolt²¹ coloniák listáját. Atina, Castrimonium, Saepinum, Capua, Nuceria, Puteoli és Pompeii mind

¹⁹ CAH X, 1996, 254. Suet. Nero 36. 1.

²⁰ Emmanuele CURTI – Emma DENCH – John R. PATTERSON: The Archaeology of Central and Southern Roman Italy: Recent Trends and Approaches. *The Journal of Roman Studies* 86, 1996. 170-189. Hivatkozott rész: 175.

²¹ Amennyiben a Lib. Col. említett adatnál elfogadjuk, hogy azok nem Tiberius, hanem valóban Nero nevéhez köthetők.

campaniai települések. Aesernia és Beneventum pedig Samnium és Campania határához közel helyezkedik el. Az egy földrajzi térséget lefedő telepítések több tényezővel is magyarázhatók. Campania mindig is kedvelt célpontja volt a föld nélküli polgárok vagy a leszerelt katonák földdel való kielégítésének. Rómához viszonylag közeli volta miatt az ott letelepített veteránok könnyen mozgósíthatók voltak a császár szolgálatára. Ráadásul ismert, hogy Nero kedvelte ezt a vidéket, s a vidék lakói szintén kedvelték a császárt.²²

Nero telepítéseinek másik feltűnő vonása, hogy a coloniák jó része tengerparti település. Antium kikötőjét – mint láttuk – maga a császár fejlesztette. Tarentum és Puteoli szintén fontos itáliai kikötővárosok voltak. A kikötők előtérbe helyezése jól magyarázható Nero egyéb irányú érdeklődésével; Róma gabonaellátásának biztosítása például nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az ostiai kikötő kiépítésében. A Claudius által elkezdett munkát Nero tovább folytatta, hogy a főváros biztonságos élelmiszer-utánpótlásához hozzájáruljon. Ezt pénzein is kifejezte.²³

Nerónak a kikötők iránti figyelme megnyilvánult még egy olyan jelenségben, ami szorosan kapcsolódik a földmérők tevékenységéhez is. Az irodalmi források többnyire elítélő hangnemben írnak csatornázási terveiről. Tacitus tudósít arról, hogy név szerint megnevezett mérnökök: Severus és Celer kezdeményezésére Nero hajózható csatornát tervezett az Avernus-tótól a Tiberis torkolatáig. A terv kudarcba fulladt, bár Tacitus szerint a munka nyomai még az ő korában is láthatók voltak. Erre utalhatnak Statius sorai, aki a hasonló nyomvonalú *via Domitiana* leírásakor megemlíti Nero kezdeményezését. A régészek nem csupán az út egyes részeire bukkantak rá, hanem a légifelvételek alapján a csatorna vonalának egyes szakaszai is felfedezhetők.²⁴ A termékeny Campania és az *ager Pomptinus* összekapcsolása a Tiberisszel, s ezáltal Rómával ill. Ostiával nyilvánvalóan fellendítette volna a környék gazdaságát. Másik csatornaépítési elképzelésével Nero sem az ókorban, sem azóta nem állt egyedül. Suetonius írja le, hogy maga a császár tette az első kapavágást az Isthmust átmetsző csatorna építési munkálatainál. Suetonius még Nero nem kifogásolható és dicséretes tettei közé sorolja a korinthuszi csatornát, Cassius Dio viszont elítélő hangnemben számol be róla.

²² Harriet I. FLOWER: i. m. 630-631.

²³ Aline A. BOYCE: i. m. 65-66.

²⁴ Tac. Ann. 15.42. Statius Silv. 4.3.79. Emmanuele CURTI – Emma DENCH – John R. PATTERSON: i. m. 178. Harriet I. FLOWER: i. m. 634.

Az első kapavágásnál – szerinte – vér csordult ki a földből, s Nero csak ezután fogott munkához, hogy a többieknek példát adjon.²⁵

A római földmérésről szóló egyik alapvető szakmunka alig szolgál adalékkal Nero és a földmérés kapcsolatáról. Megemlíti, hogy Nero uralkodása idején élt és alkotott az alexandriai Hérón, aki a dioptra nevű eszközről írt egy értekezést.²⁶ A *dioptra* egy szintezésre és magassági szög mérésre egyaránt alkalmas eszköz volt, amelyet vélhetően éppen bonyolultsága és költséges volta miatt a római földmérők nem használtak. Az újabb kutatások fényében nem tűnik lehetetlennek, hogy Hérón személyesen is járt Rómában a 62-es holdfogyatkozás idején, amikor a Róma és Alexandria közötti távolságot mérte meg. A héróni Pneumaticában említett víziorgonának pedig talán köze lehet ahhoz a szerkezethez, amit Nero 68-ban mutatott be – tegyük hozzá: saját találmányaként.²⁷

A fent felsoroltak alapján nem utasítható el egyértelműen, hogy a Liber Coloniárumban Nero neve alatt feltüntetett települések fejlesztése, telepítése valóban kötődik az egyéb tekintetben negatívan megítélt uralkodóhoz. A települések elhelyezkedése geográfiailag és stratégiailag egyaránt arra mutat, hogy átgondolt politikával állunk szemben. Nero ezeken a coloniákon kívül egyéb területeken is mutatott olyan érdeklődést, ami közel állt az *ars mensoria*hoz. A korinthoszi földszorost átmetsző csatorna ötletét ő maga ugyan nem valósította meg, de maga az elképzelés nem volt terméketlen. Mindezek alapján megkockáztatható, hogy az *incipit*ben Nero szerepeltetése nem teljesen indokolatlan, s valóban a „véres költő” hagyta rajta keze nyomát a *Corpus Agrimensorum Romanorum* egyik művén.

Takács Levente

Nero's Colonies

The *Liber Coloniarum* of the collection entitled *Corpus Agrimensorum Romanorum* starts with the following words: “incipit liber Augusti Caesaris et Neronis.” In historical literature opinions differ about the name Nero refers to. A possible solution could be Tiberius, or Claudius, as well as Nero. After the examination of narrative source data and the geographic location of the

²⁵ Suet. Nero 19. Cassius Dio. 63.16.

²⁶ O. A. W. DILKE: i. m. 40.

²⁷ Cassius Dio 63.26. Paul KEYSER: Suetonius „Nero” 41.2 and the Date of Heron Mechanicus of Alexandria. *Classical Philology* 83, 1988, 3. 218-220.

colonies mentioned in *Liber Colontarum*, the article argues that the incipit of *Liber Colontarum* refers to the activity of Nero. It also seems to be backed by further pieces of information that survived.

Tóth Orsolya

A temperantia fogalmának macrobiusi értelmezése

Tudományos körökben Alain Cameron eredményei alapján mára már elfogadottá vált, hogy a neoplatonista filozófusként ismert Macrobius Ambrosius Theodosius római senator és praefectus praetorio Italiae Illyrici et Galliae volt a 430-as évben.¹ Jóllehet a római birodalom hivatalos államvallása ekkor már a kereszténység, Macrobius művei a korábbi korszakok szellemi hagyatékából táplálkoznak, ezért műveit a pogány műveltség kategóriájába szokás utalni. Macrobius három ismert munkája közül az első, miután tisztán grammatikai kérdésekkel foglalkozik, szellemtörténeti szempontból nem tart különösebb érdeklődésre számot. Másik két műve: a Saturnalia és a Comentarium in Somnium Scipionis viszont annál több érdekességgel szolgál a késő római mentalitásra vonatkozóan.

A neoplatonista filozófiában központi szerepet töltött be az erényekről való gondolkodás. A sarkalatos erények meghatározása és mibenlétük definiálása a neoplatonisták példaképének tekintett Platón nevéhez köthető,² majd ezt az erényt továbbfejlesztve Plótinos létrehozta az erények hierarchiáját, melyet az embernek végig kell járnia, ha el akarja érni a végső célt, ami nem kevesebb, mint az istenné válás, vagy legalábbis az istenséghez hasonlatossá válás.³ Ezt az erényfelfogást képviseli Macrobius is, míg azonban elődje az erények hierarchiájában a legalsó fokon álló politikus erényeknek kevesebb jelentőséget tulajdonít, addig római követője a *Somnium Scipionis*hoz írott kommentárjában ezek fontosságát hangsúlyozza, nyilvánvalóvá téve, hogy a *virtutes politicae* nyitják meg az utat a magasabb rendű erények felé, ezért

¹ Alan CAMERON: The Date and Identity of Macrobius. *The Journal of Roman Studies* 56, 1966. 25-38.

² Az állam, 428a – 434d. A platóni erénytan értelmezéséhez ld.: Terence IRWIN: *Plato's Ethics*. Oxford, 1995. 223-261.

³ Enn. I. 2. Plótinos etikájáról ld.: John M. DILLON: An ethic for the late antique sage. In: *The Cambridge Companion to Plotinus*. Szerk. Lloyd P. GERSON. Cambridge, 1996. 315-335.

gyakorlásukra különös gondot kell fordítani.⁴ Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan értelmezi Macrobius a sarkalatos erények egyikét, a *temperantiát* a *virtutes politicae* relációjában, hogyan mutatja be annak meglétét, avagy hiányát a rómaiak körében, továbbá, hogy a késő római társadalom erkölcsi állapotáról általa felvázolt kép mennyire tekinthető hitelesnek.

A *temperantia* a mértékletesség erénye (gör. *sóphrosyné*), ennek birtokában Macrobius szerint az ember nem kíván semmi olyat, amit később meg kellene bánnia,⁵ az önmérséklet törvényét semmiben sem hágja át, a vágyat az értelem igájába töri. A mértékletesség kísérőerényei: a szerénység (*modestia*), a tisztelet (*verecundia*), a tartózkodás (*abstinentia*), a tisztaság (*castitas*), a becsület (*honestas*), az önmérséklet (*moderatio*), a kímélet (*parcitas*), a józanság (*sobrietas*) és a szemérmesség (*pudicitia*).⁶ A cél tehát a vágyak és indulatok mérséklése, helyes irányba terelése, melyhez azonban elengedhetetlen a bölcs belátás képessége. Platón az isteni javak között a második helyre teszi – a belátás után – az ésszel párosuló józan és mértékletes lelki állapotot, más helyütt pedig a *sóphrosynét a rendnek és bizonyos gyönyörökben és vágyakban mutatkozó önuralomnak egy nemeként* definiálja.⁷ Szerinte a mértékletesség az összhang egy fajtája, ugyanis az ember lelkének van egy jobb és egy rosszabb része, s amennyiben a jobb rész – a helyes felfogás és a józan gondolkodás segítségével – győzedelmeskedni tud a rosszabb fölött, az ember szert tehet az önmérséklet képességére, ami egyetértést és harmóniát teremt a személyiségén belül.⁸ Ezt az egyetértést és összhangot hangsúlyozza Plótinos is, aki szerint a mértékletesség lényege abban áll, hogy a vágyakozó lélek rész összhangba kerül az értelemmel.⁹ A platonista és neoplatonista filozófiában tehát a vágyak és a józan belátás közötti egyensúly megteremtésére helyeződik a hangsúly, s ebbe az irányba mutatnak Aristotelés fejtegetései is, aki ugyancsak arra az eredményre jut, hogy a mértékletes ember vágyakozó tehetsége összhangban kell álljon az értelemmel. Ugyanakkor ő fontosnak tartja megkülönböztetni a test és a lélek vágyait, ez utóbbiak között ugyanis a tudásszomj, a becsvágy vagy más hasonlóak korántsem kárhoztatandóak, illetve a mértékletesség, avagy mértéktelenség szempontjából értéksemlegesnek mondhatók.

⁴ Comm. I. 8. Macrobius erénytanáról bővebben TÓTH Orsolya: A prudentia mint uralkodói erény Macrobiusnál. In: *Speculum. Studia in honorem Ladislai Havas septuagenarii*. Szerk. TAKÁCS Levente. Debrecen, 2009. 169-182. Hivatkozott rész: 174-178.

⁵ Vö.: Cic. Tusc. 5. 81: *sapientis est enim proprium nihil quod paenitere possit facere*.

⁶ Comm. I. 8.7.

⁷ Állam 430e.

⁸ Vö. Állam 431b - 432b.

⁹ Enn. I. 2. 1.

Nem arról van szó, hogy teljességgel száműzni kell a vágyakat az ember életéből (az majd az erények magasabb szintjén megfogalmazódó elvárás lesz), hanem pusztán határt kell nekik szabni. A helyesen irányított gyönyörök és fájdalmak képezik ugyanis – miként azt Platón hangsúlyozza – a nevelés alapját,¹⁰ s minthogy a Saturnalia egy tanító célzatú mű, különös jelentőséget kap benne a mértékletes életmódra nevelés. *Temperantia* és *ratio* szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet Cicero is, mikor így fogalmaz: „*temperantia est enim quae in rebus aut expetendis aut fugiendis ut rationem sequamur monet*”,¹¹ másutt pedig a vágyak és helytelen indulatok legyőzését jelöli meg a mértékletesség feladataként: „*temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio*”¹² Másrészt viszont felveti annak lehetőségét is, hogy a görög *sóphrosyné* fordításaként célszerűbb lenne a *frugalitas* szót használni, mivel e szó szélesebb körű jelentése alkalmasabb az eredeti tartalom érzékeltetésére.¹³ A felhozott előzmények alapján úgy látszik, Macrobius saját definíciójának megalkotásakor figyelembe vette mind Platón, mind Cicero tanait, ugyanakkor a kísérőerények ilyen körültekintő rendszerezésére a korábbi szerzőknél nem találunk példát.¹⁴ A *Commentariib*an teoretikus alapon történik az egyes erények elemzése, ezzel szemben a Saturnalia¹⁵ gyakorlatiasabb módon, példákkal mutat rá a *temperantia* mibenlétére.

¹⁰ Törvények II. 653 d.

¹¹ De fin. 1. 47.

¹² De inv. 2. 164.

¹³ Tusc. disp. 3. 8.

¹⁴ A Macrobiusnál megfigyelhető meghatározási mód nyomai csupán Cicero De inv. 2. 164-ben fedezhetők fel, ahol a szerző a *temperantia* részeként határozza meg a *continentiát*, a *clementiát* és *modestiát*, majd kifejti mit ért ezen fogalmak alatt. E háromból Macrobiusnál csak a *modestia* fordul elő, ő a *continentia* erényét a *fortitudohoz* kapcsolja, a *clementia* pedig nem is szerepel nála.

¹⁵ A Saturnalia egy szerkezeti felépítésében a platóni Lakoma mintájára megírt dialógus, cselekménye Rómában játszódik, 384 decembere előtt. A történet szereplői Saturnalia ünnepén három napon át baráti beszélgetéseket folytatnak a legkülönbébb témákról előbb Vettius Agorius Praetextatus, majd Nicomachus Flavianus, végül Quintus Aurelius Symmachus házában. Ők hárman a római arisztokrácia vezéregyéniségei a IV. század második felében, az ún. pogány-párt jeles tagjai, kötődésük a római hagyományokhoz jól ismert. (Szerepükéről a korszak történelmében ld.: Herbert BLOCH: *The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century*. In: *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Szerk. Arnaldo MOMIGLIANO. Oxford, 1963. 193-218.) A *symposion* további résztvevői részben Praetextatusék kortársai, részben egy nemzedékkel később élt személyek, mint a Vergilius kommentátor Servius, vagy a meseíró Avienus, de valószínűleg ide sorolható a kerettörténetben megjelenő Postumianus is. (Ez utóbbi azonosítására vonatkozóan ld: John MATTHEWS: *Political Life and Culture in Late Roman Society*. London 1985. VI. 493-502.)

Két olyan helyet jelölhetünk meg ez utóbbi műben, ahol a szerző egyértelműen a mértékletesség erényével foglalkozik (2.8.4-16; 3.13-17). Közülük az első inkább a filozófia aspektusából, míg a második a gyakorlati életből vett példákon keresztül közelít a témához. A Saturnalia 2. könyvében Macrobius a mérsékelt borfogyasztás hasznának igazolására látszólag Platont, az öt érzékszerv és azok szerepének bemutatásához pedig Aristotelést hívja segítségül. Azért csak látszólag, mert valójában szinte az egész szóban forgó szövegrész Gelliustól származik,¹⁶ tehát Macrobius nem közvetlenül idézi az említett filozófusokat, hanem a Saturnalia bevezetőjében is említett sajátos módszerével „megemésztí” a gelliusi szöveget, azaz néhány apró változtatással saját műve részévé teszi.¹⁷ Ezek az apró változtatások a szöveg tartalmát nem érintik, inkább csak szórend-cserékről, szinonimák használatáról, helyenként valószínűleg lényegtelennek vélt magyarázó tagmondatok elhagyásáról van szó. Továbbá az eredeti szöveg a dialógusformának megfelelő módon kerül átültetésre: a Gellius által említett részeges krétai szerepét Evangelusra¹⁸ osztja, aki abban azért különbözik mintájától, hogy esetében koránt sincs szó részegségről, mindenesetre azonban ő szólítja fel borozgatásra a társaságot Platón rendelésére hivatkozva. Platón gondolatait pedig Eustathius¹⁹ tolmácsolja, előbb felhívva Evangelus figyelmét arra, hogy helytelenül értelmezi a görög filozófus szavait, majd hosszabb előadásba kezd a mérsékelt borfogyasztás előnyeiről, aztán mintegy ehhez kapcsolódóan előadja az öt érzékszervvel kapcsolatos tudnivalókat. Gelliusnál a két történet két különböző helyen található, Macrobius viszont valószínűleg szorosan

¹⁶ Noct Att. 15. 2; 19. 2.

¹⁷ Sat. praef. 6-8.

¹⁸ A Saturnalia egyetlen olyan szereplője, akit nem tudunk pontosan beazonosítani. Mindazonáltal létező személy lehetett, ugyanis neve szerepel Symmachus levelezésében (Ep. VI. 7.). Macrobiusnál kötekedő, ellenszenves figuraként jelenik meg.

¹⁹ Eustathius Nicomachus Flavianus barátjaként kerül bemutatásra a műben. Kézenfekvőnek tűnne, hogy a lamblikhos tanítvány neoplatonista filozófussal azonosítsuk őt, akinek floruitja a IV. század közepére esett, a kutatók többsége viszont elveti ezt a lehetőséget arra hivatkozva, hogy közte és Flavianus között túl nagy a korkülönbség ahhoz, hogy barátok legyenek, továbbá a Saturnalia szereplője nyilvánvalóan Rómában élt, míg az említett filozófus Kis-Ázsiában. (Az ellenzók között szerepel: Nino MARINONE: *I Saturnali di Macrobio Teodosio*. Torino, 1977. 34; Jacques FLAMANT: *Macrobe et le néo-platonisme latin, à la fin du IVe siècle*. Leiden, 1977. 69; Charles GUITTARD: *Les Saturnales*. Paris 1997. intr. 17.) Ugyanakkor ha figyelembe vesszük, hogy Macrobius műve elején egyértelműen kijelenti: olyan embereket ültet egy asztalhoz, akik koruknál fogva a valóságban nem találkozhattak volna, akkor mégsem lehet teljesen kizárni kappadókiai Eustathius szerepeltetését, főként mivel egyébként is vonzó elképzelésnek tűnik, hogy amennyiben megjelenik egy filozófus a műben, az a neoplatonista filozófiát képviselje. Akárhogy is legyen, a mű szereplője és a Macrobius fia közötti névazonosság minden bizonnyal azt jelzi, hogy egy olyan emberről van szó, aki nagyon is fontos volt a szerző számára.

összetartozóknak érezhette őket, miután mindkettő a mértékletesség kérdésével foglalkozik.

Platón szerint „...*a bor melletti közös időtöltés, ha helyesen szervezik meg, jelentős tényezője a nevelésnek*”.²⁰ Ugyanis a lakomázónak borozgatás közben lehetősége nyílik az önuralom erényének gyakorlására, hiszen az élvezetek iránti vágy leküzdésére nem az a megfelelő módszer, ha megfutamodunk előle, hanem ha nyíltan vállaljuk a kihívást. Továbbá a bor okozta fölhevülések hatására az ember könnyebben megnyílik, s felszínre kerülhetnek olyan problémák is, amiket egyébként nem hozna szóba, így viszont lehetőség nyílik ezek megoldására, s a lélek rejtett betegségeinek meggyógyítására. Valószínűleg ez a gondolat indíthatta Macrobiust arra, hogy beemelje művébe a borozáshoz kapcsolódó témát, ami jól illeszkedik a szövegszerkezetbe, ugyanis a megelőző fejezetekben könnyed témákról folyt a beszélgetés, elsősorban híres emberek tréfás tetteit, mondásait elevenítették fel a résztvevők, s a jó hangulat további emeléséhez a lakomák elengedhetetlen kelléke, a bor is hozzátartozik.

A 2. könyv kezdőjelenetében épp véget ért a szerény vacsora Praetextatus házában és *minusculis poculis*²¹ kezdetét vette a lakomákon szokásos vidámság. Ezt követően az anekdotafüzérből, versrészletekből és szállóigékből összeállított fejezetek zárlataként Nicomachus Flavianus az ételekre terelné a szót, s ekkor szól közbe Evangelus, aki *ex decreto Platónico* még borozni szeretne, mielőtt felállnak az asztaltól. Evangelus, csakúgy mint a mű egyéb helyein, ez alkalommal is hozza a karakterére jellemző negatív szerepet, hiszen meglehetősen illetlen viselkedésre vall, ha egy vendég a házigazdától magához ragadja a *magister convivialis* feladatkörét. Eustathius felháborodott reakciójában minden bizonnyal nem csak az játszik szerepet, hogy Evangelus felemás módon értelmezi a platóni gondolatokat – tudniillik csak azt hangsúlyozza, hogy a lakomákon lehet inni, de azt nem, hogy mértékkel –, hanem az is, hogy felrúgja a kulturált lakomázás íratlan szabályait, s ezáltal veszélybe sodorja az összejövetelet jellemző *splendor sobriust*.²²

A mérték egyébként nem csupán fizikális vonatkozásban, tehát az étel- és italfogyasztás tekintetében bír jelentőséggel, hanem a beszédben, a társalgásban is. A kísérőerények közé sorolt *sobrietas* és *abstinentia* legalább olyan gyakran fordul elő a beszélgetés megfelelő módja, mint az étkezés kapcsán. Erre példaként említhetjük Praetextatus azon indítványát, miszerint

²⁰ Törvények I. 641d., ford.: KÖVENDI Dénes.

²¹ A szereplők mérsékelt borfogyasztásának érzékeltetésére a kifejezés többször is előkerül: II. 1.1.; II. 8. 5.; VII. 1.1.

²² Sat. 2. 2.

az összejövetel résztvevői *sobriis fabulis*²³ szórakoztassák egymást, vagy a 7. könyv azon részeit, ahol Eustathius kifejti, hogy milyen beszédektől célszerű tartózkodni egy lakomán.²⁴ Az utóbb említett könyv nyitó fejezetében egyébként arról folyik a diskurzus – ugyancsak a platóni hagyományok nyomán –, hogy részt kell-e vennie, és ha igen, milyen mértékben a filozófiának egy lakomai társalgásban. A szövegrész közvetlen előzményeit Plutarkhos *Quaestiones convivales* című munkájában találhatjuk meg, aki annak kapcsán foglalkozik a problémával, hogy milyennek kell lennie egy jó lakomának.²⁵ A fölvetett kérdésre adható két ellentétes választ Macrobiusnál Symmachus és Eustathius ütközteti egymással, s az utóbbi érvei találnak nagyobb tetszésre. Symmachus ugyanis azt az álláspontot képviseli, miszerint a filozófia nem fér meg Liber társaságában, míg Eustathius azon a véleményen van, hogy ha egy ilyen összejövetelről kizárnák a filozófiát, az egyet jelentene a bölcsélet növendékeinek nevezett *honestas, modestia, sobrietas* és *pietas* kizárásával. Márpedig ezek, mint azt korábban láthattuk – a *pietas* kivételével –, a *temperantia* lényegi komponenseit képezik, jelenlétüket épp ezért nem nélkülözheti a kulturált közeg. Ennélfogva a bölcselkedést nem száműzni kell a lakomáról, hanem épp ellenkezőleg: feltárni előtte a kapukat, hiszen a filozofálás az erkölcsjavítás legjobb eszköze: „*cuius (scl. philosophiae) disciplina est rerum omnium moderationem docere.*”²⁶ A bűnök által behálózott, *vitiis inretiti*²⁷ emberek ugyanis, ha a lakomák során gyakran szembesülnek az erények példáival, maguk is a javulás útjára térhetnek.

Visszatérve a 2. könyvhöz: a gyönyörök kapcsán kerülnek szóba Aristotelés tanai, melyek szerint az öt érzékszervünk közül az ízlelés (tehát az evés és ivás) és a tapintás (azaz a közösülés) nyújtotta élvezetek a legutálatosabbak, mert az ezekben való mértéktelenség az állatokhoz alacsonyítja le az embert. Az átkötésben érezhetünk egy kis egyenetlenséget, ugyanis a platóni eszme-futtatás után a 2.10-ben a következő mondatot szúrja be a szerző: „*Sed quia voluptatum fecimus mentionem, docet Aristoteles a quibus voluptatibus sit cavendum.*” Ezután következik a már említett második gelliusi szöveg, abban azonban az öt érzékszerv definíciójaként értelmezhető 10-12 szakasz nem Aristotelést jelöli meg forrásként, hanem általában a görög bölcseseket, ezért

²³ Sat. I. 5. 11.

²⁴ Sat. 7. 3.

²⁵ A Sat. VII. 1. fejezete szinte teljes egészében megfeleltethető az említett plutarkhosi munka 612f-614d részeinek. A kérdéskört részletesen vizsgálja Jacques FLAMANT: i. m. 180. (Flamant összegyűjtötte a Sat. VII. könyvében és a Q. C-ban lévő szövegegyezéseket is.)

²⁶ Sat. VII. 1. 6.

²⁷ Sat. VII. 1. 22.

aztán kicsit furcsán hat, amikor a 13. §-ban ezt olvassuk: „*verba Aristotelis philosophi in medium proferam*”, mintha eddig nem az ő gondolatai adták volna az elmélkedés alapját. Ehelyütt erősen érezhető, hogy szószerinti átvétellel van dolgunk, s hogy az átültetés nem sikerült túlságosan jól. S bár köztudott, hogy a 10-16-ban kifejtett gondolatok Aristotelés több munkájában is előkerülnek,²⁸ az olvasó mégis elbizonytalanodik egy pillanatra azt illetően, hogy kinek is kell tulajdonítani a szóban forgó tanokat. Egy Sókratéstól, illetve egy Hippokratéstól származó mondást követően véget ér az, ami a 2. könyvből ránk maradt, így aztán nem lehet tudni, hogyan folytatódott a beszélgetés, de a meglévő szöveg ebben a formájában is elég erőteljesen demonstrálja, hogy a lakomavendégség leírásában a nevelési szándék komoly motivációt jelentett a szerző számára.

A Saturnalia másik említett helye, a 3. 13-17. fejezetek a régi rómaiak fényűző életmódját tárják elénk. Hogy Macrobius számára mit jelent a fényűzés, azt Eustathius fogalmazza meg a legfrappánsabban: „*luxus morum... aegritudo*”.²⁹ Ez tehát egyfajta betegség, ami megfertőzi a lelket, kiváltó oka pedig nyilvánvalóan a *temperantia* negligálása. E diagnózis jól rávilágít a mértékletesség és a belőle származó egyéb erények fontosságára. Az antik szerzők az említett erényt általában *ex adverso* definiálják, azaz példákkal a mértékletességre utaló magatartásformákat illusztrálják. Ez esetben Macrobius is ezt a módszert követi, s számos példát hoz fel arra, milyen pazarló életet éltek a régebbi korok emberei. A fényűzésről szóló fejtegetésekre egy lacunát követően kerül sor. A hiányzó részben minden valószínűség szerint – legalábbis a válaszreakciókból erre lehet következtetni – Horus³⁰ elégedetlenségének adott hangot, mivel túlságosan bőségesnek tartotta a tiszteletükre rendezett lakomát, s felemlgette a régi kor erkölceit, amikor bizonyára elképzeltetetlen lett volna az effajta luxus. Horus kritikájára Caecina Albinus³¹ reagál, majd tőle Rufius³² veszi át a szót. A fényűző életmód demonstrálására általuk felsorolt példák közül a legkorábbi a Kr. e. III. századra tehető,³³ a legkésőbbi Septimius Severus uralkodása idejére,³⁴ az esetek többsége azonban a Kr. e. II-I. századra datálható. Az elbeszéltek

²⁸ NE 3. 13. 1118a-tól a 3. könyv végéig; 7. 6. 1147b-től a könyv végéig; EE 3. 2. 1231; 15; Problem. 28. 949b, 37-95oa, 16.

²⁹ Sat. VII. 5. 32.

³⁰ Horust mint cinikus filozófia követőjét és egykori ökölvívót jelöli meg a szerző, neve Symmachus levelezésében is szerepel (Ep. II. 39).

³¹ Publilius Ceionius Caecina Albinus, *consularis Numidiae* 364 és 367 között, pontifex.

³² Ceionius Rufius Albinus, Caecina testvére, 389-391-ben *praefectus urbi*.

³³ Fabius Maximus Gurgus példája, aki háromszor volt consul: Kr.e. 292-ben, 276-ban és 265-ben.

³⁴ Egy fényűző császári lakoma leírása.

tematikájuk szerint négy csoportba sorolhatók: a mértéktelenség bűnébe esett személyek; fényűző lakomák; a szemérmetlen tánc és színészet; a mértéktelenség visszaszorítására hozott fényűzés elleni törvények. Az Albinusok példái és a szereplők ezekre adott reakciói alapján arra lehet következtetni, hogy Macrobius éles ellentétet lát a késő római társadalom és a korábbi korszakok erkölcsi normái között, mielőtt azonban a vélt vagy valós különbségek elemzésére sort kerítenénk, célszerű sorra venni magukat a példázatokat, amiket a szerző a pazarlás és mértéktelenség bemutatására hoz fel.

Q. Hortensius,³⁵ a kiváló szónok, akit hírnévben egyedül Cicero múlt felül, kortársai szerint is rendkívül fényűző körülmények között élt. Caecina Albinus őt említi meg elsőként (3. 13.1-5) Varrót idézve,³⁶ aki szerint egy madárjósoknak rendezett lakomán, addig szokatlan módon, pávákat tálaltatott fel, de még ennél is elképesztőbbnek ítéli azt a szokását, hogy borral locsolta tusculumi birtokán lévő platánfáját, és olyannyira kínosan ügyelt öltözködésére, hogy egy alkalommal beperelt valakit azért, mert az nekiment az utcán, s ezzel elrontotta tógája redőzetének elrendezését. E történetek alapján egy felelőtlenül költekező, piperkőc alak képe jelenhet meg előttünk, akit maga Caecina *vir mollis*ként jellemez, ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy bár valóban ő volt az első, aki pávákat tálaltatott fel, de e kezdeményezése a későbbiekben számos követőre talált, olyannyira, hogy ugrásszerűen megnőtt nemcsak a pávák, de a pávatojások ára is, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy viselkedése valójában a kor szellemiségét tükrözi. Fényűző életviteléről több szerző – kortársak és későbbiek egyaránt – említést tett, e szövegek alapján azonban életmódjának megítélése ellentmondásosnak tűnik. A kortárs Varro nem csupán a madárjósok lakomájáról tudósít bennünket, hanem Hortensius Bauliban lévő halastavairól³⁷ és Laurentum környéki vadaskertjéről is.³⁸ Ugyanakkor beszámolói mentesek az ítéletalkotástól, nem kárhoztatja őt pazarló kedvtelése miatt, szemben Ciceróval, aki többször is szemrehányást tesz neki pazarló életviteléért, s ennek tulajdonítja művészi színvonala hanyatlását.³⁹ Gellius viszont a védelmére kel, ő ugyanis nem lát semmi kivetnivalót abban, ha valaki ügyel az öltözködésére, és e tekintetben Démostenészhez hasonlítja, aki ugyancsak igen

³⁵ Q. Hortensius Hortalus (Kr.e. 114-50), consul 69-ben, kiváló szónok és jogász, az asianus stílus képviselője. Több perben Cicero ellenfele, művei nem maradtak fenn.

³⁶ De re rustica 3. 6. 6.

³⁷ Uo. 3. 17. 5.

³⁸ Uo. 3. 13. 2-3.

³⁹ Brutus 320.

gondosan öltözködött, s emiatt római pályatársához hasonlóan állandó gúnyolódások céltáblájává vált.⁴⁰ A kisebb-nagyobb gyarlóságok felemlegetése helyett Gelliusnál a tehetség és a mesterségbeli tudás fontosságának hangsúlyozása kerül előtérbe, az id. Pliniustól pedig azt is megtudjuk róla, hogy nagy barátja volt a művészeteknek, ugyanis Kydias egyik festményének, amit 144 000 sestertiusért vásárolt meg, külön épületet állított fel Tusculumban lévő birtokán,⁴¹ továbbá mindenhová magával vitte azt a szfinx szobrot, amit védencétől, Verrestől kapott ajándékba.⁴² A Hortensius személyéről kirajzolódó kép tehát igen ambivalens, Macrobiust abban, hogy rossz színben tüntette fel olvasói előtt a szónokot, minden bizonnyal befolyásolták a Cicero által megfogalmazott kritikák, valamint elbeszélésének célkitűzései.

Hortensius után a győztes hadvezérekre tér át, akik sikereik áldozatává váltak, ugyanis szerencsájük annyira elbizakodottá tette őket, hogy végül „*a fényűzés és gög mély vermébe estek*”.⁴³ A tékozló fiú tipikus eseteként említi Q. Fabius Maximust, aki elherdálta teljes atyai örökségét, innen kapta a Gurges melléknevet, ő azonban még felmentést kap, mert későbbi dicső tetteivel⁴⁴ helyrehozta vétkét: háromszor viselt ugyanis consulságot, s győzelmet aratott a samnisok, a lucanusok és a bruttiusok felett.

Metellus Piust azonban már sokkal szigorúbban ítéli meg, ugyanis ő szinte isteni tiszteletet követelt magának. Különösen azért visszatetszést keltő ez a dolog, mert Metellus nem pusztán hadvezér volt, hanem pontifex maximus is. Hispaniában, a Sertorius elleni hadműveletek során tüntette ki magát, s nyilván ez időre átruházta valaki másra főpapi tisztét, mégis rangjához és a római államhoz méltatlanul viselkedett, mikor egy alkalommal istenekhez illő lakomával vendégeltette meg magát Hispania Ulteriorban. Macrobius a lakoma leírásában Sallustiusra támaszkodik (aki egyébként ugyancsak kap egy fricskát, mikor Caecina azt mondja róla: a *mások* fényűzésének igen szigorú ostorozója volt⁴⁵), s a szövegrészből megtudjuk, hogy a vendéglátók iránta érzett tiszteletüket egyebek mellett tömjénnel és sáfránnyal fejezték ki – ezekkel köztudottan az isteneket volt szokás tisztelni –, fejére egy a magasból leeresztett Victoria-szobor helyezett koszorút mennydörgések közepette,

⁴⁰ NA. 1. 5.

⁴¹ Nat. Hist. 35. 130.

⁴² Uo. 34. 48.

⁴³ Sat. 3. 13. 6.

⁴⁴ Q. Fabius Maximus consul Kr.e. 292-ben, 276-ban és 265-ben.

⁴⁵ Sat. 3. 13. 9. Sallustius és a kortárs arisztokrácia megítélésével kapcsolatban vö.: Donald C. EARL: *The Moral and Political Tradition of Rome*. London, 1967. 11-43.

mintha maga Iuppiter is áldását adta volna a ceremóniára, és olyan válogatott ételek kerültek az asztalokra, amelyeket addig nem is láttak. Az is egyértelműen kiderül, hogy Metellus Pius gyakorlatában nem volt egyedülálló ez a lakoma, ugyanis a házigazda C. Urbinus és társai azért rendeztek ilyen nagyszabású fogadást a tiszteletére, „mert ismerték az ízlését”.⁴⁶ A nem egyszerűen a római, de minden emberi mértéket felülmúló fényűzés eme példáját nem csak a római birodalom fennállásának utolsó századaiban tekintették botrányosnak, Sallustius elmondása szerint Metellus viselkedése következtében elvesztette tekintélyét, elsősorban a *sancti viri*, a feddhetetlen, tiszta életű emberek előtt. Mértéktelenségében elkövetett vétkei közül azonban kétségtelenül az volt a legsúlyosabb, hogy az istenekkel egyenrangúként tekintett saját magára.

A mértéktelenségre való hajlam nem csupán konkrét személyekhez kötve, bizonyos extrém eseteken mutatható ki. Általánosságban is elmondható, hogy a társadalom nagyobb részét nem jellemezte a mérsékelt magatartás, s különösképpen annak egyik kísérőerénye, a *sobrietas* gyakorlása. Többször felmerül az a vád, hogy a köztársaságkorban teljesen hétköznapi dolognak számított, ha a polgár részegen járt ítélezésre a fórumra: „*homines prodigos in forum ad iudicandum ebrios commeantes*”,⁴⁷ továbbá: „*plerique ex plebe Romana vino madidi in comitium venirent et ebrii de rei publicae salute consulerent*”.⁴⁸ E megnyilatkozások ismételtén az *educatio* szerepét, azaz a helyes és illő viselkedési normák elsajátíttatását helyezik előtérbe, hiszen nyilvánvalóvá teszik, hogy a polgár, aki önző módon csak saját élvezeteivel törődve áthágja a mértéket, kárára van az államnak. Ezzel szemben a Saturnalia szereplői még egy vidám lakoma során sem ragadtatják túlzásokra magukat, s több alkalommal kiemelik a *sobrietas* jelentőségét nemcsak a lakomával kapcsolatban, de koruk morális felfogására vonatkozóan is. Saját szórakozásukat Symmachus a *litterata laetitia* és a *docta cavillatio* kifejezésekkel illeti, ami a régebbi korok nagy tisztelettel övezett embereihez is méltó lenne, s miként arról fentebb szó esett már, felháborodást vált ki a jelenlévőkből, amikor a társaság egy tagja az étkezés végeztével további borozásra tesz javaslatot.

Több antik szerzőnél is olvasható beszámoló fényes lakomákról, Macrobius azonban egy olyan lakoma leírását adja közre, amit pontifexek számára rendeztek. Teszi ezt azon megállapítása alátámasztására, hogy a luxus *inter gravissimas personas*, azaz a legnagyobb tekintéllyel bíró személyek körében

⁴⁶ Sat. 3. 13. 7.

⁴⁷ Sat. 3. 16. 14.

⁴⁸ Sat. 3. 17. 4.

is jelen volt. Korábban Hortensius kapcsán már említést tett arról, milyen nagyszabású lakomát rendezett a szónok a madárjósok tiszteletére, de ott nem bocsátkozott részletes leírásba, itt azonban már a vacsora időpontjától a résztvevőkön át a pontos menüig mindent ismertet. A lakoma leírásához Metellus *pontifex maximus* negyedik jegyzékét használja fel, melynek idevonatkozó szövegét szó szerint idézi. Az összejövételre L. Cornelius Lentulus *flamen Martialis*szá választása alkalmából került sor, Lentulus házában, augusztus 22-én, minden valószínűség szerint a Kr.e. 69. évben.⁴⁹ A jegyzéket készítő Metellus *pontifex maximus*, azonos az előbbieken említett *vir triumphalis*szal, Metellus Piusszal, és jöllehet az ő neve nem szerepel a vendégek listáján, jelenléte mégis bizonyosra vehető. Ezt igazolja az is, hogy Lentulus neve is hiányzik, ők ketten ugyanis magától értetődően résztvevői voltak a vacsorának. Tehát bár nem kerül kimondásra, de valójában ez a történet is Metellusról szól. Egyes kutatók úgy vélik, Macrobius nem kutatott sem Sallustius írásai, sem a pontifexek jegyzékei között, hanem mindkét leírást egyazon forrásból, valószínűleg Serenus Sammonicutól vette át.⁵⁰ Az idézett szövegrész lacunákat tartalmaz, ezért nem lehet elolvasni a teljes vendéglistát, de az bizonyos, hogy a lakomán részt vett több pontifex, a három *pontifex minor*, a *rex sacrorum*, a *flamen Quirinalis* és L. Iulius Caesar madárjói minőségében, továbbá az újonnan megválasztott *flamen* felesége, anyósa és négy Vesta-szűz. A szöveg részletesen felsorolja, milyen ételek kerültek az asztalokra, összesen 28 ételfajta található a listán a picenumi kenyértől a tenger gyümölcsein át a vadhúsokig.

Nemcsak főpapok, de gyakran neves államférfiak is a fényűzés csapdájába estek. Ezek egyike volt Antonius, akiről Rufius azt mondja: „*quicquid mari aut terra aut etiam caelo gigneretur ad satiendam ingluviem suam natum existimans faucibus ac dentibus suis subderet.*”⁵¹ Nem túl hízelgő jellemzése ez az egykori triumvirnek, amit még tovább fokoz, hogy azzal vádolja: egyiptomi királysággá akarta tenni Rómát. Az anekdota, amit róla és Cleopatráról mesél, a költséges lakomák extrém példáját nyújtja.⁵² Eszerint

⁴⁹ Taylor a lakoma időpontját Kr.e. 74 és 69 közé teszi (Lily Ross TAYLOR: Caesar's colleagues in the pontifical college. *American Journal of Philology* 63, 1942. 385-412.), Marinone viszont a 69-es dátum mellett foglal állást (Nino MARINONE: Il banchetto dei pontefici in Macrobio. *Maia* 22, 1970. 271-278.), mivel a 81-ben pontifex maximusszá választott Metellus a Sertorius elleni háború idején (79-71) Rómától távol volt, így tényleges főpapságának negyedik éve, amire a jegyzék utal, 69-re esett.

⁵⁰ A szöveghely problémáival és azok valószínű megoldásaival kapcsolatban ld: Nino MARINONE: *Il banchetto dei pontefici in Macrobio*, i. m. 271-278.

⁵¹ Sat. 3. 17. 15.

⁵² A történet leírása id. Pliniusnál is megtalálható: *Nat. Hist.* 9. 119-121.

Cleopatra fogadást ajánlott, hogy egyetlen vacsorára el tud költeni 10 000 000 sestertiust. Ezt még Antonius is teljes képtelenségnek találta, ezért ráállt a fogadásra, majd az ominózus lakoma végén, amin addig nem voltak semmivel sem különlegesebb ételek, mint egyébként, a királynő kivette füléből egyik igazgyöngy fülbevalóját, – ami bizonyosan megérte a mondott összeget, vagy talán többet is – és miután valamiféle erős ecetben feloldotta, megitta. Ezzel nyilvánvalóan megnyerte a fogadást, a legvérlázítóbb azonban az elbeszélő szerint az volt, hogy ennek ellenére hasonlóképpen tett volna a másik fülbevalóval is, ha a döntőbírónak felkért Munatius Plancus⁵³ nem akadályozza meg benne.

Megemlítésre kerül Septimius Severus császár egy lakomája is, amelyen a különlegességnek számító tokhalat koszorús szolgák fuvolaszó kíséretében tálalták fel, mintha valamely istenség díszmenetéről lenne szó. Rufius szégyenletesnek minősíti a császár lakomáját, különösképpen mivel Septimius Severus *ostentabat duritiam morum*.⁵⁴

Hasonlóképpen a régi lakomákhoz kötődik annak a szokatlan, s a jelenlévők körében megbotránkozást keltő divatnak a felelevenítése, miszerint nyulakat és csigákat hizlaltak azért, hogy majd ingyenc fogásként kerüljenek az asztalokra. Caecina szavainak igazolásához Varróra hivatkozik, olyannyira hihetetlennek ítéli ugyanis ezt a dolgot, hogy attól tart, megbízható forrás híján asztaltársai kétségbe vonnák állítását.

Mindezek a példák azt hivatottak alátámasztani, hogy a legnagyobb tekintéllyel bíró személyek, úgymint főpapok, államférfiak, uralkodók, akiknek példát kellett volna mutatniuk az embereknek, gyakran szintén a mértéktelenség bűnébe estek. Caecina Albinus meg is jegyzi, hogy hogyan is lehetne másokat vádolni pazarló életvitelük miatt, mikor a főpapok számára ilyen fényűző lakomákat rendeztek.

Ugyancsak nemtetszésüket fejezik ki a jelenlévők amiatt is, mennyi pénzt áldoztak régen egyes különleges halfajtákra. Macrobius két fejezetet szentel e témának, s nem csak az ezekből rendezett fényes lakomák kerülnek szóba, hanem bizonyos fajták meghonosítása az itáliai partok mentén, sőt egy esetben házi kedvencként való tartásuk is felmerül az ékesszólásáról híres Licinius Crassus esete kapcsán, aki Domitius Ahenobarbusszal együtt volt censor, és komoly ember léteire elpusztult murénáját úgy siratta, mintha a gyermekét vesztette volna el.

⁵³ Lucius Munatius Plancus politikus és szónok, consul Kr.e. 42-ben. Kr.e. 32-re viszonya Antoniusszal megromlott, tehát a szóban forgó lakomára valószínűleg ezt megelőzően került sor.

⁵⁴ Sat. 3. 16. 6.

A zenei nevelés a görögöknél az alapvető műveltséghez tartozott, nem tartották kulturált embernek azt, aki nem tudott énekelni, vagy valamilyen hangszeren játszani. Náluk, ahogy Cicero fogalmaz: „*summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus*”.⁵⁵ Rómában az ének és tánc jelentős szerepet kapott bizonyos vallási ceremóniák során – mint a Saliusok vagy Lupercusok szertartásai –, s ennek megfelelően a rituális formái teljesen elfogadottak voltak, ugyanakkor szórakoztató változatainak hosszú ideig nem volt hagyománya, a hasznosságot mindennel szemben előnyben részesítő római gondolkodásmód valószínűleg nem látta különösebb értelmét az ezekkel való foglalatalkodásnak, így a színpadon fellépő énekesek és táncosok sem számítottak a közmegebecsülésnek örvendő művészek közé. A zenei műveltség terén mutatkozó kulturális különbség leküzdésére az első próbálkozások Görögország meghódítása után történtek. S bár az új divat hamar meghódította Rómát, mindig maradtak olyanok, még ha kis számban is, akik a táncot és éneket komoly emberhez méltatlannak, és a rómaiak számára oly fontos *honestasszal* összeegyeztethetetlennek találták. Ők lettek a példaképei a dialógus szereplőinek, s a beszélgetésükből úgy tűnik, hogy a késő császárkor emberei a táncot és zenét, s velük együtt a színészetet is bűnös szokásokként ítélték el. Legalábbis erre enged következtetni Rufius Albinus elbeszélése, aki a táncot szégyenletesnek, a táncmozdulatokat erkölcstelennek tartja, és a kicsapongások közé sorolja, egy helyütt *lasciviának*, másutt *propudiumnak* nevezve. Mindenki, aki ebben gyakorolja magát, tulajdonképpen az ősi tisztaságot, a *pudicitia* erényét veszi semmibe, s ez különösképpen káros a nők esetében,⁵⁶ akik – mint azt a következőkben látni fogjuk – ugyancsak átadták magukat a tánc örömeinek. Azt állítja: saját korukban egyáltalán nem szokás a lakomavendégeket táncosokkal szórakoztatni, a korábbi századokban azonban furcsa módon a tánc a tisztaságok közé tartozott. Erkölcsök tekintetében a két pun háború közötti időszakot tartja a legkiemelkedőbbnek, de még ekkoriban is természetesnek számított, hogy a nemes ifjak, sőt a leányok is tánciskolába jártak. Egyes nagy tiszteletnek örvendő férfiak, mint például Appius Claudius,⁵⁷ annyira büszkék voltak táncudásukra, hogy nyíltan dicsekedtek vele. A családanyák szintén

⁵⁵ Tusc. I. 4.

⁵⁶ Az istenként tisztelt Pudicitia kultusza, melynek nyomai már Kr.e. 296-tól kezdve kimutathatók, elsősorban a nők körében volt elterjedt, a császárkori érmeverésben megjelenő ábrázolásai is főként császárnékhoz köthetők. Vö. Rainer VOLLKOMMER: Pudicitia. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VII, 1994, 1. 589-592.

⁵⁷ Appius Claudius Pulcher, consul Kr.e. 143-ban. Salius-papként részt kellett vennie a Mars tiszteletére tartott rituális táncokban, ha büszkeségének tárgya ez a fajta táncudása, akkor Macrobius helytelenül illeszti a kicsapongások közé.

gyakorolták a tánc művészetét, ami ugyancsak arra utal, hogy a közmegítélés egyáltalán nem helytelenítette ezt a dolgot, s csak kevesen voltak azok, akik szabad emberhez méltatlannak, terjedését az arisztokrácia körében pedig egyenesen kétségbeejtőnek tartották. A táncot bíráló megjegyzéseket alapvetően a konzervatív ízlésű arisztokrácia köréből várhatjuk; Cato e téren sem okoz csalódást: azért kárhoztatja Caelius⁵⁸ szenátort, mert pantomimezik és énekel. Ugyanakkor meglepő Scipio Aemilianus⁵⁹ reakciója, ő ugyanis köztudottan a görög kultúra nagy híve és kiváló ismerője volt, és sokat tett a görög műveltség elterjesztéséért Rómában, mégis abban a beszédében, amit Rufius idéz tőle, rendkívül negatív képet fest a színi- és tánciskolákról, s úgy nyilatkozik, hogy ezeken a helyeken olyan dolgokat tanulnak, „*quae maiores nostri ingenuis probro ducier voluerunt*”.⁶⁰ Néhány évtizeddel később azonban már olyan neves államférfiak mutatkoznak színészek társaságában, mint Sulla és Cicero. Előbbinek csak kiváló énektudását említi Macrobius, de más forrásokból⁶¹ ismeretes, hogy fiatakorától kezdve szívesen időzött színészek között, gyakran lakomáin is vendégül látta őket. Ciceróról pedig köztudott, hogy nem csupán védője,⁶² hanem barátja is volt annak a Q. Rosciusnak, akinek művészetéről többször is elismerően nyilatkozott,⁶³ s hasonlóképpen a barátjának tartotta Aesopust, a tragikus színészt.⁶⁴ A színészek Kr. e. I. századi megbecsültségét tanúsítja Roscius és Aesopus magas állami javadalmazása, nemcsak Macrobius, hanem több más forrás is arról tudósít, hogy mindketten hatalmas vagyont halmoztak fel.

A mértéktelenség visszaszorítása érdekében vezették be a II. pun háborút követő időszakban a fényűzés elleni törvényeket (*leges sumptuariae*), melyek az étkezésekre fordítható költségeket szabályozták.⁶⁵ A köztársaságkori fényűzés bemutatása után e törvények számbavételére tér át a beszélgetést

⁵⁸ M. Caelius néptribunus Kr.e 184-ben. Cato kirohanásait ellene Gellius is megemlíti: *NA* I. 15. 9-10.

⁵⁹ Publius Cornelius Scipio Aemilianus (Kr.e. 185-129) Kr.e. 146-ban lerombolta Karthágót, Kr.e. 133-ban bevette Numantiát.

⁶⁰ *Sat.* III. 14. 7.

⁶¹ *PLUTARKHOS: Sulla* 2 és 36.

⁶² *Pro Q. Roscio comoedo*, Kr. e. 67 vagy 66-ban.

⁶³ *Pl. De div.* I. 36. 79; *De orat.* I. 59. 251. Roscius Sullára is nagy befolyással volt: *PLUTARKHOS: Sulla* 36.

⁶⁴ *Vö.:* *De div.* I. 37. 80.

⁶⁵ Az első fényűzés elleni törvények a hagyomány szerint Numa nevéhez köthetők, aki a temetéseken megnyilvánuló pazarlást tiltotta meg. Később a XII táblás törvények ugyancsak tartalmaztak a költségeket visszafogó rendelkezéseket. Kr.e. 215-ben került bevezetésre a *lex Oppia*, ami a nők fényűzésének kívánt gátat szabni. Az ez után következő rendelkezések szinte kivétel nélkül az étkezéseket szabályozták.

aktuálisan tematizáló Rufius Albinus (3. 17).⁶⁶ Bevezetésüket az előadó szükségesnek és hasznosnak ítéli, erre utal a *leges bonae ex malis moribus procreantur* mondással is. Macrobius lajstromában az első ilyen törvény az Orchius néptribunus nevéhez köthető *lex Orchia* Kr. e. 182-ből, mely meghatározta, hogy maximum hány személy vehet részt egy lakomán. Ezt követte két évtizeddel később a *lex Fannia*, mely immár azt is megszabta, hogy egy-egy lakomára legfeljebb 100 *ast* lehet költeni, majd ismét mintegy két évtized múlva a Didius-féle törvény került bevezetésre, ami tulajdonképpen a *lex Fannia* hatályát terjesztette ki egész Itáliára, s nem csak azokat sújtotta büntetéssel, akik a megszabott ár feletti értékben rendeztek lakomát, hanem azokat is, akik részt vettek rajta. Ezután fogadta el a senatus a *lex Liciniát*, ami nagyjából ugyanolyan rendelkezéseket tartalmazott, mint a Fannius-féle törvény. Macrobius szerint az emberek a régebbi törvényi rendelkezésekről hajlamosak megfélemleni, ezért kell időről időre új törvényekkel megerősíteni azok érvényességét. A Licinius-törvény annyi újat hozott, hogy elrendelte: Kalendae és Nonae napján, valamint a vásárnapokon legfeljebb 30 *ast* lehet élelemre költeni, egyéb napokon pedig 3 libra szárított húst, egy libra szárított halat, zöldségeket és gyümölcsöket pedig korlátlan mennyiségben lehetett fogyasztani. Ezek után a Sulla személyéhez köthető *lex Corneliát* említi meg a szerző, ezt azonban nem tekinti a korábbiakkal egyenértékűnek, minthogy semmiféle hatást nem gyakorolt az esztelen költségek visszaszorítására, ugyanis nem a pazarló étkezések költségeit mérsékelte, hanem az egyes élelmiszerek árát, beleértve számos korábban luxusnak számító élelemét is. Így aztán még azoknak is módjuk keletkezett a lakomázásra, akik korábban nem engedhették meg maguknak. Részletezés nélkül kerül megemlítésre a Lepidusnak tulajdonított *lex Aemilia*,⁶⁷ majd az Antius Restióról⁶⁸ elnevezett *lex Antia*. Ez utóbbiról annyit tudhatunk meg, hogy a legjobb törvény lett volna, ha az emberek betartották volna. Maga Antius Restio pedig, hogy ne legyen kénytelen azzal szembesülni, mennyire semmibe veszik az emberek az ő rendeletét, soha többé nem ebédelt házon kívül. Utolsóként egy Antonius által előterjesztett költségekről szóló rendelet kerül szóba – ezt még azelőtt indítványozta, hogy triumvir lett volna –, a

⁶⁶ A fejezet egészét vizsgálja Emanuela SAVIO: *Intorno alle leggi suntuarie romane*. *Aevum* 14, 1940. 174-194.

⁶⁷ Arról, hogy valójában kinek is kell tulajdonítani a *lex Aemiliát* (M. Aemilius Lepidusnak, M. Aemilius Scaurusnak, vagy esetleg Mam. Aemilius Lepidus Livianusnak), illetve, hogy egy vagy több törvényről van-e szó, lásd Nicola CRINITI 1969. 865-874.

⁶⁸ C. Antius Restio néptribunus Kr.e. 68-ban. Emanuela Savio szerint 71-ben viselte hivatalát, maga a törvény pedig 71-57 között került elfogadásra. Emanuela SAVIO: i. m. 187.

szerző azonban nem kíván erről bővebben beszélni, miután méltatlan dolognak tartaná Antonius nevét a mértékletes emberek között említeni.

Macrobiushoz hasonlóan Gellius is egy egész fejezetet szentel a *leges sumptuariae* kérdéskörének a *Noctes Atticae* 2. könyvében, s e tény fölveti annak gyanúját, hogy Macrobius talán ezúttal is, mint oly sokszor korábban, innen vette információit forrása nevének elhallgatásával. A két szövegrész között valóban egyértelmű strukturális hasonlóságok adódnak, tartalmi szempontból azonban jelentős eltérések mutathatók ki. Gellius saját forrásaként Ateius Capito *Coniectanea* című munkáját jelöli meg, s ennek alapján elsőként egy ősi *senatus decretum*-ról tesz említést Fannius és Valerius Messala consulsága idejéből, melyet aztán az első törvény, a *lex Fannia* követ. A *lex Orchia*-ról és a *lex Didia*-ról egyáltalán nem beszél, magát a *lex Fannia*-t pedig szerinte egyesek félreértették, ez ugyanis csupán bizonyos ünnepnapokra⁶⁹ engedélyezte a 100 *as* értékű lakomaköltséget, egyébként 30, avagy 10 *ast* lehetett élelemre fordítani. Miután Macrobius beszámolója a félreértett verziót látszik megismételni, ezért valószínűsíthetjük, hogy itt elsődlegesen nem a gelliusi szöveget vette alapul. A Licinius-féle törvény kapcsán Gellius nem adja közre az elfogyasztható hús és hal pontos mennyiségét, és a *lex Cornelia* megítélését illetően is másként vélekedik a két szerző. Mint láttuk: Macrobius Sulla intézkedését teljesen haszontalannak, sőt egyenesen károsnak minősíti, ezzel szemben Gellius más információkat közöl a törvénnyel kapcsolatban – tudniillik, hogy ünnepnapokon 300, egyéb napokon azonban csak 30 sestertiumot költhettek étkezésre –, s ennek következtében a pazarlás megfékezésére irányuló rendelkezésként értelmezi.⁷⁰ A *lex Aemilia* kapcsán azt írja, hogy az nem a lakoma költségét, hanem az ételek minőségét és mennyiségét szabályozta, ehelyütt viszont valószínűleg ő téved, mert nyilvánvalóan helytelenül értelmezi a *lex cibaria* kifejezést, amit Cato szokott volt használni a *lex sumptuaria* helyett, s Macrobius az, aki korrigálja ezt a félreértést. A *lex Antia* kapcsán Gellius szerint azt érdemes tudni, hogy az a költségek mellett arról is rendelkezett, kihez mehet vendégségbe egy állami hivatalnok, vagy az, aki ilyen tisztségre pályázik. Antonius rendeletéről nála nem olvashatunk, ellenben szóba kerül a *lex Iulia* és egy *edictum*, amit Augustus vagy Tiberius adtak ki, a szerző ez utóbbi adatra nem emlékszik pontosan. Lehetséges, hogy ez utóbbi *edictum*-ról Macrobiusnak pontosabb információi voltak, mint Gelliushoz, és az említett rendeletet

⁶⁹ A *ludi Romani*, *ludi plebei*, a *Saturnalia* és egyéb meghatározott napokra.

⁷⁰ A két egymásnak ellentmondó vélemény összeegyeztetésére tesz kísérletet Emanuela SAVIO: i. m. 186. Feltételezi, hogy Sullát nem morális megfontolások vezették, egyszerűen csak meg akarta akadályozni a nagy vagyonok teljes elherdálását.

valójában Antoniusnak kell tulajdonítani. Tuerk egyik tanulmányában⁷¹ felhívja a figyelmet a két szövegrész között fennálló szemléletbeli különbségre: Gellius a *leges sumptuariae* megjelenését egyértelműen pozitív jelenséggként értelmezi, s kifejezve látja általuk a régi rómaiak komolyságát, vagyis azt, hogy a magán és a közéletben is a *sobrietas* erényének jelenlétét támogatták; Macrobius viszont jóval szkeptikusabb ebben a kérdésben, szerinte a törvények bevezetése épphogy nem az *indicium sobrii saeculi*. Hasonlóképpen eltérő Antius Restio törvényének megközelítése: Gellius bemutatja a törvényi korlátozásokat, Macrobius említést sem tesz róluk, ellenben kiemeli azt a hagyományt, miszerint Antius a törvény kihirdetése után csak az otthonában volt hajlandó ebédelni, hogy ne kelljen szembesülnie annak kudarcával. A vizsgált szövegek között mutatkozó eltérésekből arra lehet következtetni, hogy ez esetben Macrobius nem másolta Gelliust, a két szöveg hasonló felépítése a témaegyezéssel magyarázható, vagy esetleg közös forrásból merítettek mindketten. E forrás ez esetben Ateius Capito lenne, akinek szövege alapján Macrobius bizonyos helyeken kiegészítette vagy korrigálta a gelliusi változatot, illetve hozzátett néhány máshonnan – Sammonicus Serenustól, Pliniustól vagy Catótól – származó szövegrészt.⁷²

Macrobius a fényűzés elleni törvények felsorolása közben moralizáló megjegyzésekkel tűzdeli tele szövegét, melyek alapján egy súlyos erkölcsi válságban lévő korszak képe bontakozik ki előttünk. A köztársaság kori Rómát úgy mutatja be, mint amit a „*luxuriae et vitiorum firma concordia*”⁷³ jellemez, és a szóban forgó törvények bevezetését is a következőképpen indokolja: „*Nisi pessimis effusissimisque moribus viveretur, profecto opus ferendis legibus non fuisset.*”⁷⁴ S itt immár sokadik alkalommal állítja szembe e bűnökben tobzódó korszakot saját korával, azt állítván, hogy ez utóbbi „*ad omnem continentiam promptius.*”⁷⁵

Az előzőekben felsorolt példák arra a következtetésre vezethetnek bennünket, hogy a beszélgetés résztvevői igen rossz véleménnyel vannak a korábbi korok erkölcsi állapotáról, s nem tekintenek kellő tisztelettel őseikre. Ez azonban így nem teljesen helytálló, ugyanis Avienus az *antiquitast* a *honesta et sobria et*

⁷¹ Egbert TUERK: *Macrobe et les «Nuits Attiques»*. *Latomus* 24, 1965. 381–406. Hivatkozott rész: 396–397.

⁷² A két szöveg között nem feltételez kapcsolatot Nino MARINONE: *I Saturnali di Macrobio Teodosio*, i. m. 47. A közös forrás mellett érvel Egbert TUERK: *Macrobe et les «Nuits Attiques»*, i. m. 398.

⁷³ Sat. III. 17. 13.

⁷⁴ Sat. III. 17. 10.

⁷⁵ Sat. III. 17. 12.

*modesta*⁷⁶ kifejezésekkel illeti, s Rufius Albinus még monológja elején leszögezi: „*vetustas quidem nobis semper, si sapimus, adoranda est*”.⁷⁷ Ez a mondat tulajdonképpen a Saturnalia egészének mottója is lehetne. A résztvevők mindegyike tisztában van azzal, hogy a régi idők bővében voltak az erényeknek, s ezek az erények tették naggyá a római birodalmat, s azt hangoztatják: távol áll tőlük, hogy magukat összevessék, vagy akár elébe helyezték a régieknek,⁷⁸ de a hiteles képhez az is hozzátartozik, ha nem hallgatják el az akkori hibákat sem. Annak ellenére, hogy nem akarják sem saját korukat a régebbi korokkal, sem a jelenlévő társaságot kortársaikkal összehasonlítani, az egybevetés mégis megtörténik. Macrobius ugyanis a maga ünnepi lakomáját egy olyan környezetben jeleníti meg, amit szinte idealisztikus viszonyok jellemeznek.

Először is, ha a szereplőknek saját korukra tett megjegyzéseit vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy ennek a korszaknak józan erkölcsi felfogása van, aminek következtében több korábban jellemző hibát helyrehoztak, korántsem fordítanak akkora gondot az élvezetekre, mint régen, lakomákon nem szokás olyan csudaszamba menő fogásokat feltálaltatni, mint amilyeneket korábban, eltűnt a kicsapongásnak minősülő tánc is. Ezek az általános viszonyok, a macrobiusi lakoma résztvevői azonban még ezen is túltesznek: az ő összejövetelüket *modestus edendi modus* és *maxima sobrietas* jellemzi, s a szerény ételek és mérsékelt borfogyasztás egyébként is csupán kiegészítői annak az igényes társalgásnak, ami az ünneplés lényegét képezi. A társaság tagjainak többsége számára a decens és méltóságteljes viselkedés egy kötetlen baráti beszélgetés során is alapvető elvárás, olyannyira, hogy még csak egy hangos kacagásra sem találunk példát, ők *nullo admixtu voluptatis* ünnepelnek.⁷⁹ A fiatalokat szerénység, és az idősebbek iránti teljes tisztelet jellemzi: a szereplők közül kizárólag Avienus és Servius személyéhez kapcsolva jelenik meg a *verecundia* erénye, velük kapcsolatban viszont többször is.⁸⁰ Ezzel a szerző nyilvánvalóan azt akarja jelezni, hogy ez az a *virtus*, ami ifjú emberekhez illik.

Ez az asztaltársaság már szinte éteri magasságokban jár, ahová nem ér fel semmiféle gyarlóság. Ezt igazolja az is, hogy a szerző megítélése szerint ez a lakoma még Agathón – Platón által megörökített – híres lakomájánál is

⁷⁶ Sat. I. 5. 2.

⁷⁷ Sat. III. 14. 2.

⁷⁸ Vö. Sat. III. 13. 16.

⁷⁹ A szereplők humortalan, a komikus elemet teljességgel mellőző viselkedését az angol arisztokrácia magatartási szokásaihoz hasonlítja: Jacques FLAMANT: i. m. 191.

⁸⁰ Sat. I. 2. 15; I. 2. 20; II. 2. 12.; V. 1. 3; VI. 7. 1; VII. 11. 1.

magasabb színvonalat képvisel, legalábbis erre utalnak Avienus magasztaló szavai: „*Nostrum hoc convivium, quod et heroici saeculi pudicitiam et nostri conduxit elegantiam, in quo splendor sobrius et diligens parsimonia, Agathonis convivio ... non componere tantum, sed nec praeferre dubitaverim.*” Az indoklás pedig ezúttal is a szerző sajátos gondolkodásmódját tükrözi: a beszélgetésben domináns szerepet játszó Praetextatus ugyanis morális tekintetben semmivel sem marad el Sókratéstól, a közéleti tevékenység relációjában viszont messze felülmúlja a görög filozófust, a társaság további tagjai esetében pedig kétség sem merülhet fel azt illetően, hogy magasabb erkölcsi nívót képviselnek, mint holmi komédiaszerzők, vagy a gaztetteiről híres Alkibiadés. Az ifjú Avienus érveit Praetextatus tekintélye is megerősíti, aki egyetért vele abban, hogy a platóni lakoma szereplői – természetesen Sókratés kivételével – elmaradnak a jelenlévőktől. Avienus érvei figyelemre méltóak, főként ha tekintetbe vesszük O’Meara közelmúltban végzett vizsgálatait.⁸¹ Az említett kutató azt a konvencionális nézetet kívánja cáfolni, miszerint a neoplatonisták nem rendelkeztek politikai filozófiával, ami egyenes következménye lett volna annak, hogy igyekeztek magukat távol tartani a politikai élettől. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy ez a megállapítás a késő antikvitás neoplatonistáira egyáltalán nem igaz, s jóllehet ténylegesen politikai filozófiával foglalkozó munkáik nem maradtak fenn, az általunk ismert szövegek alapján egyértelmű, hogy foglalkoztatta őket a kérdés, sőt a politikus erények gyakorlását nagyon is kívánatosnak tartották. Mindez jobban megvilágítja, hogy Macrobius milyen elvek mentén értékeli többre Praetextatust Sókratésnél: az ő filozófiai gondolkodása szerint az az erény, ami a gyakorlati tevékenységben is megmutatkozik, s ezáltal hordozóját magasabbra emeli, miközben polgártársainak is hasznára van, mindenképpen nagyobb értéket képvisel.

Mindezek hatására az olvasóban akarva-akaratlanul az a benyomás keletkezik, hogy a IV. század második felének római társadalma morális tekintetben magasan a köztársaságkori szint felett állt, s még inkább kiemelkedtek ebből a milióból az ún. Symmachus-kör tagjai, akik még a nagy görög példaképeket is felülmúlják. Az a kép, amit Macrobius a korszakról és annak pogány vezéregyéniségeiről fest, nyilvánvalóan túlzó, főként, ha tekintetbe vesszük a történetíró Ammianus Marcellinus tudósításait, aki Symmachusék kortársaként egészen másképp látja a IV. századi arisztokráciát. Igaz ugyan, Symmachus szerinte is „*kiváló példája volt a tudományos*

⁸¹ Dominic J. O’MEARA: *Platonopolis. Platonic Political Philosophy in Late Antiquity.* Oxford, 2005.

képzettséggel párosult szerénységnek”,⁸² Praetextatus becsületességének és feddhetetlenségének köszönhetően tett szert tekintélyre és vívta ki polgártársai szeretetét,⁸³ és Flavianus megérdemelt tekintélyére támaszkodva látta el közfeladatait⁸⁴ (összességében tehát ők ténylegesen azon emberek közé tartoztak, akik az erkölcsi mércét jelentették saját korukban), de az előkelőkről általában elítélően nyilatkozik. A nemesek drága selymekben járnak rabszolgák hadától kísérve, kéjnőkkel enyelegnek, sznobok, hetvenkedők és műveletlenek, szolgálkat a legkisebb vétségért is kegyetlenül megbüntetik, vagyonukat csalásokkal gyarapítják; s a köznép sem különb: „*Ezek egész életüket borivással, kockavetéssel töltik, lebujokba, mulatóhelyekre, színelőadásokra járnak*”, no nem a művészet élvezetéért, hanem hogy kifütyüljék a színészeket.⁸⁵

Ezek alapján joggal merülhet fel bennünk a kérdés: ha Symmachusékat illetően azonos véleményen van a két szerző, hogyan lehetséges, hogy ekkora nézetkülönbség legyen közöttük a társadalom egészének megítélése szempontjából? Könnyű lenne azzal magyarázni, hogy Ammianusnak történetíróként más szempontok szerint kell véleményt alkotnia – ahhoz túl erőteljes a kontraszt –, miként az is túlságosan egyszerű volna, ha Macrobiust olyan elefántcsonttoronyban alkotó tudósként képzelnénk el, aki nem hajlandó tudomást venni a külvilág történéseiről. Bizonyos utalásokból nyilvánvaló, hogy nagyon is jól ismerte korának közállapotait, elég ideidézni azt az epizódot, amikor Praetextatus a Saturnalia ünnepét megelőző napon vendégségbe invitálja a többieket: „*vultisne diem sequentem, quem plerique abaco et latrunculis conterunt, nos istis sobriis fabulis a primo lucis in cenae tempus, ipsam quoque cenam non obrutam poculis non lascivientem ferculis sed quaestionibus doctis pudicam et mutuis ex lecto relationibus exigamus?*”⁸⁶ Nem az az általános tehát, ahogyan Macrobius lakomavendégei töltik el az ünnepnapokat: tudós beszélgetésekkel múlatni ilyenkor az időt épphogy kivételnek számít. Az emberek többsége inkább különböző játékokkal, ivászzal és nagy lakomákkal ünnepli az évvége közeledtét. Másutt pedig Symmachus így fogalmaz: „*Haec nobis sit litterata laetitia et docta cavillatio vicem planipedis et sabulonis, impudica et praetextata verba iacentis ad pudorem ac modestiam versus imitata*”,⁸⁷ amivel szintén a szóban forgó

⁸² Uo. 27. 3.

⁸³ Uo. 27. 9.

⁸⁴ Uo. 28. 6.

⁸⁵ *Róma története* 28. 4. Az idézett szövegrészt fordította SZEPESY Gyula.

⁸⁶ Sat. I. 5. 11.

⁸⁷ Sat. II. 1. 9.

társaság különleges, magasabb szellemiséggel rendelkező mivoltát hangsúlyozza. Evangelus egyik megnyilatkozásából az is kiderül, hogy a *foeda societas*nak titulált rabszolgákat emberszámba sem veszik,⁸⁸ s valóban megmosolyogtató, miként azt Marinone is megjegyzi, hogy itt a szerző legfeljebb Seneca szavaival replikázhat a rabszolgákat ért támadásra.⁸⁹

Macrobius ismeri ezt a világot. Hogy miért fest mégis a valóságosnál sokkal hízelgőbb képet a közelmúltról, annak okait csak találgathatjuk. Közhelynek tűnhet, mégsem zárható ki teljességgel, hogy nosztalgiaiból láttatja éreynesebbnek a korábbi korszakot: a megszépítő emlékezet szerepe bizonyosan nem elhanyagolható ebben a kérdésben, főként mivel olyan emberek állnak a mű középpontjában, akiknek élete példaértékű a szerző számára. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szereplők leszármazottai bizonyosan, de talán még egyes szereplők is, élnek: kortársai, sőt többen barátai Macrobiusnak, az idilli világ megjelenítése lehet egyfajta gesztus felénk, s egyben tisztelgés őseik előtt. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a Saturnalia, mint egyfajta polgártükör, a nevelés fontos eszköze, s minden, ami benne foglaltatik, azt a célt szolgálja, hogy az ifjú Eustathius jellemének fejlődését elősegítse. Elképzelhető tehát az is, hogy a közelmúlt szépítgetésének koncepcionális okai vannak: Macrobius példáival tanítani akar, s ennek egy szegmensként megfogalmazza az ideális intellektuális-baráti társaság és a többé-kevésbé ideális társadalom morális kritériumait. Mindezekhez járul még egy érv, amit eddigi kutatások során nem vettek figyelembe: az tudniillik, hogy Macrobius a neoplatonizmus elkötelezett híve, s e filozófiai irányzat fő célkitűzése az erények egyre magasabb lépcsőfokain át eljutni az istenné válásig. A Saturnalia főszereplőinek felmagasztalásával a szerző talán arra akar utalni, hogy Praetextatus, Symmachus, Flavianus és az Albinusok olyan emberek voltak, akik erényeiknek köszönhetően a divinizáció folyamatában az első lépcsőfokot már megtették, s ezáltal közelebb jutottak a boldogságnak nevezett állapothoz, mint bármelyik kortársuk, vagy elődeik többsége.

⁸⁸ Sat. I. 11. 1.

⁸⁹ Nino MARINONE: *I Saturnali di Macrobio Teodosio*, i. m. 56.

Orsolya Tóth

Macrobius' Explanation of the Temperantia-definition

This paper examines the question how Macrobius explains the definition of *temperantia*, classified as a cardinal virtue. Firstly he analyses the *temperantia*-definition found in the *Comentarii in Somnium Scipionis*, then he collects the practical manifestations of the expression from *Saturnalia*. In the latter work it appears basically in four different contexts: in connection with certain personages' intemperate lifestyle, with luxurious feasts, with dance and acting as well as in connection with laws against luxury. As a result of the examination the following can be concluded: Macrobius introduces the moral circumstances of the second half of the 4th century (when *Saturnalia* takes place) much better than the conditions of the previous eras, and he describes the main characters of his work, the members of the so-called Symmachus-circle as a kind of persons with whom nobody can be compared to in respect of virtue. Macrobius' idea about the society of the 4th century is obviously not trustworthy. Although no exact reason can be given for the euphemism of the near past, several alternatives can be listed as an answer: the author was certainly influenced by the fact that the descendants of the *Saturnalias'* main characters were his contemporaries; furthermore, some of them were his friends. In addition, he might have wanted to set an example, because the purpose of writing his book was to educate his son. Finally the author's Neoplatonic attitude can also be mentioned, as Symmachus and his companions – owning political virtues - got closer to the final aim of existence, namely eternal happiness, than their contemporaries or most people living before them. That is why it is just to introduce them almost as saints.

Szabó G. László

A győzelmi cognomenek használata a Kr. u. III. században

A császári titulátúra a néven kívül, ami egyedi minden császárnál, négy különböző részből állt.¹ Az első az általános jelzőket tartalmazta: az *Imperator caesar* címet a név előtt, valamint a *pius felix augustus*, a *pontifex maximus*i, azaz a főpapi, illetve a *pater patriae* titulust és a *proconsuli* címet. A második csoportba a birodalmi *consulatus*i cím és annak általában évenkénti megújítása tartozik. A harmadik csoportot a *tribunusi* hatalom illetve az *imperator*i cím alkotja. A negyedik csoport, a győzelmi cognomenek képezik vizsgálatom tárgyát.

A győzelmi cognomen a császári titulátúra, és így a császári propaganda egyik legfontosabb eleme volt már a császárkor kezdetétől. Ez a titulus római találmány, más nép ilyen formán nem alkalmazta az ókor folyamán. A győzelmi cognomenek a principatus kori római császári titulátúra egyik legfontosabb részét képezték, ezt elárulja elhelyezkedésük is. Általában közvetlenül az *AVGUSTUS* után illetve a *PIVS FELIX*-et követve jelentek meg. A győzelmi cognomeneket a császár által leigázott nép nevéből képezték, mint pl. *PARTHICVS*, *GERMANICVS* vagy *SARMATICVS*. Ezt a titulust általában csak jelentős illetve döntő győzelem után kaphatta meg a császár a *triumphus*t követően, de ez alól vannak kivételek.²

Augustus óta a császári hatalom egyik alappillére a hadsereg volt. Mind az *imperator*i *acclamatió*k, mind a győzelmi cognomenek a császári propaganda elemei voltak, elsősorban a hadsereg, de természetesen a *senatus* és a római nép felé is. A győzelmi cognomen általában nem volt örökletes, csak a hadjáratot vezető császárnak járt. A legtöbb esetben sem az utódja, sem a családja nem viselte. A győzelmi cognomenek megjelentek az érméken, a feliratokon és a papiruszokon is.

A győzelmi cognomenek jelentősége a késő császárkorban megváltozott. *Septimius Severus* uralkodása után a Római Birodalom befejezte hódító politikáját. A harmadik században megjelenő új ellenségek védekezésre

¹ A császári titulátúra ezen felosztását Barnes közli. T. D. BARNES: *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1982. 23-29.

² Példaként *Maximinus Thrax Sarmaticus* és *Dacicus* címe szolgál, amelyet tudomásunk szerint nem előzött meg nagyobb hadjárat (de nézzük meg hozzá *Commodus*t is).

kényszerítették a birodalom császárait. A hadjáratok jelentősége és jellege így megváltozott, már sokszor a területek megvédése, illetve a betörések visszaverése is nagy katonai dicsőséget vont maga után. A győzelmi cognomenek használatának változása híven tükrözi a Római Birodalom harmadik századi állapotait.

A Severus korig egy császár csak akkor vette fel a győzelmi cognoment, ha legyőzte az adott népet és azt Róma uralma alá hajtotta, meghódoltatta. Minden győzelmi cognoment egyszer vett fel minden uralkodó. A Severus kor után azonban megváltozott a győzelmi cognomenek használata, és ez által fogalmuk is módosult. Egy ilyen metamorfózis természetesen nem egyik pillanatról a másikra történik. A folyamat a harmadik század közepén kezdődött, viszont új formáját letisztultan Diocletianus uralkodása alatt érte el.

A győzelmi cognomen szerepe először Maximinus Thrax uralkodása alatt módosult. Az alacsony sorból felemelkedő katonacsászár propagandájában meghatározó szerepet töltött be a győzelmi cognomenek használata.³ Maximinus ezek közül négyet viselt,⁴ amelyekkel a császári trónra való alkalmasságát próbálta propagálni a senatus és a római nép felé. A GERMANICVS cognoment még teljesen jogosan, egy nagy győzelem után vette fel, azonban az általa viselt másik három cognomen, a SARMATICVS, DACICVS és PARTHICVS esetében egyfajta 'elértéktelenedés' figyelhető meg. A szarmaták és a dákok ellen nem tudunk jelentős ütközetről, bár kétségtelen, hogy a császár 236 telét Sirmiumban töltötte. Mikor a senatus kiállította Gordianust, majd Balbinust és Maximust Maximinus ellen, a császár 238-ban felvette a PARTHICVS MAXIMVS címet, amelyet három ránk maradt felirat bizonyít.⁵ Ezt valószínűleg korábbi mesopotamiai helytartóságára alapozhatta. Ezen győzelmi cognomen felvételét visszavetítve a DACICVS és SARMATICVS cognomenekre valószínűsíthető, hogy azok sem feltétlenül egy fényes győzelem után kerültek a császár neve mellé, hanem csupán propagandisztikus szerepük volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy míg a GERMANICVS majd minden esetben, ez utóbbi három cognomen nem jelenik meg a császár veretein, csak a feliratos anyagban és a papiruszokon van nyoma.

A következő változás a győzelmi cognomenek használatában Gallienus és Valerianus közös uralkodása alatt történt. Mikor Valerianus keletre vonult I. Sahpur ellen, fiát hátrahagyta a nyugati rész rendezésének feladatával. Az ezt

³ Erről részletesebben: SZABÓ G. László: Maximinus Thrax és a senatus. *Tisicum*. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, XVIII. Szolnok, 2009. 90-98.

⁴ GERMANICVS MAXIMVS, SARMATICVS MAXIMVS, DACICVS MAXIMVS, PARTHICVS MAXIMVS.

⁵ MiliariTarrac 00106 = IRMusNav 00008; *Corpus Inscriptionum Latinarum* [továbbiakban CIL] XI 1176; CIL XIII 8863

követő években Gallienus megütközött a birodalomra törő frankokkal, alemannokkal, markomannokkal, kvádokkal, vandálokkal, gepidákkal, karpokkal, gótokkal és szarmatákkal. Ezen győzelmek folyományaként Gallienus felvette a GERMANICVS majd a GERMANICVS MAXIMVS győzelmi cognoment, amely cím a hagyományos használatban, tehát a császári titulátúra részeként sokféle, elsősorban Lugdunumban és Rómában vert érméken jelenik meg a következő formákban:

IMP GALLIENVS P F AVG GERM⁶

IMP GALLIENVS P F G M⁷

IMP P LIC GALLENVS AVG GERM⁸

IMP GALLIENVS P AVG GERM⁹

IMP GALLIENVS AVG GERM¹⁰

GALLIENVS AVG GERM¹¹

GALLIENVS P F AVG GERM¹²

Érdekes módon azonban Gallienus veretein a GERMANICVS győzelmi cognomen sorszámozva is jelen van. Első alkalommal egy 256-57-re keltezhető Rómában vert antoninianus hátlapján jelent meg a GERMANICVS MAX TER körirat.¹³ Az előlapon az IMP C P LIC GALLIENVS PF AVG körirat található, tehát a hátlapi számozott győzelmi cognomen az előlapon elkezdett titulátúra folytatása. Az ábrázoláson egy győzelmi jelvény látható két megkötözött hadifogollyal, amely már a principatus kezdete óta folyamatosan használt jelkép volt. Ennél azonban sokkal több veretén jelenik meg a GERMANICVS MAXIMVS V körirat. Ezeket az érméket kivétel nélkül Lugdunumban verték 258-259 folyamán. Egy típusnál a cognomen az előlapi körirat része, GALLIENVS AVG GERM V, amelyhez többféle hátlapi ábrázolás és körirat társul. Az első típus hátlapján a FIDES MILITVM körirat mellett, az ehhez szokásos ábrázolás kapcsolódik, amely egy legiós sást ábrázol glóbuszon ülve két hadijelvény között.¹⁴ Ugyanezen előlapi körirathoz egy másik esetben a hátlapon a RESTITVTOR GALLIAR körirat társul, amely változat Gallia rendjének helyreállítását propagálja.¹⁵ A harmadik típuson érdekes módon kétszer jelenik meg a győzelmi cognomen, egyszer az előlapon a

⁶ Pl. Harold MATTINGLY– A. Edward SYDENHAM– C. H. V. SUTHERLAND: *The Roman Imperial Coinage*. Spink & Son Ltd., London, 1938. [továbbiakban RIC] 5Gallienus 175.

⁷ Pl. RIC V. Gallienus 175.

⁸ Pl. RIC V. Gallienus 230.

⁹ Pl. RIC V. Gallienus 124.

¹⁰ Pl. RIC V. Gallienus 103.

¹¹ Pl. RIC V. Gallienus 16.

¹² Pl. RIC V. Gallienus 105.

¹³ RIC V. Gallienus 141.

¹⁴ RIC V. Gallienus 16.

¹⁵ RIC V. Gallienus 34.

császár nevének részeként, a hátlapon pedig GERMANICVS MAX V formában. Az ábrázoláson szintén győzelmi jelvény látható két megkötözött hadifogollyal.¹⁶ Ez a különleges érme nyomatékosítva hirdeti Gallienus germánok felett aratott győzelmét. Két másik típuson más előlapi körirattal szintén megjelenik a hátlapon a GERMANICVS MAX V győzelmi cognomen hasonló ábrázolással.¹⁷ Ezen éremcsoporton Gallienus két különböző sorozata kapcsolódik egybe. Az előlapon a császári titulátúra részeként szerepel a számozott győzelmi cognomen, míg a hátlapon a VICT GERMANICA körirat olvasható.¹⁸ Ez utóbbi Gallienus propagandájában szintén fontos szerepet töltött be, hiszen több sorozat érmet is ismerünk ilyen felirattal. Egy Rómában vert típus azonban még közelebb hozza a két sorozatot egymáshoz. Ezen 256-57 folyamán vert as hátoldalán ugyanis a VICT GER II körirat olvasható, ami szintén eltér az eddigi gyakorlattól, hiszen megismételt győzelem után sem számozták az ilyen típusú érmeket. Ezekkel rokonítható még egy Mediolanumban vert sorozat, amelyen a VICTORIA AVG körirat jelenik meg sorszámozva.¹⁹

Gallienus propagandájában tehát, főleg a különböző germán törzsek fölött aratott győzelmei következtében összekeveredni látszik a győzelmi cognomen és az imperatori acclamatio fogalma. Eredeti jelentésében a győzelmi cognomen akkor járt az uralkodónak, ha az leigázta az ellenséges népet és triumphust tartott fölötte. Ennek folyományaként a számozás ellentétes annak fogalmával. A cognomen propagandában betöltött értékvesztése tehát folytatódott, hiszen az számozásra szorult.²⁰ Uralkodása alatt Gallienus viselte még a DACICVS és a PARTHICVS illetve PERSICVS cognomeneket, amelyek közül mindegyik megjelenik a feliratos anyagban is,²¹ ezeknél azonban hasonló számozás nem figyelhető meg.

Gallienus uralkodását követően azonban a győzelmi cognomenek számozása nem maradt meg a gyakorlatban Claudius Gothicustól egészen Carinusig, bár a császár katonai erényeinek hirdetése továbbra is a császári propaganda egyik fő eleme volt, hiszen a birodalmat ért támadások sorozata folytatódott. Claudius Gothicus a GERMANICVS MAXIMVS, GOTHICVS MAXIMVS és PARTHICVS

¹⁶ RIC V. Gallienus 19.

¹⁷ RIC V. Gallienus 17-18.

¹⁸ RIC V. Gallienus 34.

¹⁹ VICTORIA AVG II-RIC5 Gallienus 524, VICTORIA AVG III-RIC5 Gallienus 525, VICTORIA AVG VII-RIC5 Gallienus 526, VICTORIA AVG VIII-RIC5 Gallienus 527, VICTORIA AVG VIII-RIC5 Gallienus 528.

²⁰ Az értékvesztést az is bizonyítja, hogy a GERMANICVS MAX V. köriratot mind a Gall Birodalom élén álló Postumus, mind a 286-93 között britanniai ellencsászár Carausius veretein is megtalálhatjuk. Mivel náluk más számozás nem jelenik meg, egyértelmű, hogy egyszerű átvétlről van szó.

²¹ Pl. IRT 927.

MAXIMVS cognomeneket viselte.²² A veretein csupán a GOTHICVS cognomen jelenik meg, néhány érme előlapi köriratain DIVO CLAUDIO GOTHICO formában,²³ amely nevének részévé vált a történetírásban. A többi győzelmét ő is a VICTORIA GERMAN illetve a VICTORIA GOTHIC hátlapi feliratú sorozatokkal hirdette.²⁴

Aurelianus rövid uralkodása alatt újraegyesítette a Római Birodalmat. Hadjáratai során megütközött a vandálokkal, a juthungokkal és a szarmatákkal a dunai határ mentén, valamint 272-ben legyőzte a gótokat is. A keleti hadjárata során megdöntötte Zenobia palmyriai uralmát és a keleti részeket visszacsatolta a birodalomhoz. 273-ban győzelmet aratott a karpok felett, majd 274-ben Galliát is visszaszerezte. Aurelianus összesen kilenc győzelmi cognoment viselt. 271-ben vette fel a GERMANICVS MAXIMVS cognoment, a következő évben pedig további ötöt, név szerint a GOTHICVS MAXIMVST, a DACICVS MAXIMVST, a PARTHICVS vagy PERSICVS MAXIMVST, az ARABICVS MAXIMVST a PALMYRENICVS MAXIMVST. A palmyriai hadjárat után az ARMENICVST és ADIABENICVST, illetve 273-ban a CARPICVS MAXIMVST. Illetve a Historia Augusta említést tesz még SARMATICVS címéről is. Az ARMENICVS, ADIABENICVS és SARMATICVS cognomeneket csak a Historia Augusta említi, feliratról vagy más forrásból ezeket nem ismerjük.²⁵ Valószínűleg csupán az életrajz írója adományozta ezeket Aurelianusnak, hogy a birodalmat újraegyesítő császár katonai erényeit még inkább hangsúlyozza. Érdekes, hogy amíg a források kiemelik a győzelmi cognomeneket, sőt, még fiktíveket is csatolnak a ténylegesen viseltek mellé, Aurelianus éremverésén ezek egyáltalán nem szerepelnek. Holott korai éremverésének egyik fő témája éppen a katonaság és a katonai erények. Megjelenik a concordia exercitum, concordia militum, concordia legionum körirat, valamint a virtus militum és virtus equitum is.²⁶ Azonban ezek a veretek nem a császár katonai erényeit hirdetik, hanem a hadsereggel való jó viszonyát propagálják, illetve a katonák hősiességét és hűségét. Az érmein az egyes győzelmi cognomenek helyét, a császár általános legyőzhetetlenségére utaló INVICTVS jelző veszi át, amelyet bár már többen alkalmaztak a Severus kortól

²² GERMANICVS MAXIMVS – CIL XII 2228; GOTHICVS MAXIMVS, PARTHICVS MAXIMVS- CIL VIII 4876.

²³ Pl. RIC5Claudius 263.

²⁴ Pl. VICTOR GERMAN- RIC5Claudius 247; VICTORIAE GOTHIC RIC5Claudius 251.

²⁵ *Historia Augusta*. Császárok története. Sajtó alá rend. BURAI Erzsébet et al. Multiplex Media-DUP, Debrecen, 2003. Aurelianus 30.5.

²⁶ CONCO EXER – RIC5Aurelianus 101; CONCORDIA MILIT – RIC5Aurelianus 25; CONCORD LEGI – RIC5Aurelianus 10; VIRT MILITVM – RIC5Aurelianus 56; VIRTVS EQVIT- RIC5Aurelianus100.

kezdvé, mégis Aurelianusnál kap kiemelt szerepet.²⁷ A császár által viselt számos győzelmi cognoment nem is lehetett volna az érmék rövid körirataiban tolmácsolni. A feliratos anyagban összesen hét cognomen jelenik meg, de nem ismerünk olyan feliratot, amely a császár által viselt valamennyi győzelmi titulust tartalmazná. A legtöbbet, ötöt is csupán egy feliraton találjuk meg.²⁸ Ezen kívül valamennyi győzelmi cognomennek természetes velejárója lett a MAXIMVS jelző. Mindössze egy, igen töredékes feliratot ismerünk, ahol a győzelmi cognoment nem kíséri ez a nyomatékosító jelző.²⁹ Aurelianus uralkodása alatt tehát tovább veszített propagandisztikus értékéből a győzelmi cognomen, hiszen annak helyét egy általánosabb jelző vette át. Ezentúl csupán a hivatalos császári titulátúrában jelenik meg, igaz ott megerősítve és nyomatékosítva.³⁰

Aurelianus uralkodása után a MAXIMVS jelző használata néhány kivételtől eltekintve általános lett.³¹ Tacitus a GOTHICVS MAXIMVS, Probus a GERMANICVS MAXIMVS és GOTHICVS, Carus a GERMANICVS MAXIMVS, PERSICVS MAXIMVS, Carinus és Numerianus a GERMANICVS MAXIMVS, PERSICVS MAXIMVS valamint a BRITANNICVS MAXIMVS jelzőket viselte.³² Ezek kivétel nélkül csak a feliratos anyagban jelennek meg. A császárkor ezen szakaszában az először Claudius Gothicus által használt, majd Aurelianus által meghonosított INVICTVS jelző veszi át a császár katonai erényeinek hirdetését, ami sokkal általánosabb megfogalmazása a császár hadvezéri kitűnőségének, mint az egyes győzelmi cognomenek felsorolása.³³ Probus vereteinek előlapjain a császár nevének részeként szinte minden esetben megjelenik

²⁷ Az INVICTVS jelző az érmék előlapján jelenik meg a császár nevének részeként a győzelmi cognomenek korábbi helyén. A feliratos anyagban már korábban alkalmazták, így pl. Philippus Arabs vagy Gallienus is, azonban az érméken először Claudius Gothicusnál tűnik fel. Aurelianus már több veretén is használta, míg Probus császár érmeinek előlapi köriratain szinte kivétel nélkül jelen van.

²⁸ GERM. MAX. GOTH. MAX. PARTH. MAX. DAC. MAX. CARP. MAX. CIL XIII 8973.

²⁹ CIL VIII 9040, amelyet Deininger oldott fel (Jürgen DEININGER: CIL VIII, 9040 – Eine Inschrift der Provinz Mauretania Caesariensis für Aurelian? *Hermes* 98, 1970, 121-124). Tulajdonképpen ezen a feliraton a győzelmi cognomenek közül csak a Parthicus van jelen, a többi Deininger minden bizonnyal helytálló kiegészítése.

³⁰ Kneissl véleménye szerint a cognomeneket egyre kisebb területekről vették fel a harmadik század folyamán. Peter KNEISSL: *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*. Hypomnemata 23., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969. Ezzel a nézettel nem értek egyet, hiszen például már Septimius Severus is viselte az ADIABENICVS cognoment. Illetőleg már a források sem egyöntetűen germánokról, hanem frankokról, alemannokról stb. beszélnek.

³¹ Probus császár viselte a GOTHICVS cognoment MAXIMVS jelző nélkül (CIL XI 1178b), illetve Carus és Carinus a GERMANICVST (EE VIII 740).

³² Tacitus GERM. MAX. – CIL XII 5563; Probus GOTHICVS – CIL XI 1178b; GERM. MAX – CIL VIII 11931; Carus PERS. MAX. GERM. MAX. – CIL VIII 12522; Carinus és Numerianus GERM. MAX. BRIT MAX. PERS. MAX. – CIL XIV 126.

³³ Ld. 27. lábjegyzet

ez a jelző.³⁴ Valamint az érmek hátlapjain az egyes győzelmeket a VICTORIA GERMANICA, VICTORIA GOTHICA típusú köriratok propagálják.³⁵

Diocletianus uralkodása, a tetrarchia és a dominatus megteremtése kétségtelenül fordulópont a Római Birodalom történetében. Az illyr császár által megteremtett rendszer kivezette a birodalmat a principatus válságából és biztosította annak továbbélését. A rendszer természetesen nem minden elemében volt teljesen új, hiszen a harmadik század folyamán uralkodó császárok mindegyike megkísérelte valahogyan a válság megoldását. Ezekből Diocletianus több elemet is átvett, illetve már megkezdett reformokat folytatott és erősített meg. A császár megítélése és pozíciója azonban teljes mértékben megváltozott, mint azt a dominatus név is mutatja. Ennek folyományaként a császári propaganda is új külsőt kapott.

A császári státuszt a tetrarchia uralkodói újrafogalmazták egy Rómában addig nem alkalmazott módon. Diocletianus felvette a Iovius, míg Maximianus a Herculus melléknevet, és ezáltal Iuppiter és Hercules földi helytartójaként pozícionálták magukat.³⁶ Emellett szakítottak a harmadik század második felében már-már hagyománnyá váló deus jelző használatával, amely az isteni szférába helyezte az azt viselő császárokat.³⁷ Az uralkodók így összekötötték, de nem azonosították magukat a hagyományos római istenekkel, amely a nép és az arisztokrácia számára is elfogadhatóbb volt.

Az alattvalóival szemben a császár azonban magasabb pozícióba helyezte magát, mint a principatus korában: az új ideológia a császár hatalmát és fensőbbiségét hirdette. A tetrarchák – a Domitianus által már korábban alkalmazott módon – dominusnak szólították magukat. A császári ruha bíbor és arany színeivel és pompájával erősen elkülönült az arisztokrácia általános viseletétől. Az udvari ceremónia is megváltozott, többek között átvették a perzsáktól az adoratiót, azaz a császár előtt való leborulás szokását, amely merőben idegen volt a korábbi római szokástól. Továbbá minden, ami a császár személyével kapcsolatos, sanctus, azaz szent lett. A császárábrázolások is bővelkednek az új rendszert, valamint a császár fensőbbiségét hirdető jelképekben. Diocletianus pénzein megjelenik a babérkoszorú és a sugárkoszorú mellett a nimbus, amely a görög isteneket vette körül, mikor a földön megjelentek. Illetve szinte valamennyi ábrázoláson screptummal, jogarral és globussal ábrázolják a császárokat, ami a hatalom és a földkerekség feletti uralom jelképe volt. Az új császári ideológia tehát mind az istenektől, mind a halandó emberektől elkülönítette magát, valahová a földi és az égi szféra közé helyezve a hatalom viselőjét.

³⁴ Pl. RIC5Probus 823.

³⁵ Pl. RIC5Probus 220; 254; 257.

³⁶ KOLB, Frank: *Diokletian und die Erste Tetrarchie*. Improvisation oder Experiment in monarchischer Herrschaft? Berlin – New York, 1987. 22.

³⁷ A deus jelzőt a harmadik században viselte Aurelianus, Probus és Carus is.

Az új ideológia és a császár új pozíciója megkívánta a titulátúra újragondolását és rendszerezését. A Diocletianus és társuralkodói által használt titulátúra tulajdonképpen új elemet nem tartalmazott, de rendszerbe foglalta az elődök által sokszor rendszertelenül használt jelzőket. Az első tetrarchia által használt győzelmi cognomeneket az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltam:³⁸

ÉV	DIOCLETIANUS	MAXIMIANUS	CONSTANTIUS	GALERIUS
285	GERM MAX SARM MAX			
287	GERM MAX II GERM MAX III	GERM MAX GERM MAX II		
288	GERM MAX IV	GERM MAX III		
289	SARM MAX II	SARM MAX		
293	GERM MAX V GOTH MAX (?)	GERM MAX IV GOTH MAX (?)	GERM MAX GOTH MAX (?)	GERM MAX
294	SARM MAX III	SARM MAX II	SARM MAX	SARM MAX
295	PERS MAX (?)	PERS MAX (?)	PERS MAX (?)	PERS MAX (?)
296				
297	BRIT MAX CARP MAX	BRIT MAX CARP MAX	BRIT MAX CARP MAX	BRIT MAX CARP MAX
298	ARM MAX MED MAX ADIAB MAX PERS MAX II	ARM MAX MED MAX ADIAB MAX PERS MAX II	MED MAX ADIAB MAX PERS MAX II	ARM MAX MED MAX ADIAB MAX PERS MAX II
300	SARM MAX IV	SARM MAX III	SARM MAX II	SARM MAX II
301	GERM MAX VI	GERM MAX V	GERM MAX II CARP MAX II	GERM MAX II CARP MAX II
302			GERM MAX III CARP MAX III SARM MAX III (?)	GERM MAX III CARP MAX III SARM MAX III (?)
303			GERM MAX IV CARP MAX IV	GERM MAX IV CARP MAX IV
304			GERM MAX V CARP MAX V	GERM MAX V CARP MAX V
305			BRIT MAX II	BRIT MAX II

A tetrarchák által viselt győzelmi cognomenek csak a feliratos anyagban jelennek meg, ráadásul ezek a korszak császári feliratainak csak egészen kis hányadát adják. Mindössze tizenhat feliratot ismerünk, amelyek tartalmazzák

³⁸ A táblázat BARNES: i. m. alapján készült.

ezeket a jelzőket.³⁹ A táblázatból jól látható, hogy a győzelmi cognomeneket minden esetben a MAXIMVS jelzővel megerősítve használták, valamint, hogy a Gallienusnál már felbukkanó számozás itt már általánossá vált. Ebben a korszakban az imperatori acclamatiót már nem alkalmanként, hanem évenként újítták meg a császárok.⁴⁰ Ezzel szemben a győzelmi cognomeneket alkalmanként számozták, tehát azok Diocletianus rendszerében megnevezett imperatori acclamatióként funkcionálnak.

Ezen kívül állandósult a kollegialitás a tetrarchák által viselt győzelmi cognomenek esetében, azaz az egyik császár által szerzett cognomen a többi uralkodó is viselte. Természetesen csak a hivatalba lépése után szerezettek, ezért tér el a számozás a négy uralkodó esetében. Frank Kolb nézete szerint a Diocletianus által kialakított rendszer modelljét Marcus Aurelius és Lucius Verus közös uralkodása adta,⁴¹ ahol szintén jelen volt, legalábbis kezdetben, egy hasonló kollegialitás. De ugyanígy használta a cognomeneket Valerianus és Gallienus, valamint Carinus és Numerianus. A győzelmi cognomen eredeti jelentésével ez szintén ellentétes, hiszen eredetileg a cím sem megosztható, sem örökíthető nem volt.

A császárok a győzelmeiket az érméken nem propagálták győzelmi cognomennel, ez alól a szarmata hadjáratok képeznek kivételt, amely következményeként még vertek VICT SARM körirattal ellátott érmeket. Vertek ilyen érmeket Ticinumban,⁴² Rómában,⁴³ Sisciában,⁴⁴ Thessalonikében,⁴⁵ Heracleában,⁴⁶ Nicomediában,⁴⁷ Cyzicusban,⁴⁸ Antiochiában⁴⁹ és Alexandriában.⁵⁰ A győzelmi cognomenekkel együtt az INVICTVS jelző is eltűnik az érmekről, bár a feliratokon szinte minden esetben jelen van a hivatalos titulátúra részeként.

A harmadik század folyamán tehát a győzelmi cognomen mind használatában, mind fogalmában megváltozott. A század elején, Septimius Severus uralkodása után, a Római Birodalom hódító politikája befejeződött. Az új ellenségek megjelenésével inkább a meglévő területek védelme, semmint újjak

³⁹ AE 1936, 10; AE 1959, 290; AE 1973, 526a; AE 1979, 519; CIL III, 22 = CIL III, 6626 = Dessau 617; CIL III, 6151 = Dessau 641; CIL III, 10605; CIL III, 13578; CIL III, 1913 = AE 1890, 66; CIL III, 2208, 2209; CIL XIII, 5249 = Dessau 640; CIL XVI, 157; I Aphrodisias 230; AE 1961, 42; CIL III, 4826; SupIt-16-R, 50.

⁴⁰ BARNES: i. m. 25.

⁴¹ Frank KOLB: i. h.

⁴² RIC VI. Tic. 12a, 16a, 16b.

⁴³ RIC VI. Roma 14a, 26, 36a, 39.

⁴⁴ RIC VI. Sisc. 34a, 34b, 42, 58.

⁴⁵ RIC VI. Thess. 10.

⁴⁶ RIC VI. Her. 2, 3, 6, 7.

⁴⁷ RIC VI. Nic. 22a, 22b.

⁴⁸ RIC VI. Cyz. 5b.

⁴⁹ RIC VI. Ant. 32, 33a, 33b.

⁵⁰ RIC VI. Alex. 8.

meghódítása volt a birodalmi politika célja. Ennek következtében a győzelmi cognomen veszített propagandaértékéből, hiszen bár csak egyértelmű győzelem után vehette fel azt a győztes császár, sokszor ezek a győzelmek nem véglegesek, de semmiképp nem hódító jellegűek, hanem védekezőek voltak. Ennek folyamányaként több esetben már kisebb ütközetek után is felvette azt a császár, mint ahogy azt Maximinus Thrax vagy Gallienus tette. A birodalom újraegyesítése, azaz Aurelianus uralkodása alatt, a győzelmi cognomen valóban hódító hadjáratok, pontosabban újrahódító hadjáratok után került a császár neve mögé, de már korántsem volt meg az a jelentősége, mint fél évszázaddal korábban, ezért helyét egy általánosabb jelző vette át. A tetrarchia korára propagandaértéke szinte teljesen semmissé vált, leszorult az érmekről is, pedig az volt a császári propaganda egyik legfőbb fóruma. A dominatus rendszerében a császár katonai érdemeinek hirdetése már korántsem az egyik legfontosabb eleme volt az udvari reprezentációnak, aminek következtében a győzelmi cognomen elvesztette korábbi jelentőségét.

László Szabó G.

The Use of Victorial Cognomens in the 3rd century A. D.

Emphasizing the military victories of Roman Emperors was a significant element of their representation. The cognomens received for military victories played an important role in this process as they appeared not only on official documents and inscriptions but also on coins in everyday use, because the inscriptions on coins helped emperors in conveying vital information to their subjects. The present study investigates this particular type of cognomen bestowed upon the Roman Emperors of the 3rd century AD. In this period cognomens underwent a change in terms of both use and concept. The focus shifted from victorious conquering wars to the defence of Roman territories. Several emperors, for example Maximinus Thrax or Gallienus, took up cognomens even after minor battles. During the reunification of the empire in the reign of Aurelian cognomens were again given to the emperor after military conquests, or in this case rather re-conquests, but they were less significant than half a century earlier. Therefore they were replaced by a more general attribute. By the era of the Tetrarchy their value in propaganda almost vanished, they no longer appeared on coins either. During the Dominate the propagation of the emperor's military merits was far from being one of the most important elements of court representation, and as a result the cognomen lost its former significance.

Molnár Levente**Uneme és a Szaruszava-i tó¹****Egy szerelmi öngyilkosság vizsgálata a Japán ókorból
(Szei Sónagon² Párnakönyvének Tavak című szemelvénye)**

Szei Sónagon *Párnakönyve*³ az egyik leghíresebb Japán ókori irodalmi mű, amely mint a naplók általában, megfelelő forráskritikával a történettudomány számára is értékes forrás, többek között azért, mert alapvető információkat tartalmaz a császári udvar életéről. Az író nagyjából tíz évet töltött udvarhölgyként Szadakó császárné⁴ mellett, és műve nagy része is ebben az időszakban íródott.⁵ Saját elmondása szerint nem állt szándékában nyilvánosságra hozni, de egy állítólagos véletlen folytán jegyzetei elterjedtek az udvarban,⁶ és nagyon hamar népszerű olvasmánnyá váltak különösen az udvarhölgyek, illetve az arisztokraták között.⁷ Az írni-olvasni tudó nemes nők és

¹ A dolgozat egy japán nyelvű előadásra épül, annak publikálására átdolgozott magyar nyelvű változata. Az eredeti szöveg elhangzott: Hiroszaki Egyetem (Aomori tartomány, Hiroszaki város), Bölcsész és Társadalomtudományi Kar Posztgraduális Kutatói képzés, Japán Művészet és Irodalom C kurzus: A Párnakönyv. 2012. június 28.

² Magyarországon kétféle rendszert használnak a japán szavak, fogalmak, nevek átírására. Az angolos (Hepburn) mellett létezik egy magyar hangalakú átírás is. Én ez utóbbit választottam, mivel ez adja vissza jobban az eredeti japán írásjelek hangzását. A magyar szókinccs részévé vált, de a valódi kiejtéstől némileg különböző szavakat (Kiotó, samuráj stb.) nem változtattam meg.

³ A Párnakönyvről magyarul: *Párnakönyv, Japán irodalmi naplók a X-XI. századból*. Budapest, Európa Kiadó, 1966.

⁴ Icsidzsó (986-1011) császár felesége.

⁵ Körülbelül 1010-12 körül fejezhette be a művét

⁶ Rajta felejtette írása néhány részletét egy párnán, amit átcsúszttak a vendégszobába egy magas rangú férfi látogatójának, hogy azon foglaljon helyet. Az beleolvasott a műbe, és annyira megtetszett neki, hogy az író könyörgése ellenére is elvitte magával – rövid idő múlva pedig a jegyzetei már kézről-kézre jártak.

⁷ Japán nemessége ekkor egy nagyon szűk, mindössze pár ezer főt számláló elit volt; a szó legszorosabb értelmében mindenki ismert mindenkit és semmi sem maradt titokban. Rendkívül zárt és egy nyomasztóan szigorú etikettel megterhelt világ volt ez, amely azonban egyedülálló irodalmi műveket hozott létre (mint pl. MURASZAKI Shikibu: *Gendzsi szerelmei*). Érdekessége a

férfiak kézről adták, és sokszor bosszankodva, meghökkenve olvasták Szei Sónagon szellemes, ironikus, olykor erősen gúnyos megjegyzéseit dekadens életmódjukról (az író önkritikusan sokszor saját magát sem kímélte). A naplószerű bejegyzések mellett gyakran humoros listák (pl. *Amiből sosem lehet elég*), szemléletes tájleírások és, ami a jelen dolgozat alapját is adja, néhány, már az író korában is „klasszikusnak” számító történet/legenda került a naplóba. Fő célkitűzésem a címben említett, egy a *Párnakönyv* megírása előtt nagyjából 300 évvel született legenda (*Uneme öngyilkossága*) háttérének elemzése a megmaradt, történetileg hitelesként elismert források vizsgálatával.

Először a *Párnakönyv Tavak* című szemelvényének közlöm a fordítását, majd megvizsgálom, hogy a Japán ókor mely tavait láthatta és írhatta le az író. A dolgozat második felében pedig a Szei Sónagon által idézett legenda, vagyis a magát vízbe fojtó *Uneme* (egy nemesi származású udvari szolgálónő) történetét teszem vizsgálat tárgyává.⁸

Mielőtt magát a szöveget, illetve annak fordítását közölném, fontosnak tartom megjegyezni, hogy a *Párnakönyv* kutatásának az egyik legérdekesebb, de legnehezebb elemét az adja, hogy eredetinek tekinthető, vagyis valóban és biztosan Szei Sónagon által írt verzió nem maradt fent. Saját korában és később is rengetegen másolták, viszont szinte mindenki változtatott rajta kicsit: egyrészt az írásában – abban a korban ugyanis még nem voltak kötöttek az írás szabályai, aminek köszönhetően ugyanaz a kiejtésű szótagjel 15-20 variációban is megtalálható akár egyazon a szövegen belül is!⁹ A másik jellegzetesség a kínai karakterek, vagyis *kandzsik* vegyítése a nagyrészt szótagírással, vagyis az un. *Hiragana*-val írott szövegrészekkel. Sokszor ugyanis a másoló nem az írásjel eredeti jelentése szerint „szúrt be” egy-egy kínai jelet, hanem pusztán csak hangalakbeli hasonlóság miatt. Ezáltal a másoló, tehetségéhez mérten, játszhatott

kornak, hogy az irodalmi életet egyértelműen a nők uralták: a nemesség férfitagjai ugyanis nem tekintették elég előkelőnek a japán szótagírást. Az udvari adminisztráció ekkor még kínai írásjelekkel működött. A mai japán írás gyakorlatilag három írásrendszert használ keverve (két fajta szótagírást illetve a kínaiából átvett, de a japán nyelvtannak illetve szókincsnek megfelelően átalakított írásjeleket), a nagy ókori irodalmi klasszikusok azonban főleg a fent említett ok miatt leginkább Hiraganában (az egyik szótagírás) íródtak. A legújabb kutatási eredmények szerint a férfiak, ha naplót írtak Hiraganával, akkor az esetek nagy részében női álnév alatt tették azt. *A JAPÁN ÓKORI IRODALOM ÖSSZES MŰVEI ÚJ KÖTÉSBN* 18. kötet, *PÁRNAKÖNYV*, Sógakkan Kiadó, 1997 (2006 reprint) (alább: *JÓIÓMÚK 18. PÁRNAKÖNYV* Bevezető. A tanulmányban hivatkozott japán nyelvű kötetek címét magyar fordításban közlöm, s a többi címtől a nagybetűs írásmóddal választom el (– a szerző).

⁸ Az előadásom három részből állt: az említettek mellett, az első részben az eredeti kéziratos, ókori japán nyelven, un. *kuzusi* karakterekkel, vagyis kurzív stílusban írt szemelvény mai japán nyelvre fordítását közöltem. Jelen szöveg az előadás második illetve harmadik részét foglalja össze.

⁹ IZICSI Tecuó: *KANÁK ALAKVÁLTOZÁSAI*. Sintensa kiadó, 1966.

a kínai írásjelekkel és a *Hiraganákkal* furcsa szójátékokat, amelyek legtöbbje azonban más nyelven csak nagyon körülményes magyarázatok kíséretében adható vissza. Néhány ilyen a jelen dolgozat alapját adó szemelvényben is szerepel, ezekre azonban egyetlen kivételtől eltekintve külön nem térek majd ki. A másik fontos tudnivaló, hogy épp a fenti okok miatt a nyomtatásban megjelent „*Párnakönyvek*” egyike sem tekinthető eredeti vagy ún. „alap” verzióknak – szerkesztéstől függően szemelvények, teljes fejezetek hiányozhatnak egyik-másikból, illetve a sorrendjük sem ugyanaz.¹⁰

A fentieknek megfelelően először tehát közlöm a kéziratos szemelvény¹¹ szövegének magyar fordítását:¹²

Tavak

„*Víz nélküli tó*” - *mily’ furcsa érzésem is van tőle. Épp arra gondoltam, hogy meg kellene kérdezniem, miért adnak ilyen különös nevet tavaknak,¹³ amikor azt hallottam, hogy: „azokban az években, amikorra azt jósolják, hogy Szacuki havában¹⁴ több eső esik, mint az átlagos években, ezekben a tavakban egy csepp víz nem marad. Továbbá, azon években, mikor ennek az ellenkezőjeként rettenetesen fel kéne melegítenie (a tavak vizét) a napnak, akkor a tavasz kezdetén rengeteg víz párolog ki.” Azt szerettem volna erre mondani, hogy „Ha már úgy is előfordul, hogy semmi víz nem marad benne, akkor éppen hívhatják is „Víz nélkülinek”, azonban, minthogy olyan is van, hogy sokat párologtat ki magából, elég egyoldalúnak érzem ezt az elnevezést.” Szaruszava-i tó, ahol egy Uneme magát a vízbe vetette, ami eljutott a császár¹⁵ fülébe, és el is látogatott a helyszínre – hogy ez mily’ csodálatos történet! Elképzelvén a jelenetet, ahogy*

¹⁰ A Hiroszaki Egyetem Japán Művészet és Irodalom C kurzusán két nyomtatott verziót használnak segédanyagként: A NÓINPON (能因本) két kötetes, 320 szemelvényt tartalmazó változatát illetve a SZANKANBON (三卷本), három kötetből álló, kicsivel kevesebb, mint 300 szemelvényes változatát. A kéziratos változat hibás-hiányzó részleteit én is ezekből egészítettem ki.

¹¹ A dolgozatban feldolgozott kéziratos másolat a Hiroszaki Egyetemi Könyvtár Antik irat és levéltár részlegében 080.1 27 474-1 szám alatt található. (A másoló neve ismeretlen).

¹² A dolgozat minden fordítása saját munkám.

¹³ Nem egyértelmű, hogy egyes vagy többes szám, de valószínűleg Kiotó környékén számos tavat hívtak *Mizü nasi no ike*-nek vagyis *Víz nélküli tónak*. *JÓIÖMÚK 18. PÁRNAKÖNYV 89.*

¹⁴ Ötödik holdhónap. Ma már júliusra esik. A *Cuju*, vagyis a japán esős évszak korabeli megjelölése.

¹⁵ A szerző a Mikado (帝) (vagyis a régies) megnevezést használja. Szei Sónagon korában már Tennó (天皇) volt a császár japán elnevezése.

*Hitomaru*¹⁶ megénekelte az „Álomba merült haját”,¹⁷ annak a nagyszerűségét szavakba sem lehet önteni.

A dolgozat forrása tehát a fenti szöveg kéziratos, ókori japán nyelvű változata volt. Ennek alapján először azt fogom megvizsgálni, hogy hol voltak/lehettek a „Víz nélküli tavak”, és hogy milyen, valóban létező tavakat látva írhatta meg Szei Sónagon a fejezetet.

Ike wa (Tavak)¹⁸ – Nara, Kiotó és Oszaka híres tavai Szei Sónagon korában

A 10-11. század fordulóján a japán nemesség tér-érzete (a világról alkotott „tér-képe”) rendkívül szűkös volt, gyakorlatilag nem terjedt túl a főváros *Hejan-kjó* (vagyis a mai Kiotó) és *Kansai* (ma Kiotó-fu és Oszaka-fu) egy részén. Ha ki is mozdultak a fővárosból, akkor is leginkább csak a nagyobb templomok (mint pl. a *Kófuku-dzsi* Nara-ban) illetve szentélyek (pl. *Isze*) látogatása miatt tették. Ebből következnek, hogy a szemelvényben emlegetett tavak is nagyjából ezen a behatárolt területen keresendők. A kéziratos szemelvény meglehetősen rövid (mindössze 9 oszlop).¹⁹ Töredékes volta miatt, először azt néztem meg, hogy a benne felsoroltakhoz képest megjelennek-e egyéb tavak is a nyomtatásban kiadott változatokban.²⁰ Az eredményt az alábbi táblázat tartalmazza:

¹⁶ Kiemelés a szerzőtől. *Hitomaro* költő, versíró, dalnok a 7. századból, a japán ókor egyik leghíresebb és legmisztikusabb költője. A neve leírására több variáció is létezik, a legelterjedtebb azonban a három karakterből álló 人麻呂 összetétel. Mégis, aki ezt a szemelvényt papírra vetette, egyedülálló módon írta le a nevet: 人丸. Több tucat hivatkozást találtam *Hitomaro* nevére, de ilyen formában csak itt láttam leírva. Különösen érdekes, hogy a szerző ezzel a két karakterrel írva megváltoztatta a kiejtést is: HitoMARU-ra. A szerző vagy szándékosan játszott a híres költő nevével, vagy – bár ezt nehéz elhinni egy a *Párnakönyvet* másoló emberről – nem ismerte a nevet, és véletlenül rontotta el az írásjelet.

¹⁷ Maga Szei Sónagon is idéz egy még régebbi szöveget. Valószínűleg ugyanazt, ami Yamato-monogatari-ba (大和物語) is bekerült korábban. Részletek alább.

¹⁸ 池は azaz Tavak – a szemelvény eredeti címe.

¹⁹ A klasszikus japán írásmód fentről lefelé és jobbról balra

²⁰ Három különböző kiadás *Tavak* című szemelvényét vettem össze. Zárójelben a fejezetszámot jelzem:

NÓONBON/ SZEI SÓNAGON [eredeti szerző] *PÁRNAKÖNYV*, Ogama Soin kiadó, 1971. (45.)

A JAPÁN ÓKORI IRODALOM ÖSSZES MŰVEI 11. kötet, *PÁRNAKÖNYV*, Sógakkan Kiadó, 1974 (46.)

A JAPÁN ÓKORI IRODALOM ÖSSZES MŰVEI ÚJ KÖTÉSBN 18. kötet, *PÁRNAKÖNYV*, Sógakkan Kiadó, 1997 (2006 reprint) (36.)

kézírtos szöveg	nyomtatásban megjelent változatok
Víz nélküli tó (vagy tavak) Szaruszava-i tó	Kacumata-i tó Iware-i tó Nihe-i tó Víz nélküli tó Szaruszava-i tó Omahe-i tó Kami-i tó (vagy Kagami-i tó – nem egyértelmű) Szayamai-tó Kohimuna-i tó Hara-i tó

A mennyiségi különbség igen feltűnő, azonban amíg a kézírtos változathoz kimaradt tavak az összes többi változatban is csak felsorolás szintjén jelennek meg, addig a *Víz nélküli tóról* illetve *Szaruszava-ról* hosszabban elmélkedik az író. A *Nóonbon* sorrendje alapján nézzük először a kézírtosból kimaradt tavakat.

Kacumata-i tó: Valószínűleg a mai Nara tartományban²¹ lehetett, egyes kutatók úgy gondolják, hogy Szakurai város, un. Ayame-tavai közül a **Kaerumata** nevű tóval egyezik meg. Ez azért izgalmas felvetés, mert ez a tó a *Jakusi-dzsi* nevű buddhista templom mellett feküdt és van a japán ókorból egy másik forrás, amely megemlíti a Kacumata-i tavat, mégpedig egyértelmű utalással a buddhizmusra (*Man'jó-sú*²² 3835-ös vers): „*A Kacumata-i tavat mi is ismerjük ám! És nincs benne Lótusz-virág* (kiemelés a szerzőtől)! *Ez épp olyan, mintha Önnek nem lenne szakálla....*”²³ A lótusz pedig a buddhizmus japánban egyik legelterjedtebb szektájának, a *Hoke*, vagy *Hokke-kjó*-nak a szimbolikus virága (a *Hokke* jelentése is az) A *Lótusz-szutra* Kínából érkezett Japánba, az első fordítását egy Kuma-radszú nevű szerzetes készítette 406-ban. A Lótusz fénykora a japán középkorra tehető, amikor a 13. században Nicsi-ren, a híres Tendai egyik papja ennek a szutrának az összes többi feletti felsőbbrendűségét kezdte hirdetni. Személyes sorsa ugyan a száműzetés lett, de tanai jelentős mértékben elterjedtek.²⁴

²¹ FÖLDRAJZI ÉS HELYSÉGNEVEK A JAPÁN TÖRTÉNELEMBEN (alább: FHJT) 26. kötet: NARA TARTOMÁNY, Heibonsa, 1981.

²² A 8. század közepén összeállított legrégebb Japán versgyűjtemény – mintegy 4500 verset tartalmaz.

²³ JAPÁN ÓKORI IRODALOM ÖSSZES MŰVEI 2-5. Kötet, MAN'JÓ-SHŪ, Shógakkan, 1974.

²⁴ A Lótuszról és Nicsi-ren-ről: ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR A JAPÁN BUDDHIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ, Joshikawa Hirobunkan, 1999, 822-939.

Iware-i tó:²⁵ szintén a Nara-i Szakurai város egyik tava. A *Nihonshoki*²⁶-ban van egy cikkely, amely a tó elkészítéséről szól. Felbukkan említés szintjén a *Man'jó-shú*-ban is.

Nihe-i tó:²⁷ más néven **Nieno-i tó**. Számos ókori forrásban/irodalmi műben felbukkan (pl. az *Ökörnyál naplóban*), azonban a 12-13-ik századtól sehol nem említik. Valószínűleg kiszáradhatott, de ennek az időpontját lehetetlen megállapítani. A történészek úgy gondolják, valahol a Hejan-ból (Kiotó) Nara-ba vezető út mellett lehetett.

Víz nélküli tó, - tavak: meghatározhatatlan helységnév. Valószínűleg számos „víz nélküli” tó lehetett Hejan-ban ill. Nara-ban Szei Sónagon idejében.²⁸

Szaruszava-i tó: Ma is létezik Nara városban, a *Kófuku-dzsi*²⁹ egyik tava. Leghíresebb irodalmi említése egyértelműen a *Párnakönyvben* is megemlített Uneme öngyilkossága.

Omahe-i tó: valószínűleg szójáték.³⁰ Az írásjel alapján az *Ön Tava / Öméltósága Tava* jelentéssel bír. Szei Sónagon vagy egy nála magasabb rangú/rendű személynek címezte a mondatot, vagy egy *Shintó*³¹ szentélyre utalt vele.

Kami (Kagami) tó: Az Omahe-i tó látványát továbbgondolva jutott el a Kami-tóig. Jelentése: *Istenek tava*.³²

Szayama-i tó:³³ Oszaka-fu, Szayama város középpontjában található. A felsorolt tavak közül messze ennek a legjobban dokumentált a története. Már a *Nihonshoki*-ban is megjelenik, és számos helyi történet kapcsolódik hozzá.

Kohimuna és Hara-i tó: helyük ismeretlen, bár néhány japán történész azt feltételezi, hogy a Hara-i tó a mai Szaitema tartományban lehetett. Szei Sónagon egyszerűen csak a nevüket említi, semmit nem ír róluk. Egyéb irodalmi/történeti forrásban sem bukkannak fel.³⁴

A fenti rövid összefoglalóból is látszik, hogy a (kéziratos is beleszámítva) öt *Párnakönyv* változatban felbukkanó tíz tó közül hat egészen biztosan vagy nagy

²⁵ FHJT 26. kötet: *NARA TARTOMÁNY*, Heibonsa, 1981.

²⁶ Japán első történeti krónikája. Kínaiul íródott. Történeti hitelessége viszont erőteljesen megkérdőjelezhető.

²⁷ FHJT 30. kötet: *KIOTÓ FU*, Heibonsa, 1981.

²⁸ *JÓIÖMÚK 18. PÁRNAKÖNYV* 88. (Magyarázat a Párnakönyv mellé)

²⁹ FHJT 26. kötet: *NARA TARTOMÁNY*, Heibonsa, 1981.

³⁰ *JÓIÖMÚK 18. PÁRNAKÖNYV* (36.) 89. (Magyarázat a Párnakönyv mellé)

³¹ Jelentése nagyjából: *Az Istenek útja*. Japán animista ósvallása. A 6. században a szigetországba érkezett Buddhizmussal összhangba rendezték (szinkretizmus), így maradt fenn a mai napig.

³² *JÓIÖMÚK 18. PÁRNAKÖNYV* (36.) 89. (Magyarázat a Párnakönyv mellé)

³³ FHJT 28-29. kötet: *OSZAKA-FU*, Heibonsa, 1981.

³⁴ *JÓIÖMÚK 18. PÁRNAKÖNYV* 89. (Magyarázat a Párnakönyv mellé)

valószínűség szerint a Kiotó – Nara – Oszaka „háromszögben” helyezkedett el, vagy a *Hejan-kjó-i* császári udvar közvetlen környezetében, ahol Szei Sónagon is lakott. A maradék négy tó közül csak a Hara-i „kilétére” van elmélet, azonban még ha az helyes is (*Szaitama* tartomány, amely a *Kantó* régióban van), igen messze volt az író „világától”. Tehát, ha létezett is az a tó, szinte biztos, hogy csak hallomásból ismerte. Ezen tavak közül egyértelműen a „*Víz nélküli*” megnevezés a legizgalmasabb, a japán irodalomtörténészek állandó vizsgálatának tárgya.³⁵

Egy legenda a *Yamato* és a *Taika reformok* korából – *Uneme* a *Szaruszava-i* tóban

Dolgozatom második, részében arra a kérdésre próbálom megkeresni a választ, hogy a *Párnakönyv Tavak* című, már idézett szemelvényében emlegetett öngyilkosság (a.) megtörténhetett-e; (b.) ha igen, akkor ki lehetett a szerelmes Uneme, aki eldobta az életét. Valamint hogy, ki lehetett az a császár, aki az udvarhölgy reménytelen szerelmének célpontja volt a történet szerint.

Először is fontosnak tartom leszögezni, hogy bár a történet számos *Nó* darabban is felbukkan,³⁶ mégis, gyakorlatilag nincs egyetlen történetileg hitelesnek tekinthető forrásunk sem az eredetéről. Éppen ezért, ha közelebb akarunk kerülni a legenda gyökereihez, akkor csak a szórványos irodalmi utalásokból indulhatunk ki. Először nézzük, miről is szól pontosan a történet.

Szei Sónagon a következőt írta: „*Szaruszava-i tó, ahol egy Uneme magát a vízbe vetette, ami eljutott a császár³⁷ fülébe, és el is látogatott a helyszínre – hogy ez mily’ csodálatos történet!*” Majd ehhez hozzáteszi, hogy Hitomaro, a költő milyen szépen énekelte meg ezt a tragédiát. Az első kérdés, hogy honnan ismerhette a költő ezt a történetet. Lehet, hogy csak hallomásból, de az biztos, hogy a *Párnakönyvtől* éppen egy generációval korábban összeállított *Yamato-monogatari* is tartalmazza ugyanezt.³⁸

³⁵ *JÓIÖMŰK 18. PÁRNAKÖNYV 89.* (Magyarázat a *Párnakönyv* mellé)

³⁶ *Nó*: drámai műfaj a Muromacszi-korból (1333-1573), jellemzője a szereplők idealizált ábrázolása és melodramai elemek túlbujánzása. Az *Uneme* és a *Nó* kapcsolatáról: TOMITA Kazumi: *VIZSGÁLAT AZ UNEME-NÓ-RÓL.* Nihon bungaku-ronken, Sówa 59-1. (1984.)

³⁷ Mint fentebb jeleztem, a szerző itt a Tennó (天皇) helyett a Mikado (帝) megnevezést használja.

³⁸ *Yamato-monogatari*: mese/legenda gyűjtemény a Hejan-kor első harmadából. 947-957 körül állíthatták össze. Tehát Szei Sónagon egészen biztosan olvashatta. A gyűjtemény címe japán régi nevét viseli. Nyersfordításban: „*Japán történetek.*” *JÓIÖMŰK 12.* kötet, *TAKETORI MONOGATARI/YAMATO MONOGATARI/ISZE MONOGATARI,* Sógakkan Kiadó, 1997 (2006 reprint) (36.)

„150 fejezet. Szaruszava-i tó

Nagyon régen, volt egy Uneme, aki a Nara-i császárnál szolgált. Megjelenése fájdalmasan gyönyörű volt, azt mondták róla szebb mindenkinél, sőt még a palotai szolgálónőknél is...

Épp ezért, természetesen meséltek a császárnak is erről a mindenk felett álló hölgyről. Egyszer aztán a császár magához rendelte. Azonban, ezek után soha többé nem hívatta, ami mindenk felett álló fájdalom volt számára. Az Uneme éjjel-nappal a császárra gondolt, teljesen befészkelte magát a szívébe-lelkébe, nem tudta elfelejteni, és szánalmasan szerelmes lett. A császár nem hívatta magához, noha semmi különös oka nem volt, hogy így tett. Ennek ellenére is az Uneme természetesen jó néhányszor a császár szeme elé került. Mivel olyan állapotba került [az Uneme], hogy úgy érezte, így nem tud tovább élni, egyik éjjel kiszökött a palotából, és belevetette magát a Szaruszava-i tóba. A császár erről természetesen mit sem tudott, míg egy másik ügy kapcsán valaki meg nem említette neki, és így aztán megtudta. Annyira megsajnálta szegényt [a lányt], hogy császári menetben³⁹ a tóhoz is ment, és felkérte a költőket, hogy énekeljék meg a történetet. Amikor Hitomaro így dalolt: A Szaruszava-i tó algái úgy látszódnak, mint eme szeretetreméltó ifjú hölgy szétterülő haja – akkor a császár így válaszolt rá versben: Mily' utálatos ez a Szaruszava-i tó. Ha már elsüllyedt és algák közé került ez az elbűvölő lány, inkább száradna ki az egész tó. Készítetett is a tó közelében egy kis pihenőhelyet, majd haza vonultak [a palotába].”

Éz tehát a teljes történet a *Yamato-monogatari* alapján. Ahhoz, hogy az időben elhelyezzük az eseményeket, és kísérletet tehesünk arra, hogy megállapítsuk, ki lehetet a történetben szereplő császár, és esetleg az Uneme személyéhez is közelebb kerüljünk, ez a szöveg csak támpontokat tud nyújtani. A helyszín például egyértelműen a **Szaruszava-i tó**, és legalább egy szereplő, a költő **Hitomaro** nevét ismerjük. Mielőtt azonban a főszereplők nyomába erednénk, feltétlenül tisztázni szeretném, hogy mit is jelent az **Uneme** fogalom. A szó maga egészen nyilvánvalóan nem japán eredetű, a megnevezés valószínűleg a kontinensről, talán Kínából érkezhetett a szigetországba.⁴⁰ Nyelvészek sokat foglalkoztak/nak az írásjelével is, ugyanis az első betű, amivel ezt a szót írják (采) gyakorlatilag nem létezik a mai japán nyelvben, és ez az egyetlen ismert

³⁹ Un. *Gjóko* – vagyis a császár és teljes kíséretének a látogatása valahova. Különleges felkészülést igénylő protokolláris esemény volt.

⁴⁰ *JAPÁN ÉRTELMEZŐ NAGYSZÓTÁR* I. Sógakkan, 1974 (1984).

szó, amiben megjelenik. Hogy pontosan honnan, milyen közvetítőkön keresztül érkezett Japánba, és főleg, hogy az írásjel olvasata miért alakult a japán nyelvben *Uneme*-re jelenleg is kutatják.⁴¹ (Kiejtése néha lehet egyébként *Unebe* is). Az un. **Uneme-rendszer**⁴² egy bonyolult felépítésű, a császár közvetlen környezetébe szolgáló nőket képző/kiválasztó intézményrendszer. Az hogy milyen logika szerint választották, milyen számban, és milyen képzés után kerültek a lányok (nagyon gyakran testvérpárok) a császári udvarba, koronként változott. Azonban ha a legegyszerűbben szeretnénk meghatározni, hogy kik voltak ők, akkor a kor egyik legnevesebb kutatója *Orikucsi Nobuó* alapján azt mondhatjuk: az *Uneme/Unebe* mindig nemesi származású, magasan kvalifikált császári szolgálat az un. *Kókjú*-ban, vagyis belső palotában (tulajdonképpen háremben).⁴³ Hogy pontosan mikor került központilag szabályozottan bevezetésre az *Uneme-rendszer*, azt lehetetlen teljes bizonyossággal megállapítani – a *Kodzsi*-ben, Japán legkorábbi történeti krónikájában⁴⁴ azonban már említve van egy *Uneme*, mégpedig Nintoku császárral kapcsolatban.⁴⁵ Ez a szó legrégebb ismert írásbeli megjelenése. Mivel Nintoku uralma a negyedik század első felére tehető, ha igaz a leírás, akkor 600 évvel Szei Sónagon előtt már dolgoztak ilyen „udvarhölgyek” a császári palotában. Magáról a rendszerről csak a hatodik századtól kezdve vannak hitelesnek tekinthető forrásaink. 645 után, a *Taika reformok* idején⁴⁶ jelentős átalakításokat végeztek az uralmi rendszer felépítésében, és nagy valószínűség szerint ezek az *Uneme-rendszert* sem hagyták érintetlenül. A kiválasztás mechanizmusa némileg átalakult, ezért ahhoz, hogy esélyünk legyen meghatározni a főszereplők személyét, először a dátumot kell, ha csak nagyjából is, de megállapítani. Ehhez több segítségünk is van: leginkább a költő, Hitomaro személye, aki a *Yamato-monogatari* fent idézett fejezete szerint versbe foglalta a

⁴¹ SZÓTÁR A HEJAN KORI JAPÁN TÖRTÉNELEMHEZ, III/1, Ókori Tanulmányok Szervezete, Szerk. Az Ókori Tanulmányok Kutató Intézete, Kadokava Shoten 1994

⁴² A jelenség kutatói mind *Uneme-rendszerről* beszélnek műveikben.

⁴³ *ORIKUCSI NOBUÓ ÖSSZES MŰVEI 11: SZÓTÁR A MAN'JÓ-SHŪ OLVASÁSÁHOZ*. Csúó-kóronsha, 1996.

⁴⁴ *Kodzsi*, avagy *Régi dolgok feljegyzései*. 712-ben fejezték be az összeállítását, Genmei császárnő (707-715) uralkodása alatt. A császári család uralmát volt hivatott igazolni ennek megfelelően erősen propagandisztikus jellegű, a mű nagy része a legendák homályába vész és forrásértéke a 4.-5. századi események leírásáig igen csekély. Kínai stílusú és kínai nyelven is íródott.

⁴⁵ MITANYI Eidzsi: *A KODZSIKI ÖSSZEÁLLÍTÁSA ÉS AZ UJI-NŐK-UNEME-K*. In: *KODZSIKI-NIHONSHOKI I*, Nihonbungaku Kenkjú Sirjó, Júszeidó-suppanza, Sóva 45. 197-210.

⁴⁶ Addig a Szoga klán uralta a teljes politikai életet, a 645-ös államcsíny után viszont a Szoga minden egyes tagját megölték, és ekkortól került Japán élére a Fudzsiwara család.

tragikus történetet, sőt, akinek soraira maga a császár is szavalt egy válaszkölteményt!

Kaki no moto no Hitomaro – egy legendás költő a japán történelem hajnalából

Az egyetlen szereplő, aki név szerint megjelenik a történetben egy udvari költő, **Kaki no moto no Hitomaro**. Ő az egyik legkorábbi japán író, akit név szerint ismerünk, és biztos, hogy valóban létezett is. Ennek ellenére számos homályos pont van az életrajzában, és azt a keveset is, amit tudunk róla, mindössze egyetlen forrásból, a korábban már említett *Man'jó sú*-ból, a japán ókor első verseskötetéből ismerjük – az ugyanis tele van általa írott vagy neki tulajdonított költeményekkel. Születési ideje ismeretlen,⁴⁷ sőt halála időpontja is erősen kétséges, de a legelfogadottabb vélekedés szerint 710-712-ben hunyt el. Alacsony származású volt, viszont rendkívüli tehetsége folytán rangot szerzett a császári udvarban (így is csak az adminisztráció alsó fokáig jutott el). Irodalmi munkásságának fénykora egyértelműen Tenmu császár (672-686) uralmának időszakára esett: a *Man'jó sú*-ban megjelent versei nagy részben Tenmu-hoz kapcsolódnak.⁴⁸ Ez alapján logikusnak tűnik a felvetés, hogy az *Uneme* öngyilkossága valamikor 660 és 710 között történhetett, hiszen Hitomaro személyesen jelen volt a *Yamato monogatari* szerint a *Szaruszava-i tónál*, mikor a császár oda látogatott. Ennek alapján hét császár jöhet szóba, mint lehetséges „főhős”: **Saimei** (655-661), **Tendzsi** (661-672), **Kóbun** (672), **Tenmu** (672-686), **Dzsitó** (686-697), **Monmu** (697-707) és **Genmei** (707-715). Ezek közül azonban Saimei, Dzsitó és Genmei uralkodónok voltak, Kóbun pedig túl rövid ideig uralkodott, így a lehetséges jelöltek száma háromra csökken.⁴⁹ Ha ehhez hozzávesszük, hogy Hitomaro pályafutása ezer szálon kötődött Tenmu tennóhoz,⁵⁰ akkor bátran kijelenthetnénk, hogy ő volt az uralkodó, akinek szerelme miatt egy *Uneme* öngyilkos lett.

Csakhogy, a szöveg megfogalmazása kétségeket ébreszt: „*Nagyon régen, volt egy Uneme, aki a Nara-i császárnál szolgált.*” Azonban Nara csak 712-ben lett a birodalom fővárosa *Heidzsó-kjó* néven (Genmei császárnő uralma alatt), illetve a szöveg a *tennó* megnevezés helyett a sokkal régiesebb *mikado*-t

⁴⁷ Van szakirodalom, amely 640-642 körülre teszi. *REFERENCIA TÖRTÉNELMI SZEMÉLYEKHEZ*, Hizoto Anshecu Könyvszerkesztő és Kiadó, 1996.

⁴⁸ Hitomaro életrajza: *VERSBELI KIFEJEZÉSEK ÉS GYAKRAN ISMÉTLŐDŐ LEÍRÁSOK SZÓTÁRA*, Kadokava Soten, 1999.

⁴⁹ Császárlista, illetve a japán ókori történelem összefoglalása: KASZAHARA Kazuó: *A JAPÁN TÖRTÉNELEM KUTATÁSA*, Yamakava Suppana, 1995. 13-137.

⁵⁰ *Tennó* vagyis *Mennybéli uralkodó* – Tenmu óta ez a japán császár mindenkor megnevezése. Nincs neki vonzata, és visszamenőleg minden császár (a nők is) megkapták ezt a nevet.

(császár) használja, ami viszont Tenmu uralma előtti időpontra utal (vagyis 672 előtt). Ez nyilvánvalóan ellentmondás. A fentiekhez azt is hozzátehetjük, hogy Hitomaro *Man'jó sú*-ban megjelent versei között egyetlen sincs, ami a *Yamato monogatari*-ban megjelent és a *Párnakönyben* is említett történetre utalna. Ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy a *Yamato monogatari* összeállítói (Szei Sónagontól kb. 30-40 évvel korábban) belevették ugyan a saját korukhoz képest valóban „régén” élt költőt a történetbe, de az annak alapját képező legendában ő valójában nem biztos, hogy szerepelt. Ahhoz hogy meg tudjam indokolni, miért pont őt írták bele a történetbe, kicsit részletesebben be kell mutatnom Hitomaro költészetét.

Számos, az *Uneme* történetéhez hasonló keserű szerelmi verset találunk tőle a *Man'jó-sú* oldalain: pl. Kusakabe-herceg (Tenmu császár fia, aki félve egy merénylettől egyszerűen nem volt hajlandó trónra lépni) tragikus szerelmi kalandjairól, amelyek egyike szintén egy tóhoz, *Arayamanaka*-hoz kapcsolódik.⁵¹ Vagy az, amikor a koronaherceg a fővárosba hosszú útról hazatérő szeretője elé vonul. Vagy ennek a „párja”, amikor a hadjárásra vonult előkelőség a fővárosban hagyott szeretőjére gondol.⁵² Azonban ezek mellett is több a nemesség, udvari arisztokrácia, sőt a császári család tagjainak szerelmi ügyeit tárgyaló vers is található a gyűjteményben.⁵³ A jelek szerint tehát Hitomaro szívesen foglalkozott a vezető rétegek magánügyeivel, és nekik tetszően tudta is a romantikus érzéseket tolmácsolni.⁵⁴ Ebben, tehetségén túl nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy személyesen is jól ismerte a veszteséget. Felesége ugyanis egészen fiatalon hunyt el, amivel kapcsolatban egészen hosszú verssorozatot írt a költő.⁵⁵ Cuzuki Sógó a *Man'jó-sú* szerzőivel foglalkozó könyvében egy egészen meglepő elméletet fogalmazott meg a Hitomaro feleségéről, illetve a halálával összefüggő versekkel kapcsolatban. Szerinte a költő nem is bánkódott igazán az asszony halála miatt, hanem inkább érdekes élménynek, tapasztalatszerzésnek fogta fel, amely aztán hozzásegítheti, hogy még jobban meg tudja ragadni az emberi érzelmeket.⁵⁶ Ezzel a rövid

⁵¹ JAPÁN ÓKORI IRODALOM ÖSSZES MŰVEI 2-3-4-5, *Man'jó-sú*, Sógakkan, 1974. (alább: *Man'jó-sú*) III/241-es vers.

⁵² *Man'jó-sú* I/60-as és I/73-as versek.

⁵³ Például: I/38-39; II/196-198; III/261-262. A szerelmi bánatból öngyilkosságba menekült *Uneme* történetéhez meglepően hasonló versek is találhatóak a *Man'jó-sú*-ban. Pl. a II/174; III/474; III/482; IX/1797 illetve a IX/1799-es jelzések alatt.

⁵⁴ YAMAZAKI Kaoru: *A MAN'JÓ-SÚ KÖLTŐINEK CSOPORTKÉPE*. Waizumi Shoin, Shówa 61. évf. (1985)

⁵⁵ *Man'jó-sú* II/207-216-os versek.

⁵⁶ Hitomaro művészetéről hosszabban: CUZUKI Shógó: *A MAN'JÓ-SHÚ-I TIZENHÁROM*, Kavade Shobó Hósha, Shówa 49. évf. (1977) 229-251.

áttekintéssel azt szerettem volna demonstrálni, hogy ha a *Yamato monogatari* szerkesztői-szerzői választani akartak egy mellékszereplőt az udvarhölgyet gyászoló császár érzelmeinek megszólaltatására, könnyedén eshetett a választásuk **Kaki no moto no Hitomaro**-ra.

A fentiek mellett, még egy dolog érdemel figyelmet. A szöveg egyértelműen **Nara**-t említi helyszínek – ez az elnevezés azonban bőven a 8. század után alakult csak ki, akkor, amikor már **Hejan** vagyis a mai Kiotó volt a főváros. Japán korábbi fővárosai, a már említett **Heidzsó-kjó** (710-794), **Fudzsiwara-kjó** (696-710), illetve a korábbi, még kevésbé egy birodalom fővárosához méltó **Aszuka** és **Naniva** is mind a mai Nara tartomány határain belül, vagy annak közvetlen közelében voltak.⁵⁷ Tehát, amikor a forrás *Nara-i mikado*⁵⁸-t, említi, akkor könnyen lehet, hogy egy *Tenmu-tól korábbi*, még a Ricu-rjó szeidó megszületése előtt, a *Taika-reformok* környékén élt uralkodóra utalt.

A Taika-reformok és a Ricurjó-szeidó (adatok a történeti háttérhez)

Japánban nagyjából az 5. századra alakult ki erős központi hatalom, amely előtt csak kisebb egymással állandóan háborúzó királyságok léteztek a Kinai-medencében illetve Közép-Japánban. Ezek közül az egyik volt a félig még a legendák homályába vesző *Wa* országa, amelynek élén egy Himikó nevű sámánzó állt (250 körül). Erről a korról még csak Kínai forrásaink vannak, főleg olyan utazók naplói, akik jártak *Wa* földjén. Himikó ugyanis hosszú diplomáciai előkészítés után sikeresen felvette a kapcsolatot a „Nagy testvérrel”. Himikó országát máig nem tudni pontosan hol lehetett, de a harmadik-negyedik századból már számos hozzá hasonló országot ismerünk. Az egyik, (talán a kínai régió *Miva* nevű országának) vezetői terjeszkedni kezdtek és eljutottak egészen *Naniva*-ig (a mai Ószaka) ill. a Szeto-beltenger vidékéig. Az ötödik század elején aztán a legendás államalapító Nintoku megteremtette a későbbi hatalmi rendszer alapjait. Ez a hatalom már erősen belefolyt a kontinens háborúiba is, ami mutatja a katonai potenciálját. Az ötödik századi kínai források ennek az országnak az uralkodóit királyként, a kínai császár „vazallusaiként” (de uralkodóként) emlegetik. A *Kodzsiki* és a *Nihonsoki* is beszámol *Wa Őt Királyáról*. Az ország elnevezése azért maradhatott *Wa*, mivel az eredeti, egykor Himikó által uralt azonos nevű ország elbukott, de a helyette jött kínai hadúr, aki annak érdekében, hogy ne kelljen előlről kezdeni a diplomáciai tárgyalásokat Kínával egyszerűen továbbvitte a nevet. Ez aztán egészen a 7. századig *Wa* (倭)

⁵⁷ Az ókori Japán fővárosairól: KASZAHARA 1995. 13-137.

⁵⁸ A Császár régies Japán elnevezése

maradt, vagy ennek a „nagy” írásjelével megtoldott változata a *Daiwa* (大和). Más olvasatban *Yamato*, tehát Japán! Yamato urai a 6. századra kínai mintára szervezték meg az uralkodói udvart, és kezdték az uralkodót császárnak, *Mikado*-nak hívni. A volt nemzetségfők, akik helyben még mindig jelentős hatalommal bírtak, un. „országalapító hősként”, azaz *Kunyi no Mijacuko*-ként (国造) lettek „beintegrálva” a hatalmi rendszerbe. A császári hatalom már ebben az időszakban is számos megrázkódtatáson esett át (pl. 509-ben birodalom szerte fellázadtak a nemzetségfők), de a legnagyobb ilyen egyértelműen a 645-ös lázadás volt, amelyben kiirtották a politikai életet uraló, gyakorlatilag a császárokat is bábként mozgató *Szoga-klán* minden tagját. Ennek az összeesküvésnek a két főszereplője volt. Az egyik Naka no Óe herceg a császári családból, aki aztán Tendzsi (661-672) néven a trónra lépett. A másik pedig Nakatomi no Kamatari, aki később nevét Fudzsvira-ra változtatta és kinek utódai aztán egészen a 12. századik uralták a japán politikai életet. Az államcsíny végrehajtói csak a szereplőket cserélték le, a *Szoga-kor* intézkedéseit lényegében tovább vitték. Még erősebben elkezdték a kínai típusú berendezkedést másolni, illetve a buddhizmust erősíteni az országban. Mivel Tendzsi maga is államcsinnyel jutott hatalomra, s mivel a hatalmas Tang-birodalom felől támadásra számíthatott, ezért reformjai igen lassan haladtak. Uralma az un. *Taika-reformok*⁵⁹ kora, de igazi eredményt reformjai csak a 670-es évtizedben hoztak. 672-ben Tendzsi halála után (ez Japán egész történelmének egyik legfontosabb dátuma)⁶⁰ kitört az utódlási harc a fia, Ótomo és az öccse, Óama között. A háborút ez utóbbi nyerte, és Tenmu néven 14 éven át uralkodott (ebben az időszakban alkotott pl. Hitomaro). Az ő reformjaiból született meg a *Ricu-rjó rendszer*, amely ötvözte a Tang birodalom⁶¹ modelljét a régi (tehát a *Taika-reformok* előtti) korok gyakorlatával, miközben a japán társadalom sajátosságait is figyelembe vette. A *Ricu-rjó szeidó* gyakorlatilag a büntető és polgári törvények rendszere, aprólékosan kidolgozott politikai hatalom, amelynek a központja a császári udvar, bárhol legyen is az. A központ bürokratikus apparátussal tartotta a kapcsolatot a birodalom többi részével: a *Kunyi*-kkal, amelyek nagy része korábban önálló királyság volt, illetve a kisebb közigazgatási egységekkel az un. *Gun*-okkal (leginkább talán a magyar vármegye feleltethető meg ezeknek). Ennek a kornak⁶² az egyik legendája a

⁵⁹ A *Taika* jelentése *Nagy Változás*.

⁶⁰ A Japán történeti kronológia kulcselemei emellett: 1185 – Minamoto hatalomra jutása; 1600 – Tokugawa győzelme Szekigahara-nál; 1868 – a Meidzsi-restauráció kezdete és 1945 – Japán második világháborús veresége.

⁶¹ Gyakorlatilag a kínai történelem csúcspontja a Tang-ok uralma (7-10. század).

⁶² A japán ókorról magyarul: Conrad TOTMAN: *Japán története*. Osiris, Bp. 2006. 64-200.

jelen dolgozatban tárgyalt szerelmi öngyilkosság, és mivel a fentiek alapján én kizárhatjuk, hogy Tendzsi császár lenne a *Yamato monogatari*-ban emlegetett uralkodó, és azt feltételezem, hogy Hitomaro szerepeltetése is egy utólagos hozzáköltés, ezért új szempontok alapján próbálom meg elhelyezni a történetet valahol az időben és megfejteni a főszereplők személyét. Ehhez immár áttekintem az *Uneme-rendszer* felépítését a kezdetektől a *Ricurjó-szeidó* koráig.

Az Uneme-rendszer a Taika-reformok előtt és a Ricurjó szeido korában

Az ókori *Uneme-rendszer* egyértelműen három nagy részre osztható fel: (1.) a **Taika-reform előtti kor**, (2.) a **Taika reformok és Ricurjó elkészültének időszaka** illetve (3.) a **Ricurjó-rendszer szétesésének ideje**. A vizsgált legendává lett történet biztosan 700 előtt, közelebről talán 630-680 között játszódhatott le, ennek megfelelően tehát az első két korszak az, amit át kell tekintenünk.

Miután a számos kis országot és törzsi jellegű államocskákat összefogta az újonnan létrejött *Yamato* hatalom, a volt uralkodóknak, törzsfőknek illetve azok leszármazottaiknak igen széleskörű autonómiát hagyott meg. Sőt, utólag szinte minden nagyobb helyi vezető megkapta az un. *országalapító* (*Kunyi no mijacuko*) rangot; hiába harcoltak korábban esetleg épp az egyesítés ellen. Ezek a helyi vezetők különféle szolgálatokkal tartoztak az udvarnak (adózás, katonák besorozása a birodalmi hadseregbe stb.) amelyek pontos teljesítését a központból kinevezett legmagasabb rangú hivatalnok a *helytartó* (*kokusi*) felügyelte. A helyi urak egyik különleges kötelezettsége volt az udvar felé, hogy szolgálólányokat küldjön a császár legközvetlenebb közelébe, az un. *belső palotába*. Ezek a lányok voltak az *Uneme*-k. A kiválasztásuk valószínűleg a helytartó feladata volt, és legtöbbször a helyi vezetők családjából kerültek ki a jelöltek. A kiválasztott lányokat először alaposan kiképezték, és csak utána kerülhettek „fölről” a palotába. A képzésük rendkívül szigorúan szabályozott volt, megfelelő épületre és személyzetre volt szükség hozzá; anyagilag igen nagy tehertétel volt ez a családoknak.⁶³ A *Taika-reformok* korából csak a *Kodziki*-re illetve a *Nihonshoki*-ra támaszkodhatunk, de azokban számos említés esik ezekről a nemes szolgáló lányokról. Ezekből a forrásokból egyértelműen kiderül, hogy nemcsak a *kunyi*-k, azaz a volt „országok”, de a még kisebb közigazgatási egységek, az un. *gun*-ok is sokszor „delegáltak” *Uneme*-t a palotába.⁶⁴ Mindezt

Japánul: KASZAHARA 1995 13-137.

⁶³ ISZOGAI Maszajosi: *GUN-OK HELYTARTÓI ILL. AZ UNEME RENDSZER KUTATÁSA*. Yosikava Hirobunkan, 1978.

⁶⁴ MITANYI i. m. 197-210

azért, hogy erősítsék kapcsolataikat a császári házzal, és bizonyítsák hűségüket az uralkodó felé. Ahogy a *kunyi* és a *gun* vezetők egyre gyarapodtak, úgy ezzel párhuzamosan nőtt az Uneme-k létszáma is. A helyi hatalmasságok között valószínűleg presztízskérdéssé vált, hogy lányaikat a palotába tudják-e juttatni vagy sem. A „hős” államalapítók különösen kényesen ügyeltek arra, hogy legyen képviselőjük a *belső palota* lányai között.

A *Ricurjó-rendszer* időszakáról már jóval több hitelesnek tekinthető forrás áll a rendelkezésünkre. Például a *Man'jó-sú*-ban, vagy éppen magától Hitomaro-tól származó versben is felbukkannak *Uneme*-k! Az új rendszer csak annyit módosított a helyzeten, hogy immár nem „önként” vállalt szolgálat, hanem előírt, pontosan meghatározott kötelesség lett minden helyi hatalmaságnak, (legyen az *kunyi* vagy *gun*), hogy megfelelő számú katonát vagy *Uneme*-t állítson ki. Ezek aránya 2:1 volt, tehát egy rendesen kiképzett *Uneme* értéke pontosan a kétszerese volt egy katonáénak.

Végül Iszogai Masajosi hatalmas összefoglaló műve⁶⁵ alapján közlöm azon *Uneme*-k nevét, akik körülbelül abban az időintervallumban szolgáltak a „Nara-i császárnak”, amikor a legenda alapját adó tragédia megtörténhetett. A nevek legnagyobb része tartalmazza a küldő ország nevét (az **ON** betűkombinációval jelölöm majd meg), esetleg a *gun* nevét (**GN**), valamilyen más helységnevet (**HN**) illetve néhány esetben az apa/családfő nevét (**CSFN**).

Taika-reformok előtt: 1. *Yamato (ON) no Uneme no hime* 2. *Isze (ON) no Uneme* 3. *Iga (ON) no Uneme Jakako* 4. *Kibi (ON) no kami no micsi (HN?) no Uneme Ósiana* 5. *Kibi (ON) no kunyi kaja no Uneme* 6. *Isze (ON) no kuni no mie (GN) no Uneme* 7. *Owari-da (GN) no Uneme* 8. *Kuru kuma (ON) no Uneme Kurome* 9. *Jagucsi (GN?) no Uneme Sibime*. Ezek közül 1-3 a leghatalmasabb országalapítók, 4-9 pedig alsóbb szintű „kuni-szerű” szerveződések nevei lehettek.

Ricurjó-szeidő megszületésének kora: 1. *Uneme Iwa-szaka Hime* 2. *Uneme Yamabe no Koshimako* 3. *Uneme Isze no Óka no Shito Okuma (CSFN) no muszume*.⁶⁶ Ezek nem jelölnek meg származási helyet.

1. *Simousza (ON) no kuni Inba-gun (GN) no Uneme Takabe* 2. *Isze (ON) no kuni Idaka (GN) gun no Uneme Idaka no Kimi (CSFN) no Kasame* 3. *Muszasi (ON) no kuni Adacsigun (GN) no Uneme Muszasi (CSFN) no Sukuno Ietodzsi* 4. *Aki (ON) no kuni Numata (GN) gun no Uneme Szaeki no Atainaga (CSFN) no muszume* 5. *Hitacsi (ON) no kuni Tsukuba (GN?) no Uneme Mibu no Szukume (CSFN?) Ko Ie Nusi* 6. *Kózuke no (ON) kuni Szai (HN?) no Uneme Kózuke no*

⁶⁵ ISZOGAI: i.m.

⁶⁶ A jelentése szó szerint: „...nak/nek a lánya”

Szaino aszon-oki no Todzsi 7. *Inaba (ON) no kuni Takakusa (GN) no Uneme Kuni Mijatsuko Kijonari (CSFN) no muszume* 8. *Inaba (ON) no Jakami (GN) no Uneme* 9. *Siga (GN?) Uneme Cukimoto (CSFN) no Muradzsi Waku-go* 10. *Kurita Uneme Komijama (GN?) no Kimi Hiromusi (CSFN)* 11. *Tosima (GN?) no Uneme* 12. *Óhara (ON) no Uneme Kacube no Tori (CSFN) no muszume* 13. *Itano (ON) no Uneme Kuni no Mijacuko Awa no Atai vaka-go (???)* 14. *Acumi (GN?) no Uneme* 15. *Muro (GN?) no Uneme Kumano (GN?) no Asoihiro-hama (HN?)* 16. *Gamou (GN) no Uneme Szaszakijama no Kimigahi (HN?)* Ebben a 16-ban az első nyolc hibátlanul tartalmazza a *kuni* és *gun* nevét is, a többiből csak a *gun* neve derül ki.

A következő hét név nem tartalmaz ON-t, és néha GN-t sem: 1. *Uneme Mugicuki mi no mai-Anakimi (CSFN?) no Mimuro-Kume no Asoimanaho (CSFN?)* 2. *Uneme Mino no Omiku (CSFN) muszume* 3. *Izumo (ON) no kuni no Uneme Kacube kimi (CSFN) no Make* 4. *Oki no Kokudzsin Hattori Macumori Uneme Hattori Micume (CSFN) no muszume* 5. *Szuruga (ON) no Uneme* 6. *Uneme no Jaszumiko* 7. *Kibi (ON) no Cu (GN?) no Uneme.*⁶⁷

Összesen ezt a 35 nevet ismerjük a 7. század első két harmadából. Az viszont, hogy közöttük van-e a „híres” legenda hősnője nem állíthatjuk, s valószínűleg sosem fog pontosan kiderülni.

Az öngyilkosság helyszíne – a Szaruszava-i tó

Végezetül ismét a történet helyszínéül szolgáló tóra fordítok figyelmet. Mind a *Párnakönyv*, mind a *Yamato monogatari*-hoz írott kommentárok azt jegyzik meg a **Szaruszava-i tóval** kapcsolatban, hogy a *Kófuku-dzsi*⁶⁸ nevű templom területén volt és van ma is. A tavat tehát összekötik a templommal, noha a történet egyik változata sem említi templomot/szentélyt, sőt a *Yamato monogatari* egyenesen azt írja, hogy a gyászoló császár kisebb emlékhelyet építtet oda. A *Kófuku-dzsi-t* az „első” *Fudzsiwara*, a legendás **Kamatari**, a Szoga-klán legyőzője építette, eredetileg **Aszuka**-ba (akkor még *Umajaszakadera* volt a neve). Azután a főváros *Heidzsó-kjó*-ba való átköltöztetésekor (710) vitték át a templomot, és építették fel újra már a mai helyére.⁶⁹ A *Kófuku-dzsi*

⁶⁷ Ennek az Uneme-nek a haláláról Hitomaro verssorozatot írt (*Man'jó sú* II/217-218-219). Erről bővebben: *A KIBI NO CU NO UNEME TEMETÉSI DALA*. In. KÓNOSI Tamicu: *KAKI NO MOTO NO HITOMARO KUTATÁSA*. 1992. 302-340.

⁶⁸ Japán egyik legrégebbi és legjelentősebb Buddhista-temploma, az Öt-szintes pagodája az ország egyik legmagasabb ilyen jellegű épülete.

⁶⁹ KONISI Maszafumi: *JAPÁN ÓKORI TEMPLOMAINAK MŰVÉSZETE. A KÓFUKU-DZSI*. Hoiku-sa, Sóva 62 1987.

név pedig 720-ban jelenik meg először írott forrásban (*Shoku-Nihongi*). A tó valószínűleg sokkal korábban elkészült, mint a templom, és a japán tavak közül ez rendelkezik az egyik legbővebb legendáriummal. A középkorban olyan sok megmagyarázhatatlan esemény kapcsolódott a nevéhez, hogy úgy tartották, sárkány lakik benne, illetve, hogy valahol a tóban van egy ún. sárkány-lyuk, amely összeköti ezt a világot a túlvilággal. A tó középkori történetét kutató Szaszamoto Szeidzsi negyven, a korabeli (1161-1701 közötti) emberek számára megmagyarázhatatlan esetet dolgozott fel. Ezek között a víz színének vörössé (vérré) változása, öngyilkosságok (egy nő magát az *Uneme* reinkarnációjának tartva sétált be a tóba!), különféle lények, kísértetek előbukkanása a vízből (számosat közülük összefüggésbe hoztak az *Uneme*-vel), illetve emberek eltűnése volt a leggyakoribb.⁷⁰ A *Kófuku-dzsi* hivatalos naplója szerint egyébként (*Kófukudzsi-rjúki*) a 729-es év környékén még *Szanuszava* volt a tó neve, de kétségtelenül megegyezett a későbbi *Szaruszava*-val.⁷¹

Ez a vizsgálat sem tudta bizonyítani (sem pro sem kontra), hogy a *Párnakönyvben* érintőlegesen említett és a *Yamato monogatari*-ban teljes egészében megjelentetett legendának valós alapja volt-e. A történet esetleges szereplőit sem lehetett pontosan meghatározni, hiszen csak a császár személyére sikerült óvatos következtetést tenni, de az *Uneme* neve (továbbra is és minden bizonnyal örökre) ismeretlen maradt. Viszont a források elemzése alapján azt valószínűsíteni lehet, hogy a költő *Hitomaro* csak utólag került be a történetbe. És az sem elhanyagolható szempont továbbá, hogy az öngyilkosság helyszíne, a tó már biztosan létezett a tárgyalt korban, és a későbbi időkből is számos tragikus/megmagyarázhatatlan esetet jegyeztek le vele kapcsolatban. Vizsgálatunk eredménye éppen csak annyi, hogy nem igazolta, de nem is zárta ki a legenda esetleges „történetiségét.” Éppen csak szűkebb keretbe zárta az elbeszél (és egyáltalán nem biztos, hogy megtörtént) történet lehetséges tér-idő koordinátáit.

⁷⁰ SZASZAMOTO Szeidzsi: *VÉRREL FESTETT SZARUSZAVA*. In: *CSÚSZEIBUNGAKU* 52. szám, Csúszeibungakukai, 2007. 27-41.

⁷¹ A *Szaru* jelentése *majom*: középkori források két különböző történettel indokolták a névválasztást. Az egyik szerint még a templom megépítése előtt majmok jártak a tóhoz, hogy a Hold tükörképét bámulják benne, és gyakran belepottyantak a vízbe. Egy másik szerint, már állt a templom, amikor egy majom utolsó lélegzetével eljutott Buddha egyik oltára elé, és ott lehelte ki a lelkét. Az apát ezen annyira meghatózott, hogy a tó mellé temette el (SZASZAMOTO i.m.)

Levente Molnár

**Uneme and the Sarusawa Pond
Investigating an Ancient Japanese Love-Suicide
(The “Pond Extract” of The Pillow Book by Sei Sonagon)**

This paper intends to provide a „careful” approach to a famous and well-known Japanese legend, which has been presented to the audience in many forms over the centuries. The Pillow Book, written by Sei Sonagon is an outstanding piece of ancient Japanese literature, which depicts the court life of early 11th Century Japan and it is also rich in literary references. The protagonist of one of these references is a so-called *uneme* or maidservant at the court, who fell in love with the emperor, but committed suicide because of her unrequited love. The main purpose of this paper is to reveal the historical event behind these literary references. It attempts to place this historical event in space and time and also to provide a portray of the *uneme* system. Although the historical reality of the story is questionable, by analyzing extracts from contemporary poems, diaries and legends and by studying secondary sources, the paper draws certain conclusions about the emperor himself and also about the time of the event. It sums up the historical knowledge regarding the most reliable part of the story, which is Surasawa Pond, the scene of not only this suicide, but also the scene of many other mysterious events that took place before the 18th Century.

Pósán László

A litván állam létrejötte és megszilárdulása

Az egyetlen olyan balti nép, amelynek a középkorban sikerült államot alapítania, a litván volt.¹ A korai középkor századaiban, vagy az ezredforduló táján létrejött európai királyságokhoz képest azonban a litván államszerveződés nem kapcsolódott össze a kereszténység felvételével és az egyházszerkezet kiépülésével, hanem alapvetően a pogány világ gentilis struktúrái között ment végbe. A középkori litván fejedelemség így azt példázza, hogy a kereszténység és az egyház nélkül is ki lehetett építeni olyan területi alapú hatalmi rendszert, amelyik képes volt jelentős expanzióra, és egy bő évszázadra meghatározó politikai, hatalmi tényezővé vált Kelet-Európában. Paradox módon a kereszténység felvétele (amely együtt járt az 1386. évi lengyel-litván unióval) a litván nagyfejedelemség önállóságának fokozatos felszámolódásához, s végül a lengyel államba történő beolvadásához (1569) vezetett.

A litvánokról, s az általuk lakott területekről szóló első említés 1009-ből származik, s az *Annales Quedlinburgenses*ben olvasható *Litua* alakban.² A *Litva* szó, amely területet és annak lakóit is jelentette, a keleti szláv *Nesztorkrónikában* háromszor is szerepel. A forrás olyan törzsként/népként említi, amely adót fizetett a Kijevi Rusznak, s amely ellen 1040-ben jaroszlav fejedelem hadat is vezetett.³ A 12. század folyamán az egyes litván törzsek között két nagyobb, alapvetően területi alapú szövetség jött létre, melyek más kisebb-nagyobb balti etnikumokat (letgallok, semgallok, jatvingok, sudovok, galindok) is magukba foglaltak: žemaitis („alföldi”) és aukštaitis („felföldi”). Žemaitija (latin *Samogitia*, német *Samaiten*, orosz *Zsmugy*, lengyel *Żmudź*) földje öt nagyobb politikai-törzsi területből állt: Cekliškaja, Korsuvška, Medinickaja, Sauljajška, Knetuvškaja. Aukštaitija (latin *Auxtote*, német *Austechia*) négy nagyobb törzsi-hatalmi területet ölel fel: Naljesenajškujt, Deltuvut, Litvit és

¹ BOJTÁR E.: *Litván kalauz*. Bp. 1990. 16.

² BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába*. Bp. 1997. 96.

³ *Die Nestor-Chronik*. Hg. D. Tschizewskij, Wiesbaden 1969. 3, 10, 150.

Upitzot.⁴ Az „alföldi” és „felföldi” megkülönböztetés feltehetően a Neumas-folyó (Memel, Nyeman) alsó, illetve középső (és felső) folyásterületeiből eredeztethető, és a két rész között a Nevežis-folyó völgye jelentette a határt.⁵ A porosz földek leírásánál már a 14. század elején Peter von Dusburg, német krónikás is különbséget tett *partes inferiores* és *partes superiores* között, s a Passarge-folyótól keletre, Žemaitija irányában elterülő földeket nevezte „alföldinek”.⁶ Žemaitija és Aukštaitija között azonban földrajzi értelemben nem volt érdemi különbség, hiszen Litvánia legmagasabb pontja is csak 300 méter körül van. Minden bizonnyal a „felföldi” részek voltak az ősi törzsi szállásterületek, ahonnan a 11-12. században kisebb-nagyobb csoportok nyugatra, északnyugatra vándoroltak, egészen a Neumas torkolatáig, a tengerpartig, mert a középkori forrásokban Aukštaitiját azonosították Litvániával, s külön emlegették Žemaitiját.⁷ Amikor 1219-ben a litvánok békét kötöttek Halics-Volhynia fejedelmeivel, a jelen lévő 22 fejedelem közül csak 2 volt samogitiai, a többi Aukštaitija törzseiből származott. Ez ugyan még következhetett abból, hogy földrajzi fekvése miatt elsősorban a litván „felföld” konfrontálódhatott Halics-Volhyniával, s ezért volt kevés samogitiai résztvevője a békekötésnek. A belső litván hatalmi viszonyok szempontjából azonban figyelemre méltó, hogy az óorosz halics-volhyniai évkönyv feljegyzése szerint az 5 leghatalmasabb fejedelem mind „felföldi” (azaz „litván”) volt, s közülük a leghatalmasabbat Živinbundnak hívták („*hōeste konic*”).⁸ A békekötésnél jelen lévő számos litván előkelő azt jelezte, hogy külpolitikai téren a litván törzsek közösen, szövetségben léptek fel, melynek Živinbund személyében a többi fejedelemnél nagyobb tekintéllyel rendelkező vezetője is volt. A litván államiság kezdeteit jelentő politikai képződményben a törzsszövetség alapvetően Aukštaitija fejedelmeinek szorosabb együttműködését és kapcsolatát jelentette.⁹ A békekötést minden bizonnyal Danyilo és Vaszilko Romanovics fejedelmek szorgalmazták (vagy az ő nevükben anyjuk), annak a Roman Msztyiszlavics fiai,

⁴ H. ŁOWMIAŃSKI: *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Tom. I-II. Wilno 1931-1932. itt: II. 105-106.

⁵ H. MORTENSEN: *Litauen. Grundzüge eines Landeskunde*. Hamburg 1926. 83.; G. GERULLIS: Baltische Völker. In: M. EBERT (Hg.): *Reallexikon der Vorgeschichte* 4/1. Berlin 1924. 340.

⁶ Peter von DUSBURG: *Chronica terre prussie*. In: *Scriptores rerum prussicarum*. Tom. I-V. Hg. T. HIRSCH, M. TOEPPEN, E. STREHLKE (= SRP) Leipzig 1861-1874. itt: SRP I. 69.

⁷ BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába* i.m. 109.

⁸ Az óorosz évkönyvet idézi B. Т ПАШУТО: *Образование литовского государства*. Москва 1959. 338-340.; Živinbundról ld.: *Livländische Reimchronik*. Hg. L. MEYER, Paderborn 1876. (= Reimchronik) Vers 2732.

⁹ H. PASZKIEWICZ: *Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej*. in: *Kwartalnik Historyczny* XLIV, 1 (1930) 301-312. itt: 305.

aki Halics és Volhynia első egyesítését végrehajtotta (1199-1205), és a lengyel, valamint litván területek felé is terjeszkedni akart. Apjuk halálakor (1205) még kisgyermekek voltak, s kezdetben II. András magyar király és Leszek Biały krakkói fejedelem támogatta őket a fejedelemségre igényt formáló novgorod-szeverszkiji Igorevicsekkel szemben. Miután kiegyeztek az Igorevicsekkal. Danyilo és Vaszilko 1219-ben Volhyniában szereztek volosztjot, s ennek megtartása, valamint helyzetük erősítése érdekében igyekeztek békét teremteni északi határaiknál.¹⁰

A 13. század elején tehát a litván törzsszövetséggel már komoly politikai tényezőként kellett számolni az egykori Rusz utódállamaiban és a balti térségben egyaránt. A *Livóniai Rimes Krónika* balti népeket számba vevő, azokat bemutató „népkatalógusa” – nem véletlenül – a litvánokkal kezdődött, akik „gőgösek” és „hatalmuk messzire kiterjed” („*hochgemût*”, „*ir macht ist breit*”).¹¹ Ahogyan a krónika is utalt rá, az egyes litván fejedelmeknél a 12-13. század fordulójától felerősödtek a hódító törekvések. Vlagyimir polocki fejedelem halála után, 1216-ban például egy Gynvilav nevű litván vezér fegyveres kíséretére támaszkodva megszerezte a Dvina-folyó felső folyásánál fekvő polocki fejedelemséget, de 4 évvel később a szmolenszkiek elűzték onnan.¹² Amíg az 1198-tól kezdődő baltikumi német hódítás a Dvina alsó- és középső vidékeire, azaz a lív, lett területekre, valamint északra, az észti törzsek földjeire irányult, még nem kerültek összeütközésbe a samogitiai litvánokkal. Amikor azonban a német expanzió dél és délkelet felé fordult, a kúr és semgall szállásterületek irányába, s a keresztény uralmi terület határai közelebb kerültek Žemaitijához, egyre gyakrabban került sor német-litván összetűzésekre. A semgall háborúk során 1228-ban csaptak össze először a németek a litvánokkal, s 6 évvel később, 1234-ben szintén megütköztek egymással.¹³ 1236. szeptember 22-én Rigától kb. 100 kilométerre délre, a Saula-folyónál Vikintas, a leghatalmasabb samogitiai fejedelem, akinek a nevét már az 1219. évi orosz-litván békeszerződéskor is említették, nagy győzelmet aratott a baltikumi német hódítások megvédelmzésére 1202-ben alapított Kardtestvérek Rendje felett.¹⁴ Az ütközetben életét veszítette a Rend mestere, Volquin, s lovagjainak nagy része is elesett.¹⁵ Az *Olivai Krónika* szerint a csatában 50 lovas, számos fegyvernök és

¹⁰ FONT M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Bp.–Pécs 1998. 69-70, 120.

¹¹ Reimchronik V. 326-384.

¹² M. HELLMANN: *Das Lettenland im Mittelalter*. Münster-Köln 1954. 148.

¹³ B. T. ПАЛИУТО: i.m. 370-372.

¹⁴ A Kardtestvérek Rendjének alapításáról és a livóniai német hódítás kezdeteiről ld. F. BENNINGHOVEN: *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres militiae Christi de Livonia*. Köln-Graz 1965.

¹⁵ Reimchronik V. 1874-1876.

világi vazallus halt meg.¹⁶ A vereség nemcsak a Kardtestvérek Rendje számára jelentett súlyos veszteséget, hanem a Livónia feletti német uralom katonai biztosítását is nehéz helyzetbe sodorta. A Kardtestvérek Rendje és az 1230-as évektől Poroszországban sikeresen hódító Német Lovagrend között már 1235-től tárgyalások folytak a két lovagrend uniójáról, a Saula-folyónál elszenvedett vereség hatására pedig ezek a tárgyalások jelentősen felgyorsultak.¹⁷ 1237. május 12-én IX. Gergely pápa már meg is erősítette a két lovagrend egyesülését.¹⁸ A Német Lovagrendnek ezzel két, egymástól távol eső területen, Poroszországban és Livóniában is lettek birtokai, melyek közé pogány porosz, kúr és litván (samogitiai) területek ékelődtek. A két országrész közötti szárazföldi összeköttetés megteremtésének terve a középkorban mindvégig meghatározta a Német Lovagrend baltikumi külpolitikájának fő irányát, ami lényegében egyet jelentett a litvánokkal szembeni folyamatos háborúskodással.¹⁹

Ekkoriban, az 1230-as évek második felében emelkedett Aukštaitija leghatalmasabb fejedelmévé Mindaugas, akit testvérével, Daugsprungas-szal együtt már az 1219. évi orosz-litván békeszerződés megkötésekor az öt leghatalmasabb litván előkelő egyikeként említette az óorosz évkönyv. Apjáról csak annyit tudunk, hogy a *Livónia Rímes Krónika* „nagy királynak” („*din vater was ein konig grôz*”) nevezte, de a nevét nem közölte.²⁰ A későbbi források szerint Rimgaudasnak hívták Mindaugas apját, aki nagy hatalmú „felföldi” fejedelem volt, s jelentős területeket egyesített uralma alatt.²¹ Az 1219-ben megkötött béke idején még a legjelentősebb litván vezérként emlegetett Živinbund az 1220-as években feltehetően már meghalt, s helyébe Rimgaudas léphetett. Halála után két fia osztozott a fennhatósága alá tartozó földeken. Feltehetően Daugsprungas volt az idősebb, ő Aukštaitija északi, északkeleti részeit örökölte. Ezt valószínűsíti házasságkötése is: az 1219-ben kötött orosz-litván békeszerződésnél ugyancsak jelen lévő leghatalmasabb samogitiai fejedelem, Vykintas hűgát vette feleségül, hogy nyugati, északnyugati határait családi kapcsolatokra épülő szövetséggel biztosítsa. Mindaugas a délkeleti, Vilnius környéki területeket örökölte. Daugsprungas

¹⁶ *Chronica Olivensis*. in: *Scriptores rerum prussicarum*. Tom. I-IV. Hg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861-1874. (=SRP) itt: SRP I. 681.

¹⁷ Reimchronik V. 1959-2016.; F. BENNINGHOVEN: i.m. 370.; M. TUMLER: *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriß der Geschichte von 1400 bis zur neuesten Zeit*. Wien 1955. 263.

¹⁸ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*. Bd. I-II. Hg. F. G. von Bunge, Reval-Riga 1852-1855. (=LUB) Itt: LUB I. Nr. 149.

¹⁹ PÓSÁN L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996. 87-88.

²⁰ Reimchronik V. 6383.

²¹ Z. IVINSKIS: Mindaugas und seine Krone. in: *Zeitschrift für Ostforschung* 3 (1954) H. 3. 366.

viszonylag korai halála után Mindaugas a saját fennhatósága alatt igyekezett egyesíteni a litván területeket. Hatalmi törekvései miatt szükségképpen szembe fordultak vele unokaöccsei, Tautvilas és Edvydas, akik anyai ági nagybátyjuk, Vykintas samogitiai fejedelem támogatásával Mindaugas riválisaiként léptek fel.²² Hatalmukat orosz területek meghódításával igyekeztek növelni: az 1230-as évek végétől uralmukat kiterjesztették Polockra, Vityebszkre, Drutskra és Szmolenszk egy részére, azaz a Dvina felső folyásvidékére.²³ A litván „felföld” törzseinek saját uralma alatti egyesítését követően Mindaugas is hódításokkal növelte hatalmát, s az 1240-es évek elején kiterjesztette uralmát az ún. fekete-orosz földekre, azaz a Neumas-folyó felső folyásvidékére, melynek élére fiát, Vaišvilkast állította.²⁴ Nagyfejedelmi címét és hatalmát Žemaitija törzseivel és előkelőivel is el akarta ismertetni. Minden bizonnyal ezzel volt összefüggésben az, hogy az itt élőket egyre inkább fenyegető német expanzió megállítására a déli kúrokkal szövetkezve 1243/44-ben hadat indított a Német Lovagrend ellen, de Goldingennél vereséget szenvedett a lovagoktól és a velük szövetséges északi kúroktól.²⁵ Ugyanakkor unokaöccsei elleni hadjáratát siker koronázta, és kiszorította őket Litvániából, de orosz szerzeményeiket, ahol nem rendelkeztek litván törzsi háttérrel, megtarthatták. Polock uraként Tautvilas az orosz fejedelmekkel igyekezett szorosabbra fűzni kapcsolatait: egyik lánytestvére Alekszander Nyevszkij novgorodi fejedelem felesége lett, másik testvérét pedig Danyilo Romanovics halics-volhyniai fejedelem vette feleségül, aki Mindaugas-szal szemben ugyancsak szerette volna fennhatóságát kiterjeszteni Fekete-Oroszországra.²⁶ Danyilo politikai mozgásterét azonban korlátok közé szorította az a körülmény, hogy 1240 után fejedelemsége tatár fennhatóság alá került, s ő maga kénytelen volt hódolatot tenni Batu kán előtt. Az 1240-es években ráadásul két alkalommal is (1243, 1245 vagy 1245 és 1249) fegyveresen kellett megvédelmeznie fejedelmi székét a magyar segítségre támaszkodó csernyigovi fejedelem, Mihail fiának, Rosztjizslavnak a támadásával szemben. Érdemi segítséget így nem tudott nyújtani sógorának, Tautvilasnak. Legfőbb politikai célja a tatár uralom lerázása volt, s ennek érdekében a katolikus Nyugattól remélt segítséget. Tárgyalt IV. Ince pápának Batu kánhoz küldött követével, Plano Carpinivel, és levélben is többször fordult Rómához. Halics-Volhynia támogatásától a

²² Uo. 367.

²³ M. HELLMANN: *Das Lettenland ...*, i.m. 175.

²⁴ B. T. ПАШУТО: i.m. 341.

²⁵ Reimchronik V. 2450-2452.

²⁶ Z. IVINSKIS: i.m. 367.

pápaság a római egyház befolyási területének kiterjedését remélte, a katonai segítségnyújtást pedig a Német Lovagrend révén akarta megoldani.²⁷ A lovagok erejét azonban Poroszföldön lekötötte a Swantopolk kelet-pomerán fejedelemmel (1242-1248), valamint a fellázadt porosz törzsekkel vívott háború (1242-1249), a Baltikumban pedig a kúrokkal, és a velük szövetséges Mindaugas-szal folytatott küzdelem.²⁸ Az 1240-es évek közepére Mindaugas főhatalmát már a samogitiai törzsek többsége is elismerte.²⁹ 1245-re a Német Lovagrend meghódította Kurlandot, és közvetlen fenyegetést jelentett a szomszédos Žemaitijára. Mindaugas betört a kúr területekre, de ismét vereséget szenvedett.³⁰ A litván nagyfejedelem a következő évben (1246) is megismételte támadását, de komolyabb összecsapásra ekkor nem került sor.³¹ Ilyen körülmények között a Német Lovagrend nem gondolhatott arra, hogy a tatárokkal szemben a halics-volhyniai fejedelmeket támogassa. Rosztyiszlav támadásai és a tatár függőség körülményei között Danyilo fejedelem úgy ítélte meg, hogy sógorának, Tautvilasnak az esetleges katonai segítése számára semmilyen előnnyel sem kecsegtet, Mindaugas személyében csak újabb, hatalmas ellenséget szerez magának. A livóniai németek, unokaöccsei és Vykintas samogitiai fejedelem mellett Mindaugas sem akart újabb ellenségeket magának, nem kívánt a déli határainál újabb hadszínteret, így a Tautvilas és Danyilo közötti családi kapcsolatok (és politikai szövetség) ellenére orosz csapatok nem vonultak fel a litván nagyfejedelem ellen. Fekete-Oroszország hovatarozása miatt ugyan voltak kisebb határmenti csatározások, de komoly háború nem tört ki. Mivel Žemaitijában Mindaugas jelentősen visszaszorította Vykintas hatalmát, és Danyilo sem tudott érdemi támogatást nyújtani, Tautvilas a livóniai németeknél keresett szövetségest. Ennek érdekében hajlandó volt felvenni a latin kereszténységet is, s 1248 elején maga Nikolaus, rigai püspök keresztelte meg Rigában.³² Ő volt az első római katolikus litván fejedelem, aki azonban nem Litvániában, hanem orosz földön, Polockban rendelkezett hatalmi területtel. Amikor IV. Ince pápa 1248. szeptember 15-i levelében az újonnan megtért polocki fejedelmet említette, Tautvilasról volt szó.³³ Egy 1248. január 28-i keltezésű levél szerint Róma koronát ajánlott fel Danyilo fejedelemnek, aki azonban ezt politikai

²⁷ FONT M.: i.m. 120-121.

²⁸ PÓSÁN L.: i.m. 147-159.; E. CHUDZINSKI: *Die Eroberung Kurlands durch den Deutschen Orden im 13. Jahrhundert*. [h. n. é. n.] 23-30.

²⁹ CF. TOTORAITES: *Die Litauer unter dem Könige Mindowe bis zum Jahre 1263*. Freiburg 1905. 57.

³⁰ Reimchronik V. 2517-2587.

³¹ Reimchronik V. 2608-2662.

³² M. HELLMANN: *Das Lettenland* i.m. 176.; Reimchronik V. 2735-2793.

³³ idézi Z. IVINSKIS: i.m. 370.

megfontolásból ekkor még visszautasította. A korona elfogadása ugyanis a tatár fennhatóság elutasítását jelentette volna, ahhoz pedig, hogy a tatárokkal sikeresen vehesse fel a harcot, sem ereje, sem valódi szövetségese nem volt. Házassági politikája azonban kitartóan a nyugati kapcsolatok erősítésére irányult: Leo nevű fia IV. Béla magyar király Konstancia nevű lányát vette feleségül, másik fia, Roman pedig Gertrud, Babenberg-házi hercegnőt.³⁴ Tautvilas megkeresztelkedése és Danyilo fejedelem nyugati orientációja a latin egyház kiterjesztésén túl a tatárok ellen tervezett kereszties hadjárat szempontjából is fontos volt, amit a Szentszék már a Magyarországot és Lengyelországot érő 1241/42-es tatár dúlás óta fontolgatott.³⁵

Tautvilas megtérése után Andreas von Stritland, a Német Lovagrend livóniai tartományi mestere hadat indított a litvánok ellen, hogy megtörje Mindaugas hatalmát, és a keresztény Tautvilast segítse a nagyfejedelmi székbe. Azt remélte, hogy egy keresztény fejedelem egész Litvániát katolikus országgá teszi.³⁶ A *Livóniai Rímes Krónika* beszámolója szerint Mindaugas csapatai egy Vorunta nevű sáncvárnál gyűltek össze, a lovagrendi erők pedig előrenyomultak a Nalsen-i földekig, de mindkét fél kerülte a nagyobb összecsapást, és csak a településeket, szántókat pusztították, majd a seregek visszahúzódtak és hazatértek.³⁷ A hatalmi viszonyok ugyan változatlanok maradtak, de Mindaugas érezkelhette, hogy a politikai helyzet számára kedvezőtlen irányban mozdult el. A livóniai németek, Vykintas samogitiai fejedelem, Tautvilas és testvére, valamint sógoruk, Danyilo fejedelem részvételével egy ellenséges politikai szövetség szerveződött ellene. A Német Lovagrend ellen viselt két, eredménytelen hadjárata Kurlandon megnyírbálta tekintélyét Samogitiában, ezért politikája gyökeres megváltoztatása mellett döntött. Mivel nagyfejedelmi hatalma alapvetően a litván „felföldre” épült, s ott szilárd is volt, lemondott a samogitiai törzsek védelmezőjének szerepéről, és baráti kapcsolatok kialakítására törekedett a Német Lovagrenddel. Követeket küldött Andreas von Stritland mesterhez, és baráti szándékai kinyilvánításaként meghívta őt Litvániába.³⁸ A béke mellett tehát a litván nagyfejedelem politikai szövetséget is ajánlott. Ezt látva a Német Lovagrend is változtatott eddigi politikáján, és arra ösztönözte Mindaugast, hogy térjen át

³⁴ FONT M.: i. m. 121.

³⁵ BÁRÁNY A.: Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében. *Hadtörténeli Közlemények* 121, 2009, 2. sz. 251-277. Hivatkozott rész: 252.

³⁶ CF. TOTORAITES: i. m. 71.

³⁷ Reimchronik V. 3245-3406.

³⁸ Reimchronik V. 3451-3464.; A litván nagyfejedelem és a Német Lovagrend közötti tárgyalásokról ld.: CF. TOTORAITES: i. m. 74.

a keresztény hitre.³⁹ A livóniai földek megosztása miatt a lovagrend és a rigai püspök immár több évtizede viszályokkal terhelt kapcsolatában a Tautvilas megkeresztelkedésével megerősödött püspöki tekintély ellensúlyozására a lovagrend számára kapóra jött Mindaugas közeledési politikája és megkeresztelkedési hajlandósága, ezért 1250-ben felhagyott Tautvilas támogatásával.⁴⁰ A katolikus hit felvételére vonatkozó szándék kinyilvánításával, valamint a Német Lovagrenddel fennálló viszonyának rendezésével a litván nagyfejedelem kitört a politikai s katonai elszigetelődésből.⁴¹ 1250 végén vagy 1251 elején Mindaugas családjával és nagyszámú katonai kíséretével megkeresztelkedett. A keresztelési szertartást a lovagrend papjai végezték.⁴² Az 1251 nyarán írt pápai oklevelek már egyértelműen a litván nagyfejedelem megtéréséről tudósítottak, továbbá a Litvániában létrehozandó egyházszervezetről, az itt felépítendő templomokról és az egyházi-vallásos élet megindításáról rendelkeztek.⁴³ 1251. július 17-én IV. Ince pápa Szent Péter (azaz az egyház) pártfogásába és oltalmába vette Mindaugast és a nagyfejedelem családját.⁴⁴ A *Livóniai Rímes Krónika* beszámolója szerint a nagyfejedelem megtérését követően a Német Lovagrend egyik lovagja és egy Parmus nevű litván bojár Rómába indult, hogy a megkeresztelkedésről tájékoztassák a pápát, s hozzájárulását kérik ahhoz, hogy a litván fejedelmet keresztény uralkodóhoz méltóan királlyá koronázzák.⁴⁵ Küldetésük sikerrel járt, mert 1251. július 17-én a pápa a kulmi püspökhöz írott levelében jóváhagyta Mindaugas megkoronázását.⁴⁶ IV. Ince a rigai érseket bízta meg azzal, hogy a Német Lovagrend egyik papját, egy bizonyos Christian testvért kinevezze és felszentelje Litvánia első püspökévé. A *de iure* papíron létrejött litván püspökség *exemptiót* kapott, azaz

³⁹ Reimchronik V. 3451-3496.

⁴⁰ A rigai püspök (később érsek) és a Német Lovagrend közötti feszültségekről ld.: PÓSÁN L.: i. m. 79-88.; B. BOMBI: Una disputa tra l'arcivescovo Federico di Riga e l'Ordine Teutonico ad Avignone. In: *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture*. a cura di H. HOUBEN e K. Toomaspoeg, Galatina 2008. 125-140.; R. WITTRAM: *Baltische Geschichte*. München, 1954. 36-41.

⁴¹ N. ANGERMANN – S. DUMSCHAT: Die ukrainischen Länder unter litauischer und polnischer Herrschaft (bis 1569) in: *Geschichte der Ukraine*. Hg. F. Golczewski, Göttingen 1993. 37-57. itt: 38.

⁴² Reimchronik V. 3543-3575.; *Chronicon Poloniae*. in: *Omniki Dziejowe Polski / Monumenta Poloniae Historica* (=PDP) Tom. II. Ed. W. Kętrzyński, Warszawa 1961 / Łwów 1884 (reprint) 586.

⁴³ *Monumenta Poloniae Historica* (=MHP) Tom. I. Ed. A. THEINER, Romae, 1860. Nr. 101, 105, 106.

⁴⁴ MHP I. Nr. 102.

⁴⁵ Reimchronik V. 3505-3542.

⁴⁶ MHP I. Nr. 104.

közvetlenül a Szentszék fennhatósága alá tartozott, s nem tagozódott be a rigai érsekség egyházi hierarchiájába.⁴⁷

A Német Lovagrenddel kötött szövetség ugyan megerősítette Mindaugas helyzetét, de nem oldotta meg problémáit a belső ellenlábasaival. 1251-ben és 1252-ben csaták sorát vívta litvániai ellenfeleivel. 1251-ben legyőzte a leghatalmasabb samogitiai fejedelmet, Vykintast, aki maga is elesett, de egyik rokona, Treiniotas személyében hamarosan új vezére lett a Mindaugas-ellenes samogitiai erőknek.⁴⁸ A legtöbb csatát a nagyfejedelem Tautvilas-szal vívta, s egy alkalommal, amikor Polock litván fejedelme Vorunta várába szorította Mindaugast, maga Andreas von Stritland livóniai tartományi mester vezette a Német Lovagrend felmentő seregét. Azt követően, hogy 1253 elején a lovagrendi csapatoknak Eberhard von Seyne, a nagymester Baltikumba küldött helyettesének és meghatalmazottjának⁴⁹ vezetésével Memel vára közelében sikerült nagy csapást mérni Treiniotas samogitiai erőire, majd két gyors hadjáratot is vezetett Samogitia földjére, az itteni törzsek békét kötöttek Mindaugas-szal.⁵⁰ Ugyanebben az évben a litván nagyfejedelem Danyilo halics-volhyniai fejedelemmel is békét kötött, aki kénytelen volt elismerni, hogy Fekete-Oroszország litván fennhatóság alá tartozik.⁵¹ A litván-orosz kapcsolatok rendeződését házassággal is megerősítették: Mindaugas egyik lánya Danyilo fiához, Svarnhoz ment feleségül.⁵² A békekötésekkel megerősödött helyzetét a litván nagyfejedelem újabb orosz területek megszerzésére is felhasználta. A novgorodi évkönyvek szerint sógora, Daumat fennhatósága alá vonta Pszkovot (Pleskaut), s mintegy 300 főnyi fegyveres kíséretével, valamint azok családtagjaival odaköltözött.⁵³

A *Livóniai Rimes Krónika* leírása szerint IV. Ince pápa felhatalmazta a Német Lovagrend livóniai tartományi mesterét, Andreas von Stritlandot Mindaugas királlyá koronázására: „*gegeben was dem meisterre der crone gewalt*”.⁵⁴ Ezzel szemben a pápai oklevelekben egy szó sincs erről, hanem az olvasható, hogy IV.

⁴⁷ K. FORSTREUTER: *Deutschland und Litauen im Mittelalter*. (Studien zum Deutschtum im Osten), Köln-Graz 1962. 6.

⁴⁸ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i. m. 180.; M. HELLMANN: Der deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas. *Zeitschrift für Ostforschung* 3, 1954. 387-396. Hivatkozott rész: 395.; Z. IVINSKIS: i. m. 385.

⁴⁹ „*missus fuit in Livoniam cum plenitudine potestatis*” Hermann von Wartberge: *Chronica Livoniae*, SRP II. 31.; „*Evehardus de sayne, praeceptor domus Theutonicorum per Allemaniam, vicem gerens magistri generalis in Livonia et Curonia*” LUB I. Nr. 256.

⁵⁰ Reimchronik V. 3609-3654.; CF. TOTORAITES: i. m. 80-87.

⁵¹ B. T. ПАШИВТО: i. m. 380.

⁵² M. HOCIJ: Die Krone des Mindaugas. *Zeitschrift für Ostforschung* 3, 1954. 409.

⁵³ B. T. ПАШИВТО: i. m. 384.

⁵⁴ Reimchronik V. 3539.

Ince Heidenreich kulmi püspököt bízta meg a koronázás lebonyolításával. Emellett felszólította az öseli és kurlandi püspököket, hogy szerezzenek érvényt a litvánok szentszéki pártfogásának, Riga, Ösel és Dorpat püspökeit pedig arra kérte, hogy nyújtsanak segítséget és támogatást Mindaugas pogány népének megtérítéséhez és az ellenségeivel szembeni küzdelmekhez.⁵⁵ Andreas mester, jóllehet egy egyházi rend tagja volt, de szerzetes lovagként nem rendelkezett papi felszenteléssel, így a középkori jogszokások értelmében nem is koronázhatott volna meg egy *Dei gratia* uralkodó keresztény királyt.⁵⁶ 1253 nyarán, valószínűleg júliusban, két évvel Mindaugas megkeresztelkedését követően került sor az első (és egyben utolsó) litván király megkoronázására. A koronázási ünnepségen a kulmi püspök mellett részt vett a Német Lovagrend livóniai előljárója, Andreas von Stritland.⁵⁷ Nikolaus rigai püspök azonban távol maradt, hiszen az új király fő ellenfelét, Tautvilast éppen ő keresztelte meg, akitől a Német Lovagrenddel szemben saját livóniai pozícióinak erősödését remélte. A livóniai egyháznagyok közül egyedül csak Heinrich öseli püspök vett részt Mindaugas koronázásán.⁵⁸ A koronát feltehetően a lovagrend livóniai mestere készítette Rigában,⁵⁹ sőt V. T. Pasuto orosz történész szerint maga a koronázás is Rigában történt.⁶⁰ A koronázás pontos helyéről és idejéről nem tudósítanak a források. Nem valószínű azonban, hogy Mindaugas, aki a koronától litvániai főhatalmának vitathatatlaná téételét és külpolitikai elfogadottságának, tekintélyének növekedését várta, beleegyezett volna a rigai helyszínbe. Ez ugyanis éppen a litván király és állam önállóságát kérdőjelezte volna meg. A latin keresztény világban a független uralkodókat illette meg a királyi cím, akik legfeljebb csak az egyetemes keresztény hatalmak, azaz a pápa vagy a császár főségét ismerték el maguk felett. Akit Nyugaton önálló uralkodónak tartottak, annak királynak kellett lennie, s az nem engedhette meg magának, hogy országán, uralmi területén kívül koronázzák meg.⁶¹ Mindaugas koronázására tehát szükségképpen Litvániában került sor, feltehetően valahol a Neumas-folyó mentén, amely természetes közlekedési utat jelentett a Balti-tenger és Litvánia belseje között.⁶² IV. Ince pápa 1253. augusztus 23-i oklevele szerint például a pogány népek a Neumas (Memel)-folyón keresztül érintkeztek egymással, amelyen elsősorban fegyvert, élelmiszert és sót szállítottak. „... *per quod (scil. Flumen),*

⁵⁵ MHP I. Nr. 101, 102, 104, 105, 106.

⁵⁶ M. HELLMANN: *Königskronung des Mindaugas...*, i. m. 395.

⁵⁷ *Preußisches Urkundenbuch*. Hg. R. Philippi, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen Bde. I,1.–VI,1. (= PUB) Königsberg–Marburg, 1882–1986. itt: PUB I,2. Nr. 39.

⁵⁸ M. HELLMANN: *Königskronung des Mindaugas...*, i. m. 389.

⁵⁹ Z. IVINSKIS: i. m. 381.

⁶⁰ B. T. ПАИИВТО: i. m. 379.

⁶¹ K. FORSTREUTER: *Deutschland und Litauen...*, i. m. 19.

⁶² K. FORSTREUTER: *Die Memel als Handelsstraße Preußens nach Osten*. Königsberg 1931.

Memole vulgariter appellatum arma, vestes et sal, ac multa vitae necessaria paganis illarum partium in discrimen Christi fidelium navigio ferebantur ...”.⁶³ A folyó közlekedésben betöltött szerepének fontosságát mutatja az is, hogy 1252/53 telén a Német Lovagrend megszerezte a torkolatvidéken Memel várát.⁶⁴ A 14. században a Német Lovagrend litvánok elleni háborúinak túlnyomó többsége a Neumas és Wilia folyók összefolyásánál épült Kaunas várának környékén zajlott, s 1362-ben a lovagok el is foglalták ezt a várat.⁶⁵ Arra vonatkozó adatunk nincsen, hogy mikortól létezett ez a föld- és favár a Neumas stratégiaileg fontos partján, a német uralmi- és teleülésterülethez közel, de feltételezhető, hogy már a 13. században is megvolt. Lényegében ez a vár jelentette Litvánia nyugati kapuját,⁶⁶ így elképzelhető, hogy itt, a német és litván határvidéken, de mégis litván földön került sor a koronázási ünnepségre. A koronázás során Mindaugas felkenték szentelt olajjal, amiről egy 1253. évi oklevél is tudósít: „*In regem Lettowie oleo sacrato peruncti, regni suscepimus diadema...*”.⁶⁷ IV. Ince különleges oltalmába vette a litván királyt („*filii specialis Sanctae Romanae ecclesiae*”) és országát.⁶⁸ A koronázáskor Mindaugas igyekezett a lovagrendnek meghálálni azt a segítséget, amit tőle kapott litvániai hatalmának megszilárdításában, s Žemaitija nyugati részét, lényegében a tengerparti sávot, átengedte a lovagoknak. A Német Lovagrend így egy keskeny, de mégis szárazföldi összeköttetést jelentő területet kapott Livónia és Poroszország között.⁶⁹ Ugyanakkor ezzel a lépéssel Mindaugas az uralmát alapvetően továbbra is megkérdőjelező samogitai lázongásoknak gondját részben a lovagokra is áttolta, s biztosította ezzel a maga számára a közös érdekre alapuló német szövetséget.

Ugyanebben az évben, azaz 1253-ban IV. Ince jóváhagyásával Opizo, Mezzanum apátja, pápai legátus a Bug-folyó melletti Drohiczynban Danyilo halics-volhyniai fejedelmet is királlyá („*Rex Russiae*”) koronázta. Ezt megelőzte az, hogy Danyilo már 1252-ben nyíltan a tatárok ellen fordult. Kinyilvánította készségét a keleti és nyugati egyház közötti unió megteremtésére, Kuremsánál pedig csapatai meg is támadták a tatárokat, de vereséget szenvedtek.⁷⁰ Mindaugas és Danyilo nyugati mintára történő, egyidejű megkoronázásával úgy tűnt, megvalósul a Szentszéknek az a terve, hogy az esetleges újabb tatár veszély elhárítására Kelet-

⁶³ LUB I. Nr. 257.

⁶⁴ LUB I. Nr. 241, 244, 245.; Canonici Sambiensis, SRP I. 280.

⁶⁵ K. FORSTREUTER: *Deutschland und Litauen...*, i. m. 62.

⁶⁶ W. STEIN: Vom deutschen Kontor in Kowno. *Hansische Geschichtsblätter* 22, 1916. 225-266. itt: 225.

⁶⁷ LUB I. Nr. 243.

⁶⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae.* (= VMPL) Tom. I. Ed. A. THEINER, Romae, 1860. 50.

⁶⁹ PUB I.2. Nr. 39.

⁷⁰ BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába...*, i. m. 138.; FONT M.: i. m. 121.

Európában új, latin kereszténységű, vagy Rómához kapcsolódó és egymással is szövetséges államok jöjjenek létre.⁷¹ Mindaugastól, mint keresztény királytól Róma a kereszténység terjesztését, a latin egyházszervezet litvániai kiépítését, a pogányság visszaszorítását várta. A keresztény normák hétköznapi bevezetésének lehetősége sok helyen elégedetlenséget váltott ki, ezért Mindaugas, aki maga is csak politikai megfontolásból tartotta a fejét a keresztvíz alá, nem különösebben szorgalmazta a régi szokások megbolygatását. Samogitiában viszont, melynek nyugati részét a Német Lovagrendnek adományozta, a német klerikusok, s különösen a litván püspökké szentelt Christian testvér, a kereszténység minél gyorsabb bevezetését szorgalmazta, ami egyre szélesebb körű ellenálláshoz vezetett. Az itteni bojárok és közrendűek egyaránt fegyvert ragadtak. A felkelés leverésére Eberhard von Seyne 1253-ban és 1254-ben két hadjáratot is vezetett Žemaitijába. A lovagrendi csapatok felperzselték a tanyákat, településeket, elhajtották a jószágokat, de nagy ütközetekről, komoly harcokról a források nem tudósítottak.⁷² Az „alföldi” litvánok – felmérve az erőviszonyokat – kerültké a nyílt összecsapásokat. Pillanatok alatt eltűntek az erdőkben, és a legváratlanabb pillanatokban képesek voltak onnan ki is törni, s ezzel együtt Treinotias samogitai vezér mögött ismét egyre több és több fegyveres sorakozott fel,⁷³ ami a nagyfejedelem tekintélyét rombolta. A politikai fejlemények sem különösebben kedveztek a keresztény litván állam megszilárdulásának. A nagymester megbízottja, Eberhard von Seyne leváltotta tisztségéből Andreas von Stritland mestert, akinek nagy szerepe volt Mindaugas 1250 körüli politikai irányvonalának megváltozásában, s áthelyezte egy németországi rendházba.⁷⁴ Az 1253-ban megválasztott új nagymester, Poppo von Osterna,⁷⁵ Anno von Sangerhausent nevezte ki Livónia új tartományi mesterévé.⁷⁶ A jó német-litván kapcsolatokért és Samogitia nyugati részeinek a lovagrendnek történő eladományozásáért sokat tevő Andreas mester leváltása Mindaugas számára nem tűnt bizalomerősítő lépésnek; ellenkezőleg: fokozta bizalmatlanságát és gyanakvását.⁷⁷ A litván nagyfejedelem megkeresztelkedését és koronázását követően, annak ellenére, hogy a Szentszék megbízásából a rigai érsek Christiant, a lovagrend paptestvérét szentelte litván püspökké, és *exemptió*val ruházta fel a létrehozandó litván püspökséget, a térség egyháznagyjai mégis kísérletet tettek arra, hogy egyházi fennhatóságukat

⁷¹ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i. m. 182.

⁷² Reimchronik V. 3625-3654.

⁷³ Z. IVINSKIS: i. m. 385.

⁷⁴ Reimchronik V. 3579-3608.

⁷⁵ Canonici Sambiensis, SRP I. 281.

⁷⁶ M. HELLMANN: *Königskronung des Mindaugas...*, i. m. 392.

⁷⁷ Reimchronik V. 3593-3607.

kiterjesszék Litvániára. 1253 őszén Fulko, gnesnói érsek egy Vitus nevű lengyel domonkos szerzetest litván püspökké szentelt, de a fennálló állapotokon ez semmit sem változtatott.⁷⁸ Albert Suerber, Poroszország és Livónia 1245-ben kinevezett érseke szintén kísérletet tett – sikertelenül – arra, hogy egyházi fennhatóságát kiterjessze Litvániára.⁷⁹ Ezek a próbálkozások szintén a bizalmatlanságot erősítették Mindaugasban, aki Litvánia önállóságát, és a majdani litván egyházmegye exemptióját szorosán egymást feltételező tényezőnek tartotta. Mindezek ellenére a nagyfejedelem haláláig római katolikus maradt, ahogyan erről IV. Kelemen pápa 1268-ban II. Ottokár cseh királyhoz írt levele is tanúskodik. Ebben a „*clare memoriae Mindota*” kifejezés használata, ami arra utal, hogy a litván király keresztényként halt meg.⁸⁰ Treiniotas németekkel szembeni samogitiai fegyveres ellenállását, amit Tautvilas policki, és a katolikusok ádáz ellenfele, Alekszander Nyevszkij novgorodi fejedelem is támogatótt, Aukštaitija földjén is növekvő rokonszenv kezdte övezni, ezért Mindaugas kettős politikai játszmaiba kezdett.⁸¹ Minden litván uralkodójaként 1257-től kapcsolatba lépett a Német Lovagrend fennhatósága ellen lázadó samogitiai előkelőkkel, és titokban támogatta harcukat.⁸² Ily módon a királyság egészének sérthetlenségéért, annak védelmezőjeként léphetett fel. Ugyanakkor a németekkel sem kívánt háborúba keveredni, ezért 1257-ben baráti szándékainak kinyilvánításaként a lovagrendnek adományozta Žemaitija egész területét.⁸³ Ezzel Mindaugas nemcsak a lovagrend felé kívánt gesztust tenni, hanem szabadulni akart a polocki és novgorodi fejedelmek által támogatott belső ellenzékétől is, melynek fő bázisa éppen a litván „alföld” volt. Az adományozásról szóló oklevél tartalmáról a latinul egyáltalán nem tudó litván társadalom lényegében nem is szerzett tudomást, így a király támogatásában bízó samogitiaiak, hogy legyen idejük előkészülni a német Lovagrend elleni háborúra, követeket küldtek Rigába, s két évre szóló békét kötöttek a németekkel.⁸⁴ Burchard von Hornhausen, aki Anno von Sangerhausen 1256-ban történt nagymesterré választását követően lett livóniai *provincialis magister*, szintén hajlott a békére. Egész Žemaitija meghódításához a lovagrendnek is komolyabb katonai előkészületekre volt szüksége. Kérésére több pápai bulla is keresztesek toborzására szólított fel,⁸⁵ a keresztes hadjáratra vállalkozó nemeseket pedig arra figyelmeztette, hogy a pogányok elleni harcban a lovagrend parancsait

⁷⁸ M. HELLMANN: *Das Lettenland* ..., i. m. 181.

⁷⁹ Uo. 179.

⁸⁰ VMPL I. 79.

⁸¹ M. HELLMANN: *Das Lettenland* ..., i. m. 183.

⁸² Z. IVINSKIS: i. m. 372.

⁸³ PUB I,2. Nr. 40.

⁸⁴ Reimchronik V. 4489-4604.

⁸⁵ LUB I. Nr. 311, 328.; PUB I, 2. Nr. 1, 2, 3.

kövessék.⁸⁶ Róma több alkalommal is szorgalmazta a lovagok számának növelését.⁸⁷ Valószínűleg ezzel függött össze, hogy IV. Sándor pápa engedélyezte a Német Lovagrendnek, hogy soraiba új tagokat próbaidő nélkül is felvegyen.⁸⁸ 1258. május 18-án úgy rendelkezett, hogy azok, akik korábban bűnököt követtek el, raboltak, gyújtogattak és gyilkoltak, s a világi büntetés elől menekülve beléptek a lovagrendbe, vezeklésül kötelesek a Szentföldön, Poroszországban vagy Livóniában harcolni a pogányok ellen.⁸⁹

A kétéves békeszerződés lejártát követően 1259-ben a samogitaiak betörték Kurland földjére. A *Livóniai Rímes Krónika* tudósítása szerint a Schoden-folyócska melletti csatában mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett: a Német Lovagrendnek 33 lovagja esett el, és a betörő litvánok is kénytelenek voltak visszavonulni.⁹⁰ A katonai kudarc megrendítette a lovagrend helyzetét: 1259 második felében Livónia déli részén a semgall törzsek is fellázdak a német uralom ellen.⁹¹ Mindaugas, még ha akarta volna, sem küldhetett katonai segítséget Samogitiába, mert 1258/59-ben a tatárok – miután 1254/55-ös hadjáratukkal térdre kényszerítették Halics-Volhyniát – a litván és lengyel területek ellen vonultak. Danyilo és Vaszilko fejedelmeknek pedig, akik kénytelenek voltak ismét behódolni a kán előtt, segédcsapatokat kellett melléjük adni.⁹² A tatár támadás miatt senki sem vádolhatta Mindaugast Samogitia cserbenhagyásával vagy elárulásával. A Német Lovagrend újabb földvárak építésével igyekezett erősíteni helyzetét. Memel várának előretolt védelmére emelte Georgenburgot, Žemaitija és Semgallia határvidékén pedig Dobein várát, hogy megakadályozza a samogitai és semgall erők egyesülését.⁹³ 1260 elején egy kisebb samogitai sereg megpróbálta elfoglalni Dobeint, de vereséget szenvedett.⁹⁴ Ez év tavaszán az eddig szövetségesnek számító kúrok többsége is szembefordult a Német Lovagrenddel. Memel, Georgenburg és Dobein szigetekké váltak az őket körülvevő ellenséges területen.⁹⁵ Az elszenvedett veszteségek pótlására és a kritikusra fordult katonai helyzet miatt a lovagrend németországi rendházaiból 30 új lovag jött Livóniába, és a porosz tartományi marsall vezetésével Poroszországból is erőket csoportosítottak át

⁸⁶ LUB I. Nr. 310, 325, 326.; PUB I, 2. Nr. 21.

⁸⁷ LUB I. Nr. 309, 334, 335.

⁸⁸ PUB I, 2. Nr. 18.

⁸⁹ PUB I, 2. Nr. 54.

⁹⁰ Reimchronik V. 4835-4879.

⁹¹ W. URBAN: The Military Occupation of Semgallia in the Thirteenth Century. In: *Baltic History*. Eds. A. ZIEDONIS – W. L. WINTER – M. VALGEMĀE. Columbus, Ohio, 1974. 21-32. itt: 25-26.

⁹² FONT M.: i. m. 121-122.; B. T. ПАИИΥΤΟ: i. m. 381.

⁹³ E. CHUDZINSKI: i. m. 54-55.

⁹⁴ Reimchronik V. 5445-5478.

⁹⁵ E. CHUDZINSKI: i. m. 55-56.

Memel várába.⁹⁶ A tatárokkal hadakozó, s dél felé uralmi területeit még gyarapítani is tudó Mindaugas igyekezett jó kapcsolatokat ápolni a Német Lovagrenddel szemben kibontakozott széles körű felkelés vezérével, Treiniotas-szal. Emellett megpróbált továbbra is manőverezni, lavírozni a két fél között. 1260. júniusában például látványos gesztussal deklarálta a németek iránti baráti érzelmeit és szövetségesi hűségét: úgy rendelkezett, hogy örökösök nélküli halála esetén egész Litvánia a Német Lovagrend birtoka legyen.⁹⁷ Mindaugasnak azonban számos gyermeke volt, többek közt három fia is, ezért az 1260. évi „adományt” a Német Lovagrend is csak baráti szándék kinyilvánításaként értelmezte.

1260. július 13-án Durbennél Treiniotas katasztrofális vereséget mért a livóniai keresztény seregekre. Elesett Burchard von Hornhausen livóniai mester, a porosz marsall, 136 lovagtestvér, és igen sok, a pápai felhívásra Livóniába érkezett keresztes, köztük Károly svéd herceg és egész kísérete.⁹⁸ A Kardtestvérek 1236. évi sauleni veresége óta a livóniai németek még soha nem kerültek olyan válságos helyzetbe, mint most, a durbeni csatavesztés után. Kiszélesedett a semgall és a kúr felkelés, a Treiniotas vezette samogítiai erőkhöz csatlakozott Tautvilas, és Novgorod is támogatta. 1260/61 telén a befagyott Dvina-folyón átkelve a litvánok betörték Livóniába, és 1261. február 3-án Lennawarden mellett ismét súlyos vereséget mértek a lovagrendre.⁹⁹ A livóniai törzsek lázadása az északi észt területekre is kiterjedt, emiatt a németek kénytelenek voltak megosztani erőiket.¹⁰⁰ 1261. április 27-én a Német Lovagrend livóniai ága Lübeck városához fordult segítségért.¹⁰¹ Litvániában viszont a tatár támadást visszaverő Mindaugas továbbra is megkerülhetetlen és erős politikai tényező volt. Žemaitija fejedelme, Treiniotas ezért 1261-ben a következő ajánlattal kereste fel a litván királyt: elismeri Mindaugas főhatalmát, és egyesíti Litvániával (azaz Aukštaitijával) a „mélyföldi” részeket, cserébe a németekkel kötött szövetség felmondását, és az ősi pogány hithez történő visszatérést kérte.¹⁰² Mindaugas elfogadta az ajánlatot: ő és családja ugyan keresztény maradt, de lemondott Litvánia kereszténnyé tételéről (azaz egy keresztény királytól elvárt legfontosabb célról), és szembefordult a lovagrenddel. 1263 januárjában Treiniotas és Mindaugas seregei betörték Livóniába, és ostrom

⁹⁶ Reimchronik V. 5541-5577.

⁹⁷ PUB I, 2. Nr. 106.

⁹⁸ Reimchronik V. 5614-5617, 5630-5633, 5656-5657, 5709.; Dusburg, SRP I. 97.; Chronicon Dunamundense, SRP II. 141.; Canonici Sambiensis, SRP I. 282-283.; Annales Pelplinenses, SRP I. 270.; Annales Renneburgenses, SRP II. 148.

⁹⁹ Reimchronik V. 6000-6098.

¹⁰⁰ Reimchronik V. 6105-6314.

¹⁰¹ LUB I. Nr. 362.

¹⁰² BOJTÁR E.: *Litván kalauz*, i. m. 22.

alá vették a lovagok központi várát, Wendent, elfoglalni azonban nem tudták.¹⁰³ Mivel a lovagrend, s ezzel együtt a livóniai németek erejét, védelmét a litván erők egyesítésével sem sikerült megtörni, a források hallgatásából arra következtethetünk, hogy Mindaugas feltehetően felhagyott a további támadással, Treiniotas azonban folytatta a háborút. Újra betört Livóniába, és egészen az észti területekig feldúlta.¹⁰⁴ Mindaugas nem akarta katonai erejét lekötni a Livónia elleni háborúval, sokkal inkább arra az időre igyekezett tartalékolni, amikor politikai ellenfelei ismét nyíltan megkérdőjelezzék főhatalmát, és szembe fordulnak vele. Politikájával saját családjában sem értett mindenki egyet. Sógora, Daumat, aki Pszkov (Pleskau) uraként Tautvilas polocki fejedelemségével és Novgoroddal volt határos, saját érdekeit szem előtt tartva a németellenes politika folytatását szorgalmazta, s mivel Mindaugas hajthatatlannak bizonyult, összeesküvést szervezett ellene. 1263. augusztus 5-én az általa vezetett összeesküvők meggyilkolták Mindaugast és az udvarban tartózkodó két fiát, Ruklyst és Repekist.¹⁰⁵ A gyilkosság egyúttal a keresztény litván királyság végét is jelentette.

Mindaugas halála után Treiniotas, Samogitia ura, és Tautvilas, polocki fejedelem egymás ellen fordult a nagyfejedelmi cím és a litván főhatalom megszerzéséért. 1263 végén Treiniotas megölette Tautvilast, és uralmát kiterjesztette Polockra. Tautvilas fia Novgorodba menekült.¹⁰⁶ Ez azt jelentette, hogy a novgorodi fejedelemség, mely korábban támogatta Žemaitiját a németekkel szemben, most a litván hatalmi küzdelmekben Treiniotas ellen fordult. A samogitiai fejedelem nem sokáig örülhetett győzelmének. Mindaugas egyetlen életben maradt fia, Vaišvilkas – aki az ortodox kereszténységet vette fel – Aukštaitijára, valamint az uralma alá tartozó fekete-orosz területekre támaszkodva Treiniotas ellen fordult. Halics-Volhynia fejedelmei is őt támogatták, hiszen Danyilo fia, Svarn a sógora volt. Vaišvilkas visszahódította az északi litván földek többségét, az udvartartását Polockban berendező Treiniotast pedig megölette (1265). A polocki területek kormányzását a Mindaugas-házhoz mindvégig hű bojárja, Gerdenas-re bízta. Az 1260. évi oklevélben, amelyben Mindaugas örökös nélküli halála esetén egész Litvániát a Német Lovagrendre testálta, Gerdenas a tanúk között szerepelt.¹⁰⁷ Vaišvilkas a polocki földek kormányzásán kívül azt is Gerdenas feladatául szabta, hogy a királygyilkosságban bűnös Daumatot verje le. 1266-ban heves harc kezdődött a

¹⁰³ Reimchronik V. 6461-6516.

¹⁰⁴ Reimchronik V. 6891-6950.

¹⁰⁵ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i.m. 187.; E. CHUDZINSKI: *Die Eroberung Kurlands...*, i. m. 67.

¹⁰⁶ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i.m. 193.

¹⁰⁷ PUB I,2. Nr. 106.

Pszkovot uraló Daumat, és Polock új ura, Gerdenas között, amelyben novgorodi segítséggel Daumat győzött, s maga Gerdenas is életét veszítette (1267).¹⁰⁸ Ugyanebben az évben a mélyen vallásos Vaišvilkas lemondott a hatalomról, s a nagyfejedelmi széket átadta sógorának, Svarnnak, ő maga pedig visszavonult egy ortodox kolostorba (ahol azonban korábbi ellenségeinek néhány híve bosszúból meggyilkolta).¹⁰⁹ 1268-ban Svarn is meghalt, Litvánia pedig számos kisebb fejedelemségre hullott szét, melyek urai rablóhadjáratokkal, katonai sikerekkel igyekeztek erősíteni hatalmukat. A samogitai előkelők újra fosztogató portyákat vezettek Livóniába, amelyekbe esetenként még az északi orosz fejedelmek is bekapcsolódtak. 1268 elején a novgorodi fejedelem Pszkovval (Pleskauval) és a litvánokkal szövetkezve az észti területek ellen vezetett hadat.¹¹⁰ A tavasz folyamán a Német Lovagrend ellentámadásba kezdett, s 1268. június 3-án ostrom alá vette Pszkovot, de tíz nap múlva a novgorodi fejedelem felmentő seregének közeledtére visszavonult.¹¹¹ 1269 márciusában a németek békét kötöttek Novgoroddal.¹¹² A litvánok azonban tovább folytatták rablóhadjárataikat, melyek mögött semmiféle nagyobb szabású politikai terv, stratégiai elképzelés sem állt. 1269/70 telén a betörő litvánok egészen Észtorszáig pusztítottak. A Német Lovagrend 1270. február 16-án rajtaütött a zsákmánnyal megrakodva hazafelé tartó litvánokon, de nagy vereséget szenvedett: elesett Otto von Luttenberg livóniai mester és 52 lovag.¹¹³ A sikeren felbuzdulva ugyanebben az évben újabb litván portyázók törtek be Livóniába, és ismét győzelmet arattak: a Német Lovagrend 20 lovagja, számos fegyvernöke, csatlósa és világi vazallusa maradt a csatatéren.¹¹⁴

Az 1270-es évek első felében Aukštaitijában Mindaugas unokája, Svarn fia, Treidenis fokozatosan visszaállította családjá hatalmát, vezető szerepét, s egyre több bojár, fejedelem ismerte el nagyfejedelemnek.¹¹⁵ Livóniában ezalatt a Német Lovagrend stabilizálta a helyzetét. Békét kötött a fellázadt kúrokkal (1267)¹¹⁶ és semgallokkal (1272),¹¹⁷ a határok megerősítésére pedig 1277-ben Erns von Raßburg livóniai mester a Dvina-folyó mentén előretört a litván

¹⁰⁸ B. T. ПАШУТО: i. m. 385.

¹⁰⁹ M. НОСЦ: i. m. 410.

¹¹⁰ Reimchronik V. 7567-7680.

¹¹¹ Reimchronik V. 7681-7744.

¹¹² LUB I. Nr. 413, 414.

¹¹³ Canonici Sambiensis, SRP I. 283.; Reimchronik V. 7774-7961.

¹¹⁴ Reimchronik V. 7962-7994.

¹¹⁵ M. HELLMANN: *Das Lettenland*, i. m. 200.; B. T. ПАШУТО: i. m. 277, 492.

¹¹⁶ LUB I. Nr. 405.

¹¹⁷ LUB I. Nr. 430.

területek felé, és a határvidéken felépíttette Dünaburg várát.¹¹⁸ A források szerint a litvánok elleni előretolt helyőrség létrehozásában a lovagrendnek komoly támogatást adott a rigai érsek egyik vazallusa, egy *Rudolfe de Ungaria* nevű világi nemes, aki (vagy apja) minden bizonnyal Magyarországról került el a Baltikumba.¹¹⁹ 1277-ben Poroszországba is betört egy fosztogató litván sereg, mely egészen a Visztuláig dúlta az országot.¹²⁰ Žemaitija lakói fenyegetésként élték meg a lovagrendi határvár felépítését, ezért Treidenis, nagyfejedelmi hatalmi törekvéseivel összefüggésben, hogy uralmát elismertesse a samogitiai törzsekkel, támadást indított Dünaburg ellen, de négy heti sikertelen ostrom után visszavonult.¹²¹ Ezt követően Ernst von Raßburg mester a Neumas-folyó mentén ellentámadást indított Treidenis központi területe, Kernowen földje ellen (a mai Vilnius környéke). A német csapatok mélyen benyomultak Litvániába, de 1279. március 5-én súlyos vereséget szenvedtek: 71 lovagtestvérrel együtt a livóniai mester is elesett. A vereség hírére a semgallók újra fellázdáltak, és a megvert sereg maradványait az utolsó emberig lemészárolták.¹²² Treidenis megostromolta és elfoglalta Gerzike várát, s foglyul ejtette ennek urát, a rigai érsek egyik vazallusát, Johann von Bardewist. Gerzike megszerzésével a litvánok elválták Dünaburgot hátországától, így megtartása ezután lehetetlenné vált. A Német Lovagrend feladta a várat, a litvánok pedig cserébe szabadon engedték a rigai érsek vazallusát.¹²³ A semgall felkelést kihasználva a litvánok 1280-ban és 1281-ben is betörték Livóniába,¹²⁴ sőt a porosz földeket is feldúlták.¹²⁵ 1269 és 1306 között a litvánok kilencszer támadtak porosz, és tizenhatszor livóniai területek ellen.¹²⁶ A fekete-orosz földeket meghódító Mindaugas a halics-volhyniai fejedelmi házzal létesített házassági-rokoni kapcsolatot, unokája, Treidenis pedig 1279-ben, a Német Lovagrend felett aratott nagy győzelmet követően Bolesław mazóviai lengyel fejedelem lányát vette feleségül.¹²⁷ Ez a szövetség tette lehetővé a porosz területekre támadó litván csapatok zavartalan átvonulását Mazóvián.

¹¹⁸ Hermann von WARTBERGE: *Chronicon Livoniae*, SRP II. 48.; Reimchronik V. 8169-8207.

¹¹⁹ Erről bővebben ld: PÓSÁN L.: „Rudolfe de Ungaria”. Egy Magyarországról elszármazott nemes a középkori Livóniában? *Turul* 82, 2009, 2. sz. 53-56.

¹²⁰ *Canonici Sambiensis*, SRP I. 282.

¹²¹ Reimchronik V. 8208-8272.

¹²² Reimchronik V. 8273-8510.

¹²³ Hermann von Wartberge, SRP II. 48-49.

¹²⁴ Reimchronik V. 9430-9506, 9667-9682.

¹²⁵ Reimchronik V. 9667-9675.

¹²⁶ H. ŁOWMIANSKI: *Studia nad dziejami słowianszczyzny, polski i rusi w wiekach srednich*. Poznan, 1986. 512.

¹²⁷ M. HOCII: i. m. 408.; O. BALZER: *Genealogja Piastów*. Krakau, 1895. IX. tábla.

1282-ben meghalt Treidenis, s mivel gyermekei kiskorúak voltak, Litvániában újra véres belháború tört ki a nagyfejedelmi címért.¹²⁸ A több mint egy évtizedig tartó litván hatalmi harc tette lehetővé a Német Lovagrendnek, hogy Livóniában a semgall felkelés leverésére koncentráljon, valamint azt, hogy a semgalloktól 1287. március 26-án elszenvedett súlyos vereség után (40 lovagból 33 elesett, 6 sebesülten fogságba esett, s csak egynek sikerült megmenekülnie) Livónia ne váljon a litván támadások áldozatává.¹²⁹ Az 1290-es évek közepére Vitenjas fejedelem (1295–1315) egyesítette újra saját uralma alatt a litván területeket. V. T. Pasuto orosz történész szerint apja, Lutuveris rokonságban állt Treidenis-szel, azaz a Mindaugas-klánnal.¹³⁰ Vitenjas hatalmának növekedése komoly veszélyt jelentett a Német Lovagrendre, amit tovább súlyosbított a livóniai belpolitikai helyzet. 1297-ben belháború robbant ki Livóniában. Riga városa és a rigai érsek szembefordult a politikai főhatalom kiépítésére törekvő Német Lovagrenddel. „*Anno 1296 civitas Rigensis opposuit se dominus de Prussia*” – olvasható a thorni (toruńi) évkönyvekben.¹³¹ Más források egy évvel későbbre, 1297-re datálták a fegyveres összecsapások kezdetét.¹³² A rigai polgárok megostromolták a Német Lovagrend rigai rendházát (várát), a St. Jürgenshofot, mely a város legrégebbi negyedében állt. Foglyul ejtették a komtúrt és a rendházban tartózkodó lovagrendi testvéreket, majd kivégezték őket, a várat pedig lerombolták.¹³³ Dorpat és Ösel püspökei vazallusaikkal együtt szintén a rigaiak oldalán sorakoztak fel, akik a pogány litvánokkal is szöveterkedtek a lovagrend ellen.¹³⁴ Vitenjasnak anélkül lettek katolikus (német) szövetségesei, hogy ehhez neki nem kellett keresztény hitre térnie, mint egykor Mindaugasnak vagy Tautvilasnak, így nem gerjesztett ellenszenvet maga ellen a gentilis, pogány litván társadalomban, amellyel viszont Mindaugasnak mindvégig számolnia kellett. 1298. január 29-én a Német Lovagrend foglyul ejtette a „pogányokkal barátkozó” III. Johann érseket, és bebörtönözte Fellin várában. Poroszországból csapatokat küldött Livóniába, s 1298. június 24-én Rigától nem messze, Neuermühlen mellett nagy vereséget

¹²⁸ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i.m. 205.

¹²⁹ Chronicon Dunamundense, SRP II. 141.; Hermann von WARTBERGE, SRP II. 51.; Reimchronik V. 10745-10752.

¹³⁰ B. T. ПАШИВТО: i. m. 492.

¹³¹ Annalista Torunensis, SRP III. 62.

¹³² Peter von DUSBURG: Cronica terre Prussie, SRP I. 163.; Canonici Sambiensis, SRP I. 283.

¹³³ LUB I. Nr. 708, 712, 713.

¹³⁴ N. HOUSLEY: *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*. Oxford 1992. 339.; F. BENNINGHOVEN: Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum. *Zeitschrift für Ostforschung* 19, 1970. 632-647. Hivatkozott rész: 644.

mért a támadó litvánokra.¹³⁵ Riga azonban továbbra is küzdött a lovagrenddel, s a livóniai püspökökkel együtt az érsek bebörtönzése miatt panaszt tett Rómában. A Szentszék tiltakozásának hatására a lovagok szabadon bocsátották az érseket, de csak azzal a feltétellel, hogy mindaddig, amíg a Német Lovagrend háborúzni kényszerül Riga városával és a pogány litvánokkal, az érsekség igazgatását, az érseki és káptalani várakat s birtokokat átengedi a lovagoknak.¹³⁶ Kiszabadulását követően III. Johann hazatért szülőföldjére, Schwerinbe, s onnan küldözgette panaszos leveleit a Német Lovagrenddel szemben a pápai udvarba, majd Itáliába utazott, hogy személyesen is találkozzon VIII. Bonifác pápával. 1300-ban halt meg Anagninban. A pápa a délfrancia származású Isarnus de Fontino-t nevezte ki utódnak, de másfél évvel később Riga helyett Lund (1302), majd Salerno érseki székhelyre helyezték (1310), így a rigai érseki szék – VIII. Bonifác halála miatt is (1303) – betöltetlen maradt.¹³⁷ A litvánok feletti győzelem, s még inkább az érseki szék megüresedése után a Német Lovagrend az ellene szerveződött koalíció felbomlásztására törekedett, s igyekezett a befolyásosabb, nagyobb rigai érseki vazallusokat a maga oldalára állítani, akiktől a stratégiaiag fontos helyen fekvő váraikat zálogba vette.¹³⁸ III. Johann fellini fogságának végével a lovagrend Dorpat és Ösel püspökeivel is megegyezésre jutott, akik szembefordultak a pogányokkal szövetkező Riga városával, mert a litván betörések a püspökségek földjeit sem kímélték. 1299-ben a lovagok megvásárolták a ciszterciaktól a Dvina-folyó torkolatánál fekvő Dünamünde kolostorát, és ezzel ellenőrzésük alá vonták Riga hajóforgalmát, s így egész kereskedelmét.¹³⁹ Az erőviszonyok megváltozása miatt Riga fegyverszünetre kényszerült.¹⁴⁰ VIII. Bonifác halála után XII. Benedeket választották pápává, aki 1304-ben egy morvaországi német származású klerikust, Friedrich von Pernsteint szentelt fel rigai érsekké.¹⁴¹ A hivatalba lépő új érsek elődei politikáját folytatta, és panaszt tett a Szentszéknél a Német Lovagrend ellen. A pápa Isarnus de Fontano lundi érseket bízta meg, hogy döntőbíróként rendezze a livóniai viszályt, de 1304. március 21-i ítéletét egyik fél sem fogadta el.¹⁴²

¹³⁵ M. HELLMANN: *Livland und das Reich*. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1898, Heft 6) München 1989. 14.

¹³⁶ MHP I. Nr. 196.

¹³⁷ M. HELLMANN: *Livland und das Reich...*, i. m. 15.

¹³⁸ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i. m. 207.

¹³⁹ CH. KRÖLLMANN: *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*. Königsberg 1932. 36.

¹⁴⁰ R. WITTRAM: *Baltische Geschichte*. München 1954. 37.

¹⁴¹ LUB II. Nr. 409.

¹⁴² K. FORSTREUTER: Erzbischof Friedrich von Riga (1304-1341). Ein Beitrag zu seiner Charakteristik. *Zeitschrift für Ostforschung* 19, 1970. 652-665.

1304/05 telén a lovagok betörték a litván területekre.¹⁴³ 1305 nyarán a lovagrend megkezdte Dünamünde kolostorának átépítését várrá.¹⁴⁴ Friedrich von Pernstein panaszt tett a pápai udvarnál, majd 1307-ben személyesen utazott V. Kelemen pápához, aki azonban a livóniai viszálynál sokkal fontosabb kérdéssel, a francia király által a templomosok ellen megfogalmazott vádakkal volt elfoglalva.¹⁴⁵ Emiatt Friedrich rigai érsek hosszú hivatali ideje alatt (1304-1341) összesen csak öt évet töltött Livóniában.¹⁴⁶

A több mint három évtizedig tartó baltikumi német belháború és viszály következtében elhárultak a Žemaitijára irányuló korábbi fenyegetések, német hódító törekvések. Ez lehetővé tette Vitenjas számára, hogy figyelmét a belső litván ügyeknek szentelje, s megerősítse nagyfejedelmi hatalmát. (A lovagrend erejéből csak arra tellett, hogy 1312-ben a határok védelmére újra felépítette a harminc éve lerombolt és elpusztított Dünaburg várát.¹⁴⁷) A Vitenjas által megerősített nagyfejedelmi hatalomra támaszkodva utóda (aki Vitenjas testvére volt), Gediminas alatt (1315-1341) a megszilárdult litván állam nagyarányú hódításokba kezdett. (De a sikeres hódítások is nagy szerepet játszottak a nagyfejedelmi hatalom tartóssá válásában, illetve a litván állam stabilizálódásában.) Gediminas kiterjesztette uralmát Csernyigov és Novgorod-Szeverszkij területeire, s 1316/17-ben Fekete-Oroszország központjában, Naugardukas (Nowogródek, Novohorodok) székhellyel önálló ortodox egyházszervezetet (élén egy litván metropolitával) hozott létre.¹⁴⁸ A katolikus missziókat is engedélyezte Litvániában, de ő maga, az uralkodócsalád, s a litvánok nagy többsége megőrizte politeista pogány hitét.¹⁴⁹ Ez azonban nem jelentett akadályt abban, hogy katolikus fejedelmi házzal dinasztikus házasságot, és a Német Lovagrend ellen irányuló politikai szövetséget kössön. 1325 októberében I. (Łokietek) Ulászló lengyel király fia, Kazimir feleségül vette Gediminas nagyfejedelem lányát, Aldonát (aki a keresztségben az Anna nevet kapta).¹⁵⁰ A késő középkori Európa legnagyobb kiterjedésű állama, a litván nagyfejedelemség csak szláv alattvalói nagyobb tömege révén kötődött a kereszténységhez, de akkor sem a római katolikushoz, hanem az ortodoxiához. A hatalom maga pogány volt, ami közel egy évszázadon keresztül indokot,

¹⁴³ N. HOUSLEY: *The Later Crusades*, i. m. 343.

¹⁴⁴ M. HELLMANN: *Livland und das Reich*, i. m. 16-17; R. WITTRAM: *Baltische Geschichte*, i. m. 37.

¹⁴⁵ A templomosok elleni perről ld. M. L. BLUST-THIELE: Der Prozeß gegen den Templerorden. In: *Die geistliche Ritterorden Euuropas*. Hg. J. FLECKENSTEIN – M. HELLMANN. Sigmaringen, 1980. 375-402.

¹⁴⁶ M. HELLMANN: *Livland und das Reich*, i. m. 18.

¹⁴⁷ M. HELLMANN: *Das Lettenland...*, i. m. 206.

¹⁴⁸ BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába*, i. m. 139.; FONT M.: *Oroszország...*, i. m. 143.

¹⁴⁹ K. FORSTREUTER: *Deutschland und Litauen*, i. m. 8-9.

¹⁵⁰ N. HOUSLEY: *The Later Crusades*, i. m. 346.

hivatkozási alapot szolgáltatott a Német Lovagrendnek a litvánok elleni háborúhoz, pedig a Rend valójában csak a Poroszország és Livónia közötti szárazföldi összeköttetést akarta megteremteni.¹⁵¹

László Pósn

The Birth and Stabilization of the Lithuanian State

This paper provides an overview of the troubled period of 13th Century Lithuanian history, when the Lithuanians became the one and only Baltic people, who could successfully establish their state in the Middle Ages. This historical reconstruction focuses on the Lithuanian prince Mindaugas, who rose to be the most significant prince of Aukštaitija and from the second half of the 1230s he significantly expanded his territory. He stood his ground against the prince of Samogitia and also against the German expansion and due to the clever political move of settling his hospitality with the Teutonic Knights he broke out of political and military isolation. His Christian kingdom only lasted for a decade between 1253 and 1263, but he laid the foundations of the Lithuanians' considerable power in the region.

Two of his descendants were able to reunite Lithuania: his grandson, prince Treidenis, son of Svarn, and later prince Vitenjas. The chronology of military and diplomatic history teaches posterity a special lesson: compared with other European kingdoms established in the early Middle Ages (or at the turn of the millennium) the Lithuanian State came to existence without having any connections to Christianity (except for a short period). State formation was not followed by the adoption of Christianity, Catholic Church system was not established either, but was based on the pagan tribal system of the Lithuanians. The medieval Grand Duchy of Lithuania exemplifies that the introduction of Christianity and its Church system was not absolutely necessary to build a territorial-based power centre which was capable of significant expansion and becoming a significant power in Eastern Europe for roughly a century.

¹⁵¹ Uo. 338.

Bradács Gábor**A II. András-kori magyar-német kapcsolatok a kortárs német elbeszélő források tükrében***

Az utóbbi időben örvendetes módon fellendült a hazai történelemtudományon belül a középkori magyar történelemmel foglalkozó idegen, elsősorban nyugat- és közép-európai forrásainak vizsgálata és kritikája. Igen szerencsés helyzetben vannak a II. Andrással és korával foglalkozó kutatók, ugyanis Körmendi Tamás 2008-ban készült bölcsészdoktori értekezése kellő alapossggal tekinti át a hazai történelem 1196 és 1235 közötti időszakával kapcsolatos nyugati narratív forrásokat.¹ Ez egyike azoknak a történelmi korszakoknak, amelyeknek az amúgy sem terjedelmes középkori magyar történetírás kifejezetten kevés teret szentelt, leszámítva a Gertrúd királyné elleni merényletet. Tanulmányom témája azonban nem a királyné elleni merénylet, ennek forráskritikájával ugyanis Körmendi mellett Veszprémy László is kimerítő részletességgel foglalkozott.² Jelen tanulmány, a címének megfelelően, a 13. század első felének magyar-német kapcsolatait vizsgálja a rendelkezésre álló narratív korpusz segítségével. Körmendi Tamás az értekezésében az 1203. évi varasdi jelenettel, valamint Gertrúd királyné 1213-ban történt meggyilkolásával foglalkozott részletesebben, a korszak magyar-német kapcsolatrendszerének elbeszélő dokumentumainak kritikájába – terjedelmi okok miatt – nem bocsátkozhatott hasonló részletességgel.³ II. András és a Német Lovagrend kapcsolatával a jelen konferencia keretei között

* Jelen tanulmány a 2011. október 15-én megrendezésre került „II. András és Székesfehérvár – tudományos konferencia” elnevezésű rendezvényen elhangzott előadás írásos, átdolgozott változata. Az előadás és a tanulmány maga a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 „A felsőoktatás minőségének javítása a kutatás-fejlesztés-innováció-oktatás fejlesztésén keresztül a Debreceni Egyetemen” program keretében készült.

¹ KÖRMENDI Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája (PhD-értekezés)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2008.

² VESZPRÉMY László: A Gertrúd királyné kerítő szerepéről kialakult legenda jogi háttérééről. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István. ELTE Középkori és Kora-Újkori Magyar Történelmi Tanszéke, Bp., 1994. 81-84.

³ KÖRMENDI T.: *III. László és II. András...*, i. m. 21-39.

Hunyadi Zsolt foglalkozik; Pósan László tanulmánya pedig II. András és a keresztes hadjáratok, illetve a keresztes háborúk eszméje közötti kapcsolat további magyarázatát teszi részemről szükségtelenné.

Vizsgálatom a következő kérdések köré csoportosul: a Szent Erzsébet életét tárgyaló kiterjedt mennyiségű historiográfiai és hagiográfiai anyag mennyiben segíti II. András és a türingiai tartománygrófság kapcsolatrendszerének megismerését? A vizsgálat további része arra irányul, hogy mit tartalmaznak az elsősorban évkönyvjellegű adatok a II. András-kori magyar-osztrák kapcsolatokról? Végezetül a harmadik kérdés, amelyre a tanulmány választ kíván adni az, hogy a Gertrúd királyné erőszakos halálán kívül milyen ismerettel rendelkeznek a korszak elbeszélő forrásai a magyarországi belső eseményekről, és ezek tárgyalásánál milyen szerepet játszhatnak az aktuális magyar és tágabb értelemben vett német, illetve a szűkebb értelemben vett osztrák kapcsolatok?

A Szent Erzsébet életével, csodáival foglalkozó német elbeszélő források információinak zöme a szent életének hagiográfiai anyagából származik. Ezek eredete, leszármazása széles körben ismert, most csupán a rövid áttekintésükre vállalkozhatom.⁴ Szent Erzsébet legelső életrajzírója a gyóntatópapa és szellemi mentora, *Marburgi Konrád* ferences szerzetes (†1233) volt.⁵ Az első, történetinek tekinthető forrás tőle Szent Erzsébet életéről tőle származik: 1232-ben IX. Gergely pápához fordult levélben azzal a kéréssel, hogy kezdje meg Erzsébet kanonizációs eljárását (*Epistola Conradi*).⁶ Az *Epistola Conradi* elsősorban Szent Erzsébet utolsó éveiről szól, ezen kívül beszámol hatvan különböző csodáról is; ennek melléklete a *Summa vitae* vagy más néven a *Brevis narratio vita*, egy rövid összefoglaló Szent Erzsébet életéről. 1233 januárjában IX. Gergely pápa utasítást adott egy vizsgálóbizottság felállítására, amely százhat, Erzsébet halála után bekövetkezett és a szenttel összefüggő csodát vizsgált ki: ennek eredménye lett az

⁴ Erzsébet 13. századi életrajzaihoz lásd KONRÁD Eszter: *The Legend of St. Elizabeth of Hungary of the Legenda Aurea and its Vernacular Adaptations* (MA Thesis in Medieval Studies). Central European University, Bp., 2011. 7-15, 19-22.

⁵ Konrád életéről lásd Matthias WERNER: *Die heilige Elisabeth und Konrad von Marburg*. In: *Sankt Elisabeth – Fürstin, Dienerin, Heilige*. Aufsätze, Dokumentation, Katalog. Hg. von der Philipps-Universität Marburg und dem Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1981. 45-69; Alexander PATSCHOVSKY: *Konrad von Marburg und die Ketzer seiner Zeit*. In: *uo*. 70-77.

⁶ Arthur Franz Wilhelm WYSS: *Hessisches Urkundenbuch. I/1*. Hirzel Verlag, Leipzig, 1879. 31-35, 34. számú dokumentum; Albert HUYSKENS: *Quellenstudien zur Geschichte der hl. Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*. Elwert, Marburg, 1908. 155-160; Matthias WERNER: *Elisabeth von Thüringen, Franziskus von Assisi und Konrad von Marburg*. In: *Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige*. Hgg. von Dieter BLUME und Matthias WERNER. Verlag Imhof, Petersberg, 2007. 109-135; Martina WEHRLI-JOHNS: *Armenfürsorge, Spitaldienst und neues Büßertum in den frühen Berichten über das Leben der heiligen Elisabeth*. In: *Elisabeth von Thüringen*..., i. m. 153-163.

ún. *Miracula sancti Elyzabeth*.⁷ Szemtanúk, Erzsébet szolgálóinak – valójában két udvarhölgyének (Guda és Isentrud), a marburgi kórház két szolgálójának (Erzsébet és Irmengard) és Hildegond – a beszámolóiból készült 1236-1244 között az eredeti szövegek kompilációjából a *Dicta quattor ancillarum*, ismertebb nevén a *Libellus de dictis quattor ancillarum St. Elisabeth confectus*.⁸ Szinte napra pontosan meg lehet határozni keletkezésének időpontját, hiszen Marburgi Konrád – a dokumentum beszámolója szerint – akkor már halott volt, IX. Gergely pápa parancsára pedig egy új vizsgálóbizottságot állított fel Konrád hildesheimi püspök, valamint a georgenthalai és a hirsauai apátok részvételével (1234. október 11.); Erzsébet szentté avatása viszont már 1235. május 27-én megtörtént, így a *Libellus* is csak ekkor keletkezhetett.⁹ Míg Marburgi Konrád beszámolója elsősorban Erzsébet életének utolsó éveit ismerteti, addig a *Libellus* kiegészíti ezeket az információkat a szent gyermekkorával is. 1236 és 1241 között átdolgozta a *Libellust* egy ismeretlen szerkesztő, majd később megjelent egy rövidített változat is; mindkét feldolgozás értékes információkkal szolgált Erzsébet későbbi életrajzírói számára. 1236, a már szentté avatott Erzsébet ereklyéinek felemelése után, és az esemény által ösztönözve született meg a cisztercita *Heisterbachi Caesarius* (1180 k. – 1240 után) tollából a *Vita Sancte Elyzabeth lantgravie*.¹⁰ Caesarius már elismert életrajzíró volt, amikor a Német Lovagrend marburgi házának és annak priorjának, Ulrich von Dürn a felkérésére megírta Erzsébet-életrajzát, *hystoriját*. Caesarius forrása részben a rövidített *Libellus* (amit Caesarius *conversationis formulanak* nevez, és ami a legnagyobb valószínűséggel a négy szolgálólány elbeszélésnek egy legkorábbi változata lehet), részben szóbeli beszámolók szolgáltak; a forrásokat többnyire szó szerint vette át, bibliai idézetekkel gazdagítva. Szent Erzsébet csontjainak 1236. május 1-jén történt átviteléről, *translatiojáról* számol be Caesarius prédikációja a *Sermo de translatione beate Elyzabeth*.¹¹ Valószínűleg ferences szerzőtől származik a

⁷ Albert HUYSKENS: *Quellenstudien...*, i. m. 161-239; Gustav BOERNER: Zur Kritik der Quellen für die Geschichte der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 13, 1888, 431-515.

⁸ Albert HUYSKENS: *Der sog. Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus*. Kösel Verlag, Kempten, 1911.

⁹ Paul Gerhard SCHMIDT: Die zeitgenössische Überlieferung zum Leben und zur Heiligsprechung der heiligen Elisabeth. In: *Sankt Elisabeth...*, i. m. 4.

¹⁰ Albert HUYSKENS: Des Caesarius von Heisterbach Schriften über die hl. Elisabeth von Thüringen. In: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 86, 1908, 17-59; legújabb kiadása: Aloys FINKEN: „*Vita s. Elizabeth Lantgräfin*“: *Das Leben der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*. Rheinlandia-Verlag, Siegburg, 2007.

¹¹ A. HUYSKENS: *Quellenstudien...*, i. m. 381-390; Ewald KÖNSGEN: *Das Leben der Heiligen Elisabeth: Vita Sancte Elyzabeth lantgravie, Sermo de translatione beate Elyzabeth*. Elwert, Marburg, 2007.

Zwettl-vita néven ismertté vált *Beata autem E. regis orta natalibus* című legenda a 13. század derekáról, mely körülbelül Caesarius munkájával egy időben keletkezett.¹²

Igazán jelentős, és a későbbi német történetírásban számos forrás mintájául szolgált a Domonkos-rendi *Dietrich von Apolda* 1290 körül Thüringiában írt életrajza (*Vita S. Elisabethae, vidua landgravii Thuringiae, qua Andreae II, Hungariae regis filia erat*).¹³ Teoderik (1228/1229 körül – 1298 után) erfurti szerzetes, Szent Erzsébet és a rendalapító Caleruegai Szent Domonkos életrajzírója volt; 1289-ben kezdte meg a *Vita S. Elisabethae* írását hosszas előtanulmányok után és majd 1298. május 7-én fejezte be. Teoderik a *vita* elején fel is sorolja az általa felhasznált forrásokat is: a *Libellus*, a *Summa vitae*-t, *Bertold* káplán *Gesta Ludowici* című életrajzát *IV. Lajos* türingiai örgrófról, Szent Erzsébet hitveséről, a *Mulierem fortem* és az *Ad decus et honorem* kezdetű sermokat, különböző, néven nem nevezett „krónikát és különböző írásokat”, de ezeken kívül még az orális hagyományra, szemtanúk elbeszélésére is támaszkodik.¹⁴ A Teoderik által írt életrajz is több különböző változatban maradt fenn, amelyek természetesen nem érintették az eredeti szöveget, viszont különböző betoldásokat tartalmaznak, amelyeket Karl Wenck egyik, a reinhardsbrunni, a türingiai örgrófi családi kolostorban élő szerzetesnek tulajdonít.¹⁵ Apolda Erzsébet-életrajzának a hatása óriási volt a középkori további részének krónikairódmára, különös tekintettel a népnyelvű Erzsébet-

¹² Diodorus HENNIGES: *Vita S. Elisabeth, landgraviae Thuringiae*, auctore Anonymo, nunc primum in lucem edita. In: *Archivum franciscanum historicum* 2, 1909, 240-268; P. G. SCHMIDT: *Zeitgenössische Überlieferung...*, i. m. 5.

¹³ Monika RENER: *Die Vita der heiligen Elisabeth des Dietrich von Apolda*. Elwert, Marburg, 1993, 21-130 (*Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen*, 53); Uő.: *Compilatio – ex diversis collecta compilatio*. Eine spätmittelalterliche Werkform, dargestellt am Beispiel der *Vita S. Elyzabeth* und der *Vita S. Dominici* des Dietrich von Apolda. In: *Archiv für Diplomatik* 41, 1995, 193-209.

¹⁴ M. RENER: *Vita der heiligen Elisabeth...*, i. m. 7, 21-22: *Cum de vita et moribus ac morte miraculique beate Elyzabeth perscrutati cepissem, oblata sunt mihi quedam scripta de predictis, videlicet libellus de dictis quatuor ancillarum eius confectus, littera quoque magistri Conradi de Marburch, quam de vita et morte ac miraculis eius domino Gregorio pape nono scripsit...Legi preterea sermonem fratris Odonis de ordine predicatorum, doctissimi et devotissimi viri, qui sic insipir: Mulierem fortem et cuiusdam alterius alium sermonem, qui incipit: Ad decus et honorem. In quibus aliqua de gestis repperi breviter introducta. Respexi eciam cronicam et scripta diversorum invenire cupiens, quod querebam. Igitur cum non invenirem ubi requiesceret pes affectus mei, visitavi monachorum et monialium monasteria, ivi ad civitates castraque et oppida, interrogavi personas antiquissimas et veraces, direxi litteras hystorie huius integritatem et rei geste veritatem in hiis omnibus et ab hiis omnibus investigans.*

¹⁵ Karl WENCK: *Die Entstehung der Reinhardsbrunner Geschichtsbücher*. Max Niemeyer, Halle an der Saale, 1878, 3-13.

ábrázolásokra.¹⁶ Teoderik legfontosabb követője a német nyelvterületen kétség kívül az eisenachi városi jegyző, *Johannes Rothe* (1360 k. – 1434)¹⁷ volt, aki két munkát is írt Erzsébet életéről teljes egészében az Apolda-féle életrajzra támaszkodva: a német nyelvű prózai Thüringiai Krónikának (*Thüringische Landeschronik*) a szent életéről szóló részeit,¹⁸ valamint a szintén német nyelvű verses *Leben der heiligen Elisabeth* című művét.¹⁹ A rendelkezésre álló elbeszélő források többsége leginkább csak érinti II. András személyét. Leginkább csak abban az összefüggésben kerül szóba, hogy ő Szent Erzsébet apja. Ugyancsak jól példázza ezt a passauai Szent Miklós-kolostor évkönyve, az *Annales S. Nicolai Patavienses* 1290 körüli bejegyzése, amely Erzsébet szentté avatásakor megemlíti, hogy „András Magyarország királyának lánya és a tartománygróf felesége” volt.²⁰ Az 1268 körül keletkezett *Chronicon rhythmicum Austriacum* András király mellett beszámol Erzsébet testvéreiről, Béla, András és Kálmán hercegekről is.²¹ Az 1294 körülre datálható goslari Szent Simon és Júdásnak szentelt kolostor német nyelvű krónikája még ennél is kevesebbet közöl Andrásról: mindössze annyit tud róla, hogy egy bizonyos magyar király volt Szent Erzsébet apja.²² Nincs sokkal több információértéke a nagyobb terjedelmű munkáknak sem: Apoldai Theoderiktől csupán annyit tudunk meg, hogy „*András, Magyarország hírneves és hatalmas királya, kinek felesége Gertrúd, Karintia legnemesebb hercegének lánya volt*”.²³

¹⁶ Volker HONEMANN: Die „Vita Sanctae Elisabeth” des Dietrich von Apolda und die deutschsprachigen „Elisabethleben” des Mittelalters. In: *Elisabeth von Thüringen...*, i. m. 426-429.

¹⁷ Hans PATZE: Landesgeschichtsschreibung in Thüringen. In: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 16/17, 1968, 95-168; Sylvia WEIGELT: Johannes Rothe als spätmittelalterlicher Chronist. In: *Ergebnisse der 22. und 23. Jahrestagung des Arbeitskreises „Deutsche Literatur des Mittelalters”*. Hg. von Wolfgang SPIEWOK. Universitätsverlag Greifswald, Greifswald, 1990, 156-165.

¹⁸ Sylvia WEIGELT (Hrsg.): *Johannes Rothe, Thüringische Landeschronik und Eisenacher Chronik*. Akademie-Verlag, Berlin, 2007. 1-98. (*Deutsche Texte des Mittelalters*, 87)

¹⁹ Auctor rhythmicus de Vita S. Elisabethae landgraviae Thuringiae. In: *Scriptores rerum Germanicarum praecipue Saxoniarum*, tom. 2. Ed. Johann Burchard MENCKEN. Johann Christian Martin, Leipzig, 1728. 2033-2102; Martin J. SCHUBERT – ANNEGRET HAASE: *Johannes Rother Elisabethleben*. Akademie-Verlag, Berlin, 2005 (*Deutsche Texte des Mittelalters*, 85).

²⁰ *Annales S. Nicolai Patavienses et notae Wolfelmi* (szerkesztette Georg WAITZ). *MGH SS* 24, 1879, 61: *Sancta Elyzabet, filia Andree regis Ungarie et uxor lantgravii, canonizatur*.

²¹ *Chronicon rhythmicum Austriacum* (szerkesztette Wilhelm WATTENBACH). *MGH SS* 25, 1880, 355: *Andreas natos genuit tres: primus vocatur / Bela, alter Andre, Coloman; his soror generatur / Elizabeth non sterilis, que Duringo datur...*

²² *Chronik des Stiftes SS. Simon und Judas in Goslar* (szerkesztette Ludwig WEILAND). *MGH Deutsche Chroniken* 2, 1877, 596: *Bi dusses tiden wart erheven Elizabeth to Marborch, de was ein lantgrevinne von Doringen unde ein dochter des konninges to Ungerem, alse me scref 1236, des anderen dages na sunte Wolborge*.

²³ M. RENER: *Vita der heiligen Elisabeth...*, i. m. 25 (I, 2): *Regnabat tunc in Ungaria Andreas rex, diviciis clarus et potencia. Cuius uxor Ghertrudis nomine, nobilissimi ducis Carinthie filia, ut*

Erzsébet négy éves korában Hermann türingiai tartománygróf soha nem látott pompájú követséget küldött Magyarországra, hogy megkérje a hercegnő kezét, akik Pozsonyban királyhoz illő fogadásban részesültek.²⁴ Szót ejt Apolda Erzsébet és IV. Lajos tartománygróf házasságáról, valamint arról, hogy András király Lajos 1227-ben bekövetkezett halála után hazahívta leányát, aki inkább Marburgban maradt.²⁵ A többnyire Apolda életrajzára támaszkodó Johannes Rothe német nyelvű verses Erzsébet-életrajza egy egész fejezetet szentel II. Andrásnak, amely egészen hagiografikus ihletettséggel: erényes és erélyes,²⁶ a pogányok és hitetlenek ellen küzdő királynak,²⁷ templomok építőjének mutatja be Andrást.²⁸ Nyilvánvaló a szándéka, hogy Szent Erzsébet apját is hasonló életszentséggel felruházott férfiként mutassa be; Rothe nyilvánvaló tévedése azonban az, hogy Sziléziai Szent Hedviget is II. András lányának véli.²⁹ Erzsébet és Lajos házasságának politikai körülményeiről és szándékairól semmit sem tudunk meg, ha csak az erdélyi dalnok és jóvendómondó, Klingsor jóslatát Szent Erzsébetéről nem tekintjük annak.³⁰ Láthatjuk tehát, hogy a témára vonatkozó elbeszélő források nem segítenek a II. András-kori Magyarország és a német területek, különösen Tübingia viszonyának rekonstruálásában, legfeljebb a követek szintjén tudjuk többé-kevésbé azonosítani ennek a kapcsolatrendszernek a jellegét (lásd az Erzsébetért Tübingiába küldött magyar küldöttség vezetőjét, Pania *comes*-t, akinek az azonosítása a mai napig is bizonytalan, hiszen szóba jöhet többek között Hahót nembeli Arnold fia Panyit és Miskolc nembeli Pál fia Panyit egyaránt, bár a kérdéses időszakban egyikük sem tölthetett be országos jelentőségű tisztséget).³¹

premonstratum fuerat a domino, peperit filiam, generis sui decus...Erat autem rex Andreas vir quietus et bonus, regina vero mulier virtutis et fortis.

²⁴ Uo.: *Anno ergo a nativitate Elyzabeth quarto misit Hermannus lantgravius solempnes ac nobiles utriusque sexus legatos in Ungariam pro regis filia in Thuringiam adducenda...Qui a principibus et prelatibus atque magnatis, quorum transiere terras et terminos, cum summa honorificencia suscepti sunt tam in processu itineris quam regressu. Venientes itaque ad castrum regis munitissimum, quod Presburc dicitur, iocunde et regaliter sunt suscepti.*

²⁵ Uo. 32-33 (I, 8), 93 (VI, 8).

²⁶ J. B. MENCKEN: *Scriptores rerum Germanicarum...*, i. m. 2034-2036 (2. fejezet), itt: 2034: *Ein tugentsam from man er was / Grosse guetere er teglich durch got gab.*

²⁷ Uo. 2034-2035: *Wieder die Vngleubigen harte er facht / Bey dem tage vnd auch bey der nacht / Vnd hielt viel ritter an seynem solde / Wer dae wieder die heyden fechten wolde...*

²⁸ Uo. 2035: *Er bawet kirchen und gottes hewsere / Vnd sandte nach gueten werckleuten auss...*

²⁹ Uo.: *Er bescherte Ime zwey kyndt / Die alle beyde nue beheiligt syndt / Sant Hedewig und sand Elizabet / Dy soll man eren an aller stedt...*

³⁰ Uo. 2036, 2042-2043. (5. fejezet)

³¹ M. RENER: *Vita der heiligen Elisabeth...*, i. m. 93 (VI, 8): *Accidit eo tempore, ut rex potens Ungarie, pater huius paupercule Elyzabeth, solempnem mitteret nuncium, comitem videlicet Paniam nomine, cum multo comitatu, ut revocaret ad terram suam Elyzabeth, filiam ipsius;* KÖRMENDI T.: *III. László és II. András...*, i. m. 109. A Miskolc nembeli Pál fia Panyitról lásd

Ennél lényegesebben többet elmondanak a források a 13. század első évtizedeinek magyar-osztrák kapcsolatairól. Elsőként a II. András uralkodásának kezdetén kirobbant konfliktusról érdemes említést tennünk, amelynek során Imre király özvegye, Aragóniai Konstancia királyné a gyermek III. László királlyal VI. Lipót osztrák herceghez menekül (1205).³² Erről beszámol többek között a Klosterneuburgi Évkönyvek második és harmadik folytatása, annak az évkönyv-családnak az egyik darabja, amely a 12. század elejétől a 13. század végéig a magyar politikátörténet egyik legbecsesebb külföldi forrása.³³ Ennek az információnak a kútfője VI. Lipót herceg levele Sváb Fülöp német királyhoz, amelyben az osztrák herceg panaszkodik II. András zaklatásai miatt, mely Konstancia és a gyermek III. László kiadására irányul.³⁴ Az özvegy királyné Ausztriába menekülését fenntartja az Admonti Évkönyv 1140 és 1257 közötti folytatása, valamint a *Chronicon Austriacum*, vagy más néven a *Historia Australis* néven ismert 14. századi krónika is; a Leobeni Névtelen krónikája gyakorlatilag a *Chronicon Austriacum* beszámolóját veszi át változatlan formában.³⁵ Az Admonti Évkönyv szövegét az eseménnyel kapcsolatban ugyancsak változtatás nélkül veszi át a *Fundationes monasteriorum Bavariae* nevű, valószínűleg a 15.

ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. 50, 343; KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. MTA – Nap Kiadó, Bp., 1995². 823-824; SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923. 1963. sz. (1270. szeptember 8.); Hahót nembeli Arnold fia Panyitról lásd KARÁCSONYI J.: *Magyar nemzetségek...*, i. m. 571-573.

³² Karl LECHNER: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich 976-1246*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 1994⁵. 196.

³³ Continuatio Claustro-neoburgensis II, a. 1142-1224. Szerk. Wilhelm WATTENBACH. *MGH SS 9*, 1851, 621: (1205.) *Andreas reginam uxorem fratris, et filium eius heredem regni persequens, terminos Austrie usque Wiennam intrare coegit; ibique puer moritur, et regina marito natoque orbata, auxilio ducis ad terram suam Arrogoniam proficiscitur.*

³⁴ KÖRMENDI T.: *III. László és II. András...*, i. m. 57-58, 182.

³⁵ Continuatio Admuntensis, a. 1140-1250 (szerkesztette Wilhelm WATTENBACH). *MGH SS 9*, 1851, 590-591: (1205.) *Regina Ungarorum Heimrici regis vidua...adhuc in parte eius stabant, per vim occupatis portis et custodiis terminorum Ungarici regni, versus Wien ducens secum filium suum cum thesauris et divitiis magnis et comitatu copioso egressa est, et a Liupoldo duce, de quo propter affinitatem plurimum presumebat, magnifice suscepta; Anonymi chronicon Austriacum. In: Rerum Austriacarum scriptores. 2. kötet (szerkesztette Adrian RAUCH). Bécs, Joseph Stahel, 1793. 230: (1205.) *Einricus rex Vngarie mirum qua die fratrem dolo ceperat revoluto tempore, et ipse captus interitu quem consortem habere noluit, heredem reliquit. Andreas reginam uxorem fratris et filium eius heredem regni, persequentes terminos Austrie, usque Wiennam intrare coegit, ibique puer moritur, et regina marito natoque orbata auxilio ducis ad terram suam Arragoniam proficiscitur; Anonymi Leobensis Chronicon. In: Scriptores rerum Austriacarum. 1. kötet (szerkesztette Hieronymus PEZ). Lipcse, Johann Friedrich Gleditsch, 1721. 801.**

század elején keletkezett kompiláció;³⁶ ezt a párhuzamot leginkább az támasztja alá, hogy mindkét szövegben szó van II. András részéről a háborús fenyegetésnek VI. Lipót ellen.

Az 1225. évnél a Garsteni Évkönyv említést tesz II. András és I. Lajos bajor herceg (1183-1231) összeesküvéséről VI. Lipót ellen.³⁷ Az eset közvetlen előzménye az lehetett, hogy András király fia, Béla ifjabb király, a későbbi IV. Béla, 1223-ban visszafogadta bizánci származású feleségét, Laszkarisz Máriát, atyja kifejezett szándéka ellenére, ezért András király elől Ausztriába menekült. Béla herceggel tartott a magyar főurak egy csoportja is, így az eskaláló apa-fia konfliktus majd csak III. Honorius pápa közvetítésével rendeződött 1224-ben.³⁸ Noha az *Annales Garstenses* az egyetlen forrás erről az összeesküvésről, Körmendi Tamással ellentétben nincs okunk kételkedni az eset valószínűségében, ugyanis az 1225-ben megkötött grazi békekötés (június 6.) ténye, valamint a bajor herceg említése hihetővé teszi, hogy valamiféle együttműködés lehetett András és Lajos között Lipót, és még talán IV. Henrik isztriai örgróf (1204-1228), II. András korábbi sógora (Gertrúd királyné fivére) ellen is.³⁹

Ugyancsak nagyszámú, de rendkívül változatos forrásértékű beszámolót találhatunk II. András és II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg 1233. évi konfliktusáról. Az egyik legönállóbb fogalmazvány a felső-ausztriai Lambach bencés kolostorának évkönyveiben olvasható, miszerint az I. Vencel cseh királlyal szövetségben lévő II. András megtámadta Harcias Frigyes országát, de a támadás alapvetően nem járt sikerrel, így hamarosan békekötésre került a sor.⁴⁰ A

³⁶ *Compilatio chronologica rerum Boicarum ab anno Christi 1000 ad annum 1388. Rerum Boicarum scriptores nusquam antehac editi.* 2. kötet (szerkesztette Andreas Felix OEFELE). Veith, Augsburg, 1763. 335 (1205).

³⁷ *Continuatio Garstensis a. 1181-1257* (szerkesztette Wilhelm WATTENBACH). MGH SS 9, 1851, 596: (1225) *Andreas rex Ungarie et Ludwicus dux Bawarie cum multis aliis coniurant adversus Leopoldum ducem Austrie.*

³⁸ KÖRMENDI T., *III. László és II. András...*, i. m. 66; PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II.* Athenaeum, Budapest, 1899. 88; Herta HAGENER: *Die Beziehungen der Babenberger zur Kurie in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 75, 1967, 27; K. LECHNER: *Babenberger...*, i. m. 214.

³⁹ A grazi béke szövegét lásd Hans WAGNER (szerk.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bd. 1: Die Urkunden von 808 bis 1270.* Böhlau, Graz, 1955, 101-102, 142. számú dokumentum (*Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 7/1]); magyar fordítását lásd KÖBLÖS József – SÜTTŐ Szilárd – SZENDE Katalin: *Magyar békeszerződések 1000-1526.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2000. 59-62 (27. sz.); Heide DIENST: *Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. von Österreich und Steier und König Andreas II. von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 90, 1982, 1-48; K. LECHNER: *Babenberger...*, i. m. 214-215.

⁴⁰ *Continuatio Lambacensis a. 1197-1348* (szerkesztette Wilhelm WATTENBACH). MGH SS 9, 1851, 558: (1233) *Fridericus dux Austrie, aggregato maximo exercitu ad 40 milia hominum, terram*

középkori osztrák évkönyvirodalom másik jelentős központja, az alsó-ausztriai cisztercita Heiligenkreuz évkönyvének első folytatása is beszámol erről az eseményről, még hozzá igen részletesen.⁴¹ E szerint a magyar támadás először Stájerországot érte, majd mindenszentek ünnepe környékén (*circa festum omnium sanctorum*) II. András magát a Babenberg-törzsterületet támadta meg. A szövegből világosan látszik, hogy a kezdeti sikerek ellenére, amelynek során a magyar haderő egészen az alsó-ausztriai Höfelenig (*Hovelin*) tört előre, II. András serege érzékeny veszteségeket szenvedett, Harcias Frigyes ellentámadása során az osztrákok ráadásul elpusztították Dévényt (*Tewen*) is, így András számára pedig nem maradt más hátra, mint a békekötés. Az 1233. év eseményeiről szóló tudósítást a klosterneburgi évkönyvekből átvette a *Chronicon Austriacum* és a Leobeni Névtelen is.⁴² A *Chronicon Austriacum* a másik két elbeszélő forráshoz képest jól értesültebb, szerzőjének ugyanis tudomása van II. Frigyes herceg Csehország elleni támadásáról is, az azonban nem derül ki a leírásból, hogy az ezt követő magyar támadás – amelynek bemutatásához a klosterneburgi évkönyv szolgál forrásul – I. Vencel cseh király (1230-1253) katonai akciójának egyfajta tehermentesítését jelentette, vagy egy attól független akció volt. Mindenesetre különös egybeesésről van szó: II. Frigyes, mind az osztrák, mind pedig a cseh források szerint támadást intézett I. Vencel király országa ellen, a hadjárat eredményeképp pedig rövidesen sikerült elfoglalnia a morvaországi Bítov (Vötteau) városát a stratégiai jelentőségű Thaya (Dyje) folyó mellett.⁴³ A

Boemie intrare proposuit, et castrum quod dicitur Vetowe obtinuit, et omnia in confinio eodem rapinis et incendiis delevit; moxque infirmitate preventus, propositum iterum exequi non valuit. Deinde sanitati redditus, rex Ungarie fines suos invadere proposuit. Cui ipsi manu valida resistens, quosdam nobiliores de suis captivavit; sicque pace inter eos composita, uterque ad terram suam revertitur. Az 1233. évi hadjáratról lásd még II. András egy 1234. évi keletkezésű oklevelét: SZENTPÉTERY I.: Árpád-házi királyok oklevelei..., i. m. 528 sz. (MOL DL 194).

⁴¹ *Continuatio Sancrucensis* I. a. 1225-1233 (szerkesztette Wilhelm WATTENBACH). *MGH SS* 9, 1851, 628: (1233) *Rex Ungarie circa festum omnium sanctorum Austriam exercitu magno intrans, partem terre incendio et rapinis devastavit; et usque ad Hovelin pervenit; et interfectis multis de suo exercitu, et nobilibus quibusdam captivatis, et civitate Tewen exusta et depopulata, ulterius procedere non valens, pro concordia laboravit. Qua habita revertitur ad sua. Et non post multum tempus idem rex pacifice exeundo processit usque ad Novam civitatem, et ibi a duce honorifice susceptus, firmam concordiam inierunt; ubi facta concordia idem rex duce amicablem ad Ungariam invitavit.*

⁴² *Continuatio Claustroeburgensis* III a. 1142-1233. Szerk. Wilhelm WATTENBACH. *MGH SS* 9, 1851, 637; *Anonymi chronicon Austriacum...*, i. m. 237-238; *Anonymi Leobensis Chronicon...*, i. m. 811.

⁴³ A cseh krónikások közül beszámol a hadjáratról – a teljesség igénye nélkül – Přibík Pulkava *A csehek krónikája* című gesztája (Kronika Pulkavova. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 5, 1893, 135: „Anno Domini millesimo CCXXXI^o...dux Austrie Fridericus iniurias volens ulcisci...confederatus contra ipsum regem ambo suos congregaverunt exercitus...Et procedentes ad castrum regis nomine Bietow alias Vetaw prope Boemiam, tamen infra Moravie limites constitutum, illud

Chronicon Austriacum mindössze egy évet tévedett a forrásához képest, amikor 1234-re tette ennek a hadjáratnak az időpontját.⁴⁴

Az 1235-ben kiújult magyar-osztrák konfliktusok első számú forrását ugyancsak Heiligenkreuzban kell keresnünk: a 2. folytatás szerint, amely 1266 körül került szerkesztésre, II. András ezúttal a fiaival, Kálmán herceggel és Béla ifjabb királlyal vonult Ausztria ellen, Bécset pusztítják, miközben a velük szövetséges cseh király a Babenberg-tartományok északi területeit dűlja, így Harcias Frigyes békekötésre kényszerült.⁴⁵ Ennél rövidebben számol be az 1235. évi háborúról a Garsteni Évkönyvek ismeretlen bencés szerzetese, aki ellentétben a heiligenkreuzi évkönyvíróval, magyar kudarcról tudósít.⁴⁶ Az 1. folytatáshoz hasonlóan a heiligenkreuzi évkönyv adatait vették át a Leobeni Névtelen és a *Chronicon Austriacum* is.⁴⁷ Ettől független az erfurti Domonkos-rendi szerzetesek évkönyve 1220-1254 között, amely szerint a konfliktus II. (Harcias) Frigyes és I. Vencel cseh király között indult ki, majd ez utóbbi a magyar uralkodót és „bizonyos négy királyt” hívott segítségül (*regem Ungarie cum ceteris quatuor regibus in auxilium advocans*).⁴⁸ A 13. század első felében, talán 1236 körül keletkezett Kölni Királykrónika, a *Chronica regia Coloniensis* sajátos hírértékkel bír, amely szerint II. András és a trónörökösök 1235. évi támadását Harcias Frigyes nem tudta kivédeni, ezért csak súlyos, ezer márka értékű váltságdíj

vallabant, quod propter terrorem machinarum eis est traditum.”; a krónikában szereplő évszám hibás), valamint a Prágai Ferenc, Hainburgi Henrik és a königsaaali (Zbraslav) ciszterci kolostor évkönyveinek a 14. századi kivonata (Výpisy z rozličných kronik. In: *Fontes rerum Bohemicarum*, 4, 1884, 342: „A. Dom. MCCXXXIII^o Fridericus, dux Austrie, castrum Wetow in Boemia occupavit et rex Boemie fugit.”).

⁴⁴ *Anonymi chronicon Austriacum*..., i. m. 238: (1234) *Dux Fridericus Bohemiam exercitu maximo congregato intrare volens, processit usque ad castrum Vetav, quod licet omnibus inexpugnabile videretur expugnavit, et alia quedam castra post predicti expugnationem sibi fuerunt tradita. Audiens itaque rex Bohemie, quod tantam multitudinem exercitus haberet, et castrum predictum expugnasset, secessit per silvam, licet proposuisset in campo occurrere duci prefato.*

⁴⁵ *Continuatio Sanctucensis* II. a. 1234-1266. Szerk. Wilhelm WATTENBACH. *MGH SS* 9, 1851, 638: (1235) *Andreas rex Ungarie cum duobus filiis suis Bela et Cholomanno congregato exercitu magno, ut dicebatur ducentis milibus, intravit fines Austrie...Postea rex vastavit rapina et incendio circumquaque usque ad civitatem Wienne, nemine sibi resistente...Interea rex Boemie ex altera parte Danubii vastavit Austriam rapina et incendio usque Stadelowe...*

⁴⁶ *Continuatio Garstensis* a. 1182-1257. Szerk. Wilhelm WATTENBACH. *MGH SS* 9, 1851, 595: (1235) *Rex Ungarorum Austriam cum exercitu petit, sed nichil proficiens concordia cum duce facta rediit ad sua.*

⁴⁷ *Anonymi chronicon Austriacum*..., i. m. 239; *Anonymi Leobensis Chronicon*..., i. m. 812.

⁴⁸ *Annales Erphordenses* a. 1220-1254 (szerkesztette Georg Heinrich PERTZ). *MGH SS* 16, 1859, 30: (1235) *Sed dum flexi non valuisset, rex idem Boemorum regem Ungarie cum ceteris quatuor regibus in auxilium advocans, terram ducis ingressus est, cum eodem committens in mense Iulio; in quo conflictu strages maxima pugnatorum atque in Danubio submersorum facta est, rege triumphum obtinente.*

ellenében tudta megvenni a békét. Ugyanakkor azt sem hallgatja el a kölni történetíró, hogy a megelőző évben az osztrák herceg épp II. András országa ellen indított támadást és pusztította a nyugat-magyarországi lakosokat „nemre és korra való tekintet nélkül” (*nulli parcens sexui, nulli etati*).⁴⁹ A 13. századi magyar-tübingi kapcsolatokkal szemben a kor magyar-osztrák politikai összeköttetései és konfliktusai meglehetősen jól rekonstruálhatóak már csak a meglévő kortársi elbeszélő források alapján is.

Hasonló a helyzet a Magyarország és a császári hatalom kapcsolatait bemutató forrásokkal is. 1209-ben II. András követei jelen voltak a csehországi Pilsenben, ahol IV. (Welf) Ottó német király békét kötött Magyarország mellett Csehország és Lengyelország követeivel. Erről a békekötésről Lübecki Arnold *Chronica Slavorum* című 13. század elején keletkezett művében olvashatunk.⁵⁰ Ez a békekötés zárta le a Sváb Fülöp halálával már egy éve csillapodó birodalmi belviszályt. Az esemény előzményéhez hozzátartozik, hogy Imre király még 1203-ban IV. Ottót támogatta, de II. András ebbe a küzdelembe nem avatkozott bele. 1213-ban viszont II. András már a császárrá koronázott IV. Ottó ellenében támogatta II. Frigyes szász herceget és I. Přemysl Ottokár cseh királyt. Erről a *Braunschweigi Rimes Krónika* nevű, 13. század végi német nyelvű verses krónika tudósít.⁵¹

A hazai események tekintetében megemlítendő III. László halála, amely szorosan kapcsolódik Konstancia királyné és a gyermekkorú király Ausztriába meneküléséhez, ennek forrása a már említett Klosterneuburgi Évkönyv 3. folytatása, az Admonti Évkönyv, illetve ezek leszármazói, a *Chronicon*

⁴⁹ *Chronica regia Coloniensis*. Szerk. Karl PERTZ. *MGH SS* 17, 1861, 844: (1235) *Hiisdem temporibus rex Ungarie Austriam ingreditur, et vastata terra multa milia marcarum a duce pro pace recepit. Nam idem dux ante hoc tempus fines vastaverat Ungariorum, nulli parcens sexui, nulli etati.*

⁵⁰ *Arnoldi Lubecensis Chronica*. Szerk. Johann Martin LAPPENBERG. *MGH SS* 21, 1869, 246: (VII. 16) *Sequenti anno indicta est curia in Aldenburch, que alio nomine Plisne nuncupatur, ubi etiam ingens patrimonium imperator possidet comitis Rabbodonis cum castro Lisnic et Coldiz, quod imperator Frithericus quingentis marcis a comite memorato comparavit. Illuc convenerunt Misnenses et Cismenses, Poloni quoque et Boemi et Ungari. Ibi que multis negotiis determinatis et pace iurata, que in omnibus curiis precedentibus firmata est, dominus rex faciem suam convertit Brunswich, ubi festum pentecosten sollempniter celebravit.*

⁵¹ *Braunschweigische Reimchronik*. Szerk. Ludwig WEILAND. *MGH Deutsche Chroniken* 2, 1877, 531 (v. 5734-5748) *...innen dhes hatte her ouch heymliche / dhen palanzgreven Heynriche / von dhem Eine boten gesant, / dha her in wiste, an Saxenlant. / her quam im mit vil hereskrapht / und mit in koninc Otten ritterscapht. / ouch hatte her boten gesant / koninc Odackere von Behemerlant, / dher nu helphere Worten was / koninc Otten, als ich las. / waz vremdher zunghen mit im quemen, / Ungheren, Valewen unte Behemen, / daz was gar ane maze. / her vorherete bilanc de straze, / dha her hin zoch, al daz Osterlant.*

Austriacum és a *Foundationes monasteriorum Bavariae*.⁵² Béla herceg ifjabb királlyá koronázásáról, az apja elleni összeesküvésről, illetve a Gertrúd királyné elleni gyilkos merényletben részt vevők állítólagos – máshol meg nem erősített – leszámolásáról az ugyancsak klosterneuburgi eredetű, mégpedig az ottani Ágoston-rendi rendházban 1270 körül keletkezett latin nyelvű Osztrák Ritmusos Krónika (*Chronicon rhythmicum Austriacum*) számol be.⁵³ A kutatás általános nézete szerint magyar (vagy legalábbis magyarországi) származású kanonok lehetett a szerzője, tekintettel arra, hogy forrásaihoz, a Klosterneuburgi és Heiligenkreuzi Évkönyvekhez képest a magyarországi eseményekről jobban tájékozott.⁵⁴ A kunokra vonatkozik egy 1227. évi feljegyzés, amely kunországi térítéssel kapcsolatos, ahol 10, vagy akár 15 ezer kunt is megkeresztelt Róbert esztergomi érsek; ugyanennek az évnek az eseménye András király Ausztria elleni támadása is.⁵⁵ Ennek forrása egy, a 13-14. század fordulóján keletkezett krónika, amelyet hagyományosan a bécsi magisztrátusi tag, Paltram Vatzonak (†1304.) tulajdonítanak, noha a szerzőség kérdése ma is vitatott.⁵⁶ A Leobeni Névtelen és a *Chronicon Austriacum* számára is Vatzon volt a kútfő a kérdéses eseményt illetően.⁵⁷

⁵² *Continuatio Claustroneoburgensis III...*, i. m. 634: (1205) *Andreas reginam uxorem fratris et filium eius heredem regni persequens, terminos Austrie usque Wienam intrare coegit, ibique puer moritur...*; *Continuatio Admuntensis*, a. 1140-1250 (szerkesztette Georg WAITZ). *MGH SS* 9, 1851, 591: (1205) *Paucis igitur transactis diebus, Ladezlaus infans moritur, corpusque illius a Iurino episcopo Albam translatum, et in sepulchro regum regio more tumulatum est; Anonymi chronicon Austriacum...*, i. m. 230: *Andreas reginam uxorem fratris et filium eius heredem regni persequens, terminos Austrie usque Wienam intrare coegit, ibique puer moritur...*; *Compilatio chronologica rerum Boicarum...*, i. m. 335: (1205) *Paucis igitur transactis diebus Ladislaus infans moritur, corpus a Rabensi episcopo Wissenburg translatum et in sepulchrum regum regio more tumulatum est.*

⁵³ *Chronicon rhythmicum Austriacum...*, i. m. 355: *Post succrescit ulcio, fallanx dissipatur. / Ve plorant innocui, Bela coronatur. / Postquam pater simulat nec mortem zelatur / Matris eius, concite dolos machinatur, / Contra patrem cogitat et exasperatur, / Tandem ad concordiam patris revocatur. / Quo defuncto, curia Albe celebratur, / Regale convivium cunctis preparatur, / Sed conviva plurimus capite truncatur.*

⁵⁴ A *Chronicon rhythmicum Austriacum*ról lásd Gerlinde MÖSER-MERSKY: Das österreichische „Chronicon rhythmicum“. Ein Beitrag zur Historiographie des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 73, 1965, 17-38.

⁵⁵ Paltrami seu Vatzonis *Chronicon Austriacum* (szerkesztette Hieronymus PEZ). *Scriptores rerum Austriacarum...*, i. m. 711: (1227) *Andreas rex Ungariae Austriam cum exercitu veniens, ab ipsiis statim fugatus recessit, interfectis nonnullis, de exercitu suo. Gens quae dicitur Valbin, fidem Christi suscepit: ex quibus baptizati sunt fere decem millia.*

⁵⁶ Alphons LHOTSKY: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Böhlau, Graz – Köln, 1963, 192-193; egy Nikolaus Vischel nevű heiligenkreuzi ciszterci szerzetes folytatta a krónikáját 1310-ig, róla lásd: Fritz Peter KNAPP: Vischel, Nikolaus. *Die deutsche Literatur des Mittelalters*. Verfasserlexikon. 10, 1999, 393-398.

⁵⁷ *Anonymi chronicon Austriacum...*, i. m. 235: (1227) *Gens que dicitur Valwein, fidem Christi suscepit, ex quibus waptizati (sic!) sunt fere X milia; Anonymi Leobienensis Chronicon...*, i. m. 808:

A Vatzó-nak tulajdonított krónika értesülései a Kunországban közreműködő, többnyire német származású Domonkos-rendi szerzetesektől származhattak.⁵⁸ A Duna 1235. évi magyarországi és ausztriai árvízéről a heiligenkreuzi évkönyv számol be, majd ennek nyomán a Leobeni Névtelen, a *Chronicon Austriacum* és az *Annales Zwettlenses*. Ez a beszámoló szorosan kapcsolódik II. András utolsó, Ausztria ellen indított hadjáratához. Az évkönyv szerint három napos esőzés előzte meg az áradást, amely a cseh király Ausztria elleni támadásának is véget vetett: elmondása szerint az eső olyan nagy volt, „hogy már sok éve nem láttak és hallottak” hasonlóról (*quod ante per multos annos non est visum vel auditum*).⁵⁹

A fentiek tükrében a következő állapítható meg: II. András uralkodásának éveire a 13. század első felében keletkezett elbeszélő források csak korlátozott mértékben szolgáltatnak információkat. A leginkább tájékozott, német nyelvterületen keletkezett történeti munkák csak kevésbé tudják kiegészíteni a szegényes hazai történeti elbeszélő források hiányosságait. Ezek a krónikák, évkönyvek, vagy életrajzi alkotások András királyról elsősorban, mint Szent Erzsébet apjáról emlékeznek meg, akinek az alakja – a hagiográfia hagyományainak megfelelően – idealizáltan, vagy még inkább ideáltipikusan jelenik meg. Ennél jóval nagyobb sikerrel kecsegtet II. András nyugati irányú, elsősorban az osztrák területek felé irányuló politikájának a rekonstrukciója. További kutatást igényelne az 1230-as évek bonyolult és változékony magyar-osztrák-cseh kapcsolatainak a vizsgálata, amelynek kiváló forrásbázisát jelentik a fent ismertetett narratív dokumentumok, részleteiben azonban – a vizsgálatunk és a szakirodalmi ismereteink jelen állása alapján – ebbe nem mehettünk bele. Ennek a kapcsolattörténeti vizsgálatnak ki kell terjednie a három ország okleveles anyagára is; meggyőződésünk, hogy egy ilyen vizsgálat a II. András-kori Magyarország külkapcsolatáról szerzett eddigi ismereteket új megvilágításba helyezheti. Ebben az áttekintő jellegű vizsgálatban azonban erre nem tehattünk kísérletet.

(1227) *Gens, quae dicitur Valwin, fidem Christi suscepit, ex quibus baptizati sunt fere decem millia.*

⁵⁸ KÖRMENDI T.: *III. László és II. András...*, i. m. 69.

⁵⁹ *Anonymi chronicon Austriacum...*, i. m. 240: (1236) *Interea rex Bohemiae ex altera parte Danubii vastavit Austriam rapina et incendio, usque ad Stadelaw. Vbi dum moraretur tanta inundatio pluviae erupit fere per tres dies et noctes per Austriam et Vngariam quod ante per multos annos non est visum vel auditum. Item Danubius ex habundancia aquarum terminos excendens agros, villas, segetes, vastans homines quoque qui in silvas confugerant, cum iuuenatis suis, et aliis rebus extinxit; Anonymi Leobensis Chronicon...*, i. m. 812: (1235) *Interea rex Bohemiae ex altera parte Danubii vastavit Austriam rapina et incendio usque Stadlawe. Ubi dum moraretur, tanta inundatio pluviae erupit fere per tres dies et noctes per Austriam et Hungariam, quod ante per multos annos non est visum vel auditum. Item Danubius ex abundantia aquarum terminos excendens agros, villas, segetes vastans, homines quoque, qui in insulas confugerant, cum iumentis suis et aliis rebus extinxit.*

Gábor Bradács

Hungarian-German Relations under Andrew II Based on Contemporary German Narrative Texts

Based on the accounts of contemporary narrative sources this paper focuses on the relationship between King Andrew II of Hungary (1205-1235) and the Western neighbours of his kingdom, especially Austria and Bohemia. The king appears in these documents mostly in connection with his daughter, Saint Elizabeth of Hungary (1207-1231), Landgravine of Thuringia, as a pious and valiant king, the defender of Christian faith, and a loving father. On the other hand, the international relations of King Andrew with the Landgraviate of Thuringia or other German territories remain untold in these narrative texts. The Austrian annals of the 13th Century, however, contain much more information on Austro-Hungarian relations of the early 13th Century, especially about the struggles between the Hungarian king and the dukes of Austria, or the newly emerged Kingdom of Bohemia. On the basis of these annals the policy of King Andrew II regarding his neighbouring countries can be reconstructed quite well, and this reconstruction throws new light upon the relations of Hungary with 13th Century Bohemia as well.

Gulyás László Szabolcs

Mészégetők és a mész forgalma a Mohács előtti Magyarországon*

A mészkövet a középkor folyamán mind nyers, mind pedig kiégetett formában széles körben alkalmazták. Az építőiparban előbbi építőanyagként, utóbbi pedig kötőanyagként került felhasználásra.

Maga a mész az építkezések egyik legfontosabb, már évezredek óta használt alapanyaga, amelyet mind a mai napig óriási mennyiségben állítanak elő. Sikerét különleges tulajdonságának köszönheti: a mészkő nagyjából 1000 Celsius fokon történő hevítés hatására – miközben az eltávozó széndioxiddal tömegének nagyjából a felét is elveszíti – égetett mésszé alakul át. Az égetett meszet vízzel keverve kapjuk meg az oltott meszet, amely képes arra, hogy a levegő széndioxid-tartalmát megkötve visszaalakuljon a kiindulási anyaggá és megszilárduljon. Ez a jellemzője pedig alkalmassá teszi, hogy homokkal vagy más anyaggal keverve az épületek köveit szilárdan egymáshoz rögzítse. A mészkő e speciális képessége már az ókortól ismert.

A magyarországi mészégetést, azaz az égetett mész előállítását egészen a modern korig jelentős részben a parasztság végezte; általában egyfajta jövedelemkiegészítő forrásként szolgált számára az elsődleges földművelő tevékenység mellett. A magyar falusi lakosság mészégetése a 20. századig élő gyakorlat volt. Így érthető, hogy a mészégető mesterségnek jelentős néprajzi szakirodalma van, a szakma bemutatását, a mészégetők szokásait, életmódját és jövedelmi viszonyait részben szóbeli források alapján vázolhatták fel a téma kutatói.¹

* A tanulmány elkészítését az OTKA PD 78132 számú pályázata támogatta.

¹ BAKÓ Ferenc: *Mészégető kunyhók a Bükk hegységben*. Bp., 1968. (*A Néprajzi Múzeum füzetei* 35.); Kecskés József: Az ugodói mészégetés. In: *Veszprém megyei honismereti tanulmányok III.* Szerk. ÉRI István, FODOR Zsuzsa et al. Veszprém, 1976. 87-98; GÖRCÖS Mihály: Népi mészégetés Debrődön. *Honismeret* 7, 1979, 5-6. sz. 103-107; VIGA Gyula: A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. *Ethnographia*, 91, 1980, 252-258; Kardalus János: A homoródalmási mészégetés. In: *Népismereti dolgozatok*. Szerk. Kós Károly – FARAGÓ József. Bukarest, 1980. 64-74; UÓ: Mészégetés Csíkszentdomokoson. *Művelődés* 34, 1981, 8-9. sz. 58-60; MOLNÁR Ágnes: Az égetett mész értékesítése Aggteleken. *Hermann Ottó Múzeum közleményei* 21,

E kutatások alapján részletes képet kaphatunk a mészégetés különféle munkafolyamatairól is, mégpedig úgy, hogy az egyes országrészek között az ebből a szempontból fennálló különbségeket is elég jól ismerjük. Természetesen a munka alapmódozatait tekintve e különbségek elenyészőek, a kemencék megrakása, fűtése, sőt az égetett mész eladása (kisebb eltérésekkel, mint például a boksa mérete, vagy fűtési ideje, esetleg a tüzelésre használt fa fajtája közötti különbségek) gyakorlatilag ugyanolyan módszer szerint történt.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a mészégetés korábbi évszázadairól – és ez hatványozottan igaz a középkorra – a szakirodalom néhány kivételtől eltekintve szemérmesen hallgat. A középkori mészégetés kutatásának helyzetét jelzi, hogy míg például a középkori építőipar munkaszervezetével, vagy a kőfaragók tevékenységével kapcsolatosan néhány jelentős dolgozat, sőt monográfia is született, addig a mészégetésről ezek a művek csak elvétve tartalmaznak információkat.²

A hiányosságra azért részben magyarázatot ad, hogy mészégetésre vonatkozó Mohács előtti adataink meglehetősen szórványosak, részletesebb írásos emlékek a témára vonatkozóan csak a koraujkorból maradtak fenn. Mindezek mellett mégis feltételezhető, hogy – tekintve a népi mészégetés archaikus jellegét – a középkori mészégetők többé-kevésbé hasonló technikákkal és szerszámokkal dolgozhattak, mint modern kori társaik, azaz a munkafolyamatok alapvetően nem változtak az évszázadok folyamán. Így a katlan kiásása, a mészködarábok kör vagy négyszög alaprajzban és boltzatszerűen történő egymásra halmozása, annak esetlegesen sárral történő

1983, 132-138; SERES András: Mészégetés az Észak-Persány hegységben és környékén. *Művelődés* 36, 1983, 2. sz., 28-30; BÓDIS Ilona: Mészégetés Aggteleken. *Szülőföldünk* 13, 1988, 9-10; PACSUNÉ FODOR Sára: *A Palotai meszesek*. Várpalota, 1995; RAYMAN János: Adatok a pécsi mészégetés történetéhez. Az első pécsi mész- és gőztéglagyár. *Pécsi Szemle* 8, 2005, tél, 66-75; Kinda István: Vargyas mészégető múltja és jelene I. Mészégető katlanok a Vargyas- és a Hagymás-patak völgyében, és a Kövesútfeje (Puszt) határrészben. In: *Acta Siculica 2007*. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve. Szerk. BARTI Levente, BOÉR Hunor et al. Sepsiszentgyörgy, 2007. 579-595.

² Csak néhány leginkább idevágó, középkori építőiparral foglalkozó munka – GEREVICH Tibor: Az építési munka szervezete a középkorban. In: *Budapesti építőmesterek, kőműves-, kőfaragó- és ácsmesterek ipartestülete évkönyve. VI. köt.* Bp., 1910. 33-89; HORVÁTH Henrik: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Bp., 1935. (*Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái* 6.); Szücs Jenő: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. In: *Budapest régiségei*. Szerk. GEREVICH László. Bp., 1958. 313-363. (*A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve* 18.). A példákat hosszasan lehetne sorolni. A mészégetésről az ilyen jellegű művek legfeljebb érintőlegesen szólnak. Az általunk ismert egyetlen kivételt a soproni, városi keretek között folyó mészégetés jelenti csupán, amellyel már többen is foglalkoztak. Az ezzel kapcsolatos szakirodalomra a későbbiekben ki fogunk térni.

betapasztása, a tüzelőnyílás kialakítása, a rendszerint 2-3 napig egyenletes hőmérsékleten történő égetés, végül pedig a kemence elbontása többé-kevésbé hasonló módszerrel történhetett, mint a legújabb időkben.³ A hasonlóságot egyébként a régészeti források is teljes mértékben alátámasztani látszanak.

Hazánkban a magyarság megtelepedése utáni időszakban, azaz valószínűleg már a 10. század végén megjelent az égetett mész építőipari felhasználása. A régészetileg feltárt középkori mészégető kemencék szerkezetileg négy típusba sorolhatók. A szakirodalom megkülönböztet rostélyos kemencét, földkemencét, épített tüzelőfolyosós, illetve két tüzelőlyukas kemencét.⁴

A kemence – amelyet a legtöbb esetben lejtős terepen és agyagos talajba ástak – felfelé általában tölcészerűen szélesedett, egyes esetekben pedig levegőztető nyílást is építettek rá. Fűtésre az oldalt kialakított tüzelőnyílás szolgált. A mészködarábokat vagy a földfelszínen, vagy a katlan feneké fölött kiképzett és körbeháladó párkányzaton kezdték el felhalmozni. A tetőrészt boltozatszerűen, esetleg csonkakúp alakban képezték ki, amin füstelvezető nyílást is hagytak. A mészégető kemencéket belülről általában kővel, esetleg téglával burkolták, és arra is akad példa, hogy a kőből épített tüzelőnyílás felől az építmény oldalát pillérek támasztották meg. A kemencék alaprajza (ovális, kerek, négyszögletes) és méretei szinte lelőhelyenként eltérőek voltak.⁵

A legáltalánosabban elterjedt típus egyértelműen a földkemence volt, amelyet a népi mészégetésben egészen a legújabb időkig alkalmaztak. Mivel azonban az építmény földfala az égetéstől fokozatosan mállott, az ebbe a típusba tartozó kemencéket általában csak egy szezonon keresztül használták,

³ A mészégetés technológiájában szintén nem számol jelentős változásokkal MAGYAR Eszter: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az Alsó-Magyarországi bányavárosokban (1255-1747)*. Bp., 1983. 66. (*Értekezések a történeti tudományok köréből* 101.). A műre Solymosi László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton szeretnék megköszönni.

⁴ MÜLLER Róbert: Mészégető kemencék Magyarországon. In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. (Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása)*. Sopron, 1980. VII. 28-30. Szerk. GÖMÖRI János. Veszprém, 1981. 55-65.

⁵ A feltárt középkori és koraiújkorai mészégető kemencék közül többet is publikáltak már. – NOVÁKI Gyula: A Szárhalmi erdő romjai. *Soproni Szemle* 16, 1962, 52-61; GÖMÖRI János: Beszámoló a sárospataki róm. kat. templom mellett 1988-ban végzett ásatásokról. *Hermann Ottó Múzeum Közleményei* 9, 1970, 109-128. (a három mészégető kemencével kapcsolatosan ld. 115-119.); M. ALBEKER Mária: Középkori mészégető kemencék a Kaposvár 61. sz. út mellett. In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon i. m.* 67-72; VÁNDOR László: A pókaszepetki kemence. Uo. 73-76; M. ALBEKER Mária: Újkorai mészégető kemencék Pilisszántón. In: *Iparrégészeti és archaeometriai kutatások Magyarországon*. Veszprém, 1982. aug. 9-11. Szerk. GÖMÖRI János. Veszprém, 1984. 165-174; GÖMÖRI János: Középkori mészégető kemence Sopronban. Uo. 249-262; SZABÓ J. József: Mészégető kemence maradványai a mátrafüredi Benevár mellett. *Agria* 24, 1988, 81-88;

miközben átmérőjük alkalomról-alkalomra nőtt.⁶ Ilyen katlanokat tártak fel például a középkori Buda és Pest területén is. Ezek általában két és fél, illetve három méter átmérőjűek voltak, a tüzelőnyíláshoz pedig lejtős lejáró vezetett. Úgy tűnik, hogy a mészégetők igyekeztek agyagos talajú területet keresni a kemence kiásásához. A kemence boltozatát szintén agyaggal tapasztották be, s azon nyílásokat hagytak a füstnek.⁷ Ezt erősítik meg Holl Imre 1958. évi békásmegyeri ásatásai is. Az általa a Duna közelében feltárt négy középkori mészégető kemencét szintén agyagos területen vájták ki, s a benne talált anyagmaradványok alapján valószínűleg faszénnel fűtötték. A kemencét sással kevert agyaggal tapasztották be. A folyó melletti elhelyezkedés minden bizonnyal a gazdaságos vízi szállítás célját szolgálta.⁸

A középkori és modernkori mészégetési technikák közötti, imént említett hasonlóságot valószínűsíti az is, hogy maga a mész kiegészítése speciális eszközöket egyáltalán nem igényelt, főleg olyat nem, ami a középkorban már ne állt volna rendelkezésre.⁹ A modern kori mészégető általában nem kitermelte, hanem vásárolta a meszet és a fát, a meszet égetetni kívánó „meszesgazdától” jutott hozzájuk. Valószínűsíthető viszont, hogy a középkor folyamán a jobbágyi keretek között folyó mészégetésben a munkafolyamatok java részét (így a favágást és talán a mészke kő kifejtését és szállítását is) gyakran még maguk a mészégetők végezték.

A mészégetés két alapvető nyersanyaga a mészke kő és a tüzeléshez használt nagy mennyiségű fa (esetleg faszén) volt. Éppen ezért nem véletlen, hogy e tevékenységet főként az ország erdővel borított hegyvidékeinek környékén folytatták. Ez sem volt azonban kizárólagosan jellemző. A Duna-Tisza közén például már az Árpád-korban megfigyelhető volt az úgynevezett „réti mészke kő” sokoldalú felhasználása. Ezen a területen – a hegyvidékekhez hasonlóan – gyakran használtak mészke kőt a házak alapozásánál, templomfalak, templomkerítések, kemencék és kutak építésénél, de temetkezések során is

⁶ MÜLLER: *Mészégető kemencék*, i. m. 59.

⁷ GYÖRFFY György: *Budapest története az Árpád-korban*. In: *Budapest története I.* Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. GEREVICH László. Bp., 1973. 261.

⁸ Holl Imre jelentését az ásatásról lásd: *A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben*. In: *Budapest régiségei*. Szerk. GEREVICH László. Bp., 1959. 262-263. (*A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve* 19.)

⁹ A mészégetés munkafolyamatai közül egyedül a kőfejtésnek voltak különleges eszközigényei. A mészke kőt ugyanis általában csákánnyal, illetve kalapács, vagy bunkó és ékek segítségével fejtették ki. Szükség volt ezen kívül szállítóeszközre, amivel a nyersanyagot az égetés helyszínére juttatták, valamint ásóra, lapátra az ásáshoz, és fejszére a favágáshoz. Magát a kemencét kézzel rakták meg. – BÓDIS: *Mészégetés Aggteleken*, i. m. 9. és GÖRCSÖS: *Mészégetés Debrődön*, i. m. 104-105. stb. A kőbányákkal és a kőbányászattal kapcsolatosan ld. KÖFALVI Imre: *Kőfaragókról és kőbányákról. Építés-Építészettudomány* 12, 1980, 241-282.

szerepet játszott egyes esetekben.¹⁰ A „réti mészkő” kitermelése a síkvidékeken is „szabályos” kőbányákban történt. A Duna-Tisza közén ilyen bányák léteztek többek között Szer, Mikebuda vagy Szentkirály települések határában is.¹¹ Kitermelése és építkezéseken való alkalmazása egyébként egészen a 20. századig kimutatható.¹²

A hegységekben a mészkő bányászata és égetése általános jövedelemforrás volt. Ilyen vidékeken a mészkő kitermelésének és a mészégetésnek a területi megjelenésére más adat híján a „mész” szóból különféle módon képzett földrajzi nevek alapján is lehet – igaz, csak óvatosan – következtetni, főként abból kiindulva, hogy a mészkövet a paraszti mészégetők az újkori szokáshoz hasonlóan valószínűleg még a bánya környékén kiégették, nagyobb távolságra a nyers mészkövet nem szállították el.¹³

A mészkő alkotta hegyeket gyakran az azt felépítő kőzet alapján nevezték meg. Ilyen elnevezést viselt például Borsod megyében a Bükk egyik előhegye, a Mész (*Meez*, 1303), a Kraszna megyei Mészbérc (*super unum berch Mezberch vocatum*, 1416), vagy az erdélyi Fehér megyében a Mészkő-hegy

¹⁰ A további vizsgálódáshoz remek támpontokat adó összefoglaló SZARKA József: *A réti mészkő elterjedése és felhasználása a középkori Magyarországon*. Szakdolgozat. SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged, 2008. Meg szeretném köszönni Balogh Juditnak, hogy segített a téma régészeti szakirodalmában való tájékozódásban.

¹¹ További példák: Uo. 94–108.

¹² SZTRINKÓ István: A réti mészkő a Duna-Tisza közi építészetben. In: *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. MÓDY György közreműködésével szerkesztette BALASSA Iván – ÚJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1982. 159–171. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei 39.)

¹³ Ezt bizonyíthatja egyébként 1406-ból származó adatunk is: egy határjárás során egymás közelében említik a mészégető kemencét és a kőbányát. A Gyimes és Zyra birtokok közti határ ugyanis egy szakaszon „*ad fornacem combustionis cymenti*” tart, majd egy „*quandam lapis foginam*” felett elhaladó nagy útnál végződik. – *Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410)*. Összeállította MÁLYUSZ Elemér. Bp., 1951–1958. III–VII. (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA Iván. Bp., 1993–2001. VIII–IX. (1421–1422.). Szerk. BORSA Iván – C. TÓTH Norbert. Bp., 2003–2004. X. (1423). Szerk. C. TÓTH Norbert. Bp., 2007. (*Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok* 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43.) (=ZSO), II. 4891. Ehhez hasonlóan a Sopron melletti erdőben 15-16. században bizonyosan a kemence mellett termelték ki a követ. – GÖMÖRI: Mészégető kemence Sopronban, ld. főként 27. jegyzet. A fentiekkel összhangban nem tudunk teljes mértékben egyetérteni azzal a véleménnyel, miszerint a középkorban a meszet minden esetben a felhasználás helyszínén égették volna ki. Igaz ugyan, hogy a nagyobb volumenű építkezéseknél (pl. vidéki és városi templomépítések) gyakran találkozni a templom közelében fekvő mészégető kemencékkel, illetve fizetett, „főállású” mészégetőkkel, de mint majd azt a következőkben is látni fogjuk, a mész jelentős részét a jobbágyok állították elő helyben, illetve az égetett mész a piacon is minden bizonnyal rendszeresen forgott. A források szerint ráadásul a meszet általában hordókban szállították, így annak megázása és megoltódása nem keltett oly mértékű veszélyt, ami megakadályozta volna az égetett mész szállítását. Vö. MÜLLER: *Mészégető kemencék*, i. m. 63.

(*Mezkw*, 1299).¹⁴ A Közép-Szolnokból ismert Meszes (*Mezes*) hegy emellett még arról is nevezetes volt, hogy egy egyházi intézményt is elneveztek róla, mégpedig a hegyen épült Szent Margit apátságot ez alapján gyakran Meszesapátként (*Mezesapath*, 1361) említették a forrásainkban.¹⁵

Folyóvíz is nyerhette nevét közelében emelkedő mészhegyről. Ilyen módon nevezték el az Abaúj megyei Szerencs egyik mellékvizét, a Meszespatakot (*Mezespatak*). Ugyanígy elnevezés volt még a temesi *Mezespataka* is, bár ez településnévként volt használatos.¹⁶

Amennyiben települések viseltek hasonló neveket, a név kialakulásában esetleg lakóik foglalkozása is szerepet játszhatott. A leggyanúsabbak ilyen szempontból a Meszes nevű falvaink, amelyek az ország számos pontján megjelentek a középkorban.¹⁷ A helynévadás során persze e falvakra a „mész” kifejezéssel képzett összetett szavak számos változatát is alkalmazhatták: Mészlak (*Mezslak*, Aranyos vidéke, 1264), Mészfalva (Sebes, 1411), Mészalja (*Mozalya*, Borsod, 1447) stb.¹⁸ Fontos adatunk emellett még a gömöri Kőbánya településnév is (*Kewbanya*).¹⁹ Ha itt mészköről van szó, akkor a környéken jelentősebb mészégetésnek is kellett lennie.

Az összes eddig említett helynévnél sokatmondóbb forrás a mészégetésre, ha egy települést Pestnek, vagy Mészpestnek (*Mezpesth*, *Meezpesth*, *Mozpesth*) hívtak. A „mészpest” szó ugyanis pontosan a „mészégető kemence”

¹⁴ Sorrendben: GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV. köt.* Bp., 1963-1998. I. 736.; ZSO V. 2107., itt egyúttal egy Meszes nevű hegyet is említene: „*montis Mezes vocati*”; GYÖRFFY: *Történeti földrajz*, i. m. II. 102., 141. és 185.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=DL) 41364. Szintén ezt a nevet viseli egy 1290. évi oklevélben szereplő terepalakulat: „*montem Mesces*” – WENZEL Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I-XII.* Pest-Bp., 1860-1873. (=ÁÚO), IX. 391. A „mezes” kifejezés problémás értelmezésű nyelvészeink körében. A kérdésre a későbbiekben vissza fogunk még térni.

¹⁶ GYÖRFFY: *Történeti földrajz*, i. m. I. 40. (1317). és CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III.*, V. Bp., 1890-1913. V. 50.

¹⁷ Volt ilyen „Mezes”, vagy „Meezes” nevet viselő település Borsodban – ZSO I. 6095. (1399), Tolnában – DL 81219 (1455), Baranyában – CSÁNKI: *Történelmi földrajz*, i. m. II. 507. Hasonló névforma volt továbbá a Hunyad megyei „Mezesdragomerfalwa” is, amely 1468-ban került királyi adományként Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda birtokába. – DL 27499.

¹⁸ *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I-XI.* Stud. et op. Georgii FEJÉR. Budae, 1829-1844. (=CD), IV. 191-194. (1264); ZSO III. 518. (1411); DL 14135 (1447). Utóbbi település Csánki Dezső szerint néha Váralja néven is szerepelt a forrásokban: „*Mezallya sive Varallya*” – CSÁNKI: *Történelmi földrajz*, i. m. I. 181. Az idézett 1447. évi oklevelünk azonban bizonyosan megkülönbözteti a kettőt: „*ac predia Mozalya et Varalya vocata*”.

¹⁹ DL 76056 (1451).

értelemmel bírt és egyértelműen a lakosság mészégető foglalkozására utalt.²⁰ A Budával szemközt elterülő Pest városa mellett van még adatunk Mészpest nevű településre a középkori Vas (1387), Sáros (1438) és Zemplén (1405) megyékből is.²¹

A Mészpest elnevezéshez hasonlóan a mész felhasználására, vagy előállítására utal a Sopron megyei *Colgruob* helynevünk is, amely 1301-ben tűnik fel a győri káptalan egyik oklevelében. A német kifejezés magyar megfelelője ugyanis a „mészverem” volt.²²

A földrajzi neveknél konkrétabb forrásaink is vannak a középkori mészégetésre. Számos adatunk maradt fenn ugyanis főként a határjárásokkal kapcsolatosan mészégető kemencékre vonatkozólag. Van ilyen említésünk Zala megyéből (Válus, 1256 és Bánd 1341), a Szepességből (Gehánfalva, 1392), Nyitra megyéből 1406-ból (Zsére és Gimes között, illetve Tessény mellett) és 1423-ból (Majzel), Barsból (Velkapolya, 1429), Vas megyéből 1463-ból és 1523-ból (Németújvár birtok, illetve Asszonyfalva birtok).²³ Nem kizárt emellett, hogy az egyik oklevél határjárásában szereplő „Kemencetető” kifejezés is mészégetésre utalhat (1420).²⁴ Ezek az adatok jól mutatják a mészégetés földrajzi elterjedését a középkori Magyarországon.

S ha már a helynevek kapcsán a „meszes” kifejezést említettük: a nyelvészeti szakirodalom megosztott e szó jelentését illetően. Általános nézet szerint a „mezes” névalak személynévként egyaránt bírhat „meszes”, illetve „mézes” értelemmel is, a két jelentést pedig csak családtörténeti vizsgálatokkal

²⁰ A „pest” szó jelentésével kapcsolatosan lásd GYÖRFFY: *Budapest története i. m.* 259-260; KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II.* Bp., 1988. II. 261-262; *Régi magyar glosszárium.* Szerk. BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor. Bp., 1984. 572. illetve *Magyar oklevél-szótár.* Gyűjtötte SZAMOTA István. Szerk. ZOLNAI Gyula. Bp., 1902–1906. 650. Utóbbi szerint a szó jelentése: „fornax calcaria”, illetve németül: „kalkofen”.

²¹ ZSO I. 92.; ZSO II. 3819. és DL 55659. illetve utóbbi más alkalommal „Mespeth” formában: DL 66988 (1462).

²² CD VIII/1. 13.: „*in vicinitate possessionis Colgruob vocate*”. A település, amely ma az ausztriai Veperd része, később a Kohlgrub, illetve Kalchgruben nevet viselte. – CSÁNKI: *Történelmi földrajz i. m.* III. 615.

²³ *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patriae. I-VIII.* Kiadja NAGY Imre – PAUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLY Dezső. Győr, Bp., 1865–1891. (=HO) VII. 49. – „*versus aquilonem subtus montem Sukorow per metas ubi cementum conbusserunt*” és DL 66623: „*usque ad fornacem cementariam*”; ZSO I. 2533. – „*tertium medium iuger tendit uno fine ad clibanum Emerici*”; ZSO II. 4891. és HO I. 191. – „*Ydem Stephanus magnus et Ladislaus filius Thome quandam fornacem cementi antiquam et in veteratam pro meta dicte possessionis Tessen demonstrassent et asseruissent eandem metam quam wlgó Mezpest annotati*”; ZSO IV. 1075.; DL 16139: „*ad quandam montem silvosum pervenissent ad quandam fornacem cimentatiam*”; DL 65919 – „*inde ad fornacem cementi*” és DL 86446: „*simulcum duabus fornacibus cementorum*”.

²⁴ ZSO VII. 2276.: „*versus eandem plagam meridionalem ad locum Kemenchethw vocatum*”.

lehetne szétválasztani.²⁵ Konkrétabban fogalmaznak viszont Bálint Sándor és Hajdú Mihály, akik egyértelműen „mézes”-ként értelmezik a kifejezést, ami mézeskalácskészítésre, vagy méhészetre utaló foglalkozásnév, esetleg belső tulajdonságra utaló név lehetett.²⁶

A bizonytalanság ellenére mégis elfogadhatónak tartjuk a szó „meszes” jelentését. Egyrészt a legtöbb, a középkorban „mezes” formában írt, vagy a kifejezést összetett szóként tartalmazó helynevet a későbbi korszakokban is egyértelműen „meszes”-nek ejtettek, nem pedig „mézes”-nek, mint például a már hivatkozott baranyai, Pécs mellett fekvő Meszest.

Másrészt a méhészettel foglalkozó személyekre volt egy sokkal pontosabb és elterjedtebb megnevezés is, mégpedig a „méhes” vagy „míhes” („mihees”, „mehees”). Sőt, maga a „méhész” szó – amely a „méhessel” rokon – korai változata is felbukkant már a középkor folyamán a forrásokban.²⁷ Mindezek tükrében pedig nem tűnik valószínűnek, hogy a „mezes” kifejezést valóban a méhészekre alkalmazták volna. Így véleményünk szerint a szó „meszes” értelmezésen kívül esetleg még tulajdonságnévként lehetett elterjedve és annál nyilván csak jóval kisebb gyakorisággal volt használatban.

Ezt igazolja ráadásul az is, hogy ha a másik oldalról, azaz a mézészeti szemszögéből közelítjük meg a kérdést. A „mészégető” szó ugyanis tudomásunk szerint nem szerepel középkori okleveleinkben.²⁸ Egy hasonló kifejezés, az „égető” ugyan már 1211-től kimutatható személynévként, de megjelenése a középkorban még ritka és az értelmezése is bizonytalan, hiszen utalhat szénégetésre, erdőirtásra, sőt a Mohács utáni időszakban már pálinkafőzésre is („borégető”).²⁹ Minden bizonnyal mézészetre vonatkozik

²⁵ KÁZMÉR Miklós: *Régi magyar családnevek szótára 14–17. század*. Bp., 1993. 729-730. Ugyanígy, nem tartja eldönthetőnek a szó jelentését Kálmán Béla: 16. századi jobbagyeneinkhez. In: *Magyar nyelvjárások VII*. PAPP István közreműködésével szerk. KÁLMÁN Béla. Bp., 1961. 37.

²⁶ BÁLINT Sándor: *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei*. Bp., 1963. 22. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105.). Ő veti fel egyébként a „mézeskalácsos” értelmezést, ami a név nagyszámú középkori felbukkanását figyelembe véve aligha elfogadható. HAJDÚ Mihály: A Garam–Ipoly közének személynevei a 15–16. században. *Névtani Értesítő* 9, 1984, 31–54. és *Névtani Értesítő* 10, 1985, 47.

²⁷ A kifejezés már a 15. században is rendszeresen szerepel különféle alakokban: „mehes”, „mehees”, „myhes”, „míhes”. A méhész a „mehez”, „mihez”, „myhez” és „mihiz” formában egyaránt megjelent a korszakban. KÁZMÉR: *Családnevek szótára*, i. m. 722-723. vö. SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 642., 651-654. Csak érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy a 15. századi Tállyán a „méhes” már öröklődő családnévvé válhatott, hiszen négy, ilyen néven nevezett személy is szerepelt 1487-ben és 1506-ban a településen, ebből három az előbbi évben. – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 215343, DF 269936.

²⁸ Az egyik első ilyen adatunk 1547-ből származik: „Az mesz egetőnek attam...” – SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.

²⁹ Uo. 167-168., illetve KÁZMÉR: *Családnevek szótára*, i. m. 322-323.

viszont a „kőégető” szavunk, amely helynévben maradt fenn korszakunkból. Elterjedése azonban oly ritka, hogy nem adhat megnyugtató választ a fenti kérdésre.³⁰

Egy olyan elterjedt és fontos foglalkozásnak, mint a mészégetés, kellett, hogy legyen magyar nyelvű megnevezése már a középkor századaiban is. Mivel valószínűtlennek ítéljük ezzel kapcsolatos, eddig ismeretlen kifejezések felbukkanását, minden jel arra mutat, hogy az erre használt egyik magyar szó a „meszes” volt. Ráadásul a mészégetéssel és mészkereskedelemmel foglalkozókat évszázadok óta, sőt egészen napjainkig is meszesnek nevezték, ez volt a szakma legerjedtebb megnevezése.³¹ Így a kifejezést elfogadhatónak tartjuk a középkori mészégetéssel kapcsolatos adatként is.³²

Meszes személyneveink amúgy szinte kizárólag falvakban, vagy mezővárosokban tűnnek fel, a városi, vagy nagyobb beruházásokon tevékenykedő és számadásokból ismert mészégetőknek általában latinul vagy németül jelölték meg a foglalkozását.³³

1389-ben a veszprémi káptalan Zala megyei Keszi birtokáról van adat a jobbágytelkét eladó Mezees dictus Adorjánról.³⁴ Ugyanebben az évben a miskolci Mezes Benedek a településen lévő szőlejét 27 forintért a ládi Szűz Mária kolostornak adta el.³⁵ A Nógrád megyei Sámsonháza településen 1403-ban két Mezes is szerepel: Balázs és János, mégpedig egymás után említve.³⁶ A Vas megyei Pöszöny településről 1415-ből hallunk Mezes Jánosról, akinek

³⁰ „Kewegethe”, „Kwegethe” és „Kwegethew” formában az 1480-as években egy Bács megyei település nevéként bukkan fel. CSÁNKI: *Történelmi földrajz i. m.* II. 155. A falu neve az 1522. évi Bács megyei tizedjegyzékben is ilyen formában szerepel. SZABÓ István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* Bp., 1954. 52. (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 86.)

³¹ Lásd az ezzel kapcsolatosan már hivatkozott néprajzi szakirodalmat.

³² Tegyük hozzá: nem tudható, hogy foglalkozásnévből képzett megkülönböztető nevek pontosan mikor alakultak át öröklődő, és így a mesterségre vonatkozó hiteles adatot nem hordozó családnévvé. Talán a 15. század utolsó harmada lehetett a döntő ebből a szempontból. Így az ilyen személynevek forrásként használása újabb hibalehetőséget hordoz magában. Más adat híján azonban kellő óvatossággal mégis felhasználhatók ezek a nevek a mészégetéssel kapcsolatos következtetések levonására. Vö. GULYÁS László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142, 2008, 437-462. A vonatkozó szakirodalom összefoglalását lásd ugyanitt.

³³ Egy-két kivétel azért itt is van. Így például Kolozsvárról is maradt fenn ilyen foglalkozásnév. CSÁNKI: *Történelmi földrajz i. m.* V. 314., 318.

³⁴ ZSO I. 1007. és 1019.

³⁵ BÁNDI Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). *Borsodi Levéltári Évkönyv* 5, 1985, 624.

³⁶ ZSO II. 2262.

telke volt itt.³⁷ A Simontornyai vár birtokához tartozó Parasztszékelyen 1418-ból ismerjük Mezes András és Mezes Antal nevét, akik hatalmaskodásban, mégpedig egy malom lerombolásában vesznek részt.³⁸

A Győr megyei Kisbarátiban két Mezes is élt. Mezes Bálint 1422-ben és 1453-ban is számos falubelivel együtt egy hatalmaskodási ügyben szerepelt. Utóbbi alkalommal pedig már Mezes István is részt vett az akcióban, aki – tekintettel arra, hogy a két nevet egymás után írták – nem kizárt, hogy a rokona volt.³⁹

A nógrádi Újfalú településen lakó Mezes Benedek szintén hatalmaskodásban játszott szerepet 1449-ben, akárcsak a Pest megyei kőrösi Mezes János (1465 és 1466) és a somogyi Csokonyán élő Mezes Gergely (1473).⁴⁰ A mohácsi Mezes Andrásra vonatkozó adataink 1463-ból származnak.⁴¹ Mezes Jakab neve Kolozs megyéből maradt fenn 1437-ből, Mezes Benedeké pedig a Veszprém megyei Rednekről (1476).⁴² Keszthelyen 1520-ban egy Mezes Márton nevű személyt találunk, aki hatalmaskodás áldozata lett.⁴³

Ismerjük még a zempléni Terebesen élő Mezes Mátét (1482), a valkói Leve településen lakó Mezes Pált (1484) és az Abaúj megyében, Kinizsen élő és malomhelyet eladó Mezes Osvátot (1512).⁴⁴ Egy-két esetben más néven is illethették egyébként a mészégetést végző jobbágyokat. Gyanús például, hogy a zempléni Újhelyen lakó Kemences György mész-, vagy szénégetéssel foglalkozott.⁴⁵ Annál is inkább valószínűsíthető, mert a mezővárosi polgárság általában magának sütötte a kenyeret, „hivatásos” pékekkel főként csak a városokban lehet találkozni. Talán az sem puszta véletlen, hogy az ismert, Mezes nevet viselő személyek egy-két kivételtől eltekintve mind a hegyvidékeken éltek.

A rendelkezésre álló okleveles anyag alapján úgy tűnik, hogy a mészégetés a középkorban javarészt jobbágyi keretek között zajlott és a parasztság mellékjövedelmi forrása volt. Az, hogy a mészégetésre utaló nevet viselő személyek szinte kizárólag falvakban és mezővárosokban éltek, valamint, hogy a határjárások során a legtöbb esetben falvak környékén lévő erdőségekben

³⁷ ZSO V. 878.

³⁸ ZSO VI. 2533.

³⁹ CD X/6. 209. és DL 14669.

⁴⁰ DL 14316 és DL 57122; DL 16292 és DL 16323, illetve DL 17429.

⁴¹ DL 15874.

⁴² DL 38709 és DL 103790.

⁴³ DL 93820.

⁴⁴ DL 70997; DL 45986 és DL 70997.

⁴⁵ DL 12029 (1428).

találkozunk az erre vonatkozó információkkal, mindenképpen ezt látszik igazolni. Sajnálatos viszont, hogy pontosan erre, azaz a parasztság által végzett mészégetésre vonatkozó forrásaink a leghiányosabbak. Ennek az oka az, hogy a jobbágy mészégetők nem készítettek számadásokat a mészégetés költségeiről és a mész eladásáról, így csak mozaikszerű adatokkal rendelkezünk az ilyen jellegű tevékenységükre vonatkozólag.

Az mindenesetre valószínű, hogy a paraszti mészégetők általában megrendelésre dolgoztak, és főként saját földesuruk vásárolt tőlük. Azért is gondolhatunk erre, mert a jobbágyok nagyobb mértékű mészhasználatuk ekkor még nem mutatható ki, azaz a falvakban és mezővárosokban a falusi lakosság mész iránti kereslete nem lehetett jelentős.⁴⁶

A mész helyi, jobbágyok által történő kiegészítését mutathatja egyébként a néhány fennmaradt építési szerződés is, amikor kőművesekkel szerződnek egy meghatározott munka elvégzésére. Ezek ugyanis semmilyen konkrét információt nem tartalmaznak a kő beszerzésével és kiegészítésével kapcsolatosan, mindössze azt kötik ki, hogy a megbízó fél köteles azokat a mester rendelkezésére bocsátani.

1287-ben például Péter erdélyi püspök és János kőfaragó között született ilyen megegyezés, melynek célja egyébként a Szent Mihály egyház tornyának megépítése, a korábbi munkák folytatása volt. Az egyezés szerint a szükséges alapanyagokat, így köztük a meszet is a püspök fogja a helyszínre szállítani a

⁴⁶ Az, hogy a meszelés és ezzel a parasztság körében a komolyabb mész iránti kereslet elterjedése csak 18. századi fejlemény lenne, a néprajztudomány képviselői körében alaptételnek számít. Lásd *Magyar Néprajz IV.* Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Bp., 1997. 118-119 és *Magyar néprajzi lexikon. 3. köt. K-Né.* Főszerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1980. 585-586. Stb. Van azonban néhány olyan régészeti adatunk, amely megkérdőjelezheti ezt a kijelentést. A Cegléd és Nagykőrös között található középkori eredetű, de abban a formában a 17. században elpusztult Nyársapát település feltárása során előkerült leletanyag például arra enged következtetni, hogy a paraszti házakat egyes esetekben már ekkor bizonyosan meszelhették. A 15. számú házban ugyanis egyértelműen mészhabarcsos vakolást alkalmaztak. A nyersanyagot ehhez értelemszerűen a helyi réti mészkö adhatta. – Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960-1962.* Szerk. BÁLINT Alajos. Szeged, 1962. főként 88. Hasonló dologról számol be egyébként Pálóczi Horváth András a középkori Szentkirályról is. Mind a 4/a., mind pedig a 7. számú házban meszelés nyoma volt megfigyelhető. Szerinte azonban itt nem igazi meszelésről, hanem híg sár és oltott mész összekeverésével végrehajtott mázolásról lehetett csak szó. – Pálóczi Horváth András: Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In: *Építészeti az Alföldön I.* Szerk. NOVÁK László – SELMECZI László. Nagykőrös, 1989. 99. (*Acta Musei de János Arany nominati* 6.) Vö. SZARKA: *Régi mészkö i. m.* 90. Nem tartjuk feladatunknak, hogy a bonyolult kérdésben állást foglaljunk, de az említett adatok ellenére mégis úgy tűnik, hogy a meszelés, bár már megjelent a középkori parasztság körében, nagyobb mértékben semmiképpen nem lehetett elterjedve.

szükséges mennyiségben.⁴⁷ 1387-ben a Veszprémvölgyi apátság és Konch kőfaragó között jön létre hasonló megállapodás a kolostor építéséről. Eszerint az apátság köteles szolgáltatni az építéshez szükséges alapanyagokat, így a meszet is.⁴⁸ Elég valószínűnek tűnik, hogy mindkét egyházi intézmény saját bányáiból jobbágysai által kitermelt és kiégetett meszet bocsátott a lapididák rendelkezésére.

Ez állhat továbbá a háttérben, amikor 1450-ben Gersei Pető és László nagy mennyiségű, 200 köböl meszet ajánlott fel a tapolcai egyház felújítására.⁴⁹ Szintén így történhetett a mész beszerzése 1520-ban is, amikor a gyerővásárhelyi (Kolozs megye) Gyerőfi László és Miklós választott bírák közreműködése folytán Mikola István és László olyan megegyezést kötöttek, hogy curiájuk megosztásával egyúttal István részére egy házat építenek. A ház építéséhez szükséges köveket és meszet pedig a felek egy éven keresztül fogják majd közösen a helyszínre hordani és csak azután kezdik meg a munkálatokat.⁵⁰ Tegyük azért hozzá: egyik esetben sem tudjuk, hogy égetett vagy feldolgozatlan mészről volt-e szó.

A mészégetésnek az égetéshez szükséges fa kitermelése volt az egyik legfontosabb feltétele. Ehhez azonban egyes esetekben a földesúr külön engedélye is kellett. Egy 1513. évi, a Vingárt és Kelnek határában elterülő erdő birtokjogával kapcsolatosan kibocsátott, tanúk vallomását rögzítő oklevél számol be arról az esetről, amikor többen is az erdő birtokosához, Horváth Jánoshoz fordultak, hogy az engedélyezze erdejében egy mészégető kemence felállítását, amihez végül meg is kapták az érintett hozzájárulását.⁵¹ Arra is van

⁴⁷ ÁÚO 4. 193. – „lapides tamen, cementum, arenam, aquam et lignamina, si que erunt pro ipso opere necessaria, dominus Episcopus deferri faciet, et deponi iuxta ecclesie fundamentum ponenda”.

⁴⁸ ZSO I. 53. – „pro octoaginta marcis denariorum gravis ponderis habitis et datis sibi lapidibus et cemento sufficientibus per se et suos commuratores seu familiares perficeret et consummare facere teneretur”.

⁴⁹ A Gerseiék kötelezettséget vállaltak arra, hogy tartoznak „ducentos cubulos cimenti priori et conventui de Leweld solverere, atque viginti currus pro portatione semel lignorum, pro restauratione ecclesie de Thapolcza ad stitum et visum iudicum nobilium comitatus Zaladiensis dare”. – DL 93176

⁵⁰ DL 27126. – A felek vállalják, hogy „de communibus bonis et iuribus possessionariis, similiter communibus expensis unam stubam lapideam erigi et construi facere debeant”, mégpedig „hoc non pretermisso, quod lapides et cementum ad dictam stubam annotati Stephani Mykola sufficiens per unius anni ambitum a tempore ordinationis computando communiter adduci facere debeant et teneantur”.

⁵¹ DL 30534. Három tanú, mégpedig Demeter zilahi, János kelneki és Ambrus kapusi plébánosok számolnak be az eseményről. Demeter elsőként előadta, hogy „dominus Johannes plebanus de Kelnek decesserit ipsumque rogaverit, ut unacum eo laboraret apud dominum Johannem Horwath pro annuentia unius furni vel fornacis cimenti in silvis domini Johannis Horwath supra Kelnek situatis et obtinuisse.” Ezt a másik két plébános is megerősítette.

azonban példa, hogy a mészégetőket akadályozták a szükséges fa kivágásában. Mátyás 1479. évi okleveléből megtudjuk, hogy Nagybánya város polgárai panaszt emeltek Drágffy Miklós és Bertalan ellen, mivel azok kővári várnagyának emberei akadályozzák őket a bányászathoz és mészégetéshez szükséges fa kitermelésében, sőt kemencéiket is lerombolják. Miután a polgárok a perben bemutatták a fakitermelés jogát számukra biztosító kiváltságleveleket, a király végül a javukra döntött az ügyben.⁵²

Előfordult, hogy nem lerombolták a kemencét, hanem kifosztották, azaz csak a kiégetett meszet vitték el belőle. A Zágráb megyei dubicai polgárok például a dubicai pálosok kemencéire kaptak rá. Két adatunk is van (1403 és 1412) arra vonatkozóan, hogy a település villicusa és lakói meszet hordtak el az egyház boksáiból, s emellett még azok szántóit is elfoglalták.⁵³

A mészbányászat is váltott ki néha hasonló vitát. A szekcsői várral szemközt, a Duna túlsópartján fekvő Zsembéc falu melletti kőfejtő – ahol a jelek szerint a korban jelentősebb mészbányászat folyt – kétszer is nézeteltérést okozott. 1382-ben Töttös fia László zsembéci kőfejtői (itt *lapicida* néven nevezik őket) és mészégetői felett hatalmaskodtak és húsz dénármárkát vasaltak be rajtuk.⁵⁴ Egy évszázaddal később, 1484-ben Bakócz Tamás titeli prépost levelében kérte Várad Miklóst, hogy a korábbi megállapodás szerint parancsolja meg szekcsői várnagyának, hogy az ne gátolja abban, hogy a Duna túlsópartján lévő Zsembéc possessióban mészégetéshez szükséges köveket termeltethessen ki.⁵⁵

A mészégetéssel és mészszállítással kapcsolatos királyi engedélyek leggyakrabban várépítési- és városprivilegiumokban, főként pedig városfalépítés kiváltságát rögzítő oklevelekben szerepelnek. 1285-ben például IV. László engedélyezte Mihály comesnek és testvéreinek, hogy a várak építéséhez a Szamoson át követ és meszet szállító hajóik után semmiféle vámot ne fizessenek. 1290-ben ugyanő megparancsolja az érintett vámszedőknek és a szatmári, illetve németi hospeseknek, hogy fenti

⁵² DL 72092. Ahogyan az oklevélből az kitűnik, a nagybányaiak, illetve a szomszédos zazáriak 1347-ben I. Lajostól kaptak engedélyt a házak építéséhez és a bányászathoz szükséges fa kitermelésére, valamint az erdőben folytatott mészégetésre.

⁵³ ZSO II. 2626. és III. 2183. (DL 35383: „*villicus cum civibus de predicta Dubicha cimentum de fornache ipsius claustris recipi et deportari fecissent*”) és III. 2185.

⁵⁴ CD IX/5. 334. – „*capituli dictae ecclesiae Albensis ad possessionem suam Zembech vocatam, veniendo lapidas, combustores coementorum suorum graviter turbasset et vulnerasset, et viginti marcas denariorum eorundem ab eis abstulisset*”.

⁵⁵ DL 81907 – Mint a panaszos írja, a várnagy annak ellenére is akadályozza őt a kőfejtésben, hogy „*frater vester Aladar, amicus noster saxa pro cimentis in mineris vestris Sembech vocata iuxta nostra necessaria sufficientes scindifacere concesserat*”.

rendelkezését tartsák be.⁵⁶ 1373-ban I. Lajos a szakolcai polgároknak adja meg az engedélyt városfalépítésre, ahol szintén megemlíti a mészégetést.⁵⁷

Jó néhány oklevél maradt fenn azzal kapcsolatosan is, hogy eperjesi polgárok (akik eleinte nem maguk égették, hanem környékbeli birtokosoktól vásárolták a meszet) másokkal szemben próbálták érvényesíteni a mészégetés és az ezzel kapcsolatos favágás terén szerzett jogaikat. 1376-ban ugyanis I. Lajos két alkalommal is parancsban sürgette, hogy az eperjesi polgárok által kifizetett meszet az érintett nemesek minél hamarabb égessék ki és szállítsák le.⁵⁸ Talán itt sem túlzás azt a következtetést levonni, hogy a szállítandó mész a mondott nemesek jobbágyaitól származott.

Később, amikor az eperjesi városfal építéséhez már bizonyosan maguk a polgárok égették ki a meszet, a szomszédos birtokosok a szükséges fa és mész kitermelésében rendszeresen akadályozták őket és jogtalanul megadóztatták az építőanyagot szállító szekereiket az I. Lajos által nekik megadott kiváltságok ellenére. 1405-ben és az azt követő évben ezért Zsigmond több alkalommal is megparancsolta, hogy az eperjesi polgárokat ezen jogaikban ne gátolják.⁵⁹

Azokon a területeken, ahol nagyszabású építkezések zajlottak, megérte a jobbágságnak mészégetéssel foglalkozni. Forrásaink többsége arról tanúskodik, hogy a szükséges nyers vagy égetett meszet általában a környező vidékről próbálták beszerezni, egyes esetekben – és főként középkor végi városi gyakorlatról van szó – azonban saját mészégetőmestert is alkalmaztak. Az ilyen mészégetőket nem lehet tehát összevetni a jobbági státuszú kollégáikkal, hiszen állandó megrendeléseik voltak, és általában rendszeres és néha elég magas jövedelmet húztak munkaadójuktól.

⁵⁶ CD V/3. 280. – „*lapides et cementum per fluium Zomus deferentes, pro edificatione castrorum eorumdem, ab omni tributo, quod in Zomus exigere consueuerunt, reddiderimus expeditas*”, illetve ÁÚO IX. 561.

⁵⁷ CD IX/4. 241. – „*pro fundamento dicti muri effodere et aperire, cementum concremari facere, lapides pro iam inchoandi operis consummatione necessarios excidere teneantur*”.

⁵⁸ DL 42002: Mivel a város polgárai „*quibusdam nobilibus ipsius comitatus pro cemento, pro muratione dicte civitatis nostre debendo pecuniam nostram regalem distribuissent, qui pro multimodis dissimulationes premissum cementum assignare non curassent, nec curarent*”, a király elrendeli, hogy „*omnis illos nobiles, quibus ydem cives et hospites nostri de predicta Epperjes premissam pecuniam nostram regalem assignasse referunt ad dandum et deputandum dictum cementum nostra regia auctoritate mediante*”. A második oklevélben a felszólítást Szentgyörgyi Gombos Miklósnak címezi, tudatván vele, hogy: „*ligna ad conburrendum cementum deferri et ipsum cementum parari et promptuari facere ad opus civitatis nostre Eperjes debeas*”. – DL 42004.

⁵⁹ ZSO II. 2985., 3610. és 3808.

Több olyan számadás ismert, amely városok, vagy nagyobb építkezések kapcsán a mész vásárlásáról és mészegetők alkalmazásáról tartalmaz adatokat. Bár a pozsonyi vár nagyszabású királyi építkezéséről készült 1434. évi számadás sem a mész beszerzési, sem pedig kiégetési helyét nem említi, tudjuk, hogy a fát, homokot és meszet általában kilenc szekér hordta a falakhoz napi több fordulóval. Szűcs Jenő számításai szerint a számadás által felölelt 8 hónapban nagyjából 11740 szekérnyi nyersanyagot szállítottak az óriási építkezéshez, Ennek a hatalmas mennyiségnek jelentős részét tehette ki az égetett mész, ezért feltételezhető, hogy az építkezés ideje alatt a környék jobbágysai állandó és biztos bevételt húztak a mészegetésből. Természetesen az sem kizárt, hogy a mész jelentős része az osztrák területekről származott.⁶⁰

A magánépítkezések esetén a mész beszerzésének módját nyilván a lehetőségek szabták meg. Bártfán például, ahol a környéken, de a városban is aránylag könnyű volt égetett mészhez jutni, a meszet (nyilván már kiégetve) általában a vidéki falvakban vásárolták. Jól mutatja ezt egy 15. század végi bártfai költségjegyzék is. 1481 és 1483 között vezették azt a bártfai levéltárban fennmaradt építési számadást, amely bizonyos Mager Péter özvegye, Veronika asszony által építtetett kápolna építési költségeit tartalmazza. A forrás a mész beszerzéséről is beszámolt. Egy alkalommal 1 forintot, majd a Grimbald-i soltésznek ugyanerre a célra kettőt, az Andrishaw-i soltésznek pedig három forintot fizettek. Később további fél forintot, illetve a kovári Simonnak egy alkalommal négy forintot fizettek a mészért.⁶¹

Hasonló módon, azaz alkalmi vásárlásokkal szerezte be a vár karbantartásához szükséges meszet az egri püspökség is, ahogyan az a 16. század eleji püspöki számadáskönyvekből is tisztán látszik. Úgy tűnik, hogy Eger környékén a „mészegető kemence”, azaz egy kemencényi kiégetett mészkő ára 4-6 Ft körül volt. 1501-ben ugyanitt a mész és a homok rakodásáért egy alkalommal 20 dénár járt. A püspökségnek meszet eladó személyek közül név szerint ismerjük Tárkányi Benedeket és Andrást, illetve Marthon Jánost.⁶²

⁶⁰ A forrást kiadta és elemezte Szűcs Jenő. – SZÜCS: A középkori építészet i. m. Csak egyetlen ilyen, nyersanyag szállítására vonatkozó bejegyzést idéznénk, mivel így is kellőképpen érzékelhető a munkálatok nagyszabású mivolta. Uo. 350. – „*Item VIII currus qui duxerunt arenam, cimentum etc. Quolibet die per ducturas X, quamlibet ducturam pro d. XVIII, facit in diebus III diebus fl. XXXII.*”

⁶¹ DF 214966. Grimbald lokalizálása bizonytalan. Andrishaw talán a sárosi Andrásvágása (Andrejovka) településnek felel meg. CSÁNKI: *Történelmi földrajz i. m. I.* 289.

⁶² *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500-1508.* Közzéteszi: E. KOVÁCS Péter. Eger, 1992. 32., 107., 111., 201., 225. és 332. (*A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai*).

Az imént említett bártfai kápolnaépítés valószínűleg csak kisebb léptékű építkezés lehetett, amit a csekély költségek is bizonyítanak. Komolyabb munkálatok esetén, amennyiben nem volt elegendő megvásárolható mész a környéken, saját mészégetőkre volt szükség. Az 1524-1525 közötti időszakot felölelő lékai számadás külön tétel alatt említi a vár fenntartásával vagy felújításával kapcsolatos költségeket (*Solutio carpentariorum, tegulatorum, lapicidarum et cimentatorum et eorum conventiones*). A számadásban a mészégetők rendszeres fizetéséről is szó esik. Itt tehát bizonyosan szerződött, állandó mészégetők működtek közre az építkezés során. Remekül látszik, hogy a mészégetők rendszeresen kapták a fizetésüket, hiszen 1524. május 22. és október 28. között havi rendszerességgel fizették ki nekik a járandóságukat. (Azt sajnos nem tudjuk, hogy pontosan hány építkezés mellett dolgozó mészégetőről volt szó.) A fizetés eleinte 2 forint 10 dénár volt, augusztusban már 5 dénárral többet kaptak, míg szeptemberben három alkalommal is fizettek nekik, először 3 forintot, majd 2 forint 20 dénárt, illetve a hónap végén újabb 1 forintot. A teljes építési munkadíj az év folyamán 115 forint 16 dénárba rúgott, de emellett a munkások – és köztük a mészégetők külön is megemlítve! – kaptak még 8 hordó bort és az év folyamán összesen 243 köböl búzát is.⁶³

Több alkalommal említi mészégetőket az eperjesi Szent Miklós templom 1502-1503 évi számadása, illetve az eperjesi városi számadáskönyvek 1504 és 1515 közötti anyaga, főként a nevezett egyház építése kapcsán.⁶⁴ A mészégetéssel és a mész szállításával összefüggő kiadások általában külön tételként szerepelnek (*Crematoribus cementi*) és számos mészégető nevét is megemlítik. Úgy tűnik, hogy a mész beszerzése és kiegészítése itt is leginkább vidéken történhetett.

Egy Imre nevű mészégető egy alkalommal 50 dénárt, máskor egy forintot, Radacz-i Tamás pedig 400 dénárt kapott az égetésért. Bertalan egy kemencére való fizetése 50 dénárt tett ki, míg egy Barthock nevű mészégető 375 dénárt kapott. Colin János szintén 50 dénárt vághatott zsebre egy alkalommal.⁶⁵ Úgy tűnik, hogy néha magát a kemence megrakását is külön fizették ki, legalábbis több alkalommal 50 dénárba került az „új kemence”.⁶⁶ A mészégetőknek egyébként a fizetésen túl többször sört is vettek, amit feltehetően munka közben fogyaszthattak el.⁶⁷

⁶³ DL 26317 – „*Summa solutio carpentariis, lapicidis, cementariis, tegulipariis et parvis laboratoriiis fl. IcXV den. 16.*”

⁶⁴ Kiadása: DIVALD Kornél – IVÁNYI Béla: Az eperjesi Szent Miklós templom. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei IV. köt. 1924-1926. Bp., 1927. 30-73.*

⁶⁵ Uo. 56., 69., 59-61.,

⁶⁶ Uo. 68. – „*Super nova fornace cementi den. L.*”

⁶⁷ Uo. 69. – „*Pro medio vase cerevisie crematori cementi den. XXVIII.*”, illetve „*Crematoribus cementi pro cervisia den. XXIII.*” Stb.

Már a 15. századtól meglehetősen sok, mészre vonatkozó forrás található más városok számadáskönyveiben is, mivel középkor végi magyar városokban gyakorlat a középületekhez szükséges mész előállításának megszervezése. Úgy tűnik, hogy egyes esetekben a városok szerződéses viszonyt alakítottak ki név szerint ismert mészégetőkkel, s a munkások között több olyan volt, aki hosszabb távon is rendszeresen égetett meszet városok számára.⁶⁸ Legjobb példáink Bártfáról származnak. A város mésztermelése a 15. század közepén már minden bizonnyal igen jelentős volt, 1436-ban például egy alkalommal 71 hordó kiégetett mészről beszél a számadáskönyv.⁶⁹ A mészégetés a század első felében még nem lehetett olyan prosperáló foglalkozás Bártfán, mint amilyenné az 1440-es években vált, legalábbis jóval kevesebb adatunk ismert erre vonatkozólag.⁷⁰ Úgy tűnik, hogy eleinte főként vidéki mészégetők dolgoztak a városnak. Ilyen volt például az 1428-ban 200 dénár fizetséget kapó hannusfalvai László mészégető is.⁷¹

Az 1440-es évekre a mészégetést már a város számára rendszeresen égető, valószínűleg helyi polgárok végezték. A bártfai anyagban leggyakrabban Márton mészégető bukkan fel, nevével bő egy évtizeden keresztül lehet találkozni. Márton 1435-ben szerepelt először, 1439-ben pedig már üzlettársát Nelner Györgyöt is említik.⁷² Úgy tűnik, hogy nem egyszerű mészégetőkről van szó, hanem jómódú és – a szállított mész mennyisége alapján – nyilván több munkást alkalmazó vállalkozókról, akik egy darabig Bártfa város első számú mészbeszállítói voltak. 1440 körül már jelentős mennyiségű meszet állíthattak elő. 1439-ben fél éves (január és május közötti) közös, a várostól származó jövedelmük 3720 dénár, illetve két köből búza volt.⁷³

Az 1440-es évekre a mészégetés már bizonyosan igen jó üzletté vált Bártfán. 1440-ből származó adatunk szerint az említett Márton egy alkalommal 2500 dénárt kap a várostól mészért. Ugyanő 1442-1443-ban (novembertől júliusig) 12575 dénárt és 10 forintot, valamint 3 köből búzát keresett az üzleten.⁷⁴ Mások is megjelentek egyébként a mészégető iparban: Cigelstrewcher Mátyás például 1440-ben 1316 dénárt keresett a mészen, míg a

⁶⁸ Több városi számadáskönyv anyagát tartalmazza FEJÉRPATAKY László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Bp., 1885.

⁶⁹ Uo. 443.

⁷⁰ 1418-ban András mészégető például 5 forintot keresett az üzleten. – Uo. 173.

⁷¹ Uo. 273. – „*Item dedimus Ladislao cementario de Hannusdorff den. 200 feria sexta ante Quasimodo geniti.*”

⁷² Uo. 421. és 479.

⁷³ Uo. 479.

⁷⁴ Uo. 564-565.

város ugyanekkor csak a mész szállítására 2122 dénárt fizetett ki.⁷⁵ Minden bizonnyal Cigelstrewcher volt az a Matis Czygelbruer néven nevezett polgár is, aki 1442. február és augusztus között 16700 dénárt és 6 forintot kapott Bártfától.⁷⁶ Egy kocsis 1442 áprilisában 1440 dénárt keresett mész, további 200-at pedig kő szállításával.⁷⁷ 1441-1442 fordulóján Zeler Péter egy hónap leforgása alatt 1300 dénárt, egy Jakab nevű mészégető 1442 első félévében 6960 dénárt (ebből 150 dénárt sörre adtak neki!), ugyanezen év novemberében további 2000 dénárt kapott a várostól a mészért.⁷⁸

A mész iránti kereslet egyébként később sem csökkent a városban. A bártfai levéltár gazdag iratanyagában fennmaradt két számadás (*Registrum super cimentum* címen), amely a tanács által vásárolt mészről készült. Az 1488. és 1489-1490. évi adatokat tartalmazó források azt mutatják, hogy a mész beszerzése ekkor már minden bizonnyal a környékbeli soltsztelepüléseken történhetett.⁷⁹ A mondott két év folyamán e két forrásunk szerint a város mészre és ezzel kapcsolatos kiadásokra (például sörre és szállítási költségekre) 120 Ft 114 dénárt és 1 ortot költött. Természetesen az is elképzelhető, hogy a jegyzékek nem tartalmazzák a teljes, mészre fordított összeget a mondott években.

A fentiek tükrében egyáltalán nem véletlen, hogy a Bártfának 1486-ban torony- és falépítési munkákat végző István mester konvenciója meg sem említi a meszet, csupán csak a munkáért kifizetett jövedelemről szól. A város alighanem a saját raktáraiban lévő égetett meszet bocsáthatta a mester rendelkezésére a munkálatokhoz.⁸⁰

Bártfához hasonlóan felügyelhette és szervezhette a mészégetést néhány bányaváros magisztrátusa is. Körmöcbánya a 16. század elejétől Szklenón és Felsőstubnyán működtetett mészégető üzemet, amelynek működési költségeiről a

⁷⁵ Mind uo. 510.

⁷⁶ Uo. 536.

⁷⁷ Uo. 542.

⁷⁸ Uo. 535-536., 541.

⁷⁹ DF 215442.: „*Sculdetus de Grunwald fl IIII ex anno pretacto super cimentum.*” (Vö. a 60. jegyz. Grimbold helynevével!) és DF 215506.: „*Cuidam lurkam Czapyk de Heslicht VI-ta ante Valentini per dominum Michaellem Sczeczer dedimus ad rationem calcis fl. III*” stb. Itt egyébként valószínűleg a Bártfától keletre található Haszlin (Henszling) településről lehet szó. – CSÁNKI: *Történelmi földrajz*, i. m. I. 296. A forrásokban emellett szó esik még a mészégetéssel foglalkozó bizonyos Sárosi Gáspár mesterről, illetve Gras Miklósról és társáról is. A mész beszerzésének forrását ugyanúgy a környékbeli falvak jelentették, mint a már említett, ugyanebben az évtizedben folyó kápolnaépítés során. – DF 214966.

⁸⁰ DF 215266. Egy „*Registrum super turrim et murum retro domum Tewfel*” című, meglehetősen kurta feljegyzésről van szó.

falvak erdőőrei számoltak el a városnak. A városi számadáskönyvekben számos adat található erre vonatkozólag.⁸¹

A selmecbányai tanács nagyjából ugyanekkor kezdett mészégetőt és tégláégetőt alkalmazni. A mészégetést rendszeresen fizetett munkások végezték, a szükséges fáról pedig a város saját erdeiből gondoskodott. Ez az állapot nagyjából a 16. század első harmadában állt fenn, ekkor azonban a városi mészégető üzem megszűnt, s attól kezdve a magisztrátus a szükséges meszet már a környékbeli falvakban kisipari keretek között égetést folytató jobbágyoktól szerezte be.⁸²

Sopron város középkori mésztermelését szerencsés módon – és az eddigi példákkal ellentétben – többen is vizsgálták már. Így elég, ha csak röviden szólunk róla. Mészégetők Sopronban több helyen is üzemeltek. A Dudlesz- (Durlas-) dűlő mészégetői minden bizonnyal 14. századi előzményekre mennek vissza, a Felberbrunn-dűlőben lévő kemencék a 15. század elejétől tűnnek fel a forrásokban. A század közepére datálható emellett az a kemence, amit az Ikva partján tártak fel néhány évtizeddel ezelőtt. Később az Attengraben dűlőben is égettek meszet. A 15. században a város építkezéseinek és ezzel a mész iránti keresletnek a megélénkülésével ugrásszerűen megnőtt az előállított mész mennyisége is. Nem véletlen, hogy mészégetők, azok fizetése, valamint mész raktározása és szállítása mind gyakrabban került említésre a város forrásaiban az 1400-as években.

A 15. század végétől számadások és egyéb kimutatások formájában szinte minden évből rendelkezünk Sopron mésztermelésére vonatkozó számszerű adatokkal. Nagyon fontos tényező, hogy a városban nem csupán a helyi szükségletekre égettek meszet, hanem a tágabb régiót is ellátták vele. A soproni mész déli irányban például egészen Csepreg környékéig eljutott. A város mésztermelésének visszaesése valószínűleg a Mohács utáni török veszély növekedésével állhatott kapcsolatban.⁸³

Úgy tűnik, hogy a fentiekkel ellentétben a 15. század derekán Pozsonyban már nem a tanács állította elő a város középületeihez szükséges égetett meszet. A szomszédos osztrák területeken ugyanis minden bizonnyal megfelelő és állandó kínálat volt ebből a nyersanyagból. Jó adat erre, hogy 1440-ben a tanács 24 dézsa

⁸¹ MAGYAR: *Feudalizmus kori erdőgazdálkodás*, i. m. 66.

⁸² Uo. 77.

⁸³ A soproni mészégetéssel kapcsolatos legfontosabb munkák: GÖMÖRI: *Mészégető kemence Sopronban*, i. m.; MOLLAY Károly: *A Tómalom középkori előzményei* (Fejezet a soproni határ történetéből). *Soproni Szemle* 46, 1992, 150-167. és Szende Katalin: *Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon*. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk: KUBINYI András – LASZLOVSZKY József – SZABÓ Péter. Bp., 2008. 425.

égetett meszet vásárolt egy hainburgi mészégetőtől a város falainak munkálataira.⁸⁴

E számadások egyébként nem csak pontos jövedelmi adataik miatt értékesek, hanem azért is hasznosak, mert az egyszerű okleveles emlékeknél bőbeszédűbben nyilatkoznak a mésszel kapcsolatos munkafolyamatokról is. A mész feldolgozásáról árulkodó oklevelekben szereplő terminológia főként latin és német nyelven maradt ránk. A mészégető foglalkozás és annak speciális szakkifejezései a latin forrásokban általában a *calx*, és a *cementum*, *cimentum*, a németekben pedig a *kalk* és *chalich* szóból különféle módon képzett formákban szerepelnek.

A mészégetőket a középkori latinságban a *cementarius* (ezt gyakran a pénzverőkre és az ötvösökre is alkalmazták), a *calcarius*, a *combustor cimenti*, és a *cremator cimenti* kifejezésekkel nevezték meg.⁸⁵ Német nyelvű forrásainkban ugyanakkor általában a *kalkbrenner*, *kalkbruer*, *kalgfurerer*, *kalkmacher*, *chalichfurer* szavakkal jelölték az e szakmához tartozókat. Utóbbiak helyesírása egyébként nem következetes, számos variáció ismert.⁸⁶ A mészégetést, mint tevékenységet a német *kalkbruen* és *kalkbrennen*, illetve a latin *crematio* jelölte.⁸⁷ Az égetés folyamatára alkalmazott magyar megfelelő csak jóval később, a 16. században jelenhetett meg az iratanyagban: „Az meez egetes egy pestwel tyz forint”.⁸⁸

A mészégetés technológiájának legfontosabb elemét, azaz magát a mészköből megépített kemencét főként a *fornax cimenti* és a német *kalkowen* kifejezés takarja. Ennek is számos más változata létezett: *clibanus*, *fornax cementatia*, *furnus cimenti* stb.⁸⁹ A már említett és a középkorban elterjedt mészpest szó

⁸⁴ KOVÁTS Ferenc: Az égetett mész szállítási költségei a Dunán Hainburgtól Pozsonyig az 1440-es években. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 9, 1902, 2-3. sz., 92-93.

⁸⁵ Sorrendben: „cementarius” – Antonius BARTAL: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Budapestini 1901. 126. és *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. I–V. (A–I)*. Kiadásra előkészítette BORONKAY Iván (I–II.), BORONKAY Iván – BELLUS Ibolya (III.), BORONKAY Iván – SZOVÁK Kornél (IV.), SZOVÁK Kornél (V.). Bp., 1987–1999. II/1. 9. Ugyanilyen formában a már idézett 1488. évi bártfai mészszámadásban: „Conventio facta est cum magistro Caspari de Saros cimentario pro concremando fornace” – DF 215442; „calcarius” – SZAMOTA: *Oklevélszótár i. m.* 650; „combustor” – Uo. 143. és *Lexicon Latinitatis II/2.* 190., vö.: CD IX./5. 334.: „combustores coementorum” (1382); DIVALD – IVÁNYI: *Eperjesi templom*, i. m. 53. – „Novello crematori cimenti ad rationem den. L”.

⁸⁶ SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.; „Ibidem Mertin kalkbruer tenetur 2 kuffen kalk.” – FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 421; Uo. 565; Uo. 484; Uo. 106.

⁸⁷ FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 323.; SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.; DIVALD – IVÁNYI: *Eperjesi templom*, i. m. 60.: „Barthock super crematione cimenti den. IIIcLXXV.”

⁸⁸ Adatunk 1557-ből származik. SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.

⁸⁹ BARTAL: *Glossarium*, i. m.: 279.; FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 313.; „clibanus sive fornus” – ZSO I. 53. (1387) vö. *Lexicon Latinitatis II/1.* 152. és *Lexicon latinitatis IV.* 175.; „ad forum cimenti” – ZSO IV 1075. (1413), „fornax cimentatia” – DL 16139 (1429) vö. *Lexicon*

mellett a „mészégető kemence” magyarul szintén csak a 16. században tűnik fel a forrásokban: „*mesz egetw kemencze*”.⁹⁰

Előfordul a kapcsolódó okleveles anyagban a mészverem kifejezés is. A mészverem, vagy meszes gödör alapvetően az oltott mész tárolására szolgált. Nem kizárt ugyanakkor, hogy – főként ha határjárás során említik a kifejezést az oklevélben – elhagyott, használaton kívüli mészégető katlanokat is így neveztek a korban. Magyarul már igen korán, a 13. század elején felbukkant, mint „*mezwerum*”.⁹¹ Latinul a *fovea cementi*, németül pedig a *kalkgrube* formában szerepelt az oklevelekben.⁹²

Az égetés után a kemencét szétbontották és a kiégetett meszet kocsikkal szállították el rendeltetési helyére. Feltételezhető, hogy a meszet a modern kori gyakorlatnak megfelelően ponyvával védték attól, hogy eső esetén oltott mésszé alakuljon át. A fennmaradt városi és építési számadáskönyvek alapján azonban úgy tűnik, hogy gyakran hordókban került a mész a megrendelőhöz, főként ha nagyobb és kidolgozott munkaszervezettel zajló építkezésről volt szó. Ilyen hordók szerepelnek például a bártfai, 1489-ből fennmaradt mész-számadásban (*vasa cementi*), vagy a lékai vár 1524. évi számadásában (*tunelle cimenti*) is. A német nyelvterületeken a meszeshordókat részben németül, részben latinul, a már említett szavakkal jelölik a források. Egy bártfai számadás például 1433-ban tesz említést ilyenről (*Item vm kalkuffen pinden fl 4*).⁹³

Ahogy azt már említettük, a szállítást végzők neve és fizetségük is rendszeresen szerepel a forrásokban. Az eperjesi Szent Miklós templom építésénél mész és homok szállításáért 1502-ben egy alkalommal például 26 dénárt fizettek a fuvarosoknak (*vector, ductor*). A szállítást itt bizonyosan nem a mészégetők végezték. A meszet a kocsiról lerakodók (*depositores*) egyébként ugyanekkor 10 dénárt kaptak.⁹⁴

Az építkezéseknél az égetett mész tárolására és talán magára a megoltására is kádakat (*doleum*)⁹⁵ használtak, amit nagyobb építkezéseken direkt az erre a célra

Latinitatis IV. 129; „*clibano cementi*” – DL 65277. (1349), „*ad fornacem combustionis cementi*” – ZSO II. 4891. (1406) stb. Estei Hippolit már említett 16. század eleji számadáskönyvében a kifejezés olaszos formában szerepelt: „*uno forno de calzina*” – E. KOVÁCS: *Estei Hippolit számadáskönyvei*, i. m. 32.

⁹⁰ SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.

⁹¹ CD III/1. 369.: „*ad foveam que vocatur mezwerum*” (1222).

⁹² CD IX/2. 165.: „*foveam cementi*”, illetve SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650. Hasonló értelemmel bírt még a latin „*cementaria*” is. BARTAL: *Glossarium*, i. m.: 126.

⁹³ DF 215506, DL 26317. – „*Item cimentatori magistro a qualibet crematone tunelle cimenti vulgo kemenzhetwl soluti sunt fl. Vx d. X*”, illetve FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 324.

⁹⁴ „*Pro vectura cementi et arene ad ecclesiam den. XXVI*”, illetve „*Depositoribus cementi ad cameram in cimiteris den. X*”. DIVALD – IVÁNYI: *Eperjesi templom*, i. m. 56.

⁹⁵ DF 215506: „*Item sculteto doleatori pro doleis cimentum dictum ducendis d. LXII.*” (1489).

alkalmazott kádármester gyártott, illetve amennyiben szükség volt rá, javított. Más esetekben vásárolták ezeket. Ennek a magyar megfelelője egyébként a kora-újkorban nyilván a „mészkeverő vályú” volt.⁹⁶ Szintén ilyenekben szállíthatták és tárolhatták a mésztárhoz szükséges vizet is. Kifejezetten a mész tárolására, a falakhoz történő szállítására használták a dézsákat (*scaffia*, *scapha*), amelyek a kádaknál jóval kisebbek voltak.⁹⁷ Egyes esetekben ezeket javítani is kellett, ami néhány dénárnyi költség volt, az eperjesi templomépítésnél például egy alkalommal 4 és fél.⁹⁸

A mész oltásánál a mészkeverő munkások (*kalkrurer*) vettek részt. Szintén mésszel dolgoztak a malterkeverők (*morterrurer*).⁹⁹ Más esetekben összefoglalóan „mészmunkásokról” (*manuales cementorum*) hallunk, akik nyilván a legkülönbözőbb, mészfeldolgozással kapcsolatos és különösebb szakértelmet nem igénylő feladatokat végezhettek. Amennyiben külön nem említik ezeket, akkor valószínűleg a napszámosok között kell keresnünk őket az építkezésen (*parvi laboratores*).¹⁰⁰

Habár az égetett mész kötőanyagként alkalmazása a középkori építkezések során jellemzően mészhabarcsként történt, egyes esetekben ennél primitívebb formában használták fel a meszet. Előfordult például, hogy az épület köveit nem habarccsal rögzítették egymáshoz, hanem olyan módon, hogy a kövek közé kötőrmelékét és égetett mészdarabkákat tettek és aztán forró oltott mésszel öntötték le. Arra is van példa, hogy nagyobb, égetett mészkődarabokat is beépítettek a többi kő közé, amelyek a falban így csak később, fokozatosan hidratálódtak. Hasonló eljárást alkalmaztak például a Szabadka melletti hajdújárású árpad-kori templom alapjainak építésekor is.¹⁰¹

⁹⁶ Nem kívánjuk most az építkezések során használt összes eszközt felsorolni, csupán azokat, amelyek a mésszel kapcsolatos munkákban bizonyosan használatosak voltak. A kádakra és összefoglalóan a többire is vonatkozólag lásd: SZÜCS: *A középkori építészet*, i. m. 324-325.; SZAMOTA: *Oklevélszótár*, i. m. 650.: „Mész keverő valú”. Az adat 1638-ból származik.

⁹⁷ DIVALD – IVÁNYI: *Eperjesi templom*, i. m. 57-58. – „Pro uno scaffia ad deferendum cementum den IX.” illetve „Pro scaffiiis cementi den. IX.” stb. Lásd még DF 214966.

⁹⁸ „Pro melioratione certorum scaffiorum den IIII ½.” Uo. 66.

⁹⁹ FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 524.: „Item den kalkrureren X tagwere zu 9 den. facit 90 den.”, valamint „Item den morterrurer VIII tag zu 9 den. facit 74 den.”

¹⁰⁰ Bártfán 1427-ben említik őket a város számadáskönyvében. „Item manualibus cementorum dedimus den. 12 feria sexta ante Invocavit. Item duobus manualibus dedimus 48 den.” – FEJÉRPATAKY: *Számadáskönyvek*, i. m.: 246. A napszámosok, ahogyan azt már idéztük, többek között a lékai vár számadásának 1525. évi adatai között is szerepelnek. – DL 26317. vö. SZÜCS: *A középkori építészet*, i. m. 325.

¹⁰¹ SZEKERES László: Hajdújárás-„Kővágó” (Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában). In: *A kőkortól a középkorig*. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk: LÖRINCZY Gábor. Szeged, 1994. 466.

Összességében arra következtethetünk, hogy nem csak a mész kitermelése, hanem a mésszel kapcsolatos alapvető építőipari munkafolyamatok sem különböztek jelentősen a 19-20. században – főként a népi mészégetésben és építkezésben – alkalmazott módszerektől. A mész a középkorban és az azt követő időkben is az építőipar egyik legalapvetőbb nyersanyaga volt és előállításához gyakorlatilag ugyanolyan technológia szükségeltetett. Még akkor is, ha a mész felhasználása manapság mennyiségi szempontból össze sem vethető annak középkori méreteivel.

Ha pedig az imént azt mondtuk, hogy a városi és egyéb számadások bőbeszédűbbek a más jellegű forrásoknál a mészégetéssel és mész munkákkal kapcsolatosan, azért azt is el kell ismerni, hogy a mészégetés középkori mikéntjére vonatkozó forrásaink így is csak nagyon szürkék és egyoldalúak. Egy-két, eddig még lappangó okleveles adat előkerülése, vagy újabb számadásoknak a kutatásba való bevonása azonban reményt ad arra, hogy a jövőben még csiszolhatunk a középkori mészégetőkről alkotott, jelenleg kissé homályos képen.

László Szabolcs Gulyás

Lime-burning and the Commerce of Lime in Hungary before 1526

This paper discusses the medieval history of the production and the commerce of lime. As opposed to other segments of medieval architecture, for instance the organization of labour, this topic is not considered to be popular among Hungarian historians specializing on the Middle Ages, which can be explained mainly by the sporadic sources regarding the topic. However, the available sources make it possible to draw a rough outline.

The collected place and personal names provide an excellent tool for determining how well-spread this activity was. It is much harder to find such sources which mention

Those sources which mention lime-burning or lime-burners are much harder to find but based on these it seems obvious that the majority of the lime was produced by bondsmen and most of their product was eventually placed in the hands of the landlords. The situation was probably utterly different when quicklime was needed at larger constructions, often commissioned by the king. In these cases well-paid and permanently occupied lime-burners played the leading role and their job was usually carried out directly at the construction

site. Town constructions must have been similarly well organized. Town councils ordered

The lime, which was used to build or rebuild town walls or public houses commissioned by the town councils, was often burnt in lime-kilns owned by the community. In some towns, in Bártfa (Bardejov) for instance, lime was supplied by big businessmen. Medieval lime production in towns probably reached its peak at the turn of the 15th and 16th Centuries.

Jaczkó Sándor

A középkori kalocsai egyháztartomány szinodális tevékenysége

A középkori tartományi és egyházmegyei zsinati határozatok legújabb szövegkritikai kutatásainak köszönhetően egyre pontosabb szövegkiadások jelentek meg egész Európában. Az eddigi tanulmányok elsődlegesen azt tűzték ki célul, hogy egy adott egyháztartomány¹ vagy egyházmegye² zsinati dokumentumait írják le vagy foglalják össze. A további forrástörténeti vizsgálatok kimutatták, hogy egyes határozatoknak (constitutiones) nemcsak saját környezetükben volt nagy tekintélyük, hanem jelentősen ösztönözték más egyháztartományok jogkultúrájának kialakulását és fejlődését.³

A középkor folyamán az egyházmegyei zsinat (*synodus diocesana*) az egyházmegye kormányzását segítő jogi intézmény. Szabályozásakor az egyetemes zsinatok törvényszövegei következetesen tartózkodtak a zsinat (*concilium*) kifejezéstől. A Magyar Katolikus Lexikon szerint „szó szoros értelemben tehát nem zsinat, hanem gyűlés”.⁴ Az ilyen jellegű eseményeket a szokásjog és a patrisztikus hagyomány alapján mégis zsinatnak, pontosabban egyházmegyei zsinatnak nevezik. Az 1215-ös IV. Lateráni zsinat 6. kánonja előírta, hogy évenként rendezzenek tartományi zsinatot (*concilium provinciale*),

¹ Federico Rafael AZNAR GIL: *Concilios provinciales y sinodos de Zaragoza de 1215 a 1563*. Zaragoza, 1982. Peter JOHANEK: *Synodalia*. Untersuchungen zur Statutengesetzgebung in den Kirchenprovinzen Mainz und Salzburg während des Spätmittelalters. Würzburg, 1978. Stanisław TYMOSZ: Gneser Provinzial- und Diözesansynoden im 14. und 15. Jahrhundert - Ein Überblick. In: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*. Hrsg. Nathalie KRUPPA – Leszek ZYGNER. Göttingen, 2006. 177-198.

² Peter WIEGAND: *Diözesansynoden und bischöfliche Statutengesetzgebung im Bistum Kammin. Zur Entwicklung des partikularen Kirchenrechts im spätmittelalterlichen Deutschland*. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern Reihe 5, Forschungen zur pommerschem Geschichte 32) Köln, 1998.

³ Az esztergomi szinodális könyv legfontosabb forrása a Nanker krakkói püspök által 1320-ban kiadott rendelkezés. ERDŐ Péter: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai. *Magyar Könyvszemle* 113, 1997. 1. 1-15.

⁴ DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 2. köt. Bp. 1996. 937. A lexikon a történelmi ismertetés során nem említi a kalocsai egyháztartomány középkori zsinatait.

illetve egyházmegyei gyűlést (*episcopalis synodus*).⁵ A középkor egyik legreprezentatívabb egyetemes zsinatán 80 egyháztartomány képviselte magát.⁶ III. Ince pápa már az egyetemes zsinat meghívólevelében kifejtette, hogy a törvényhozó munka során „*ki kell irtania a bűnöket, ... meg kell reformálnia az erkölcsöket, ... és hasznos rendeleteket kell kibocsátania az alsó- és felsőpapság számára.*”⁷ A magyar püspökök a lehető legkomolyabban betartották a pápai utasítást, mivel szinte kivétel nélkül megjelentek a tanácskozáson. János esztergomi érsek négy szuffragáneusával, a győri, a váci, a veszprémi és az egri püspökkel vett részt a zsinaton. A kalocsai egyháztartományt Bertold kalocsai érsek, a csanádi és a váradi püspök képviselte. Bernát spalatói érsek két szuffragáneusával a hvari és a nonai püspökkel kapcsolódott be a tervezet megvitatásába.⁸ A magyar főpapság így közvetlenül részt vett az egyház egyetemes törvényhozásában, közvetlenül értesült a zsinat említett 6. kánonjáról is.

A hazatérő püspökök egyik fontos feladata volt, hogy gondoskodjanak saját egyházmegyéjükben az egyetemes egyház általános törvényeinek ismertetéséről és betartásáról. Tevékenységük nem merült ki a kánonok közvetítésében, mert a törvénygyűjteményeket saját rendelkezésekkel is bővíthették. A jogszabályok hierarchiájából eredően a püspök nem hozhatott olyan rendelkezést, amit az általános jog tilt (*contra legem*), illetve nem tilthatott meg semmit, amit az egyetemes jog kifejezetten megenged vagy előír. Feltehetőleg az egyházmegyei zsinatok nagy részén nem hoztak új határozatokat, olyan döntéseket vagy ítéleteket, amiket írásba kellett volna foglalni. Az évenkénti egyszeri összejövetelnek azzal is eleget tehettek, hogy közösen vettek részt az egyházmegye valamelyik kiemelt ünnepén. A határozatok kiadásáról és azok megjelentetéséről nem rendelkezett az egyetemes zsinat. Az egyházmegyei zsinat volt az a fórum, amelyen a püspök ünnepélyesen hirdette ki a rendelkezéseket az egyházmegyéje papsága, a szerzetesek és a hívek számára. A határozatok az adott püspökség szentségtani és egyházfegyelmi életét irányították. Az egyházi törvények értelmében a püspök, mint egyedüli aktív

⁵ „*Et quae statuerint faciant observari publicantes ea in episcopalibus synodis annuatim per singulas dioeceses celebrandis*” Concilium Lateranense IV a. 1215. In: *Conciliorum Oeconomorum Decreta curantibus* Josepho ALBERIGO – Josepho DOSSETTI – Perikle JOANNON – Claudio LEONARDI – Paulo PRODI. Bologna, 1973. S.236.f.

⁶ A világi előkelők és követek részletes felsorolásához: Raymonde FOREVILLE: *Lateranense I, II, III e Lateranense IV.* (Storia dei Concilii Ecumenici VI) Città del Vaticano, 2001. 237-39.

⁷ „*ad exstirpanda vitia et plantandes virtutes, corrigendos excessus et reformados mores, eliminandas haereses et roborandam fidem, sopiendas discordantias et stabiliendam pacem*” Jacques Paul MIGNÉ: *Patrologia Latina*. 216. Paris, 1844-1864, 824.

⁸ FOREVILLE: *Lateranense I, II, III e Lateranense IV...*, i. m. (6. jegyzet) 345.

alany nemcsak az összehívásra, hanem a rajta való elnöklésre is illetékes. A püspök akadályoztatása esetében a helynök is vezethette az ülést. Sőt, a határozatokat is kihirdethette az ordinárius nevében. A határozatok életbe lépése után a püspöknek gondja volt a jogszabályok betartásának ösztönzésére és ellenőrzésére. Adott esetben egyházi büntetésekkel, cenzurákkal korrigálta a visszaéléseket. Az egyházmegyei zsinat kormányzati jelentősége abban állt, hogy az egyetemes és a tartományi zsinatok határozatait ismertette a jelenlévőkkel. Nem meglepő ezért, hogy a kiadott rendelkezések nagy részben egyetemes zsinatok kánonjaira vezethetők vissza.⁹ A határozatokat a helyi sajátosságok és jogszokások alkalmazása teszi mégis egyedivé.

A hazai középkori egyházmegyei zsinatokról meglehetősen kevés forrás tudósít.¹⁰ Az érdeklődés irányát eleve meghatározta, hogy az öt fennmaradt középkori egyházmegyei zsinati határozat közül négy: az esztergomi (több változatban),¹¹ a nyitrai,¹² a szepesi¹³ és a veszprémi¹⁴ az esztergomi érsekség joghatósági területéről származik. Ezzel magyarázható, hogy szövegkritikai és forrástörténeti kutatások kizárólag az esztergomi egyháztartományra fókuszáltak. Habár összefoglaló munka még nem tárgyalta az esztergomi egyháztartomány középkori szinodális tevékenységét a maga teljességében, de néhány értékes részeredménnyel¹⁵ már gazdagodtak eddigi ismereteink.

Az esztergomival szemben a kalocsai érsekség középkori részleges törvényhozása mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. A kalocsai egyháztartomány egyetlen fennmaradt zsinati határozatát Perényi Ferenc püspök bocsátotta ki az 1524-es váradi egyházmegyei zsinaton.¹⁶ A váradi zsinati határozatok szakszerű tanulmányozását idáig jelentősen gátolta, hogy kizárólag

⁹ Stefanie UNGER: *Die Rezeption des Vierten Lateranum (1215) und des Zweiten Lugdunense (1274) in den Statuten der Erzbischöfe von Köln und Mainz bis zum Jahr 1310.* (Quellen und Abhandlungen zur mittelhiesigen Kirchengeschichte.) Mainz, 2004.

¹⁰ ERDŐ Péter: A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben. *Magyar Könyvszemle* 108, 1992. 4. sz. 302.

¹¹ Carolus PÉTERFFY: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXVI.* I. *Accedunt Regum Hungariae Et Sedis Apostolicae Legatorum Constitutiones Ecclesiasticae.* Posonii, 1741. 216-233.

¹² PÉTERFFY: *Concilia ... I.*, i. m. (11. jegyzet) 244-283.

¹³ Ignatius BATTHYÁNY: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium.* III. *Albae Carolinae, Claudiopoli,* 1785-1827. 507-518.

¹⁴ *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai.* (Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV.) Közzéteszi: SOLYOSI László, Bp., 1997. 45-107.

¹⁵ ADRIÁNYI Gábor: Die ungarischen Synoden. (kny.) *Annuaire Historiae Conciliorum* 8, 1976. 541-575; BORSA Gedeon: Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai. *Magyar Könyvszemle* 102, 1986. 1. sz. 67-74; ERDŐ Péter: Az esztergomi szinodális könyv. *Magyar Könyvszemle* 109, 1993. 3. sz. 263-278.

¹⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története I.* Nagyvárád, 1883. 374.

kézíratos formában maradtak fenn. Valószínűnek látszik, hogy a dokumentum nyomtatott formában való kiadását a mohácsi csatavesztés akadályozhatta meg. Békefi Remig közel száz éve csak kis részletet jelentetett meg belőle.¹⁷

Jelen tanulmány a kalocsai egyháztartomány szinodális gyakorlatát bemutatva kísérletet tesz a hazai középkori részleges jogalkotásról kialakult kép árnyalására. A megmaradt források alapján úgy tűnik, hogy az egyházmegyei zsinatok tartásának rendszeressége a kalocsai egyháztartomány esetében különösen elmarad az egyetemes egyház előírásaitól. Bár meglehetősen kevés adat utal a hazai egyháztartományok szinodális aktivitására, mégsem állítható, hogy a püspökök nem törekedtek volna az egyetemes zsinatok kánonjainak betartására. A kalocsai egyháztartomány középkori részleges jogalkotásának kutatása során tehát megkerülhetetlen az 1524-es váradi zsinat tárgyalása és a tanácskozást összehívó főpap személyének bemutatása.

A kalocsai egyháztartomány egyházmegyei zsinatai

Alexander Szentirmai a középkori magyarországi egyházmegyei zsinatok tanulmányozása során negyvennégy szinódusról tesz említést. A közel sem teljes összeírás az 1256-1526 közötti intervallumot öleli át.¹⁸ Szentirmai felsorolásából hiányzik többek között az 1500-as esztergomi zsinat (erről egy, a távolmaradókat kiközösítéssel sújtó oklevél tudósít minket),¹⁹ a veszprémi káptalan oklevelei alapján Solymosi László által 1262-re datált veszprémi zsinat,²⁰ s az 1520-as erdélyi zsinat is.

Teoretikusan nézve: a középkori tizennégy hazai egyházmegye²¹ évenkénti egy zsinata a vizsgált kétszázhetven év alatt 3780 összejövetelt jelentene. Eddigi forrásaink alapján ilyen intenzitású szinodális tevékenységről nem beszélhetünk. A kalocsai egyháztartomány joghatósági területéről öt késő középkori egyházmegyei zsinat időpontját ismerjük; sajnálatos azonban, hogy az

¹⁷ Békefi a 39 cím alá rendezett váradi határozatok közül kettő: a „Sequitur sextum sacramentum de ordine clericali” és a „De promovendis ad sacros ordines” kezdetű olvasatát adja. BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1910. 452-454.

¹⁸ Alexander SZENTIRMAI: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. Kanonistische Abteilung, Bd. 47, 1961. 290-92.

¹⁹ Beneéthy Kálmán *formuláskönyve*. Bibliotheca documentarä „Batthyaneum”, Alba Julia, MS I. 23 a. fol.

²⁰ SOLYMOSSI László: *A veszprémi egyház...*, i. m. 12-13.

²¹ László SOLYMOSSI: Matthias Corvinus und der hohe Klerus Ungarns. 284-285. In: *Matthias and his legacy: Cultural and Political Encounters between East and West*. Ed. Attila BÁRÁNY – Attila GYÖRKÖS. Debrecen, 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 1. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai) MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 180-181; E. KOVÁCS Péter: „A leggazdagabb magyarok 1472-ben” *Századok* 139, 2005, 425-428.

egyháztartomány általunk ismert első négy zsinatáról nem maradtak fenn akták vagy határozatok. Közrejátszhatott ebben, hogy a kalocsai érsekség területe²² az ország határvédelmi rendszerének legfontosabb része volt, Szerbia eleste után pedig a török portyák egyre gyakoribbá váltak a Délvidéken (az egyik támadás nyomán 1474-ben még Várad is lángba borult),²³ s ez dokumentumok pusztulásához vezethetett.

A kalocsai egyháztartományban a szinodális aktivitás mértéke lényegesen elmarad az egyetemes jog előírásától, s lényegesen alacsonyabb, mint az esztergomi érsekség területén. Ha pedig a zsinatok rendszerességét tekintjük, az európai gyakorlathoz képest még kedvezőtlenebb a kép (tegyük azért hozzá: a magyar szinodális tevékenység egészében is meglehetősen alacsony volt európai viszonylatban).²⁴ A közeli gnieznoi érsekség területén²⁵ a 15. században tizenegy egyházmegyei és harmincöt tartományi zsinatról tudunk.²⁶ Ebben az időszakban a bambergi egyházmegyében nyolc egyházmegyei zsinatot tartottak, melyekről öt határozat maradt fenn. Eichstättben szintén nyolc szinódust rendeztek, melyekről öt határozat maradt fenn. Würzburgban öt egyházmegyei zsinatról tudunk, mindegyikről maradt fenn határozat.²⁷ Freising kilenc, Regensburg kilenc, Passau hat alkalommal adott otthont zsinati tanácskozásnak.²⁸

A kalocsai egyháztartomány szinodális aktivitásának első forrásai az erdélyi püspökség területéről kerültek elő, az első ismert szinódus Łabiszyni Máté püspöksége (1444-61) alatt volt Gyulafehérváron. A lengyel származású²⁹ 23 éves fiatal papot Ulászló valószínűleg 1444-ben nevezte ki erdélyi püspökké,

²² A kalocsai egyháztartomány középkori egyházi életéhez bővebben: KOSZTA László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 41-80.

²³ BALOGH Jolán: *Varadinum*. Várad vára. 2. köt. Bp., 1982. 51-52. (Művészettörténeti Füzetek 13/2.)

²⁴ Johannes HELMRATH: Partikularsynoden und Synodalstatuten des späteren Mittelalters im europäischen Vergleich. Vorüberlegungen zu einem möglichen Projekt. In: *Das Europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs.* (Europa im Mittelalter 1.) Hg. Michael BORGOLTE. Berlin, 2001. 157.

²⁵ TYMOSZ, Stanisław: Gneser Provinzial- und Diözesansynoden im 14. und 15. Jahrhundert. - Ein Überblick. In: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, i. m. 186-196.

²⁶ A magyar tartományi zsinati könyvek problematikájához: ERDŐ Péter: Tartományi szinodális könyvek Közép-Kelet Európában (Gniezno, Prága, Salzburg). *Magyar Könyvszemle* 115, 1999. 2. sz. 149-172. Hivatkozott rész: 167-168.

²⁷ Helmut FLACHENECKER: Das beständige Bemühen um Reform. Zu Synoden und Synodalstatuten in den fränkischen Bistümern des 14/15. Jahrhunderts. In: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, i. m. 75.

²⁸ Stephan HAERING: Mittelalterliche Partikularsynoden in Baiern. Ein Überblick zum Raum der Bistümer Chimsee, Freising, Passau und Regensburg. In: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, i. m. 92-95.

²⁹ ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457.* 1. köt Bp., 1996. 71.

majd 1445-ben V. Miklós pápa erősítette meg. Idegen származása miatt erős fenntartással fogadták,³⁰ s tovább nehezítette helyzetét, hogy ekkor már két éve betöltetlen volt a püspöki szék. Temesváry János szerint a püspök a papság meglazult fegyelmének helyreállítása miatt tartott egyházmegyei zsinatot 1453. április 15-én.³¹ Mivel a határozatok nem maradtak fenn, ezért csak következtethetünk arra, hogy a püspöki területek elidegenítése miatti visszaélések rendezése is szerepelhetett a zsinaton. Łabiszyni később Újlaki Miklóssal és Garai Lászlóval szövetkezve III. Frigyes császárnak ígérte az országot 1459-ben. Mátyás a lázadás leverése után felfüggesztette hivatalából a püspököt.³² Újlaki rövid időn belül lecsillapította Mátyás Łabiszyni elleni haragját. Az 1459. július 1-én kötött megállapodásuk feltételeként azt kérte, hogy az erdélyi püspököt helyezték vissza a javadalmába.³³

Mátyás ezek után következetesen arra törekedett, hogy az erdélyi püspöki széket is saját bizalmasával töltsse be. Szapolyai Miklóst nevezte ki erdélyi püspöknek (1461-68), akire az a feladat hárult, hogy a kánoni elvek és a királyi szándék szerint kormányozza az egyházmegyét. Szapolyai szorgalmazta az egyházi törvények betartását, többek között az egyházmegye állapotáról szóló szentszéki jelentés elküldését.³⁴ Az egyházi élet viszontagságai és a társadalmi problémák hatására zsinati tanácskozást hívott össze 1466-ban, a nagy adók miatt kitört 1467. évi erdélyi lázadás azonban az ő pozícióját is megrendítette.

Az érsekség harmadik egyházmegyei zsinatára az egyháztartomány központjában Kalocsán került sor Váradi Péter érsek (1481-1501)³⁵ idejében. Váradi életében összekapcsolódott Várad és Esztergom. Vitéz János váradi püspök karolta fel a tehetséges ifjút, aki pártfogóját Esztergomba is követte, s ott azután kanonoki stallumot és bolognai tanulmányait fedező javadalmat kapott.³⁶ Itáliában nemcsak kánonjogi ismeretekben gazdagodott, hanem kiváló diplomáciai és művészeti kapcsolatokat épített ki, majd hazatérése után rövid idő alatt nagy karriert futott be a királyi udvarban. Politikai nézeteltérésük miatt Mátyás bebörtönöztette és szigorú megfigyelés alá helyezte. Mátyás egykori barátjától egy szellemes névjátékkal búcsúzott el: „*Arva fuisti, arva eris et in*

³⁰ Az 1397-es országgyűlés egyenesen megtiltotta külföldiek kinevezését erdélyi egyházi javadalmakra.

³¹ TEMESVÁRY János: *Erdély középkori püspökei*. Cluj-Kolozsvár, 1922. 362.

³² SOLYMOSSI László: *Matthias Corvinus...*, i. m. 290.

³³ SOLYMOSSI László: Mátyás király és a magyarországi főpapok. In: *Emlékkönyv ifj Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. PAPP Imre – ANGI János – PALLAI László. Debrecen, 2010. 67.

³⁴ TEMESVÁRY János: i. m. 379.

³⁵ FRAKNÓI Vilmos: Váradi Péter kalocsai érsek élete. *Századok* 17, 1883. 489-514; 705-749; 825-843.

³⁶ Egyetemi tanulmányaihoz: KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum 1183-1543*. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata. Bp., 2007. 195.

Arva morieris...”.³⁷ A vezető nélküli egyházmegye helyzetét nemcsak a török fenyegetés súlyosbította, hanem egyházfegyelmi visszaélések és a közerkölcs romlása is.³⁸

Váradi 1490. május 20-án szabadult ki a fogságból Pecchinoli pápai legátus közbenjárására.³⁹ Az érsek hamar felmérte a fogsága idején keletkezett anyagi és szellemi károkat. Az érsek, mint képzett kánonjogász tisztában volt az egyházmegyei zsinat gyakorlati előnyeivel. Egyik előremutató rendelkezése a kánoni vizitáció felélesztése volt az egyházmegyéjében,⁴⁰ ami az egyházi kormányzást nagymértékben megkönnyítette. A látogatás során felmérték a plébániák hitéletét, és megpróbálták az egyházfegyelmi visszaéléseket orvosolni. A kánonokok helyben lakását szigorúan ellenőrizte, így akarta megakadályozni, hogy a javadalomhalmozók elhanyagolják kötelességeiket. Az évenkénti egyszeri gyónást nem tartotta elegendőnek, helyette háromszori alkalmat írt elő. Döntését azzal indokolta, hogy sokan csak megszokásból és félelemből vallják be bűneiket.⁴¹

A zsinat pontos idejét nem ismerjük, mivel csak II. Ulászló keltezetlen levele tesz róla említést.⁴² Ebben leírta, hogy a péterváradi apátságához tartozó Kamonc mezőváros plébánosa, oltárigazgatója és többi papja a pápai kiváltságra hivatkozva nem akartak megjelenni az egyházmegyei zsinaton. Váradi, mint képzett kánonjogász nem riadt vissza más esetben sem az egyházi büntetések következetes alkalmazásától.⁴³ Fraknói ezért is feltételezi, hogy a püspök nemcsak tisztában volt az egyházmegyei zsinat gyakorlati előnyeivel, hanem az egyházfegyelmi élet javítása érdekében több alkalommal is összehívta.⁴⁴

Az egyháztartomány negyedik zsinatát 1520-ban tartották Erdélyben Váradi Ferenc elnöklése alatt. A zsinatról egy meglepő irat tanúskodik. Sándor muzsnai

³⁷ Petrus DE RÉWA: *De monarchia et sacra corona regni Hungariae*. Francofurti, T. M. Goetz, 1659. 49.

³⁸ UDVARDY József: *A kalocsai érsekek életrajza (100-1526)*. Görres Gesellschaft, Köln, 1991. 352. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.)

³⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*, i. m. 730.

⁴⁰ UDVARDY József: i. m. 354.

⁴¹ VÉBER János: *Két korszak határán, Váradi Péter pályaképe és írói életműve*. Doktori értekezés. PPKE, 2009. 147.

⁴² „*Reverendissimi Domini Petri Archiepiscopi Colocensis abstraxissent; vocati etiam nuper in Synodum comparere recusassent: allegantes, nescimus quam exemptionem frivolum, quam verisimiliter praesumuntur tacita veritate, et suggesta falsitate dicuntur impetrasse.*” Közzéteszi: WAGNER Károly: *Petri de Warda epistolae, cum nonnullis Wladislai II. regis Hungariae literis Petri causa scriptis*. Posonii et Cassoviae, 1776. 17.

⁴³ FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*, i. m. 829-831.

⁴⁴ Fraknói szerint az érsek több alkalommal is tartott zsinatot, hogy egyházmegyéjét a kánoni elvek figyelembe vételével kormányozza. FRAKNÓI Vilmos: *Egyháznagyok a magyar középkorból*. Bp., 1916. 164.

plébános, a megyesi szék dékánja, *doctor iuris utriusque*, a többi dékán, plébános, kegyúr és érdekelt laikus nevében panasszal fordult a pápához a püspök zsinati rendelkezése miatt.⁴⁵ A fellebbezés sérelmezte, hogy a püspök az elhunyt plébánosok vagyonából a budai és nem a szebeni mértékkel mért ezüstmárkát kívánt. A püspök a tizedet kijátszók ellen kiközösítést rendelt el, ami erős ellenállást váltott ki a papság körében.

Bár a 15. század második felében viszonylagosan megélénkült a kalocsai egyháztartomány szinodális tevékenysége, mértéke mégis elmarad az esztergomiétól. A késő középkor első és ötödik kalocsai zsinata közti időszakban az esztergomi érsekség területén tizennégy szinódust tartottak a két szepesi préposti zsinat mellett.⁴⁶ A kánonjogi képzettségű esztergomi főpapok alatt a zsinati tanácskozások gyakoribbá válnak, bár tartásuk egyházmegyei szinten nem mondható rendszeresnek. Az esztergomi egyháztartományon belül két-háromévente rendeztek gyűlést valamelyik egyházmegyében. Szécsi Dénes esztergomi érsek (1440-1465) a kánonjog doktoraként nagy hangsúlyt fektetett az egyházjog előírásainak betartására. Az ő idejében a 39 fős székeskáptalanból 20 kanonok rendelkezett kánonjogi fokozattal.⁴⁷ Érseksége idejében hat alkalommal hívtak össze egyházmegyei zsinatot, háromszor Esztergomban, kétszer Egerben és egyszer a szepesi prépostságban. Szécsi halálával az egyházmegyei zsinatok tartásának gyakorlata közel negyed évszázadra szünetelt az esztergomi egyháztartományban. Így a művelt, de kánonjogi fokozattal nem rendelkező Vitéz János egykori váradi püspök, majd esztergomi érsek idejéből nem maradt fenn szinodális emlék. Ugyanez vonatkozik Beckensloer János és Aragoniai János esztergomi főpapságának időszakára is.

Estei Hippolit (1486-1497) érseksége alatt ötször hívtak össze zsinatot:⁴⁸ kétszer Esztergomban,⁴⁹ egyszer-egyszer pedig Nyitrán, Egerben és Veszprémben.⁵⁰ Bakócz Tamás érseksége (1497-1521) alatt ismét megszokottá válik az egyházmegyei zsinatok tartása. Bakócz már filozófiai doktorként folytatott kánonjogi tanulmányokat Ferrarában. Az első Bakócz által összehívott

⁴⁵ A fellebbezést közli: *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából*. 1. köt. Szerk. BUNYITAY Vince – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János. Bp., 1902. 28.

⁴⁶ Alexander SZENTIRMAI: i. m. 290-292.

⁴⁷ KÖRMENDY Kinga: i. m. 121.

⁴⁸ Estei Hippolit később egri püspökként is hívott össze egyházmegyei zsinatot 1512-ben.

⁴⁹ Az 1493-as esztergomi zsinatot a gyermek Estei Hippolit helyett Ibafalvi Tamás általános helynök vezette le. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000-1900*. Esztergom, 1900. 110.

⁵⁰ Ifj. Vitéz János püspök felhatalmazásából Nágocsi Gáspár vikárius 1495-ben feloldozta a kiközösítés alól Pált, a budavári Nagyboldogasszony-templom plébánosát. A kiközösítésre azért került sor, mert Pál, aki egyben a kánai apátság kommandátora volt, nem jelent meg az elmúlt nyáron a veszprémi zsinaton. SOLYMOSI László: *A veszprémi egyház...*, i. m. 33.

zsinat 1500-ban ülésezett Esztergomban, a második 1505-ben, az 1510-es évtől kezdve pedig rendszeresnek mondható a zsinatok tartása. Meglepően sok, összesen hét szinodális eseményt ismerünk az 1510 és 1524 közötti évekből. Háromszor Esztergomban, egyszer Egerben, majd Pécsen, Veszprémben és a Szepességben volt zsinat. Valószínűleg nemcsak az utalások gyakoribb fennmaradásáról van szó, hanem a szinódusok tartása is ténylegesen intenzívebbé vált ebben az időszakban.

Bónis György az esztergomi egyháztartomány egyházmegyei határozatait így jellemezte: „*közös jellemzőjük azonban a meglazult egyházi fegyelem helyreállítása, a helynökök, főesperesek és esperesek tekintélyének növelése.*”⁵¹ Habár megállapítása a mi szempontunkból nézve a másik egyháztartomány korábbi kánonjain alapul, par excellence érvényes a kalocsai érsekség középkori szinodális tevékenységére is.

A váradi zsinat összehívása

A kalocsai egyháztartomány ma ismert ötödik és egyben utolsó középkori szinódusa Váradon volt.⁵² A váradi zsinat összehívása és a határozat kiadása⁵³ Perényi Ferenc váradi püspökhöz kapcsolódik; Bunyitay feljegyzése szerint Perényi 1524. július 24-re hívta össze a zsinatot.⁵⁴ (Ekkor az esztergomi érseki székben már Szalkai László ült.) Ha elfogadjuk az időpontot, akkor a váradi gyűlés nyitónapja vasárnapra esett. Alexander Szentirmai a középkori magyar szinódusok vizsgálatakor megállapította, hogy a vasárnapnak megkülönböztetett figyelmet szenteltek a zsinatok szervezésekor.⁵⁵ A középkor folyamán az egyházmegyei zsinatokat általában a székesegyház búcsúnapjához közel tartották. A váradi székesegyház⁵⁶ patrónusa Szűz Mária volt, címünnepnek Nagyboldogasszonyt (aug. 15.) választották. Ezért is meglepő, hogy a váradi zsinati határozatok első lapjának tetején a következő dátum szerepel: *1524. 29. die iulii.*⁵⁷

⁵¹ BÓNIS György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás fejlődése a középkori Magyarországon (Jogtörténeti Tár 1/1)*. Szerk. BÓNIS György – BALOGH Elemér. Bp., 1997. 647.

⁵² Várad korábban, 1134-ben már helyt adott zsinatnak. Igaz, ez nagy valószínűséggel nem egyházmegyei, hanem országos zsinat volt. Szent László korai tisztelete fejeződik ki abban, hogy Felicián esztergomi érsek Váradon tartott zsinatot.

⁵³ Valószínű, hogy az 1524-es váradi szinodális könyv teljes egészében nem ebben az évben készült el, hanem egy korábbi változatnak volt folytatása és kibővítése.

⁵⁴ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története I.*, i. m. 374.

⁵⁵ Alexander SZENTIRMAI: i. m. 290-92.

⁵⁶ BALOGH Jolán: i. m. 10-15.

⁵⁷ DL 29416. p.1.

Ezen a napon a székesegyház alapítójának, Szent László királynak ünnepét ülték. Szent Lászlóra az egyházi év során két alkalommal emlékeztek, először a szentté avatása miatt június 27-én. A liturgikus könyvek döntő többségében valamint a kortárs szinodális könyvekben ez az ünnep szerepelt.⁵⁸ A másik megemlékezés a szent temetéséhez kapcsolódott július 29-én. Váradon tehát nem a székesegyház patrocíniumához kapcsolódóan, hanem az alapító Szent László király ünnepére hívták össze az egyházmegyei zsinatot.

Az időpont választásában szerepe lehetett annak, hogy a kalocsai székesegyház titulusa, Szent Péter és Pál apostol június 29-i ünnepe túl közel van Szent László szentté avatásának napjához. Valószínűleg az érsekség zsinata után került sor a többi szuffragáneos egyházmegye zsinatára. A mezőgazdaságban is érdekelt váradi papságot az aratás kezdete távol tartotta volna egy esetleges júniusi zsinattól. Ellenben Szent László országos viszonylatban kevésbé ismert júliusi temetésének napján jobban elfértek a nagyobb ünnepeken búcsújáróktól zsúfolt székesegyházban. A temetés napjához igazodó évfordulás requiem megfelelő alkalom lehetett a zsinat összehívására és ünnepélyes misére.⁵⁹ Az egyházmegye papsága korábban is összegyűlhetett az évfordulás misékre, amelyekre külön meghívót sem feltétlenül kellett küldeni.

Az egyháztartomány eddigi zsinatairól azt feltételeztük, hogy elsősorban az egyházfegyelmi visszaélések megszüntetését célozták. Bunyitay szerint a váradi zsinat a hit védelmét, az erkölcsi élet emelését és a teológiai ismeretek gyarapítását szolgálta.⁶⁰ Így a püspök intézkedését a hitújítók elleni fellépésként értelmezte. A váradi szinodális könyv a Luther tanait elítélő 1521-es wormszi birodalmi gyűlés és a mohácsi csatavesztés között keletkezett. X. Leó bullájának kihirdetése után az egyház elutasította a hitújítók tanítását, amire a megváltozott szóhasználat is utal.⁶¹ Luther tanai ekkor már közismertek voltak, Erdélyben különösen a szászok körében terjedtek el.⁶² A királyi tanács utasítására a bányavárosokban és az erdélyi szászok között lutheránus könyvek után kutattak 1524 augusztusában.⁶³ A váradi zsinati határozatokban előírták, hogy a

⁵⁸ Ignatius BATTYÁNY: i. m. 491, 566. valamint SOLYMOSI László: *A veszprémi...*, i. m. 106.

⁵⁹ Az évfordulós misét Szent László lelki nyugalmáért ajánlották fel.

⁶⁰ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története I.*, i. m. 374.

⁶¹ Bakócz 1514-ben a keresztesek eszméit még az egyházon belülnek tartotta, prédikációjában konkolyhoz (zizania) hasonlította őket, addig a Luther-ellenes szövegekben már a szakadár, szekta és az eretnek terminus is megjelent. PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp., 2004. 48, 62.

⁶² A király Gerendi Miklós titkárt küldte Erdélybe a szászokhoz Luther tanainak terjedése miatt. Lásd: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, i. m. 138-140.

⁶³ CSEPREGI Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. RÉTHELYI Orsolya – F. ROMHÁNYI Beatrix – SPEKNER Enikő – VÉGH András. Bp., 2005. 48.

főesperesek a kánoni vizitáció során érdeklődjenek az eretnokségekről és a katolikus egyház tanításával szembeni visszaélésekről.⁶⁴ Ezért a zsinat összehívása és a határozatok kiadása a katolikus egyház teológiai tanításának összegzésére és védelmére irányult. A kor vallási viszonyainak bonyolultságát jól tükrözi a Perényi család szerepvállalása: míg Perényi Ferenc váradi püspök az egyház érdekeit védelmezte, addig bátyja, Péter a lutheri elvek egyik legfőbb támogatójává vált.⁶⁵

Perényi Ferenc váradi püspök

Perényi Ferenc váradi püspök születésének éve ismeretlen. Életrajzi utalásokból arra lehet következtetni, hogy 1498-99 körül, legkésőbb 1500-ban születhetett Perényi Imre és Báthory Magdolna házasságából. Vincenzo Guidito, velencei követ diplomáciai jelentésében tömören jellemezte az ország főpapjait 1525-ben. Perényiről és püspökségéről a következőt jelentette: „*El quarto episcopato è Varadino, qual tene il R. D. Francesco Perini, figlio del pallatino morto, de eta de anni 27 in 28, homo di prospera statura, piccolo, bello di corpo et faza, de bona doctrina et inzegno.*”⁶⁶ A nádor fia jó megjelenésű fiatalember volt, akinek képzettsége feltűnt az éles szemű pápai diplomatának. A követ előtt az sem maradhatott titokban, hogy a váradi püspök a nádor fia. Ezt az információt mindenképpen fontosnak gondolta közölni a levelében. Való igaz, hogy Perényi Ferenc egyházi pályafutásának egyik fontos mozgója a családi kötelék volt, édesapja és befolyásos rokonsága céltudatosan támogatta előmenetelét.

A Perényiek birtoka századokon át a Magyar Királyság északkeleti részében, nem messze Kassától volt. A család az Abaúj megyei Perény (*villa Peruen*) településről származott. Nevüket erről az ősi fészekről kapták, amit még III. András adományozott nekik a 13. század során. Perényi Orbánnak három fia született, így a család három ágra oszlott. Az elsőt nemesi ágként tartják számon, ugyanakkor rihnoi, krompachi vagy kárászi jelzővel is illették.⁶⁷ A második a nyalábvári, amit még ifjabbik ágként is említenek. A püspök a harmadik ágból származik, amit gyakran nádori vagy idősebb ágként jelölnek a genealógiák.

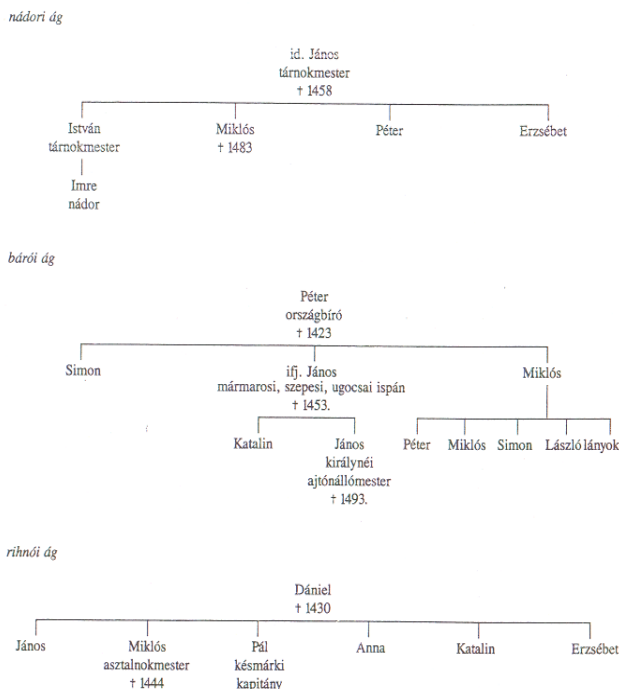
⁶⁴ „*ac rerum ecclesiasticorum inquirant et referant. Item de sectis heresibus, abusibus contra dogmate sancte Romane ecclesie.*” DL 29416 p.17-18.

⁶⁵ PÉTER Katalin: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle* 7, 2006. 2. sz. 73-83.

⁶⁶ *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából*, i. m. 214.

⁶⁷ TRINGLI István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63, 1992. 1-2. sz. 178.

Jaczkó Sándor

A Perényi család tagjai a 15. században⁶⁸

A Perényiek politikai és gazdasági hatalma fokozatosan alakult ki. 1387 és 1437 között kilencen viseltek bárói rangú hivatalt, közel 90 évig, csak két olyan év volt (1429-1430), amikor nem szerepel egy Perényi sem a főméltóságok között.⁶⁹ Perényi János 1445 és 1458 között már tárnokmester (*camerarius*) volt. Fia István, aki szintén volt tárnokmester, már az ország legbefolyásosabb urai közé emelkedett. Gazdagságát híven tükrözi, hogy tizennyolc kővár volt birtokában.⁷⁰ Testvérei: Miklós és Péter apjuknál jóval kevésbé voltak lojálisak a királyhoz, különösen Miklós fordult szembe vele. Az ellenségeskedés odáig fajult, hogy Lábatlani András, Mátyás hadvezére 1483-ban sorra foglalta el Miklós és a korábban még hűségesnek mutatkozó, de már fegyveresen ellenálló István várait is. István fia, Imre még Mátyás életében kegyelmet kért és kapott.

⁶⁸ Uo. 191.

⁶⁹ ENGEL Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban (Öt északkeleti megye példája). In: *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA László. Szeged, 1995. 157.

⁷⁰ E. KOVÁCS Péter: i. m. 424.

Perényi Imre, a püspök apja nemcsak visszaszerezte a családi örökséget, hanem egyre erősebb befolyást épített ki a királyi udvarban. Abaúj vármegye örökös főispánjaként vezető szerepet töltött be a vidéki nemesség körében. Pályája II. Ulászló idejében indult, a király őt bízta meg, hogy köszöntse menyasszonyát, Candalei Anna foix-i hercegnőt, a francia király unokahúgát, amikor az ország határához megérkezett. Politikai súlya tovább növekedett, mígnem Szatmári György kancellár, egykori váradi püspök segítségével 1504-ben nádor lett. Felesége, Báthori Magdolna,⁷¹ a püspök édesanyja korán elhunyt, két árva gyermeket hagyott férjére. A püspök öccse, Perényi Péter a középkori történelem egyik vitatott szereplője. Apja politikai szerepvállalását követve erdélyi vajda és koronaőr lett. Bunyitay a püspök apjáról megemlíti, hogy „*fényes állásával nem álltak arányban birtokviszonyai.*”⁷² Perényi Imre családja anyagi jólétének biztosítása miatt feleségül vette Kanizsai Dorottyát, elhunyt nádor elődje, Geréb Péter gazdag özvegyét 1504-ben. Kanizsai meglehetősen szigorú vallásos neveltetésben részesítette a Perényi-gyerekeket, halálból (és támogatások fejében) Fráter Gergely, a pálosok főperjele felvette az özvegy Kanizsai Dorottyát a rend tagjai közé.⁷³

A nádor egyik legnagyobb diplomáciai eredménye a Habsburg-Jagelló házassági szerződés létrejötte volt, aktív közreműködéséért német-római szent birodalmi hercegi címet kapott. A család az ország egyik legnagyobb birtoka felett rendelkezett a 16. század elején. Sikerült megszerezniük a Délvidéken Valpót, Borsodban Ónodot, Hevesben Debrőt és Baranyában Siklós várát.⁷⁴ II. Lajos koronázásakor a kiskorú király helyett Perényi, mint nádor végezte el a szentmise után szokásos kardvágásokat a világ négy égtája felé.

Perényi Imre további javadalomszerzési lehetőséget látott abban, hogy a kor szokása szerint püspökségi javadalmat kér a királytól. Tervének megvalósításához hathatós segítséget kapott a Szatmári-Thurzó rokonság befolyásos tagjaitól. Perényi Ferencet az egyházi és az országgyűlési törvények tiltása ellenére 1508-ban kinevezték az erdélyi püspökség élére. Perényi Ferenc egyházi pályafutásának kezdete ebből a szempontból nagyon is hasonlít a gyermek Estei Hippolit esztergomi érsekére. Komoly főpapi tevékenységet nem vártak el tőle, mivel nyolcéves gyermek volt. Papi funkciókat nem láthatott el, az akkor ötszáz éves egyházmegyét helynöke irányította. A püspök karrierje szempontjából Gyulafehérvár csak átmeneti állomásnak tekinthető. Az elnyert javadalom bőségesen nyújtott

⁷¹ Báthory Magdolna (Borbála) az ecsedi vár építetőjének Báthory Andrásnak a lánya volt. Testvérei pedig a nyírbátori stallumok donátorai voltak. FÁBIÁN Edit: *Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik*. Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX. 20.

⁷² BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története I.*, i. m. 370.

⁷³ Vö: DL. 23544. közli: *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából*, i. m. 34-35.

⁷⁴ NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 4.köt. Bp. 1987-88. 226-233.

lehetőséget a jótékonykodásra, országos viszonylatban az ötödik legjövedelmezőbb püspökség volt. A Perényi család nem mondott le birtokai további gyarapításáról. Thurzó Zsigmond halálával a váradi püspökség 1512-ben megüresedett, ezért Perényi Imre kérte, hogy fiát nevezzék ki a megürült javadalomba. (26000 aranyforinttal a váradi püspökség az esztergomi érsekség után az ország második legjövedelmezőbb főpapi állását kínálta.)⁷⁵ Perényi Ferenc az egyre terhesebbé váló erdélyi egyházmegyét 1513-ban Váradi Ferenc váci püspökre hagyta, aki a nagyobb jövedelem reményében örömmel rendezte elődje kétezer forintra halmozódott adósságát, s új tisztségében megduplázta, talán megháromszorozta váci jövedelmét.

X. Leó pápa jóváhagyta Perényi Ferenc püspöki kinevezését, így 1514-ben elfoglalhatta a nagyváradi főpapi palotát, ahová Homorogdi Miklós egykori hunyadi főesperessel együtt érkezett. Homorogdi vikáriusként kormányozta az egyházmegyét, míg a fiatal Perényi tanulmányait végezte. A püspök humanista műveltségét főként a Perényiek által krakkói, bécsi és bolognai tanulmányaiban támogattott Magyi Sebestyén kanonoknak köszönhette, mivel Itáliába nem jutott el. Külföldi tanulásának pénzügyi akadályai nem lehetett, Bunyitay szerint politikai okok és vallási zavarok gátolták az utazásban.⁷⁶ Valószínűbb viszont, hogy a püspökök számára előírt kötelező rezideálás hátráltatta szándéka elérésében, Perényi a hatályos kánonjogi előírások értelmében nem hagyhatta el komoly ok nélkül egyházmegyéjét.⁷⁷ Így feltehetően korai püspöki kinevezése miatt nem tartózkodhatott huzamosabb ideig külföldön.

Fölszentelés után első miséjét 1522-ben végezte, nem tudjuk pontosan hány éves korában. A váradi zsinat döntésének értelmében áldozópapi tisztséget 25 éves kortól tölthettek be;⁷⁸ egyedi esetben felmentés adható, a szöveg a szubdiákonus életkorának meghatározásakor pedig kifejezetten engedékenynek tűnik.⁷⁹

Perényi Péter, a püspök testvére Berthóty Szaniszló sárosi várnagyhoz 1522. január 29-én írt levelében utal rá, hogy a püspök miséje a legközelebbi napokban lesz.⁸⁰ Ehhez a szertartáshoz kapcsolódhat egy különleges és értékes, hártára

⁷⁵ „Ha de intrada da ducati 26/m. in circa.” In: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, i. m. 214. Guidito jelzi, hogy a bevétel csak körülbelüli összeg. E. KOVÁCS Péter: i. m. 425.

⁷⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története I.* 373.

⁷⁷ A rezideálás alól is lehetséges felmentés. Így Stoltz Miklós váradi püspökké történt kinevezése után, de még megerősítése előtt Bolognába ment tanulmányait befejezni 1471-ben. FRAKNÓI Vilmos: Pruisz János váradi püspök Pontificaléja. *Magyar Könyvszemle* 9, 1884. 1-6. sz. 1-4.

⁷⁸ A váradi zsinat a következőképpen határozza meg a szent rendek betöltéséhez szükséges életkort: „*Et tales, qui sunt legitime etatis ut non obstante impedimento canonico possint in decimo octavo ad subdiaconatus, in XX ad diaconatus et in vigesimo quinto etatis sue anno ad presbyteratus ordines promoveri.*” BÉKEFI Remig: i. m. 453-54.

⁷⁹ „*Nec requiritur, quod subdiaconandus explerit decem et octo annos, sed sufficit attigisse.*” Uo.

⁸⁰ Fraknoi közlése alapján: BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története III.* Nagyvárad, 1884. 72.

nyomtatott misekönyv (*missale*);⁸¹ a gazdagon díszített, aranyozott kötet címlapjának alján a püspök címere látható a „*Franciscus Pereni episcopus Varadiensis.*” felirattal.

Coelio Calcagnini erasmista beállítottságú olasz humanistával folytatott levelezéséből kiderül,⁸² hogy a püspök szenvedélyesen gyűjtötte, kereste, vásárolta és kölcsönözte a könyveket;⁸³ az egyik Ptolemaios-corvina az ő közvetítésével került Hacaki Márton tulajdonába.⁸⁴ Könyvszeretetére és gazdagságára jellemző, hogy a kodikológiai szakirodalom őt könyvét tartja számon.⁸⁵ Vergilius, Seneca, Synesius, Diodorus Siculus és Erasmus művei bármelyik európai püspöki könyvtár polcainak klasszikus díszei lennének, s bár e kötetek elvesztek, egyértelmű a főpap humanista beállítottsága. A hazai képzés korlátai ellenére kortársai az ország egyik legjobb latin stilsztájaként tartották számon.

A kortárs Brodarics István kancellár, humanista történetíró Perényi adottságainak méltatása közben sem felejtkezett el szorgalmának hiányáról: „*Oly kitűnően írt, hogy e tekintetben az egy Szalaházy Tamás veszprémi püspökön kívül közülünk senkit sem tudnék vele összehasonlítani, főként ha szellemének kiképzésére is annyi időt fordított volna, mint amennyit téltenségben s oly dolgokkal töltött el, amilyenekkel nem ifjak önmaguknak s a hazának nagy kárára idejük legnagyobb részét elfecsérlik.*”⁸⁶ Szerémi György udvari káplán sötétebb színekkel látatja: „*rosszalkodott a földön, mindig belerészegedett a borba és az evésbe, s rossz és parázna életet élt szegény, és gyilkos volt.*”⁸⁷

⁸¹ HOFFMAN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Hasonmás kiadás. Szerkesztette: Wehli Tünde. Bp., 1992. 187-189. A könyvet (amelynek több papírnymatú példánya létezik) Johannes Emericus de Spira nyomtatta Velencében 1498-ban Pap János budai könyvkereskedő számára. A kötet később Oláh Miklós esztergomi érsek és több más híres egyházi személy birtokába került, utolsó ismert helye a győri kincstár volt, ahonnan sajnós ismeretlen tettesek 1996-ban ellopták.

⁸² A humanista tudós és a püspök levelezéséhez: István BITSKEY: Celio Calcagnini in Ungarn. In: *Matthias and his legacy*, i. m. 272-74.

⁸³ „*Quod ad libros attinet, scito omnem hanc bibliothecam, quantula cunque sit, nam sane perexigua est, totam esse tui mancipii. Sed unus omnium Maro, Maro inquam ille optimus et doctissimus, florem librorum habet. Nam quo est iudicio praestantissimos quosque auctorum secum advexit. Livius prope diem ad te ibit. Qui apud nos est, nihil habet neque in interiore pagina, neque in umbilicis, quod ad amplissimum patronum mitti deceat. Caeterum animi mei erga te observantissimi testes mitto ad te Diodorum Siculum de gestis Philippi regis; Senecae opusculum, si modo Senecae est, de morte Claudii; Synesii de laude calvicii; et Erasmi Moriam cum commentariolis non omnino aspernandis?*” *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Eugenius ÁBEL – Stephanus HEGEDŰS. Budapestini-Lipsiae, 1903. 84.

⁸⁴ JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyvértelmség*. Bukarest, 1976. 165-66.

⁸⁵ CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987. 41.

⁸⁶ *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*. Krakko, 1527. Magyarul: *Brodarics históriája a mohácsi vérszől*. Ford. és jegyzetekkel ellátta SZENTPÉTERY Imre. Bp., 1903. 47. Ezt használtuk fel.

⁸⁷ SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1961. 103-104.

Perényi Ferenc serege élén a török ellen vonult 1523-ban. A Bács megyei Szentandrás határában táborozva vitája támadt Izsáky Osvát bihari főnemessel. A nézeteltérést saját maga torolta meg, buzogányával megütötte vitapartnerét.⁸⁸ A király Izsáky panaszára megidézte a püspököt, a levelet Váradi Ferenc kanonok kézbesítette (a káptalan jelentésében nincs szó Perényi határtalan virtuskodásáról).⁸⁹ Brodarics és Szerémi véleményének tehát vannak közös pontjai, különösen azok, amelyek a püspök egyes jellemhibáit tárják fel. Szerémi megjegyzését mégsem lehet kritikátlanul elfogadni, mert a jobbágyi származású szerző képviselte legerőteljesebben azt a nézetet, hogy az ország romlásáért és bukásáért a főurak és a főpapok felelősek. Mályusz Elemér szerint Perényi esetében az egyházi méltóság nem volt alapja a felemelkedésnek. Abba a csoportba tartozott, ahol a „*javadalmakat a rokonság igényli és szerzi meg, mintegy a családi hatalom kiegészítésére s a gazdagság fokozására.*”⁹⁰

A váradi egyházmegyei zsinat résztvevői

A váradi püspök minden papját meghívta az egyházmegyei zsinatra. A papság, mint passzív alany elsősorban tanácsadással járult hozzá a közös munkához. Soraik közt a székeskáptalan, a Váradelőhegyi Szent István társaskáptalan, a Boldogságos Szűz Mária és a Szent János káptalan tagjait, az apátokat és főespereseket, a papokat és a szerzeteseket találjuk meg. A váradi egyházmegye első közigazgatási kimutatása egy 1296 körül készített bihari tizedjegyzék. A dokumentum szerint abban az időszakban a püspökség 3 főesperesi kerületből állt, 3 monostor és 169 község tartozott hozzá.⁹¹ A következő forrás az 1332-37 között szedett pápai tizedjegyzék. Váradon a székesegyházon kívül 10 templom volt közel 70 pappal. Ezek közül 1 püspök, 3 prépost, 6 főesperes, 16 kanonok, 12 karkáplán, 5 egyszerű pap, 13 lelkész és 8 káplán. A hét főesperesség 236 egyházközségből állt és ugyanennyi pap látott el szolgálatot. A települések közül 111-ről már a korábbi forrásból is van tudomásunk.⁹² A korszakhoz legközelebb az 1552. évi jegyzék áll. A zsinat idejére is közel helytállónak tekinthető irat szerint a püspöki székhelyen kívül a bihari főesperesség 138, a homorogi 58, a kalotai 35, a köleséri 45, a békési 15, a szeghalmi 14 plébániát ölelt fel. A kimutatás 305 plébániát ölelt fel.⁹³

⁸⁸ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története II.* Nagyvárad, 1883. 220.

⁸⁹ A levelet közli: BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története III.*, i. m. 221.

⁹⁰ MÁLYUSZ Elemér: i. m. 168.

⁹¹ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története III.*, i. m. 5.

⁹² Uo. 6-8.

⁹³ *Schematismus historicus venerabili cleri Diocesis Magno-Varadiensis Latinorum 1896.* Hasonmás kiadás: Nagyvárad, 2010. 16-18. (Ezt használtuk.)

A püspök elsősorban a káptalanra támaszkodott az egyházi törvénykezés során. A név szerint nem említett összeállítók a székesegyház teológiai, egyházzjogi és liturgikus műveltségű kanonokjai közül kerültek ki. A váradi kanonokok döntően Krakkóban folytattak egyetemi tanulmányokat, többségük kánonjogi diplomával tért haza.

A káptalan tagjai közül két személyről tudjuk, hogy doktori fokozattal rendelkezett a zsinat időpontjában. Gerlai Ábránfi János székeskáptalani kanonok (1511-33) *decretorum doctornak* nevezi magát egy sajátkezű oklevelében.⁹⁴ Székesfehérvári Fülöp székeskáptalani kanonok (1507-1529), székesegyházi főesperes, Bolognában Magyi Sebestyén tanuló társa volt, 1517-ben egyházzjogi doktorátust szerzett.⁹⁵

A zsinat formailag is több volt az egyházzjogi törvények látványos kihirdetésénél. A gyűlés nemcsak a törvényhozás előkészítésére és tanácsadásra szolgált, hanem kiemelkedő alkalom volt a közös istentisztelet végzésére. A püspök tanítói feladatát teljesítve gyakorlatban is megmutathatta a szent cselekmények helyes és méltó végzését. A váradi zsinat főpapi megnyitása a vasárnapi ünnepélyes püspöki misével esett egybe. Perényi a kor szokásától eltérően nem került a püspöki liturgikus feladatok végzését. A főpap prédikált, vagyis tanított. A zsinat zárónapján pedig a búcsú naphoz kötődő körmenetet⁹⁶ tartottak a városban. A váradi szinodális könyv rendelkezése szerint a menetben a székesegyház összes méltósága és tisztségviselője, a Váradelőhegyi Szent István társaskáptalan, a Boldogságos Szűz Mária és a Szent János egyház kanonokjai és a többi oltár és ispotály igazgatója⁹⁷ vonult fel meghatározott rendben és útvonalon.

Összefoglalás

A hazai középkori egyházmegyei zsinatok kutatásában a kalocsai egyháztartomány érintetlen terület volt idáig. A fennmaradt utalások és források öt késő középkori szinódusról számolnak be. A forrásadottságok szűkösek, s ezt egyrészt az magyarázza, hogy az egyházmegyei zsinatokon ritkán születtek olyan ítéletek vagy rendelkezések, amiket jellegüknek fogva írásba kellett foglalni. Másrészt a háborúknak kitett országrészben a források gyakoribb megsemmisülésével kell számolni.

⁹⁴ KRISTÓF Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440-1526)*. PhD-értekezés. Debrecen, 2008. 168-69.

⁹⁵ Uo. 221-22.

⁹⁶ A középkori körmenetek történetéhez: FEDELES Tamás: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. (A késő középkori körmenetek főbb jellemzői). *Aetas* 22, 2007, 3. sz. 59-82.

⁹⁷ „*Omnes denique in dignitatibus ac canonicatibus cathedralis ecclesie constitutos ac etiam collegiatarum Sancti Stephani de Promontorio, Beate Marie Virginis ac Sancti Iohannis ecclesiarum canonici et ceteri rectores altarium ac hospitalium in primis et secundis vespere ac missis maioribus diebus dominicis necnon in eisdem processionibus et matutinis magnarum festivitatum interesse volumus ac mandamus.*” DL 29416 p. 19.

Az egyetemes egyházjog szerinti egyházmegyei zsinatok évenkénti megtartása a kalocsai egyháztartományban nem kevés nehézséget okozott. A szükséges kánonjogi ismereteket az egyetemeken lehetett megszerezni. A török fenyegetésnek kitett területről az egyetemi tanulmányok költségeit nehezen lehetett fedezni. A kalocsai egyháztartományban egyházmegyei zsinatot tartó püspökök közül egyedül Várad Péteréről tudjuk, hogy kánonjogi tanulmányokat folytatott.

A kalocsai érsekség zsinatainak rendszeressége elmarad az esztergomi egyháztartományétól. A két magyar érsekség források alapján feltárható szinodális aktivitása az európai egyháztartományokhoz viszonyítva alacsony volt.⁹⁸ A kalocsai egyháztartomány területéről egyedül az 1524-es várad zsinat végzései maradtak fenn.

A várad egyház Perényi halálával nem egyszerűen egy fiatal, képzett püspököt veszített el, hanem egy olyan vezetőt, aki egyházmegyéjét a kánoni elvek figyelembe vételével igyekezett kormányozni. A várad egyházmegye további sorsa rámutat arra, hogy a kezdődő reformáció idején a hasonló kvalitású püspökök hiánya már rövid időn belül bizonytalanságot, sőt, krízist okozott. A kalocsai egyháztartomány középkori szinodális tevékenységében megfigyelhető hiányosság hamarosan súlyos nehézségekhez vezetett egyház-fegyelmi és doktrinális téren.

Sándor Jaczkó

The Synodial Function of the Medieval Archdiocese of Kalocsa

So far the research of synods has covered all but one medieval Hungarian diocese: the Archdiocese of Kalocsa. On the one hand this recent research revealed that the number of synods held in this diocese dropped behind the ones held by the archbishop of Esztergom, and that in this respect both Hungarian archdioceses were far less active than other European ones. The surviving references and sources mention only five synods held by Kalocsa in the late Middle Ages, and only the orders of one of these, the Synod of Várad in 1524, were handed down to posterity. On the other hand the research also revealed the causes which explain this phenomenon. Apart from the scarcity of primary sources there is another reason for holding only a few synods: it proved to be increasingly hard to collect taxes from those regions which were threatened by the Ottoman Turks. Part of this money was supposed to cover university costs, although there would have been a great demand for experienced canon lawyers for holding synods. The example of Ferenc Perényi, Bishop of Várad proved that the lack of well-qualified bishops, or in this case Perényi's death, led to uncertainty or perhaps to crises even in a short time. The small number of synods of the medieval Archdiocese of Kalocsa soon became a great deficit in terms of both discipline and doctrine.

⁹⁸ Johannes HELMRATH: i. m. 155-57.

Baráth Julianna

Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor katonai együttműködése a felvidéki hadjárat idején

Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor életútja a Rákóczi-szabadságharc idején kapcsolódott össze. Amikor Károlyi csatlakozott Rákóczihoz, a Tiszántúlon már megindult a szabadságharc, Rákóczi és első tábornoka, Bercsényi közösen irányították az eseményeket. Bercsényiék legfontosabb, július 18-án Naménynál végrehajtott feladata a tiszai átkelés volt, ezzel a harcok kiterjedtek az ország belső megyéire. A hajdúvárosok és Debrecen meghódolása után Rákóczi és Bercsényi először a váradoszi rác őrség ellen intéztek sikeres támadást, majd Szatmár várát vették ostrom alá. Bercsényi azonban Pálfalvánál kisebb balesetet szenvedett, ezért a fejedelem a nagykárolyi várba vitette gyógyulni. Felépülése után Tokaj körülzárására küldte tábornokát, aki ostrom alá is vette a várat, de kellő felszerelés hiányában eredménytelenül kísérletezett megvételével.¹

Károlyi Sándor a tokaji táborban, október 9-én csatlakozott Rákóczihoz, aki azonnal Kecskemét vidékére küldte, mert habár sikeres portyázások eredményeként a Duna-Tisza közének nagy része a kurucok kezére került, a térség lakossága még vonakodott csatlakozni a felkelőkhöz. Károlyi azt az utasítást kapta, hogy vegye át a Kecskemét körül állomásozó csapatok és a jászkunok feletti parancsnokságot, és oldja meg a „ráckérdést”. Lehetőleg állítsa a rácokat a kurucok oldalára, ha ez nem sikerülne, akkor akadályozza Bácskából indított betöréseiket.²

Rákóczi és Bercsényi még lengyel földön elhatározták, hogy megnyerik a rácokat s egy részüket zsoldba fogadják. Bercsényi október 29-én írt levelében

¹ BÁNKÚTI Imre: *Gróf Bercsényi Miklós*. Budapest. 1991. 24.

² Heckenast Gusztáv említi október 9-ét Károlyi csatlakozásának napjaként. HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi – szabadságharcban?* Életrajzi adattár. Budapest. 2005. 220. Károlyi viszont önéletrírásában azt állítja, hogy aznap csak Bercsényivel találkozott Tarcalon. *Gróf Károlyi Sándor önéletrírása és naplójegyzetei*. (Magyar Történelmi Emlékek IV.) Kiadta: SZALAY László. Pest, 1865. 147. Vö. ESZE Tamás: *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951. [klny., *Századok* 85, 1951, 1-2. sz. 30-119. Hivatkozott rész: 91.]

azt javasolta Károlyinak, hogy „jó volna valakit közülök az despotasággal felbiztatni, kit kecskeméti rác lakosok vihetnének ösmeretségek által véghez.”³ Károlyi valószínűleg egyetértett Bercsényi javaslatával, hiszen mindent elkövetett, hogy a tervet végrehajtsa.⁴ Kecskemétre érkezése után fel is vette a kapcsolatot Monasterlivel, a határőrvidék kapitányával és tárgyalásokba kezdett vele. Rákóczi nem véletlenül Károlyit bízta meg a rácok megnyerésével. Károlyi már a szabadságharc előtt is kapcsolatban volt a rác kapitánnyal, hiszen tagja volt annak a bizottságnak, amelyet a kamara a marosi, tiszai és dunai szerb határőrvidék összeírásával bízott meg. A tárgyalások eredményeként Károlyi arra a megállapításra jutott, hogy ha a rácok csatlakozásra nem is hajlandók, legalább a semlegességet el lehet érni náluk.⁵

A szabadságharc tiszántúli és részben Duna-Tisza közti kibontakozásakor, a szeptember eleji domahidai tanácskozáson Rákóczi a Felvidék megszerzését tűzte célul. Egyrészt azért, mert a Morvaországgal és Ausztriával határos területen vezetett a legrövidebb út Bécsig, amelynek térségében a franciákkal való egyesülést remélte. Másrészt azért döntött a Felvidék mellett, mert itt lévő fejedelmi birtokok anyagi és személyi támogatást nyújtottak számára. S azért is választotta első hadművelleti célterületként ezt az országrészt, mert ipari szempontból ez volt a legfejlettebb, ráadásul a legkevesebb kárt szenvedte el a töröktől.⁶

Rákóczi először portyázókat küldött ki Ocskay László és Borbély Balázs vezetésével, hogy a terület lakosságát csatlakozásra bírják. Rendszeres hadműveletekre ekkor még nem gondolhattak, de a felkelés hírére felvidéki várak, városok több-kevesebb harc árán, jórészt önkéntes behódolás útján Rákóczi hatalmába jutottak. A bányavárosok sem fejtettek ki nagyobb ellenállást, Ocskayék szinte akadály nélkül jutottak el Léváig szeptember 17-én. A főserg ez követően Léva és a bányavárosok környékén maradt, kisebb portyázó csapatok pedig fokozatosan meghódították a Felvidék északi és keleti részét. E gyors sikerekben közrejátszott az is, hogy Bécsben szeptember végéig nem foglalkoztak komolyan a felkeléssel. Jelentéktelen parasztlázadásnak tekintették azt, s elnyomásához elegendőnek vélték a főispánok által hadba szólítható megyei és a Magyarországon, illetve Erdélyben állomásozó kis létszámú császári reguláris katonaságot. A felkelés gyors terjedése és főurak csatlakozása már megértette Béccsel a kuruc mozgalom országos

³ MOL P 398. Károlyi család nemzetségi és főtí levéltára. Missiles. 23751. tekercs. No. 23.

⁴ A kuruc vezetők kiáltványokkal is megpróbálták a maguk oldalára állítani a rácokat. BENDA Kálmán: Magyar – rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1980. 145.

⁵ KOVÁCS Ágnes: *Károlyi Sándor*. Gondolat, Bp., 1988. 45. (Magyar História.)

⁶ MARKÓ Árpád: Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (1703. november-december) *Hadtörténelmi Közlemények*. 33, 1932. 26.

jelentőségét, s azt, hogy csak reguláris csapatokkal lehet azt leverni. Ezért az Udvari Haditanács a birodalom nyugati részén parancsnokló Schlik Lipót gróf altábornagyot Magyarországra rendelte és október 9-én kinevezte a Rákóczi serege ellen a Felvidéken felállítandó csapatok parancsnokává. Rendszeres hadműveletekre a felkelők ellen azonban csak október közepén került sor, amikor Schlik csapatai október 25-én Pozsonyból elindultak a bányavárosok oltalmára. Az első összecsapásra Léva alatt, október 31-én került sor. A kurucokat meglepte a támadás, s az első felvidéki ütközet a császáriak győzelmével ért véget. Léva eleste nagy hatással volt úgy a kurucok, mint a császáriak további hadműveleteire.⁷

Rákóczi Ocskay jelentéseiből időben értesült Schlik hadtestének gyülekezéséről és arról, hogy Ocskay Léva bevétele óta (szeptember 17.) tétlenül tölti idejét, tivornyázásai miatt nem vállalkozik sem a hadműveletek folytatására, sem pedig a még Rákóczitól idegenkedő községek hódoltatására. Ezért október vége felé Bercsényit küldte seregével Ocskay után, de nem számítva gyors ellentámadásra, előbb Eger városába rendelte őt, fontos katonai és politikai feladattal, mégpedig, hogy fogadja a város hűségesküjét és nyerje meg a nemességet és a katolikus papságot.⁸

Bercsényi október végén már Eger alatt állt seregével és október 31-én az első rohammal el is foglalta. A városban tanyázó hajdúság szolgálatába szegődött, Bercsényinek pedig azt is sikerült elérnie, hogy Telekessy István egri püspök több hónapi tisztes fogság után egyházmegyéjében maradjon és letegye a hódoló esküt Rákóczinak. (Telekessy 1705-től Rákóczi szenátora lett.)⁹ November első napjaiban, a város után a vár ostromára készülve Bercsényi értesült Ocskay lévai vereségéről,¹⁰ s felismerve a kudarc súlyát, Eger elhagyása mellett döntött. A keleti Felvidéket nyugodt szívvel hagyhatta el, mert az egyetlen számottevő reguláris sereget és Montecuccolit erős kuruc lovasság zárta körül Kassa városában. A Schlik hadműveleteiről szóló jelentések alapján azonban Bercsényi nem tartotta a maga seregét elegendőnek a Felvidék teljes meghódítására, ezért Rákóczi előzetes tájékoztatása nélkül¹¹ magához rendelte a Kecskemét vidékén lévő Károlyi Sándort.¹² Károlyi valószínűleg nem örült a feladatnak, hisz október végén érkezett csak a térségbe (november 3-án Kecskemétre), s épp csak hozzákezdett az általa is

⁷ MARKÓ Árpád: i. m. 31.

⁸ *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai.* (A magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig). Szerk. VARGA Katalin. Bp., 1979. 46-47.

⁹ HECKENAST Gusztáv: *II. Rákóczi Ferenc szenátorai.* (Életrajzi adattár) In: *Európa vonzásában.* Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. (klny.) Szerk. GLATZ Ferenc. Bp., 1993. 77.

¹⁰ MOL P 398. 14. doboz. No. 6537.

¹¹ Bercsényi 1703-tól külön kinevezési okmány nélkül is főgenerálisnak tekintette magát. MÉSZÁROS Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai.* Bp., 2006. 25.

¹² MOL P 398. 14. doboz. No. 6539.

fontosnak ítélt feladathoz,¹³ amikor Bercsényi parancsa elszólította. „Az egész Korpona tájéka s bányavárosi nemesség Rimaszombat felé szaladt, s csak elhiszem az kell neki, ha az bányákat visszavehetné; nincs sok német, vármegye hada a többi: hiszem Istent, megfordítjuk most hamarjában, de ha itt elvesztjük az dolgot: az rácson országot nem nyerünk. Azért az nagy Istenért, gyűjjön kegyelmed.” – írta Bercsényi, aki azt is hangsúlyozza, hogy a német a fő ellenség, a rác is tőle vár segítséget, ezért a rác becsapások meg ne tartóztassák Károlyit.¹⁴

Rákóczi Bercsényitől értesült a vereségről, s maga is egyetértett Károlyi Felvidékre hívásával, amit az is bizonyít, hogy november 5-én maga is utasította Károlyit, hogy Fülek tájékán csatlakozzon Bercsényihez, s bízva a szolnoki rácok elleni hadműveleteket Török András és Bay László kapitányokra.¹⁵

Schlik tábornok ezalatt néhány napi lévai pihenést követően, november 3-án elindult a bányavárosok visszaszerzésére. Korponát és Selmecbányát gyorsan meghódította, majd két részre osztotta hadtestét: Forgách grófot Zólyomon keresztül Besztercebánya felé küldte, míg maga Körmöcbányát foglalta vissza. A portyázók híradásából Bercsényi arról értesült, hogy a dunántúli rácok – Schliket megsegítendő – támadásra készülnek. Ebben a helyzetben Bercsényinek az volt a hadművelési terve, hogy ő Schlik ellen megy, Károlyi pedig – őket verve közéjük – akadályozza meg a császáriak és a rácok egyesülését, majd csatlakozzon hozzá.¹⁶

Egyik vezér sem késlekedett. Bercsényi az egri vár további ostromát alvezéreire bízta, s november 6-án már Nógrád és Heves megyében tartózkodó seregrészeit szólította csatlakozásra. Ettől kezdve a tíz alsó-magyarországi vármegye lett hadvezéri tevékenységének fő színtere.¹⁷ Kilencedikén a rimaszombati vámházból értesítette Károlyit, hogy Losonc felé nyomul előre. Tizenegyedikén Darócon, tizenkettedikén már Losonc alatt volt.¹⁸ Útközben sűrűn osztogatta sokszor egymásnak ellentmondó parancsait, nem tudva biztosan az ellenség útját, más és más találkozási helyet jelölt meg a csapatok egyesülésére. November 7-i levelében arról adott hírt, hogy az ellenség Léváról valószínűleg Korpona felé indult, ezért

¹³ *Rákóczi Tükör*. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. A kötetek anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta KÖPECZI Béla és R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 2004. 114.

¹⁴ MOL P 396. (Károlyi család nemzetségi és főtí levéltára. Acta Publica.) 23 751. tekercs. No. 1.

¹⁵ *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. V. kötet. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703-1707. Kiadja: gróf KÁROLYI Tibor. Sajtó alá rendezi: GÉRESI Kálmán. Bp., 1897. 40-41. A forrásban tévesen Bagi László szerepel.

¹⁶ MOL P 398. 14. doboz. No. 6539.

¹⁷ MÉSZÁROS Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai*. Bp., 2006. 25.

¹⁸ MARKÓ Árpád: i. m. 34-36.

Rimaszombathoz várja Károlyit.¹⁹ November 9-én Rimaszombatról írt leveléből viszont megtudjuk, hogy Ebeczky közvetítésével megkapta Károlyi levelét, amelyben az tanácsstalanságát hangsúlyozza és Selmechnél való találkozásukat javasolja. Bercsényi, mivel azt hitte, hogy az ellenség Korponán tartózkodik, nem fogadta el Károlyi ezen javaslatát és Losoncra rendelte őt.²⁰ Károlyi valószínűleg nem kapta meg a 9-én kelt parancsot, mert Bercsényinek Darócról 11-én írt levele szerint újabb javaslatot küldött, közölve, hogy Szécsényben várja őt. Bercsényi, akinek ekkor már biztos hírei voltak arról, hogy az ellenség Zólyomnál áll, meglepetéssel vette tudomásul, hogy Károlyi még mindig Szécsény körül van, és szinte könyörgött, hogy azonnal csatlakozzon hozzá. Bercsényi leveleiben a gyors egyesülés fontosságát ecsetelte és állandó félelmének adott hangot.

Károlyi Kecskemétről november 5-én indult és erőltetett menetben haladt észak felé. Nyolcadikán elérte Aszódot, tizenegyedikén Szécsényt, végül másnap Losoncra érkezve csatlakozott Bercsényihez. A *Magannak gravamenjeimben*, mely minden bizonnyal 1704 végén keletkezett, s benne Károlyi az 1703 októberétől, kuruccá válása óta őt ért sérelmeit sorolta fel, csípősen megjegyezte, hogy „*éjet napot egyé tettem, s úgy mentem, hogy még 7 mérföldekkel ő Nagyságát megelőztem; újabb parancsolatjára visszatérvén s mindenekben engedelmeskedvén, megegyeztem.*” Az egyesülést követően Bercsényi vezetésével a kuruc sereg tizenegyedikén Gyetvánál táborozott, a következő nap délelőttjén pedig elérte Zólyom városát.²¹

Schlik tábornok, értesülve Bercsényi előrenyomulásáról, november 12-én a bányavárosok meghódítása után Zólyomból kelet felé nyomult, hogy a gyetvai hágón megpróbálja Bercsényi útját állni. Útközben azonban hírt szerzett Bercsényi és Károlyi Losoncnál való egyesüléséről, ezért visszavonult Zólyomba, majd onnan 15-e reggelén hatszáz lovas élén haladt tovább Besztercebányára, hogy Lipót császár névnapját megünnepelje. Zólyom védelmét Forgáchra bízta, s meghagyta, hogy ha a kurucok odamerészkednének, jelentse neki és ő visszatér. Schlik lebecsülte a kurucok erejét, nem hitte, hogy azok nyíltan meg merik támadni a császáriakat.

A kuruc hadak (az összevont sereg 15-20 000 fős lehetett) így minden ellenállás nélkül értek el tizenötödikén Zólyom alá.²² A Forgách által hajnalban kiküldött

¹⁹ *Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz (1703-1711)*. A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában levő eredetiek után közölte: THALY Kálmán. II. kötet. Pest. 1868. (Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvénycikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához.) [alább Rákóczi Tár] 5.

²⁰ Rákóczi Tár. II. 1868. 8.

²¹ *Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei*, i. m. 150.

²² PERJÉS Géza: Az 1703. évi novemberi – decemberi felvidéki hadjárat. In: Uő: *Seregszemle*. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, Bp., 1999. 95.

lovas portyázók már reggel jelentették érkezésüket, s Forgách azonnal futárt menesztett Schlik után, aki azonban már későn ért vissza, nem tudott segíteni beosztottján. Odaérkezésekor a kurucok már körülzárták a várost és győzelmet arattak a Forgách tábornok parancsnoksága alatt harcoló császáriakon. Ezért Schlik Besztercebányára vonult vissza, ahonnan másnap Körmöcbányán át Bajmócra futott. (Károlyi önéletírásából megtudhatjuk, hogy közel két hétig tartották körülzárva Zólyom városát, s hogy Károlyi a zólyomi harccal kapcsolatban bírálta Bercsényi vezetését. Úgy látta: ha nem a lovasság, hanem a gyalogság tört volna először a városba, akkor az a várral együtt a magyaroké lehetett volna.)

A Zólyomban körülzárt Forgách parancsot kapott Schliktól, hogy törjön ki a városból és csatlakozzon hozzá Bajmócon. Forgách a november 19-ről 20-ra virradó éjjelen, nehéz felszerelését hátrahagyva Koháry István bányavidéki főkapitánnyal és katonáival együtt ki is lopakodott a városból. Menekülésében nagy része volt a kurucoknak, akik elhanyagolták a biztosítást. Forgách leírásából tudjuk, hogy „nem voltak éber őrszemeik”, ezért csúszhattak ki a császáriak a gyűrűből. Forgách Schlikhez való útját is viszonylag zavartalanul folytathatta, csupán az osztrókai szorosnál puskázott hadai közé a Károlyi által odaküldött 140 hajdú. Napfelkelte után, felfedezvén az ellenség szökését, Bercsényi üldözésekre küldte Károlyit 5000 huszárral, akinek a garamszentkereszti válasznál sikerült Forgách utóvédjét szétszórni, a Schlikkel való egyesülését azonban nem tudta megakadályozni.

Bercsényi félt nagyobb csapattal az ellenség üldözésére indulni, ami kitűnik Károlyihoz írt leveléből, sőt Károlyi vállalkozása miatt is aggodalmaskodott.²³ Bercsényi még nem tartotta alkalmasnak csapatait a császáriakkal való bárminemű összeütközésre. Károlyi rajtaütéséről azonban elismerően nyilatkozott, s az általa elfogott raboktól szerette volna megtudni az ellenség szándékát.²⁴ Károlyi viszont úgy értékelte a Zólyomnál történeteket, hogy Bercsényi miatt elmulasztották a lehetőséget a győzelemre, mi több, Bercsényi őt is visszafogta. „Zólyom alatt Isten szerencsésé tévén az német ellen bennünket, micsoda szívesen fáradoztam, sok igaz magyar tudja, s Istenemmel bizonyítom, úgy annyira, ha meg nem tartóztattam volna, se Schlik, se Tavonath el nem ment volna s az német is vagy mind rabunk lött volna, vagy mind elveszett. De mitül viseltetett, hogy creditumom nem volt és semmi hazám hasznára való munkám meg nem engedtetett, Isten tudja, elég az, hogy azonnal indultanak bennem szívemnek fájdalmi s egészen elkedvetlenedtem, ... úgy annyira, hogy midőn az német kiment belőle (Zólyomból), ölni is majd nem szántam volna magamat, mégis erőt vevén magamon, hivatalomat continuáltam.”²⁵ A forrás

²³ Rákóczi Tár. II. k. 1868. 12-13.

²⁴ MOL P 396. 23 751. tekercs. No. 3.

²⁵ Rákóczi Tükör I., i. m. 114.

valójában nem bizonyítja egyértelműen, hogy Károlynak a történet idején is ez volt a véleménye Bercsényi intézkedéséről. A Magamnak gravamenjeimet ugyanis az események után fogalmazta azzal a céllal, hogy hangsúlyozza a fejedelem előtt ügybuzgóságát és nem kellően méltányolt érdemeit. Bercsényi több egykorú leveléből látszik ugyanakkor, hogy a főgenerális rendkívül bizonytalan volt a további hadműveleteket illetően s ezzel nagyon megnehezítette alvezérei helyzetét.

Zólyom a császáriaké maradt, a várost körülzáró hadakat Bercsényi vezérelte, ami egész pontosan azt jelentette, hogy – általában távolmaradva a hadműveletektől – főként hadellátási feladatokkal foglalkozott, míg az alvezérek vagy önállóan vagy Károlyi utasítására cselekedtek a Felvidéken. Néhány levél tanúsága szerint Bercsényiben fel-feltámadt a Károlyi seregével egyesülés gondolata, de cselekvésre mégsem szánta rá magát. Mindig talált indokot, amiért nem indulhatott. Kezdetben hadainak élelem- és szekerhiányára hivatkozott, majd arra, hogy fegyelmezetlen hadát nem hagyhatja magára Zólyomnál. Állandó aggályai támadtak, több levélben is arról írt, hogy bár bizik Károlyi ügyességében, félti a császáriak rajtaütésétől. Úgy tűnik, Károlyi egyre kevésbé vette figyelembe ezeket a figyelmeztetéseket, és önállósítva magát, az ellenség nyomában járt.

Schlik, beolvastva Forgách seregének töredékét, egyelőre Bajmócra vonult vissza, de amikor látta, hogy Károlyi oda is követi, Illava felé vonult, hogy a Vág völgyében hozzá igyekvő Ritschan seregével egyesüljön. Ritschan a Vág völgyén és onnan a rajeci hágón áthaladva, észak felől akarta a kurucokat valahol Privigyé tájékán megtámadni. Ha terve sikerül, megakadályozta volna Károlyit abban, hogy Schliket tovább üldözze. Winkler hadnagy kurucai és a Rákóczihoz hű tót²⁶ felkelők azonban Rajec községnél útját állták Ritschan seregének és november 23-án szétverték azt. Schlik a hírről értesülve beszüntette nyugat felé hátrálását, s a Vág völgyén Trencsén irányába ereszkedett le. Lemondott további támadó szándékáról és visszavonult egy védelemre alkalmas vonal mögé.

A zólyomi és a rajeci győzelmek után a kezdeményezés újból a kurucok kezébe került. A hadjárat súlypontja immár Károlyi és csapatai hadmozdulataira tolódott át. Károlyi ezt felismerve Privigyéről, még 23-án sürgősen intézkedett, hogy kurucai a Vág és a Nyitra mentén állandóan tartsák szemmel és kövessék a visszavonuló császáriakat. Károlyi Trencsénben szeretett volna rajtuk ütni, de seregét nem tartotta elég erősnek a döntő csapáshoz, ezért segítséget kért

²⁶ A szlovákok, azaz a korabeli szóhasználat szerint tótok lelkesedéssel fogadták a szabadságharc kiterjesztésének hírért, és tömegesen álltak a szabadság zászlaja alá, elsősorban Bercsényi Miklós és Ocskay László felvidéki birtokairól. GÖNCZI Andrea: A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek. *Acta Beregsiensis* 5, 2006, 1. k. 30.

Bercsényitől. Az erősítés megérkezéséig csapataival Bajmóc alá vonult, s megkezdte a város ostromának előkészítését.²⁷

A források alapján a zólyomi csatát követően Károlyi tartotta kezében az eseményeket. Bercsényi, bár november 23-án sikerült bevennie Zólyom városát, s fegyverszünetben egyezett meg a várórséggel, továbbra is bizonytalan maradt. Károlyihoz fordult tanácsért, alvezére pedig egyelőre Zólyomnál maradást javasolt számára. Bercsényi ezért csak huszonhetedikén hagyta el a várost, és kétségei miatt ismételtén Károlyitól kért útmutatást. Károlyi Bajmócnál várta be seregét, majd az egyesült hadak elindultak az egy héttel korábban fejvesztve elmenekült császáriak üldözésére. Károlyi útközben kisebb kitérőt tett csapataival, december elsején bevette Galgóc várát is, aminek hírére Schlik azonnal bevonult Pozsonyba, hogy minden összeütközést elkerüljön a kurucokkal. (Nyolcezres serege élén Pozsonyból indult el még október közepén Léva megvételére.)²⁸

Bercsényi az ellenség Pozsonyba vonulásáról értesülve, december 8-án Semptén állította fel főhadiszállását, ahol fogadta a városok hódoló küldöttségeit. December 15-én már Morvaország rendjeihez intézett nyílt levelet, amelyben kifejtette, hogy nincs szándékában a tartományt elpusztítani, sőt régi szabadságaikat is visszaállíthatják, csak ne fegyverkezzenek a magyarok ellen, hanem inkább csatlakozzanak Rákóczi seregéhez. Hasonló pátentst küldött Alsó-Ausztriába is.²⁹

A felvidéki hadjáratról írt tanulmányaiban úgy Markó Árpád, mint Perjés Géza elmarasztalta Bercsényit mint hadvezetőt. Markó szerint Bercsényinek mint a csapatok fővezérének idejében fel kellett volna ismernie a megváltozott helyzetet és nem Zólyom városánál tétlenkedni, hanem azonnal Schlik üldözésére indulni. Perjés is kiemelte, hogy legalább megfelelő hadat kellett volna adnia Károlyi keze alá, amellyel az képes lett volna rajtaütni a császáriakon és megakadályozni Pozsonyba való bemenetelüket. Szerinte ez volt a legjobb alkalom, hogy döntő csapást mérjenek az ellenségre, amit a kurucok Bercsényi jóvoltából elmulasztottak. Az ekkor még a császári seregben szolgáló Forgách is kiemelte visszaemlékezéseiben, hogy a császáriak nagy szerencséje, hogy a kurucok nem üldözték őket, hisz már a pusztá hírukra visszavonultak.

Bercsényivel ellentétben Károlyi az akciók híve volt. Mivel úgy vélte, hogy a kuruc hadak alkalmatlanok Pozsony ostromára, a mögöttes területek hódoltatását, a Morvaországba és Ausztriába irányuló támadásokat szorgalmazta. Bercsényi veszélyesnek tartotta ezt a tervet, félt egy esetleges császári támadástól és a kuruc sereg feldarabolódásától. *„Az élő Istenért, vigyázatlan és szaggatva ne tanáltassunk: mert most lehet élete s halála hazánknak. Csak csuportban vehesse*

²⁷ MARKÓ Árpád: i. m. 40-42.

²⁸ Uo. 46.

²⁹ THALY Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család*. III. kötet. 1703-1706. Bp., 1892. 83-85.

*kegyelmed egy helyben magát: megáld Isten bennünköt! De szakadozva féltem az hadat igen, mostani confusiója után.*³⁰ – írta Károlynak. Aggályai ellenére Pongrácz Gáspár parancsnoksága alatt Pozsony ellen küldte ötszáz katonáját, akiket azonban a császáriak széjjelkergettek. Döntését Károlyi joggal sérelmezte, hiszen Bercsényi nem tájékoztatta őt szándékáról és éppen azt cselekedte, amitől óvta őt: jelentősen megerősített várat kísérelt meg bevenni megfelelő előkészítés nélkül. A történetek Károlyit igazolták, s ezt Bercsényi is kénytelen volt elismerni. Talán a kiengesztelési szándék is szerepet játszott abban, hogy Károlyi morvaországi betörési tervét kedvezően fogadta: „*A kegyelmeitek opinioja nekem is tetszik már, tudván az németnek rajtunk nem jövését.*”³¹ Ennek ellenére Bercsényi a Morvaország elleni első vállalkozás vezetését nem Károlyira, hanem Andrassy Györgyre³² bízta, aki december 17-én indult el, de az erősen zajló Morván nem tudott átkelni, s dolgavégezetlenül visszafordult.³³ Nem csoda, ha Károlyiban keserű emlékek maradtak, s a Magamnak gravamenjeimben meg is jegyezte, hogy a történetek miatt fájdalmat és mellőzöttséget érzett.³⁴

A pozsonyi támadás után nem sokkal Bercsényi így mentegette tettét Károlyi előtt: „*...kegyelmedet hitemre ex professo ki nem hattam, hanem az hirtelen híre azon csalóközi németnek okozta azon expeditiót; sokat is törődtem kegyelmed jelen nem létén. Hiszem Istent, kegyelmednek annál nagyobb expeditiója nagyobb hasznót hajt másszor hazánknak, s kegyelmednek böcsületit érdeme szerint neveli. Isten látja, nincs mit sajnálni, mert ex professo semmisem esett kegyelmed posthabitiójával.*”³⁵

A császári csapatok Pozsonyba menekülése és a kurucok gyors előrenyomulása félelmet keltett a birodalmi fővárosban. Az udvar és a Haditanács tartott egy Bécs ellen várható nagy kuruc támadástól, ezért Lipót császár még 1703. december 12-én elrendelte, hogy Erdődy Kristóf és Pálffy Miklós koronaörök felügyeletével vigyék Bécsbe a koronát és az ország clenodiumait.³⁶ Egyúttal megkezdődött az osztrák határszél és Bécs közvetlen védelmének előkészítése.

Savoyai Jenő ezen veszedelem láttán nem elégedett meg Schlik híreivel, hanem személyesen, a helyszínen akart mindenről tájékozódni és gyorsan intézkedni. Mindenekelőtt leváltotta Schlik tábornokot és a kegyetlenkedéseiről hírhedt Siegbert Heister gróf tábornokot nevezte ki a magyarországi császári

³⁰ Rákóczi Tár. II. k. 1868. 37.

³¹ MOL P 396. 23751. tekercs. No. 16.

³² HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi – szabadságharcban?*, i. m. 23.

³³ PERJÉS Géza: i. m. 107-109.

³⁴ Rákóczi Tükör. I. k. 2004. 115.

³⁵ MOL P 396. 23751. tekercs. No. 13.

³⁶ THALY Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család*. III. k., i. m. 84.

katonaság főparancsnokává. Savoyai, Heister Pozsonyba érkezését meg sem várva, maga fogott hozzá Schlik rendetlen seregeinek újjászervezéséhez. Elsőként összevonta a csapatokat, sürgősen pénzt, felszerelést és élelmiszert kért Bécsből, azután intézkedett az ausztriai és morva határok megerősítéséről és a lakosság fegyverbeszólításáról, majd Viard tábornokot kétezer ráccal Köpcsénybe küldte a Duna jobb partjának védelmére. Ezen intézkedésekkel nagyrészt rendet teremtett Pozsony körül, s elérte, hogy az év végéig mintegy 20-24 000 főre növekedjen a császári hadsereg, majd 1704. január közepén visszatért Bécsbe.³⁷

Savoyai intézkedésével párhuzamosan a kurucok, bár nem vesztegeltek, nehezen szánták el magukat egy újabb támadásra. Bercsényi Semptéről élénk levelezést folytatott Károlyival, de levelei tanúsága szerint nem rendelkezett konkrét katonai tervvel, s nem érezte magát elég erősnek egy nagyobb hadmozdulat indítására. Minden intézkedését a császáriak magatartásához igazította, és állandóan rettegett egy esetleges császári támadástól. Csak december végére nyugodott meg, miután saját hírszerzőitől és Rákóczi jelentéseiből arról értesült, hogy az ellenség nem készül támadásra ellenük. Andrassy György sikertelen akcióját követően mindezek hatására engedett Károlyi unszolásának, hogy nagyobb vállalkozást vezessen Morvaországba és ezúttal a vezetést is rábízta.

Károlyi december 22-én Semptéről indult el, és erőltetett menet után másnap este már Stomfa községnél a morva határ közelében pihenhetett. Huszonnegyediken hajnali két óraker radót veretett, s a gyalogságot a községekben szerzett lovakra és szekerekre ültetve Dévényújfalunál átkelt a befagyott Morván. Reggel hét óraker megrohanta a túlsó partot őrző morva népfelkelőket és a segítségükre siető két zászlóaljot, amelyek Schlosshof császári várkastélyát védték. Károlyi csapata mintegy hetven németet levágott s a készülő sáncok közül négyet lerombolt. Ezután körülfogta a kastélyból Oppersdorf gróf vezetésével kirohanó reguláris osztagot, egy részét széjjelkergette, negyven katonát és három kapitányt foglyul ejtett. A Bécs felé menekülő németeket csak néhány mérföldön át üldözte, inkább visszafordult és lefegyverezte, majd hazakergette a megfélemlített morva felkelőket. Schlosshofot és Stomfa községet megsarcolva, bőséges zsákmánnyal még aznap visszatért a Stomfától délkeletre fekvő Máriavölgyre, ahonnan másnap Semptére, Bercsényihez érkezett.³⁸

A gyors rajtaütést és visszavonulást az indokolta, hogy a kuruc hadak szinte a pozsonyi császári csapatok orra előtt vonultak előre majd vissza, ezért egy esetleges oldaltámadástól vagy a visszavonulásuk akadályozásától kellett tartaniuk. Thaly Kálmán szerint Pálffy János császári tábornok mindent meg is tett, hogy

³⁷ MARKÓ Árpád: i. m. 48-49.

³⁸ PERJÉS Géza: i. m. 112.

visszavonulásukat megakadályozza, de hiába, elkésett.³⁹ Markó szerint Károlyi nem használta ki a győzelmet, nem támadta meg Bécset,⁴⁰ míg Perjés – nem értve egyet Markóval – azt hangsúlyozta, hogy ha Károlyi egészen Bécsig vonul csapatával, valószínűleg nem áll módjukban visszavonulni, s mind odavesznek.⁴¹ Megítélésem szerint Perjésnek volt igaza, hiszen Károlyi portyázásának köszönhette sikereit. Nem kellett nyílt összecsapást vívnia az ellenséggel, egy mezei ütközet csak balul üthetett volna ki a kurucok számára. Károlyi gyorsasága – a helyzetfelismerésben és terve kivitelezésében –, hitele a katonaság előtt: ezek voltak a siker zálogai.

Bercsényi ezalatt semptei főhadiszállásán szervezte a hadakat, gondoskodott ellátásukról, s igyekezett újra működésbe hozni az újonnan meghódított területeken a gazdasági és politikai intézményeket. Igen alaposan megszervezte a kuruc hírszerzést és felderítést, szinte minden fontosabb helyen voltak kémei, ezáltal a császáriak minden jelentős katonai döntéséről, hadmozdulatáról értesült.⁴²

Az 1703. november-decemberi felvidéki hadjárat utolsó eseményeként Károlyi a Kis-Dunaágon, Nagymagyarnál hidat állíttatott és ötezer emberrel december 31-én a Nagy-Duna északi partján Somorján táborba szállt. Az volt a terve, hogy amint a folyó befagy, átkel a Dunántúlra, hogy az ország ezen részét is Rákóczihoz csatlakozásra bírja. (Mivel rác csapatok garázdálkodása nagyon elkeserítette a Dunántúl lakosságát, a kurucok rokonszenves fogadtatásra számíthattak.)⁴³

A felvidéki hadjárat katonailag sikeresnek mondható, hisz a kurucok két hónap alatt meghódították az egész Felvidéket és a pozsonyi határig verték vissza a reguláris császári sereget. Mindez annak ellenére sikerült, hogy Bercsényi és Károlyi katonai együttműködése nem volt mindig felhőtlen. Csak egyetérthetünk azokkal a hadtörténészekkel, akik szerint az 1703 utolsó hónapjaiban elért hadi sikerek sokkal inkább köszönhetőek Károlyinak és katonáinak, mint a fővezérséget viselő Bercsényinek.

³⁹ THALY Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család*. III. k., i. m. 89.

⁴⁰ MARKÓ Árpád: i. m. 54.

⁴¹ PERJÉS Géza: i. m. 113.

⁴² PERJÉS Géza: i. m. 101.

⁴³ MARKÓ Árpád: i. m. 54-55.

Julianna Baráth

Military Cooperation between Miklós Bercsényi and Sándor Károlyi during the Campaign in Upper Hungary

The lives of Miklós Bercsényi and Sándor Károlyi met during Rákóczi's War of Independence. When Károlyi joined Rákóczi in his camp at Tokaj on October 9, 1703 the revolution had already begun in the region east of the Tisza. Rákóczi and his first general, Bercsényi led the operations together. Previously at the meeting at Domahida Rákóczi proposed the acquisition of Upper Hungary for several reasons. First of all, because Upper Hungary was adjacent to Moravia and Austria, the road to Vienna ran through this region and Rákóczi hoped to meet the French somewhere around Vienna. Secondly his princely estates in Upper Hungary provided him with money and men. Finally he chose this region as the first target of his military operations because this was the most industrially developed area in the country which, by the way, suffered the least damage from the Ottoman Turks. As opposed to Bercsényi, who was his superior, Károlyi was a man of action and was quite successful during military operations. He believed that the Hungarian or so-called "kuruc" armies were incapable of besieging fortresses and suggested to occupy the surrounding lands and to attack Moravia and Austria instead. He took his soldiers on raids and these military undertakings proved to be very successful because Károlyi was really good at mastering situations and carrying out plans swiftly and besides, his troops regarded him as trustworthy. For the most part during the operations Bercsényi organized the army, provided their supplies and tried to revitalize the economic and political organizations in the newly occupied territories. He organized the revolution's military intelligence and reconnaissance very thoroughly; he had spies at almost every notable post and consequently he received information about all the major military actions of the imperial forces and about the military decisions of their commanders. From a military point of view this operation was successful, since the Hungarian/kuruc armies occupied Upper Hungary in two months and drove back the regular imperial army all the way to present day Bratislava. This was achieved in spite of the fact that the cooperation of Bercsényi and Károlyi was not always fruitful. I can only agree with those military historians, who believe that Károlyi and his soldiers played a much more significant role in achieving the military successes in the last months of 1703 than Bercsényi, the commander-in-chief.

Demjénné Katona Mária

Az önálló balmazújvárosi német egyházi gyülekezet létrejötte és jellemzői a 18-19. században

Balmazújvároson a 18. század óta élnek német származású lakosok, akik magánföldesúri betelepítés valamint spontán betelepülés során kerültek ide a században lezajlott magyarországi német telepítések idején. A német nemzetiségen belül fontos összetartó szerepe volt a vallásnak, ám a balmazújvárosi német gyülekezet történetéről, működéséről, templomaik építéséről és a mindennapok hitéletéről hiányos források maradtak fenn. A II. világháború végén a faluba bevonuló orosz csapatok a németfalusi (azaz a németek lakta településrészhez tartozó) templomban található összes anyakönyvet, presbiteri jegyzőkönyvet, a német gyülekezet történetéről fennmaradt feljegyzéseket, iratokat feldúlták, egy részét megsemmisítették, az anyakönyvek eltűntek, illetve szétszóródtak. A presbiteri jegyzőkönyvek elégték, néhány anyakönyv a balmazújvárosi német református templom gyülekezetének tulajdonában maradt, másodpéldányok a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi fiókleveletárába kerültek.

Értékes adatokat mentett meg a németfalusi gyülekezet életéről s az egyház működéséről Lengyel Imre. A Balmazújvárosba települt svájci lelkésztől, Fäsiről írt életrajzához¹ olvasta és elemezte a Németfaluban még fellelhető helyi forrásokat, s minthogy azok nagy része később megsemmisült, munkája felbecsülhetetlen értékkel bír, értesüléseit forrásértékűnek kell tekinteni. Lengyel művén kívül a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában fellelhető egyházlátogatási jegyzőkönyvek, hiányosan fennmaradt díjlevelek, az újvárosi német anyakönyvek valamint a helyi magyar eklészia presbiteri jegyzőkönyvei, mint elsődleges források segítenek az eseményeket felidézni. (Az 1823-1843 közötti magyar presbiteri jegyzőkönyvek eltűnése-megsemmisülése miatt alapvető adatok hiányoznak e húsz esztendő egyháztörténetéről.) Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1823 után tabella formában készültek, egyrészt

¹ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik élete és működése hazánkban. (1801-1807.)* Debrecen, 1941.

a „*A Helvétziai Vallástételt tartó Alsó Szabolcsi és hajdú Kerületi Egyházi és Oskolák állapotja*”, másrészt „*Esperesti Tudósítás – A Helvétziai Vallástételt tartó Alsó Szabolcsi és Hajdú Kerületi Egyházi Vidékbeli Belső Személyekről*” címmel.²

Az újonnan érkezett német közösség református mivoltából következett, hogy szimpatizált az őslakos magyarok református gyülekezetével, tehát felekezeti ellentét nem nehezítette meg a két csoport társadalmi és vallási közeledését. Az őslakos magyarok 1552-ben lettek reformátussá, s ekkor vették át használatra az 1411-ben épült helyi gótikus templomot, s ettől kezdve itt katolikus misék helyett istentiszteletek tartottak. Ez a templom a török dúlás idején, 1660-ban elpusztult, s helyette – pénz híján – csak egy fatemplomot építettek. Mária Terézia idején két beköltözött katolikus család részére át kellett adni a templomot, ami 1794-ben egy tűzvész során leégett. A török által elpusztított első templom 1714-ben felújult, tizennégy évvel később elkezdték építeni tornyát, de az épület teljes egészében csak 1737-ben készült el.³ A németek érkezésekor ez a templom volt a magyar gyülekezet szíve, s a német reformátusok is itt hallgathatták az igét. Ez a templom adott helyet harminc éven át az első német nemzedék hitéletének. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint az eklézsiának, melyet ekkor Matolcsi György tiszteletes vitt, a következő javai voltak: templom és toronykő, egy nagyobb és egy kisebb harang, az úrasztali felszerelés, egy ezüst pohár 1747-ből, melynek fedelén gombokkal megékesített korona volt látható, egy arannyal fúttatott ezüstpohár 1710-ből, egy ezüst tányér 1712-ből, hat ónkanna, két abrosz, egy 1718-ban készült sötét habos tafota abrosz, mely „*körös-környül egy darabotska hijján arany csipkével megékesítetett*”, egy arannyal varrott, sűrű patyolat keszkenő, egy fehér patyolat, arannyal varrott és csipkézett keszkenő 1760-ból, egy arany csipkével körbevarrott fehér gyolcskeszkenő, egy arany csipkével és arany virágokkal ékesített fehér patyolat, egy karmazsin színű selyemmel és arannyal varrott fehér gyolcs keszkenő, arany virágokkal és sodrással varrott csalán patyolat keszkenő, valamint még nyolc viseltes selyem és gyolcs keszkenő. Minden egyes darabon ott szerepel annak neve, aki az egyháznak adományozta.⁴ Matolcsi után 1772-ig Tóth Mihály volt a magyar lelképásztor,⁵ akinek jelentős szerepe lett a német hívek hitéletében is. 1765-ben a kurátor Halász István volt, a templom vagyona összesen egy szárazmalomra rúgott, ezért adminisztrációja sem volt.⁶

² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. [a továbbiakban TtREL] I. 31. e. 2.

³ Id. VARGA Antal: *Balmazújváros egyházi élete*. (A balmazújvárosi Semsey Andor Múzeum tulajdonában.) BUM 88. 43. 1., 27.

⁴ TtREL I. 31. e. 1. 23-24.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

A németek már rögtön megjelenésük után önálló gyülekezetet szerettek volna létrehozni, hogy anyanyelvükön végezzék az istentiszteletet és egyéb egyházi szertartást, s anyanyelvükön hallgassák a prédikációt. Az önálló egyház megteremtése nem ment könnyen, ugyanis Balmazújvároson a református magyarok voltak többségben, akikkel közös volt a németek hitbéli meggyőződése. Ez a kettősség nyomta rá a bélyegét a fiatal német lakosság életének első három évtizedére, ennyi idő szükségeltetett ahhoz, hogy megformálódjon az önálló balmazújvárosi német református egyház. Ez idő alatt a német gyülekezet a magyar református egyház filiájának számított. A három évtized alatt a németek folyamatosan részesei voltak a magyar református gyülekezet hitéletének, vasárnaponként a magyar templomba jártak, ahol a magyar lelkész prédikációit hallgatták, s aki itt nekik is kiszolgáltatta a sákramentumokat. 1765-ben megörökítették azoknak az újvárosi lakosoknak nevét, akik a magyar templom zsindelezéséhez adakoztak, s közöttük német neveket is olvashatunk.⁷ Ebben az évben a templom északi részét zsindelezték be, a következő esztendőben elkészült egészében. 1772-ben új prédikálószték építettett a templom déli oldalára, ugyanabban az évben az asszonyok észak felőli elrongyolódott székei s néhány másutt levő rossz székek helyére erős, új székeket készítettett az egyház, a többi ócska széket is megerősítettte, s még azon a tavaszon bedeszktáztatták a parochiális és az iskolaudvarok palánkjait. 1773-ban a parochiális ház keleti végébe granariumot v. kamarát építettek, 1774-ben a paplak nyugati végében lévő egykori kamara pedig tanuló ház lett.⁸ Mivel a németek ebbe a templomba jártak, nekik is jelentős esemény volt minden egyes építkezés, templomi munkálat. Fontosnak érezték az adakozást a német hívek akkor is, amikor 1776-ban a magyar gyülekezet templomtornyának órájára szántak pénzt.⁹

Megfigyelhető ezekből a korai (a betelepedést követő egy-tíz évvel későbbi) feljegyzésekből, hogy a magyar egyházi feljegyzésekben igen hamar „magyarosan” kezdtek emlegetni a németeket, s az említett adakozók között ott szerepelt egy Nyujtó Josef 102 dénárral, s egy Korsós György 120 dénárral. Mivel a németeket külön névsorban sorolták fel az adakozók között, s ez a két

⁷ SCHILLING Konrád – SPEER Filep – PINCZÉS Jakab – PINCZÉS Mihály: *A magyar református egyház presbiteri jegyzőkönyve*. [a továbbiakban Presbiteri jegyzőkönyv] 1. kötet. 1792-1823.

⁸ Uo.

⁹ Prém János és Mayer Márton 14 dénárral, Khem Friedrich 22 dénárral, Schilling János 68 dénárral, Buklyó Dávid 12 dénárral, Barna (=Born) Gergely 34 dénárral, Zabos (=Haberstich) Gergely 40 dénárral, Molnár (=Müller) Ádám 14 dénárral, Pinczés (=Keller) János 34 dénárral, Rosa (=Rosinger) Jakab 34 dénárral, Rosa (=Rosinger) János 14 dénárral, Szakáts (=Weber) Henrik 12 dénárral, Mayer Ferenc 12 dénárral, Speer Fülöp 34 dénárral, Reichert György 20 dénárral, Zabos (=Haberstich) Miklós 12 dénárral járult hozzá az óra elkészítéséhez. Uo.

név köztük szerepel, így az említettek a legkorábbi beházasodott magyar családok képviselői lehetnek.

A német betelepülők ugyanakkor folyamatosan próbáltak elszakadni, hiszen mégis idegenek voltak itt, a templom nem az ő templomuk, a prédikáció nyelve nem az ő anyanyelvük volt. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található egyházlátogatási jegyzőkönyvekben először 1766-ban bukkannak fel, ekkor külön német preceptorról tettek említést.¹⁰ Ugyanebben az évben, 1766. augusztus 11-én fordultak először az újvárosi németek kérelemmel a tiszántúli egyházkerülethez,¹¹ s írták le Vadkertről való elüldöztetésüket. Kérelmezték egyúttal, hogy a magyar lelkész németül is prédikáljon, s németül végezze az úrvacsoraosztás, az esketés és a temetés szertartásait. Az instanciában kérték, hogy iskolamesterük, aki Vadkertről jött utánuk Balmazújvárosra, német nyelven prédikálhasson számukra. Mindezek fejében külön juttatásokat ígértek a magyar lelkész és a magyar tanító számára. Az egyházkerület hozzájárult kéréseik teljesítéséhez, ezt az 1766. augusztus 12-13-i jegyzőkönyv bizonyítja.¹² Az esemény mérőöldkő volt az egyház önállóvá válásához vezető úton, később azonban problémák jelentkeztek: az önként vállalt anyagi kötelezettségeket a német hívek nem tudták teljesíteni. Tóth Mihály lelkész 1771. január 22-én írt erről az egyházkerületnek: *„Ami a németeket illeti, még eddig többnyire csak ingyen szolgáltam nekik. Mert a Magyar Eklézsia még eddig sem nyugodott meg a felőlők való rendelésben és pro libitu [tetszés szerint] ad az ő bérekből.”*¹³

A magyar és a német hívek közti viszony tehát nem volt felhőtlen. A németek is nehezményezték, hogy a tőlük elvárt juttatásokért cserébe nem kaptak német nyelvű prédikációt Tóth Mihálytól. Ugyanakkor az önként vállalt anyagi kötelezettségeket a német gazdák mind nehezebben tudták teljesíteni: a magyar papnak, a tanítónak s a német tanítónak egyaránt fizettek járandóságokat, minden évben fejenként 1 véka nyári gabonát és 1 rhénes forintot. Ebből kapott a lelkész, a rektor és a preceptor, saját tanítójuknak évi 20 rhénes forintot és 20 vödör nyári gabonát szolgáltattak be.¹⁴

1771. március 3-án kelt az a német nyelvű kérvény, amelyben az új lakók felsorolták kívánságaikat. Pontokba szedve terjesztették sérelmeiket és kéréseiket az egyházkerület elé. Anyagi terheik csökkentését kérték, mivel *„az itteni gyülekezet a törvény szerint évente 51 dénárt és 1 véka gabonát gyűjt be a magyaroktól – kik több mint 200-an vannak – éppúgy, mint tőlünk, akik 40-en*

¹⁰ TtREL I. 31. e. 1.

¹¹ Uo. 1. b. 6.

¹² Uo.

¹³ Uo. 1. b. 9. 3.

¹⁴ Uo. 1. b. 9. 2-3.

vagyunk [család száma!], ebből fizetik a lelkészt és a tanítót... nekünk ezért a pénzért kevés szolgálat jár, s épp olyan sokat kell fizetnünk, mint a magyaroknak, akik fizetségükért teljes szolgálatot vehetnek igénybe...” Azt is kérelmezték, hogy a temetéseiket saját iskolamesterük rendezze, s német nyelvű beszéd búcsúztassa a halottaikat, mert „*halottaink feletti bánatunkban nem a saját nyelvünkön vigasztalódhatunk, ...de a tizedből csak egy prédikáció telik, tehát sokan...vigasztaló beszéd nélkül távoznak és temettetnek el, ...arra kérjük tehát a ...Senior urat és a tekintetes Tractust, hogy...halottaink feletti magasztaló beszédet iskolamesterünkkel tartathassuk meg, magyar prédikáció nélkül, melyből keveset vagy semmit nem értünk.*”¹⁵

Nem történt azonnali intézkedés, s a német hívek 1783. augusztus 12-én újra kéréssel fordultak az egyházkerülethez. Másnap megjelent Balmazújvároson a Fráter István coadjutor curator és Hunyadi Ferenc superintendens vicenotarius alkotta bizottság, s Hunyadi jelentése szerint a konfliktust sikerült elsimítani.¹⁶ Már Hunyadiék látogatásakor felmerült a német gyülekezet részéről az igény saját prédikátor választására, 1792. február 21-én kelt, a superintendens vicenotariusnak címzett kérvényükben pedig engedélyt is kértek arra, hogy iskolamesterük prédikátori teendőket láthasson el, s hogy „*magunk közt egy Imádságos Házat építsünk*”.¹⁷ A válaszul kiküldött egyházkerületi tisztviselők: Domokos Lajos és Benedek Mihály szeptember 26-i jelentésében az áll, hogy a magyar református templom és iskola valóban messze esik a Németfalutól, vasárnaponként csak egyetlen istentiszteletet lehet hallgatni, ezért is várakozni és ácsorogni kell, s „*a várakozás sok szenvedések és illetlenségek nélkül meg nem eshetik.*”¹⁸ Az 1792. évi egyházkerületi jegyzőkönyv október 8-i feljegyzése szerint a „*különös templomotska*” építése ügyében „*a Consistorium...nem ellenkezik.*”¹⁹

A németek vállalták a templomépítési költségét, de később – feltehetően készpénzfizetési nehézségek miatt – támogatást kértek az egyházkerulettől, amely viszont a jegyzőkönyv tanúsága szerint – ismeretlen okból – nem nyújtott segítséget.²⁰ (Id. Varga Antal feljegyzései szerint a németek nem is akartak segítséget kérni az egyházkerulettől, a következő évben viszont elfogyott a pénzük, ezért 40 forintot kénytelenek voltak kölcsönkérni a magyaroktól, s így fejezheték be az építkezést.)²¹

¹⁵ Uo.

¹⁶ TtREL I. 1. b. 19.

¹⁷ Uo. 1. b. 31.

¹⁸ Uo. 1. b. 31.

¹⁹ Uo. 1. a. 7. k. [közgyűlési jegyzőkönyv] 42-43.

²⁰ Uo. 1. a. 7. k. 151. (1793. aug. 14.)

²¹ Id. VARGA A: i. m.

1793-ban készült el a saját imaház, amelyről a balmazújvárosi magyar eklézsia presbiteri jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: „*A B. úJVárosi Református Német Új Templom építetett a német atyafiak tulajdon magok költségeken a 1793 dik évben...*”²² A könyv szól az előzményekről is: „*Építetett pedig ezen Templom mind a két Felsőbségnek... megegyezésével s engedelmével, amint ezen következő írásban meg tetszik.*”²³ Ezután a Szabolcs vármegye főjegyzője, Ibrányi Miklós által leírtak hiteles másolata következik, s ezekből tudjuk, hogy az 1793. január 29-én Nagykállóban tartott közgyűlésen Szenczi Lajos és Kállai János szolgabírák jelentették, hogy az újvárosi német lakosok esedezését megvizsgálván szükségesnek ítélik a németek saját templomának építését, „*mivel fundusok is elegendő van, és a Törvény értelme szerint nekik megengedtetik. Vélekedések helybe hagyattatik és a Templom építése megengedtetik.*”²⁴

Sziklai Andrassy Zsigmond földesúr támogatásáról is értesülhetünk a presbiteri jegyzőkönyv 1793. április 4-én kelt feljegyzéséből (ez szintén hiteles másolat), mely szerint a gróf „*megengedte... a templom és a parochiális helyeket, és én [Simoni Mihály újvárosi tiszttartó] a mai napon a Templom helyet és a Parochiális helyet ki is mutattam nekik.*”²⁵

Amikor az imaház elkészült, a gyülekezetnek még nem volt saját, német anyanyelvű lelkésze. Így Jeney Ferenc, aki 1772 óta volt a magyar eklézsia református lelképásztora,²⁶ tartotta az első istentiszteletet az új imaházban. A német közösség életében mérőföldkőnek számító esemény részleteit így örökítette meg a magyar lelképásztor: (a templom) „*fel is szenteltetett azon esztendőben két Prédikáziók és az Úri sz. vacsora kiszolgáltatása által. Az első Prédikáziót a Magyar gyülekezet kedvéért magyar nyelven magam tettem, ki ezeket írom ...a német prédikációt mondotta a német egyházfiak kedvéért T. Koch István debreceni Professzor Uram...Az Úri vacsorát ketten szolgáltattuk ki német nyelven.*”²⁷

Az új templomban az első keresztelést Friedrich Keller első önálló német gyülekezeti kurátor Katharina nevű leánykájának tartották ebben az esztendőben, az első itt tartott esküvő pedig Josef Keller és Magdalena Weber esküvője volt.²⁸

A magyar presbiteri jegyzőkönyvben feljegyezték azok neveit, akik a legtöbbet fáradoztak-adakoztak a templom felépítése érdekében: Valentin Haberman és

²² *Presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet. 58.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 59.

²⁶ TtREL 31. e. 2.

²⁷ *Presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet. 58.

²⁸ *Magyar házassági anyakönyvek*, II. kötet.

Frederik Keller kurátorok, Jakob Born, Ernest Müller esküdtek, Michael Keller, Josef Keller, Martin Arwa, Conrad Kehm, Henrich Lejter, Adam Hartman.²⁹

1794-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is megemlékeznek az új német templomról: „*megnéztük templomjokat is... ahol a magok született nyelvén frissen producáltak.*”³⁰

1796-tól Szathmáry Dániel lett a magyar lelképásztor, ő szolgált 1804-ig a magyar egyházban és a német híveknek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek dicsérettel szólnak Szathmáry tiszteletes tevékenységéről, feljegyezték róla, hogy semmi panasz nem esett ellene, s a hívek „*kívánták volna magok között való maradását*”, de 1803-ban megromlott egészségi állapota miatt nyolc év után le kellett mondania hivataláról.³¹ (Prédikátorsága alatt sok teendője akadt a saját eklézsiájában, s a németeknek tett szolgálat gyakran csak az úrvacsora kiosztásánál valósult meg.³²)

A templomszentelő istentiszteleten nem Jenev Ferenc akkori lelképásztor hirdette a német nyelvű igét, s ennek valószínűleg nem a nyelvi ismeretek hiánya lehetett az oka, hiszen az úrvacsoraosztás már az ő közreműködésével, németül zajlott.

²⁹ *Presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet. Hosszú névsor mutatja, kik és mennyivel járultak hozzá a középső harang megvételéhez: Adam Hartman 1 rhénes forint, özvegy Streckné 1 rhénes forint, Valentin Haberman 1 r. ft 20 krajcár, Henrik Weber 1 r. ft, ifj. Friedrich Müller 1 r. ft. 20 kr, Georg Reichert 1 r. ft. 20 kr, Joannes Koch 1 r. ft. 20 kr, Henrich Lejter 2 r. ft, Michael Keller 2 rf, id. Philip Speer Mária lányával 2 r. ft. 40 kr, Martin Lejter 1 r. ft., Joannes Hirsch 1 rf. 30 kr, id. Friedrich Müller 1 r.ft, Ernst Müller 1 rf. 34 dénár, Conrad Krau 1 rf, Heinrich Koch 1 rf, Conrad Keller 1 rf 17 kr, Conrad Kehm 1 rf. 20 kr, Jacob Rosinger 1 rf. 20 kr, Caspar Keller 1 rf. 20 kr, Friedrich Keller 1 rf. 20 kr, Peter Müller 1 rf., Andreas Hinckl 1 rf., Jakob Schäfer 1 rf., ...Keller 2 rf., Georg Krug 3 rf, Andreas Martin 1 rf. 30 kr, özv. Weberné 2 rf 30 kr, Jacob Schumacher 1 rf, 30 kr, Joan Keller 1 rf. 20 kr, Arva Martin 2 rf. 30 kr, Georg Born 3 rf, Joan Schilling 1 rf. 20 kr, Henrik Kehm 1 rf., Henrik Hildebrand rector 2 rf., Henrik Friedman 1 rf. 20 kr., Joan Holb 1 rf. 720 kr., Conrad Konckl 1 rf. 20 kr, Martin Majer 1 rf. 30 kr, Joan brem 2 rf. 7 kr, Nicol. Schilling 2 rf., Conrad Hirsch 1 rf. 30 kr., Henrich Hirsch 1 rf. 30 kr, Adam Haas 1 rf 42 kr., Kerekes János 1 rf, Samuel Lejter 1 rf. 20 kr., Christian Sejfert 1 rf 30 kr., Michael Seifert 1 rf. 30 kr., Michael Sejfert 1 rf., 8 kr, Simon Buglyo 1 rf., Friedrich Hirsch 1 rf., Josef Hirsch 1 rf. 20 kr, Jacob Born 3 rf. 20 kr, Michael Born 1 rf. 8 kr, Nicolaus Zinsmechter?? 1 rf. , özv. Buglyóné 1 rf., ifj. Filip Speer 1 rf. 20 kr, Árva György 1 rf. 20 kr., Conrad Guteruth 1 rf., Simon Müller 1 rf., Daniel Müller 1 rf. 8 kr., Daniel Teppich 1 rf., Joan Ticz 1 rf., Paul Haberstich 2 rf. , Joan Kehm 1 rf., Nicolaus Keller 1 rf. 40 kr., id. Henrich Lejter 1 rf., 20 kr., Goerg Reichert 1 rf. 20 kr., Franz Buglyo 30 kr, Adam Lejter 30 kr., Joan Guth 20 kr. (A neveket németes formában jegyezték fel, az özvegyeket is a német „Witwe” megjelöléssel nevezték meg. Mint fentebb már rámutattam, a magyar jegyzőkönyv eleinte magyarosan rögzítette a német hívek neveit, de mihelyst 1793-ban elkészült a német imaház, a feljegyzésekben a magyar lelkész mintha jobban odafigyelt volna a pontosabb, németes formára, mintegy érzékeltetve a német gyülekezet különválását: míg a németek a magyarok templomába jártak, s arra adakoztak, addig a magyarok inkább érezték őket gyülekezetük tagjainak, s hozzájuk közelebb állónak.)

³⁰ TtREL I. 31. e. 2.

³¹ Uo. 11.

³² *Kirchenprotokoll*, 2. kötet. 1. Idézi: LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 21.

Fentebb szó esett arról, hogy a német hívek külön fizettek a magyar lelkésznek a szolgáltatásaiért, s ez kényes pont volt a kapcsolatukban, ugyanis sokszor kevesellték a lelkipásztor törődését, máskor ők maguk nem tudtak eleget fizetni cserében. A presbiteri jegyzőkönyv 1792. március 5-i feljegyzésében a magyar gyülekezet prédikátora, Jeney Ferenc kívánságára kurátori számadás készült arról, hogy a magyar papnak mekkora bért fizettek a németek 1783-tól. Eszerint a percipial a következőképpen alakult: 1783-ban kurátor Silling Miklóstól befizettetett 26 rajnai forint, 1784-ben kurátor Rósa (=Rosinger) Jakabtól 29 rajnai forint 38 krajcár, Szarvas (=Hirsch) Imre kurátortól 31 rajnai forint, majd ugyanattól 24 rajnai forint 42 krajcár, 1788-ban kurátor Kém (=Kehm) Gergelytől 82 rajnai forint 5,5 krajcár, 1790-ben Silling Miklóstól 33 rajnai forint, összesen tehát 226 rajnai forint 34,5 krajcár.³³ Ugyanekkor Jeney prédikátor kívánságára számadás készült a német publicatióból jött alamizsnáról is. Eszerint a percepció 1783. aug. 14-től 1792. március 4-ig 4902 dénár, ebből az erogációja: 4708 dénár, így marad 194 dénár, ebből előadtak készpénzt 208, összesen tehát 14 dénár maradt.³⁴ A német hívek által fizetett pénz összege változó volt, 1801-ben már csak 15 rhénes forintot tudtak adni a magyar lelkésznek,³⁵ s a századfordulón egyre erősebb lett az igény, hogy saját lelkipásztor vegye kézbe a német egyház ügyeit: olyan lelkész, aki a német hívek biztosította fizetésből maradéktalanul ellátja a német lelkipásztori teendőket. Lengyel Imre értesülései szerint az évszázad utolsó éveiben már naponta, vasárnaponként pedig kétszer gyűltek össze áhítatra a hívek tanítójuk, Spielmann Konrád vezetésével.³⁶

1800. decemberében egy magyarországi adománygyűjtő körút során fordult meg először Balmazújvároson Johann Heinrich Fäsi svájci lelkész, aki a híres pedagógus, Johann Heinrich Pestalozzi unokatestvére volt. Fäsi 1775 óta volt kálvinista lelkész, Svájcban több helyen szolgált. 1800-ban az akkor negyvenöt esztendőes pap a kelet-galíciai Josephsberg és Ugartsberg lelkipásztorként működött. Nagy hatással volt rá a svájci felvilágosodás, és ez vallási szempontból azt jelentette, hogy lelkipásztorként és hívőként elutasította a csodákat, az irracionális és a természeti világ törvényeivel ellenkező jelenségeket, és élenként érdeklődött más tudományágak, főként a természettudományok iránt.³⁷ Fäsi három alkalommal utazott el otthonról, hogy adományokat gyűjtsön egyházának: először 1799 májusában, majd 1800 áprilisában, végül ugyanezen év szeptemberében, s utóbbi két útján Magyarországra is eljutott.³⁸

³³ *Presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet. 10.

³⁴ Uo. 12.

³⁵ *Díjlevelek*, TtREL I. 1. u. 1.

³⁶ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 22.

³⁷ Uo. 11.

³⁸ Uo. 15.

Svájc és Magyarország között ekkoriban már mintegy kétszáz éve hagyományos kulturális-egyházi kapcsolat állt fenn, s ebben a kálvinista vallás volt az összekötő kapocs. Fäsit is szívesen látták a debreceni egyházi előljárók, amikor 1800 szeptemberében megfordult a kálvinista Rómában. A lelkész már ekkoriban fontolgatta, hogy megváljék galíciai hivatalától, mivel az ottani egyházközösség működését, így a lelkészi család megélhetését is anyagi gondok nehezítették, s Bécs katolikus egyházi körei állandó támadásokat intéztek ellene.³⁹

Fäsi 1800 decemberében járt először Balmazújvároson, de valószínűleg már tavaszi debreceni látogatásakor tárgyalt az újvárosi német egyház képviselőivel a lelkészi hivatalra való felkérés ügyében. Lengyel Imre értesülései szerint a német hívek ekkorra már anyagilag is előkészítették a gyülekezetté válást, mégpedig olyan módon, hogy meglévő pénzükön marhákat vettek, s azokat jó áron eladták: az ebből származó haszon lett a későbbi gyülekezet tőkéje.⁴⁰ A svájci pap december 14-én két áhítatot is tartott Balmazújvároson, s ezek nagy hatást váltottak ki a hívekből. Véglegesen eldöntötték, hogy meghívják Fäsit a balmazújvárosi német lelkészi hivatal betöltésére.⁴¹

1801-ben az egyházkerület konzisztóriumja megvizsgálta a németek kérését, amely saját lelkész és iskolamester alkalmazására vonatkozott. 1801 májusában a svájci lelkész újra Magyarországon járt, találkozott Újvároson leendő gyülekezetével, s közösen elkészítették a szerződését. Vecsei Sámuel püspök és Szikszai György esperes 15-én meghívólevelet írtak Fäsi-nek, aki október 4-én lemondott galíciai hivataláról és családotul elindult Magyarországra.⁴² Az újvárosi németek nevében a köztisztviselőben álló Valentin Haberman ment eléjük két fuvarossal Bártfára, s október 22-én Fäsi és családja megérkezett Balmazújvárosra, ahol frissen épített paplak várta: a hívek 115 forintért megvásárolták Frittman Henrik házát a templom mellett, s annak helyén építették fel ezt a házat. Aznap este örömmünnepet ült a fiatal német gyülekezet: ismerkedő esttel köszöntötték első lelkipásztorukat.⁴³ Megérkezése után Fäsi a következő vasárnap már meg is kezdte lelkipásztori tevékenységét, ekkor született első bejegyzése a balmazújvárosi német református egyház anyakönyvébe.⁴⁴ Az 1804. évi egyházlátogatás során már külön jegyezték fel a magyar és az immár önállóvá lett német egyház adatait, s ez az elkülönítés a későbbiekben is megmaradt.⁴⁵

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 22.

⁴¹ Uo. 16.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 17.

⁴⁴ *A balmazújvárosi német református egyház anyakönyve*. 1. kötet.

⁴⁵ TtREL I. 31. e. 2.

Fäsi hatéves lelkipásztorsága alatt épült ki a balmazújvárosi németek önálló egyházszerkezete. A lelkész körültekintően látott munkához, a gyülekezet pedig bőséges erkölcsi és anyagi támogatással biztosította papi tevékenységének zavartalanságát. A Fäsivel kötött szerződés mutatja, hogy az újvárosiak rendezett anyagi körülményeket teremtettek első német ajkú lelkészüknél, s a következő évenkénti javadalmat nyújtották számára: 110 rhénes forint készpénzben, negyven köböl⁴⁶ tavaszi búza vagy helyette ugyanannyi búzával felérő rozs, egy konyhára való sertés vagy ehelyett tyúk vagy ezek pénzbeli megfelelője: 10 forint 12 krajcár. A gyülekezet tartozott a papnak 1 mázsa⁴⁷ sóval, faggyúra adott 2 forint 33 krajcárt, négy icce⁴⁸ olvasztott vaját, négy icce mézet, négy fehér vagy füstötletlen sajtot, hat 6 négyfogatú szekér kemény tűzifát, nyolc szekér szénát, elegendő fűtenivaló szalmát, tíz köböl⁴⁹ szántóföldet, melynek megszántására minden évben egy napra az eklézsia hat ekét bocsát a lelkész rendelkezésére, s az ezen termelt gabonát az eklézsia köteles levágtatni és behordatni, 12 köböl búzát pedig megőrölni. A stóla a következőképpen alakult: keresztelés után 12 krajcár, prédikációs temetés után 31 krajcár, esketés után 51 krajcár illette meg a lelkipásztort.⁵⁰ A Lengyel Imre által megmentett források arról is beszámolnak, hogy a lelkészi családot díjtalan kéményseprés illette meg, a paplakhoz szérűskert, udvar és istálló tartozott, a ház esedékes javítási költségeit a hívek – kötelességüket teljesítve – minden esetben állták.⁵¹ Gondosságuk később is megmaradt: 1814-ben Fäsi utódja panaszkodott, hogy „*a kerítése hijjános. Megígérték az elöljárók, hogy minél előbb elkészítik.*”⁵² (Lengyel még olvashatta az egyházi leltárkönyvet, amiből kiderült, hogy a német hívek külön asztalt s hozzá négy széket készítettek első lelkészüknél.⁵³)

Jó ideig Fäsi utódait is a fenti szerződésben felsoroltak szerint javadalmazták. Díjlevelek mutatják, hogy a német egyházgyülekezet mindig nagy gondot fordított lelkipásztorai ellátására: a mindenkori szabad lakás mellett fűtőanyag és pénzbeli juttatás egyaránt járt a mindenkori papnak.⁵⁴ 1833-ban például így alakult a fizetség: 100 forint készpénz, 44 köböl tiszta búza, 28 jugerum⁵⁵ szántóföld, 1/3 része ugar marad, ezt az eklézsia mag alá megszántatja és hazahordatja a

⁴⁶ 1 köböl = 64 liter. (Forrás: *Magyar Néprajzi Lexikon.*)

⁴⁷ 1 bécsi mázsa = 56,006 kg. (Uo.)

⁴⁸ 1 magyar icce = 0,8484 liter (Uo.)

⁴⁹ A köböl közvetve földnagyság mérésére is szolgált. *Egyköblös* vagy teljesebb alakjában *egyköblös föld* egy köböl vetőmagot megbíró földterületet jelentett. (Uo.)

⁵⁰ *Díjlevelek*, TtREL. I. 1. u. 1.

⁵¹ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 18.

⁵² *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2.

⁵³ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 18.

⁵⁴ *Díjlevelek* - TtREL I. 1. u. 1.

⁵⁵ 1 jugerum = 1 hold (*Magyar Néprajzi Lexikon*)

termést, és 12 jugerum kaszáló. 4 szekér széna, 3 öl⁵⁶ tűzifa, és elegendő fűteni való szalma, 3 zsákos krumpliföld, egy mázsa só, egy közepes hizott sertés, icce faggyú, vagy ehelyett 3 forint, négy icce méz, négy icce vaj, négy sajt, őrlés 24 köből, stóla a felsőbbek határozata szerint.⁵⁷ Érdemes összehasonlítani a magyar lelkész átlagfizetését a német juttatásokkal. Eszerint a magyar gyülekezet a következő évenkénti fizetséget adta prédikátorának: 102 rajnai forint készpénz, ötven köből tiszta búza, egy közepes hizott sertés, egy mázsa só, négy icce méz, négy icce vaj, négy gomolya, négy sajt, faggyúra hat forint, nyolc csijje⁵⁸ széna, négy klaszter fa, őrlés 26 köből, egy telek (28 jugerum) szántóföld, melynek 2/3 része használtatott esztendőnként, 1/3 része ugarnak maradt, ezt az eklézsia megszántotta és megugarolta. Ezenkívül 12 jugerum kaszáló, melyet a tiszteletes maga művelt. Fűteni valóra adatott 65 forint, a stóla mennyiségét az egyházi felettesek határozták meg.⁵⁹

Fäsi először megszervezte az egyházi előjáróságot, az egyháztanácsot, amely svájci mintára havonta összeülő testület volt (tagjait „Gemeinsmann”-nak hívták); első ülését 1801. október 26-án tartották. Az előjáróságnak kellett a gyülekezet javát szolgáló ügyeket megtárgyalnia, iskolai, népjóléti ügyeket intéznie, erkölcsi vétségeket megállapítania és azokat büntetnie. A havonkénti alkalmakat a lekipásztor joga volt összehívni, minden ülésen jelentést kellett tenni az iskola és a templom ügyéről, itt döntöttek egyházi- és alamizsnakérdésekben, fel kellett olvasni és a jegyzőkönyvhöz kellett csatolni a fontosabb leveleket. A testület minden tagja egyenlően szavazhatott, s közös beleegyezésük nélkül a lekipásztor nem változtathatott az istentisztelet külső rendjén. A testület legtekintélyesebb tagja a kurátor, a „Kirchenvater”, aki az egyháztanács második embere volt a lelkész után, s ő segített kiosztani az úrvacsorát is. Ez mind a mai napig így működik az újvárosi német gyülekezetben. Úrvacsorás istentiszteletek után a kurátor a tanítóval és a harangozóval együtt a lekipásztor vendége volt ebédre. A kurátor után a két legtekintélyesebb tagot esküdtnek hívták, az első egyháztanácsban ezt a tisztséget Arwa Márton és Leydert Henrik töltötték be.

A leendő első német egyháztanács tagjai már évek óta részt vettek Balmazújváros akkor még egyetlen gyülekezete hitéletének gondozásában, a magyar lekipásztor mellett a magyar presbitérium tagjaiként. 1783-ból maradt fenn az első német név, kurátor Schilling Miklós, 1784-ben Rósa Jakab, majd Szarvas Imre viselte a hivatalt (évszám nincs megadva), 1788-ban Kém Gergely, 1790-ben Schilling Miklós, 1792-ben Habermann Bálint volt kurátor. Tagok voltak

⁵⁶ 1 bécsi öl = 1,8965 méter (Uo.)

⁵⁷ *Díjlevelek*, TtREL I. 1. u. 1.

⁵⁸ 1 csijje = 1 szénarakásnyi, illetve kis szekéymyi (*Magyar Néprajzi Lexikon*)

⁵⁹ *Díjlevelek*, TtREL I. 1. u. 1.

még Barna Jakab, Molnár (=Müller) Ernesto. A magyar presbiterek közül a következőket ismerjük ebből az időből: 1792-ben magyar kurátor Hüse János, Tar Márton, 1795-ben hites személyek Vezendi István, Györfi István, Szabó István, Harangi István.⁶⁰ A magyar gyülekezetben is az ottani kurátor, azaz főgondnok volt a lelkész jobb keze. A vonatkozó feljegyzések nem olyan töredékesek, mint a német egyház esetében, 1766-tól egészen 1848-ig végigkövethető nemcsak a lelkészek, de a magyar kurátorok és hites személyek névsora is.⁶¹

Mikor az önállósodás folyamata elindult, a magyar gyülekezet német tisztviselői is erőteljesen erre kezdtek összpontosítani. 1793 után megteremtették a leendő gyülekezet anyagi fundamentumát, s amint 1801-ben eldőlt, hogy saját lelképásztoruk lesz, annak őszi megérkezéséig tíztagú testületet hoztak létre.⁶² Tették ezt Domokos Lajos és Benedek Mihály traktuális emberek javaslatára, akik 1801-ben a balmazújvárosi jegyző Györi Mihály és Csobán Péter esküdt kíséretében megvizsgálták a német egyház helyzetét, s szorgalmazták, hogy a németek a prédikátor megérkezéséig válasszanak maguk közül tíz előljárót, „*akik előtt a számadások megvizsgáltassanak és az egyéb eklézsiái dolgok is ezek által folytatódjanak*”⁶³ 1794 és 1799 között Friedrich Keller és 1803 között Johann Keller viselte ezt a címet,⁶⁴ majd Müller Frigyes lett az utóda, aki 1807-ig, Fäsi lemondásáig maradt kurátor.⁶⁵ (Más forrás szerint Molnár – Müller – Ferencnek hívták. A Lengyel által ismert eredeti *Kirchenprotokoll* és az 1804. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv adatai különböznek, ezért a helyzet tisztázásához anyakönyvi bejegyzésekre van szükség: a kérdéses időben Friedrich Müller, azaz Müller Frigyes nevű személy élt a településen, Franz, vagyis Ferenc nem. Valószínű, hogy az egyházlátogatás során elírták a kurátor keresztnévét.⁶⁶)

⁶⁰ *Magyar presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet.

⁶¹ Magyar lelkészek: 1764-1771 Tóth Mihály, 1771-1794 Jeney Ferenc, 1794-1802 Szatmáry Dániel, 1802-1808 Kutassy László, 1808-1828 Gál András, 1828-1851 Súlyom Balázs. Id. VARGA Antal: i. m. 17. Magyar gyülekezetbeli kurátorok voltak: 1766 Madai István, 1767-68 Juhász Mihály, 1771-72 Juhász István, 1772-73 Madai István, 1774 Tar Márton, 1776 Halász István 1785-91 Hüse János, 1791-96 Tar Márton, 1804-1808 Fodor János alkurátor, 1808-09 Tar Márton, 1809-10 Juhász Kiss István János, 1810-11 Dobi Mihály, 1811 Nagy István, 1811 Posta János, 1812-14 Posta János, 1815 Tóth Ferenc János, 1815-16 Tokaji Kiss János, 1817-22 Tar János, 1823-25 D. Tar István, 1825-28 Harangi István, 1828-31 Györi István, 1831 Dobi István, 1831-33 Lós István, 1832 Bordás István alkurátor, 1833-34 Király Sámuel alkurátor, 1833-37 Király Ferenc Mihály, 1834 Szabó István János alkurátor, 1835 Harangi Mihály alkurátor, 1837-38 Lós István, 1838-40 Posta János, 1840-42 Hajdú János, 1842-48 Uj András. Uo. 20.

⁶² LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 22.

⁶³ *Kirchenprotokoll*, 6. kötet. Idézi: LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 22.

⁶⁴ *A balmazújvárosi német református egyház anyakönyve*. 1. kötet.

⁶⁵ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 24.

⁶⁶ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TITREL I. 31. e. 2. Vö. *A balmazújvárosi német református egyház anyakönyve*. 1. kötet.

Feljegyeztetett az a német nyelvű esküszöveg, ami az egyháztanács megalakulásának első éveiből származik (pontos évszám nincs feljegyezve), ezekkel a sorokkal tettek fogadalmat a német kurátorok.⁶⁷ 1805-ben dicsérő szavakkal illették a Müller Frigyes által vezetett kurátori számadásokat, mind a *matricula protocollum* ügyének intézését.⁶⁸ Az első egyháztanács tagjai voltak még Habermann Bálint (aki már 1792-ben német esküdt volt Schilling Miklóssal együtt),⁶⁹ id. Arwa Márton, id. Leydert Henrik, Kehm Konrád, id. Hirsch Henrik, Müller Frigyes, Müller Ernő, Hirsch Péter, Hartmann Henrik Konrád.⁷⁰ Ez a testület 1807. február 26-án tartotta utolsó (28.) ülését, majd májusban, amikor már Drabek József volt a német gyülekezet lelkipásztora, *Kirchensammlung* néven újjáalakult és kisebb-nagyobb zökkenőkkel egészen 1815-ig működött. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek nem említik, ki volt ebben az időszakban a kurátor, de a Lengyel Imre által még feldolgozott forrásokból kiderül, hogy a testület nagyrészt új emberekből állt, az 1807. május 19-i gyűlésen csak Keller József kurátor (mint régi-új tag), Hartmann Henrik Konrád, és Hirsch Henrik voltak ott a régiek közül, rajtuk kívül friss tagokként Hirsch Frigyes, Holb János, Koch János, Schumacher Jakab, Reichert Henrik, Leydert Péter, Keller Henrik és Árva György vettek részt a munkában.⁷¹ (Keller József kurátorságáról egyetlen rövid utalás maradt fenn 1814-ből: „a curátor számadása jól megy”.⁷²)

1815-től nincs forrás a testület működésére vonatkozólag, az akkori kurátorról is csak annyit olvashatunk, hogy 1819. február 22-én „a kurátor Meyer Jánosra az a panasz hogy a múltó esztendei Számadását még be sem adta. A Parochiális épületekre nints gondja. A prédikátor szénáskertje pusztában, minden potsékban van, és ez egyedül az ő gondatlansága miatt. Mind ezekről megintódott, s fogadta, hogy mihely az idő kinyílik, a szükséges Reparatiokat megtéteti.”⁷³ 1822-ben egyházkerületi rendeletre újra összeült a testület, tagjai a következők voltak: Müller Jakab, Hirsch Frigyes, Leyder Péter, Reichert Henrik, Arwa Henrik, Hartmann Ádám, Koch János, Keller Henrik, id. Hirsch Henrik, Teppich Péter, Holb Fülöp, Schilling Fülöp. Ebben az évben említik először „presbitérium”-ként a testületet, s máig így hívják, jóllehet 1848-tól némi változással működik, de alapjai azok maradtak, amelyeket még Fäsi rakott le.⁷⁴

⁶⁷ *Magyar presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet.

⁶⁸ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2

⁶⁹ *Presbiteri jegyzőkönyv*, 1. kötet.

⁷⁰ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 23.

⁷¹ Uo. 25.

⁷² *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2.

⁷³ Uo.

⁷⁴ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 25.

Fäsi megállapította az istentiszteleti rendtartást, a gyermekek kátéoktatásának s a hétköznapi istentiszteleteknek a rendjét is, valamint az úrvacsoraosztás menetét is. Rögtön megérkezésekor összeírta a konfirmálandók listáját, s az esketésekről is külön anyakönyvet kezdett vezetni. A halálozások szintén anyakönyvezték, csakúgy, mint a keresztelesek.⁷⁵ A lelkipásztor gondoskodott a bibliák, imakönyvek beszerzéséről, s a templom megfelelő felszereltségéről. Az 1793-ban épült imaház helyére már érkezése előtt, 1799-ben templomot építettek, a harangláb már két évvel korábban elkészült, így alkalma nyílt megteremteni azt az egyszerű, puritán, svájci mintájú környezetet, ami a német közösség számára nemcsak a hit áhítattal teli, sok-sok energiát és békességet adó légkörét jelentette, hanem az összetartozás érzését is. Egy 1809. évi feljegyzés⁷⁶ szerint a templom vályogfalú, zsindeletetű épület volt. Belső terének hossza 9 öl és hat coll, szélessége 4 öl, 1 láb és hat coll, magassága 2 öl és négy láb. Volt benne egy karzat, amelyet Hartmann Ádám készíttetett 1797-ben, egy téglakatedra és egy úrasztal, ez utóbbit néhai „jó Born Jakob” felesége, Krug Gertrud ajándékozta az egyháznak. A templomban állt elegendő szék és két persely. Az épületen kívül egy porticus (előszoba) volt, mellette négy oszlopon álló zsindeletetű harangláb. Ebben egy 156 fontos harangocska állt, melynek felirata a következő volt: „*Fusa sub Rosalia Justh. Ahrie...Anné 1794. Gott zu ehren und Verrherlichung seines heiligen Namens und Gebrauch seines Dienstes bei der reformierten Kirchen lassen giessen diese Glocken die deutsche reformierte Gemeinde in Újváros 1794. Jakob Born, Martin Arva, Johan Koch.*”⁷⁷

A lelkész figyelmet fordított a németiség erkölcsi, szociális és egészségügyi helyzetére is. Az egyház az alamizsna- és árvaügyek legfőbb intézője lett, segélyeket utalt ki árváknak, szegényeknek, adományokat gyűjtött. Az 1802. június 11-i nagy tűzvész után 50 rhénes forintot küldött az egyház a debreceni Nagytemplomnak, amely a tűz áldozatává vált. A Református Kollégium új épületének költségeihez is hozzájárult.⁷⁸

Johann Heinrich Fäsi 1807 tavaszáig maradt hivatalában. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint az első újvárosi német lelkipásztor gyakran elégedetlenkedett az itteni körülmények miatt. Először 1804-ben bukkan fel a neve a Canonica Visitatio lapjain, a következő megjegyzéssel: „*Fäsi József uram ...nincs panasz ellene, maga panaszkodott az olyanokról, amelyekről panaszkodni se kellett volna, ű magok is könnyen eligazíthatják.*”⁷⁹ E rejtélyes megállapítás

⁷⁵ *A balmazújvárosi német református egyház anyakönyve.* 1. kötet.

⁷⁶ Id. VARGA Antal: i. m. 28-29.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 40.

⁷⁹ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv,* TIREL I. 31. e. 2.

nem fed fel, mi lehetett a lelkész problémája, a következő évi látogatáskor viszont már egyértelműbb konfliktus jelentkezett: a gyülekezet előjárói maguk panaszkodtak a papra, hogy más helyen akar földet adni, nem ott, ahol eddig. (Sajnos nincs adat arra, hol volt ez helyileg.) Fäsi abban az évben igen beteges volt, talán ennek is köszönhető, hogy a látogatást végző senior Gál András tiszteletes nem őt marasztalta el, hanem az előjárók „*intődtek, hogy tekintsék mostani betegeskedését, és csendesen intézzék el magok közt.*”⁸⁰ 1806-ban a látogatás során nem volt panasza a lelkésznek, „*hanem kijelentette, hogy jövő György napkor el szándékozik menni Helvétziába végképpen.*”⁸¹ Látható, hogy az egyháztanácsi testületben kezdettől fogva akadtak súrlódások, s a lelkész tevékenységével nem mindig értettek egyet a hívek, de hatéves munkája során végig tisztelték és tekintélye volt, hiszen még az 1806. évi látogatás idején is azt jegyezték fel, hogy az eklézsia kedveli.⁸² Igaz, ugyanekkor esett meg az is, hogy a papnak „*valami ízetlensége volt, a miatt, hogy nevezett Tiszt. Úr a templomban a Cathedrától parantsolta, mit énekeljen (az iskolamester), amelyből három ízben zűrzavar lett. Most T. Fäsi Uram a Visitatio által megintődött, s ígérte magát, hogy ezután egy héttel előre meg fogja mondani a materiát, amelyről predikállani akar, hogy legyen ideje a Rektornak az ahoz való éneket ki keresni.*”⁸³ Úgy tűnik tehát, a lelkésznek nem mindig volt egyértelmű feladat az, amit a hívek elvártak tőle, tekintve, hogy ez az eset már újvárosi lelkészi szolgálata vége felé esett meg, s a szöveg egyértelművé teszi, hogy nem egyetlen alkalomról van szó, feltételezhető, hogy időnként kissé hanyagul végezte dolgát, legalábbis az elvárásokhoz képest. A pap és az eklézsia közötti ellentéteknek Lengyel Imre szerint az volt az oka, hogy „*a szakadatlan munka, a lázas tevékenység, s a családját ért gyakori gyász (négy gyermeke halt meg nem sokkal születésük után) annyira igénybe vehették lelki és testi erejét, hogy az idők folyamán a mindennapi élet és a hétköznapi érintkezés során nem tudta mindig a papi hivatás magasabb szempontjait érvényesíteni.*”⁸⁴ Szintén Lengyel Imre örökítette meg azokat a mozzanatokat, amelyek közelebb vihetnek a kérdés megoldásához: mi volt az oka a lelkész és a gyülekezet ellentétének? Már 1802-ben nézeteltérések voltak az egyháztanács tagjai között, mivel ez év májusában néhányan lemondtak, augusztusban pedig minden ok nélkül eltávoztak a tagok közül Habermann, Kehm, Schilling nevű esküdtek. Novemberben a tanács teljes részvétlenség mellett tartott ülést, sokan írásban lemondtak. 1807-ig mégis

⁸⁰ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv, TiREL I. 31. e. 2.*

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 19.

sikerült fenntartani az intézményt, de a lelkész április 29-én született feljegyzése szerint Born, Habermann és Müller Frigyes kurátor az esperesnél írásban leszólta az egyháztanács intézményét, aki ezt, „*mivel nem volt magyar*”, helytelenítette, s a kelet-galíciai katolikusok közé utalta. A lelkész feljegyzésében „megbélyegző” jelzővel illette munkatársait.⁸⁵

Lengyel Imre szerint az egyháztanács és Fäsi sorsában szerepet játszottak az intézmény felépítésében rejtőző gyenge pontok, és emellett a személyi problémák. A rendszeres és pontos munkát megkövetelő intézmény, amely sok elfoglaltságot adott, s amelynek üléseire gyakran és időben el kellett járni, nem igazán volt összeegyeztethető a nehéz mezei munka szintén teljes embert kívánó rendjével. Ráadásul „idegen” is volt mind a rendszer, mind annak életre hívója s annak intézkedései, s hiába értek el vele sok jó és maradandó eredményt, ebben az időszakban a negatívumok kerültek előtérbe.⁸⁶ Fäsi 1807-ben végleg meghasonlott az újvárosi gyülekezettel, s április 27-i utolsó anyakönyvi bejegyzésében már mint *abgehender Prediger* (távozó prédikátor) szerepelt. A „*Register Buch der deutschen Gemeinde in Balmaz-újváros MDCCXCIV*”, azaz a balmazújvárosi német gyülekezet lajstromkönyvének feljegyzése szerint: „*Abgezogen ist Pastor Fäsi von Újváros den 29-sten April nach freywilliger Resignation*” A pap nyáron már Svájcban szolgált, s helyén 1807-től Drabek József viselte gondját az újvárosi német gyülekezetnek.⁸⁷ Fäsi lelkészi szolgálata mégis gyümölcsöző volt, ezt az mutatja, hogy a mai napig az általa létrehozott keretek között működik az egyháztanács és a gyülekezeti élet. A svájci pap tevékenységének idején jött létre az újvárosi németek önálló egyháza és alakultak ki kulturális, gazdasági és szociális életük keretei.

Fäsi szolgálata alatt 1804-től Kutasi László volt a magyar gyülekezet lelkésze 1808 februárjáig,⁸⁸ már prédikátorsága első évében „*kedves ő kegyelme az Eklézsiának és ő kegyelmének sincs panasza. A matricula és a protocollum jól vivődnek.*”⁸⁹ Ekkor a magyar eklézsiának volt marhája és malma, s a publicatio-ból is tudott valamennyit vásárolni.⁹⁰ 1804-ben Tar Márton curátorról feljegyeztetett, hogy előző évről elmaradt a számadása, de már készülöben van.⁹¹ A következő években is dicséretes volt a lelkész és az eklézsia működése, 1807-ben viszont már valami gond lehetett Kutasi lelkésszel, mivel „*az előjárók most*

⁸⁵ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 24.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *A balmazújvárosi német református egyház anyakönyve*. 1. kötet. *Keresztelési anyakönyv*, 22.

⁸⁸ *A balmazújvárosi magyar református egyház keresztelési anyakönyvei*.

⁸⁹ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2. 40.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

*semmit sem akartak jelenteni Ő kelme felől, hanem azt mondották, hogy magok között bővebben értekezvén rövid nap be fognak Debretzenbe járni, és ha valami előadni való nehézségek leszen, Tiszteletes Senior uramnak be fogják jelenteni.*⁹² Rá egy évre már az szerepel a jegyzőkönyvben, hogy „*most is szolgál, Suspensio alatt van, a jövő gyűlésen válik el a dolga.*”⁹³ A balmazújvárosi magyar gyülekezet anyakönyveiből tudjuk, hogy a lelkész 1808 februárjáig szolgált, s alig egy esztendeig Vas Sámuel volt az utódja, novembertől már Gál András lett a magyar lelképásztor.⁹⁴ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is hallgatnak Kutasi távozásának okáról, s az 1811. évi Gál tiszteletesről tett első bejegyzés szerint az új lelkész „*kedvességben vagyon, maga is örömet szolgál.*”⁹⁵ A magyar prédikátor 1828-ig maradt hivatalában, s a feljegyzések szerint mind a hívek, mind az egyházi előljárók mindvégig meg voltak elégedve munkájával.

1807-ben Fäsi távozása után a Németfaluban Drabek József lett a lelképásztor, s 1831-ig, csaknem negyedszázadig szolgált Balmazújvároson. Az egyház-látogatási jegyzőkönyvek szerint ez idő alatt a tiszteletes „*kedves az eklézsiának... hivatalára nincs semmi panasz.*”⁹⁶ Egyetlen alkalommal jegyeztek fel róla rosszat, 1828-ban erkölcsét hibásnak minősítették, de semmi indoklás nem szerepel a minősítés mellett,⁹⁷ s más forrás sem tudósít részletekről. Drabek prédikátorsága (1807-1831) alatt került a régi harangláb helyére a torony, „*mely 1817-ben épült, a régi 1793 évben az ős atyák által vályogfallal épített templom elébe.*”⁹⁸

Már 1810-ben téglatornyot kezdtek építeni a régi zsindeletetejű harangláb helyére, majd amikor hét évvel később elkészült, bádoggal helyeztek fel rá.⁹⁹ Még ebben az évben elhatározták, hogy új templomot is építenek, de erre majd csak 1892-ben került sor. A gyűjtés azonban már ekkor elindult az új templom felállítására.¹⁰⁰ 1824-ben új harangot is hozattak a régi mellé Zemplénből.¹⁰¹ 1860-1861-ben az egész tornyot bádoggal borították be, majd 1892-ben a tornyot összeépítették az akkor felújított templommal.¹⁰²

⁹² Uo. 84.

⁹³ Uo. 102.

⁹⁴ *A balmazújvárosi magyar református egyház keresztelelési anyakönyvei.*

⁹⁵ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv, TtREL I. 31. e. 2. 132.*

⁹⁶ Uo. 31. e. 2.

⁹⁷ Uo. – Esperesi Tudósítás.

⁹⁸ *A balmazújvárosi német református egyház tanácsgyűlési jegyzőkönyve, 1892.*

⁹⁹ Id. VARGA Antal: i. m. 28.

¹⁰⁰ *A balmazújvárosi német református egyház tanácsgyűlési jegyzőkönyve, 1892.*

¹⁰¹ Id. VARGA Antal: i. m. 28.

¹⁰² Uo.

Mint korábban már szó volt róla, 1815-től nem funkcionált a korábbi német egyháztanács, 1822-ben újra működni kezdett a testület immár presbitériumként. Ilyen minőségben 1848-ig állt fenn, amikor az események hatására az összes egyháztanács tag lemondott s a testületet újraválasztották. Az alapok azonban mindvégig azok maradtak, amelyeket még Fäsi rakott le.¹⁰³

Drabek József magyar lelkésztestvére, a már emlegetett Gál András csaknem olyan sokáig szolgált a magyar gyülekezetben, mint német kollégája: húsz esztendeig volt itt lelkész, s az egyházlátogatási jegyzőkönyvek mindig dicsérő szavakkal illették, egészen 1819-ig, amikor a következő sorokat olvashatjuk a neve mellett: „Az ellene beadott vádak felolvastattak, az iránta való békesség indulásának helyreállítása megpróbáltatott. Arra ment ki a dolog, hogy az eklézsia kész tovább is megtartani ezen tiszteletes prédikátort ilyen feltételek alatt: hogy távoztassa azokat, amellyekkel vádoltatik, nevezetesen az előljárók és mások ellen való sértegető szokat, a városházához való szükségtelen járást kerülje, a temetésért való stólának megkívánásában az illendősegre vigyázzon, a szokott hétköznapi magyarzatokat szorgalmasan és valamikor csak halotti prédikálások által nem akadályoztatik teljesítse, az eklézsiára tartozó dolgokban presbiteriális gyűléseket tartson a parochián, és az előljárókkal egyetértvén igazítsa mindenenket. Az eklézsia pedig arra kötelezi magát, hogy az eddig adatni szokott és már ez után nem teljesíthető székér szénát in aequivalenti kipótolják.”¹⁰⁴ 1819 decemberében már újra jól viseli hivatalát a lelkész, de a szénabeli fizetését még nem adták meg, az előljárók megígérték, hogy vagy természetben, vagy pénzben megadják neki.¹⁰⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ezentúl pozitívan értékelik Gál András munkáját, 1828. évi távozásának okát tőle magától tudhatjuk meg a helyi kereszteselési anyakönyv 1828 május 2-i bejegyzéséből: „Húsz esztendei hűséges szolgálatomnak két-három irigyek miatt a megkeserítettetés lévén jutalma, örömmel költöztem a földesi Szt. Eklézsia kebelébe.”¹⁰⁶ Utóda Súlyom Balázs lett, aki 1851-ig maradt hivatalában. A feljegyzések szerint semmi kivetnivaló nem volt munkájában.¹⁰⁷

1831-1832-ben Anton Keck látta el a német lelkészi teendőket, aki korábban Pósalakon szolgált.¹⁰⁸ Demjén János szolgálata idején (1833-1852) kezdték el építeni a paplakot.¹⁰⁹ Fäsi szolgálata idejétől 1832-ig az istentiszteletek nyelve a

¹⁰³ LENGYEL Imre: *Fäsi János Henrik...*, i. m. 25.

¹⁰⁴ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2. 234-235.

¹⁰⁵ Uo. 245.

¹⁰⁶ *A balmazújvárosi magyar református gyülekezet kereszteselési anyakönyvei*, II. kötet. 48.

¹⁰⁷ *Egyházlátogatási jegyzőkönyv*, TtREL I. 31. e. 2.

¹⁰⁸ Id. VARGA Antal: i. m. 30.

¹⁰⁹ LENGYEL Imre: *A balmazújvárosi német település – Adatok Balmazújváros szociográfiájához*. Wärbel Kiadó, Debrecen, 1936. 11.

német volt, a reformkorban azonban minden harmadik vasárnap magyarul zajlott az istentisztelet. Jele ez a magyarosodásnak, ami a század második felétől mind jobban felgyorsult.¹¹⁰ 1841. március 18-tól egyházmegyei rendeletre minden második vasárnap tartottak magyar nyelvű istentiszteletet.¹¹¹ Az 1852-1874 között a német lelkészi hivatalt vivő Rostomili József 1871-ben Dicsőfőre változtatta nevét.¹¹² Az 1892. november 27-i egyháztanácsgyűlés többször idézett jegyzőkönyve pedig arról tudósít, hogy – a századvégen tovább erősödő magyarosodás jelenként – az „istentisztelet 1891-től az ezen évben hozott egyházmegyei végzés szerint felváltva egyik vasárnap németül, másik vasárnap magyarul tartatott.”¹¹³

A jegyzőkönyv azt is leírja, hogy 1892. április 25-én reggel ünnepélyes istentisztelet közben letették az új templom alapkövét, az épületet november 13-án szentelték fel, s 17-én ünnepi istentiszteletet tartottak. Az új németfalusi templom mai napig áll és önálló gyülekezetnek ad otthont, ugyanakkor már a 19. század végén elmagyarosodott. A német gyülekezet lelkipásztora 1874-1902 között Hoffman Dávid volt, az ő milleniumi ünnepélyes presbiteri gyűlésen tartott beszéde jól mutatja az újbátori németek és gyülekezetük „kétlelkűségét”. „Ezer esztendeje annak, hogy a magyar nemzet dicső ősei hazánkat elfoglalták, s ezer esztendő viszontagságai, sőt felette sokszor vészterhes harcai közt megtartották, hogy 145 esztendővel bevándorlott atyáink hazát itt találhattak a lovagias és vendégszerető magyar nép kebelén, ahol mi már ötödik nemzedék és magyar föld szülöttei békességben élünk. E 145 esztendő lefolyása alatt a magyar nemzet fiaival eggyé lettünk nyelvben, szokásokban és erkölcsökben.”¹¹⁴

Mária Demjénné Katona

The Establishment and Characteristics of the Separate German Congregation of Balmazújváros in the 18-19th Centuries

Balmazújváros has homed its inhabitants of German descent since the 18th century. Their ancestors all participated in the great German settlement of

¹¹⁰ Uo. 12.

¹¹¹ Id. VARGA Antal: i. m. 29.

¹¹² *A balmazújvárosi magyar református gyülekezet keresztelési anyakönyvei*, III. kötet. *Keresztelési anyakönyv*, 21, 48. (A lelkész József Jakab János és Sándor Zoltán Benjámin nevű fiaai születésekor bejegyzett utólagos megjegyzése 1871-ből.)

¹¹³ *A balmazújvárosi német református egyház tanácsgyűlési jegyzőkönyve*, 1892.

¹¹⁴ LENGYEL Imre: *A balmazújvárosi német település...*, i. m. 18.

Hungary in the 18th century; some were invited here by local landholders, others settled spontaneously. Religion served as an important unifying factor within the German community and since the newly arrived German immigrants were Calvinists they sympathized with the congregation of the local Hungarian Calvinist inhabitants. Therefore there was not any religious obstacle which could hinder the two communities from coming closer to each other. Right after their arrival the Germans wished to establish a separate congregation of their own to conduct the church service and other church ceremonies on their native language and of course to be able to listen to the sermon in German. However, separation was not easy to achieve and it took them three decades to establish the German Calvinist Church of Balmazújváros. Johann Heinrich Fäsi, a Swiss minister and a cousin of the well-known pedagogue Johann Heinrich Pestalozzi, played a crucial role in this process. Fäsi started his ministerial service in October 1801 and stayed in this office until the spring of 1807. The separate church of the Germans in Balmazújváros came to existence during this period. From the beginning of his ministry until 1832 the services were held in German, but in the Reform Era every third sermon was preached in Hungarian. This was a clear sign of assimilation which sped up in the town from the second half of the 19th century. The local German community consecrated a new church in 1892 which stands even today and provides a place for the separate congregation.

Czinege Szilvia

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

A címben szereplő mondat („*Mir kommt endlich der Gedanke – mit Mett[ernich] – über alles diess zu sprechen*”) forrása Széchenyi István 1825. május 26-i napló-bejegyzése,¹ amelyben Esterházy Pál herceggel folytatott beszélgetését rögzítette.² Esterházy kíséretében éppen diplomáciai küldetésben vett részt (X. Károly reimsi koronázására utazott), és hasonló okból kifolyólag jutott eszébe a kancellár: a beszélgetés során felmerült országokba kiküldetné magát („*und mich nach diesen Ländern senden zu lassen*”). Az utazás alatt folytatott eszmecsereben szó esett előző évszázadok tendenciáiról, érdekről, nyereségről, fiatal államok fejlődéséről, más országok helyzetéről – vagy röviden, ahogy Széchenyi a beszélgetést címkézte: „*államunk viszonyairól*”. Vagyis Széchenyinek *mindezekről jutott eszébe Metternichhel beszélni*, megvolt benne a késztetés, hogy a kancellár elé tárja reformelképzeléseit.

A tanulmányban Széchenyi István és Metternich két, 1825. végi személyes eszmecserejét és azok forrásait teszem vizsgálat tárgyává, hogy bemutassam állami és államközi viszonyokról vallott nézeteiket, s hogy feltárjam összeütközésük okait.

A módszer, amelyben maga a forrásszöveg vált a vizsgálat tárgyává, már nem újdonság a magyar történetírásban.³ Egy ilyen analízis olyan összefüggésekre, elemekre is rávilágíthat, amelyek a megszokott műfajok esetében nem feltétlenül

¹ Széchenyi István naplójának idézésekor a Magyarország újabkori történetének forrásai, Gróf Széchenyi István Összes Munkái (SziÖM) sorozat köteteit követem. Az 1848. március 19-ig a bejegyzéseket lásd: *Gróf Széchenyi István Naplói I-VI.* Szerk. VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925-1939. (SziÖM X-XV.) [továbbiakban SzIN I-VI.] Amennyiben a kötetekhez írt bevezetőkre hivatkozom, akkor annak szerzőjét és a megfelelő kötetszámot jelölöm meg. Széchenyi naplószövegeit, ha a vonatkozó részt közli, akkor a legismertebb naplóválogatás magyar fordításában idézem: SZÉCHENYI István: *Napló.* Szerk. OLTVÁNYI Ambrus. Gondolat, Bp., 1978. [alább sorszám nélkül SzIN] Az idézett bejegyzés helye: SzIN II. 542., SzIN 364.

² A szakirodalomban erre a beszélgetésre érdemben kitérnek: VISZOTA II. LXII. és OPLATKA András: *Széchenyi István.* Osiris Kiadó, Bp., 2005. 129.

³ Lásd például ezzel kapcsolatban VELKEY Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma”. Kommentárok egy naplóbejegyzéshez. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon.* Szerk. BALOGH Elemér és SARNYAI Csaba Máté. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2005.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

jutnak kifejezésre. A forrás ugyanis „*utalások halmaza*”, egy olyan történeti tér, „*amelyben mindaz megjelenik, amit a történeti mezőben valóságosnak nevezhetünk*”. A kiindulási pont jelen esetben (egy szituációhoz kapcsolódó) szövegek „*aprólékos vizsgálata*”, amelyek azonban az utalások révén folyamatosan rányitnak a körülöttük zajló eseményekre. Ezekből kell kiválasztani az elemzés szempontjából releváns információkat, hogy a vizsgálat a kitűzött célokat elérje.⁴ Ez a módszer a Széchenyi-Metternich kapcsolat olyan alapelemeit hozza felszínre, amelyek egy életrajzban vagy köztörténeti összefoglalásban „*rejtve*” maradtak.

Természetesen rövid historiográfiai áttekintéssel kell kezdenem az elemzést, hiszen a Széchenyi-irodalomban nem ismeretlen témáról lesz szó, a nagyobb monográfiák mellett tanulmányok is szólnak találkozásaik egy-egy mozzanatáról.⁵ Az első munka, amely a teljesség igényével szeretne szólni Széchenyiről, Falk Miksa tollából származik, aki még a gróf naplója nélkül írt a kancellárról és Széchenyiről. Az alaphelyzetet azonban jól megragadta: Széchenyi politikai pályája kezdetén igyekezett jó viszonyt kialakítani a „*mindenható miniszterrel*”, mivel tudta, hogy a bécsi körök bizalmatlanok minden újdonsággal szemben. A sorban a Zichy Antal által készített munkák következtek, – a Tudományos Akadémia megbízásából kiadott napló-válogatás, illetve Széchenyi-életrajz – amelyek már naplóbejegyzéseket használva ismertették a szituációt. A naplóból és a memorandumból származó idézeteket az esemény leírásához használta fel; munkájának jelentősége abban áll, hogy a szövegekből kiemelt részekkel felhívta a figyelmet az esemény jelentőségére, és így későbbi biográfusok számára is felidézhetővé tette.⁶

⁴ Az elméleti háterről bővebben: GYÁNI Gábor: A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas* 12, 1997, 1. sz; UŐ: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp., 2000; *A történelem szerszámosládája*. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Szerk. SEKERES András. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2003; *Narratívák 4*. A történelem poétikája. Szerk. THOMKA Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 2000.

⁵ Széchenyi István pályájáról könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Nem teljes bibliográfiája: Szentkirályi Elemér: *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*. Bp., 1987., illetve ennek kiegészítése digitális formában: *Gróf Széchenyi István minden írása*. Logod Bt., 2001. Ebben a rövid áttekintésben csak a kezdetekre és a legfontosabb munkákra utalok. Természetesen a szituációk további említéseit is fel lehetne sorolni, mivel itt nem említett szerzők is neuralgikus pontként kezelték a találkozókat. Részletesebb leírással azonban másutt nem találkoztam. A tanulmányok közül lásd elsősorban: VISZOTA Gyula: Politikai eljárás Széchenyi ellen 1835-ben. *Budapesti Szemle* 53, 1925, 199. k. 250-266; TAKÁTS Sándor: Széchenyi kaszinói és Metternich. *Budapesti Hírlap*, 1929. 161. sz; UŐ: Széchenyi István gróf reunionja és az Akadémia alapítása. *Budapesti Szemle*, 58, 1930, 217. k. 196-207; JAKAB Elek: Metternich hg. és gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap*, 1881. 278. sz; PACH Zsigmond Pál: Széchenyi, Metternich és az Al-Duna szabályozás 1833-34-ben. *Magyar Tudomány* 36 (98), 1991, 10. sz. 1196-1208.

⁶ FALK Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Emich Gusztáv, Pest, 1868. 33-34; ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István naplói*. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Athenaeum R. Társulat, Bp.,

A következő számottevő életrajz szerzője, Friedreich István nem bocsátkozott hosszasan elemzésbe, a kapcsolódó szövegek egy-egy lényeges elemét kiemelve hívta fel a figyelmet a kapcsolat neuralgikus pontjaira – elsősorban Széchenyi szerepvállalása állt a középpontban. Hasonlóképpen járt el Halász Gábor is történeti esszéjében, amelyben egy külön alfejezetben (*Életpálya. Metternich*) foglalkozott a két fél személyes tulajdonságaival, 1825-ös „összecsapásuk” főbb mozzanataival. Mindemellett fontos kiemelni – már csak az alcím miatt is –, hogy a szerző Metternichet Széchenyi életpályáján a *nagy fordulat* előidézőjeként jelölte meg. Hiszen éppen a vele való „összecsapás” miatt nem vállalta Széchenyi a kancellár által megvalósítható „hivatalnok-politikus” pályát, hanem nemzeti reformerként találta meg élethivatását. A legújabb szakszerű pályaképek is utalnak erre az eseményre; Gergely András bő egy oldalon vizsgálta az egész szituációt az alapelemek kiemelve. Csorba László munkájában azt hangsúlyozta, hogy ha Metternich nem skatulyázza be Széchenyit, akkor akár birodalmi karriert is csinálhatott volna a segítségével. Fónagy Zoltán az „eltévedt bárány” és a „mindenható manipulátor” találkozója kapcsán elsősorban Széchenyi helyét jelezte az ellenzék és a kormány között.⁷

A szakirodalomból a fent említettek mellett Viszota Gyulának a naplókötethez írt bevezetőjét, Andics Erzsébet és Oplatka András könyveit, továbbá Fülöp Tamás egy újabb tanulmányát, mint a kérdéssel legrészletesebben foglalkozó műveket nevezem meg. Viszota Gyula a találkozót kronologikusan, Széchenyi életrajzába ágyazva beszélte el a napló bevezetőjében. A találkozóhoz kapcsolódó szövegeket megemlíttette, a fontosabb szöveghelyeket idézte is, ám ezek elemzésébe nem bocsátkozott. Andics Erzsébet munkája Metternich nézőpontjából készült, az 1825-ös találkozót egy fejezeten belül szereplő alfejezet keretében írta le és elemezte, az ide tartozó szövegekből idézett, de elsősorban állításait alátámasztandó, tehát szövegelemzésre itt sem került sor. Oplatka András tematikusan tárgyalta Széchenyi életét, így egy külön fejezetet szánt a Metternichhel való kapcsolatának, amelyben a nagy találkozó áll a középpontban. A kapcsolódó szövegek itt is idézve vannak, ám részletes elemzésre itt sem került sor, a szerző a források alapján írta le az eseményt. Mindazonáltal a korábbi biográfiákhoz képest kitüntetett helyet kapott, és a neuralgikus pontok mellett néhány egyéb (pl. emberi) tényezőre is

1884. 173-178; ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza*. I. kötet. 1791-1831. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1896. 204-219.

⁷ FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete*. I. kötet 1791-1840. A Szent István Társulat kiadása, Bp., 1914. 159-168; HALÁSZ Gábor: A fiatal Széchenyi. In: *Halász Gábor válogatott írásai*. Magvető, Bp., 1977. 239-241; GERGELY András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 62-63; CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova, h. n., 1991. 62-63; FÓNAGY Zoltán – DOBSZAY Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. Kossuth Kiadó, h. n., 2003. 36-37.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

kitért a szerző. A témával legutóbb Fülöp Tamás foglalkozott tanulmányában, amelyben az alkotmányosság kérdését középpontba állítva írt a találkozóról, és elemezte az ehhez kapcsolódó szöveghelyeket.⁸

A Metternich-szakirodalom általam ismert munkái – elsősorban Srbik, Bibl – nem, vagy alig tárgyalják ezt az eseményt (kivételt képez természetesen a fent említett Andics Erzsébet), vélhetően azért, mert Metternich életében kevésbé játszott fontos szerepet, illetve alapvetően más volt a szerzők nézőpontja, mint a Széchenyi-életrajzírók esetében.⁹

A fenti összefoglalásból látszik, hogy bár sokan foglalkoztak a témával, a találkozóhoz kapcsolódó szövegek egészében véve mégsem kaptak kellő hangsúlyt. A tanulmányban ezért kísérletet teszek a két 1825-ös szituáció szövegközpontú elemzésére. A szövegek esetében vizsgálni fogom a keletkezési körülményeket, a szövegekben megjelenő motívumokat és szimbólumokat, hogyan jelentek ezek meg az írásokban, illetve magában a kapcsolatban. Továbbá kitérek a szituáció résztvevőire, eszméikre és értékrendjükre a forrásokban felmerülő vitás kérdések kapcsán.¹⁰ Célom a vizsgálaton keresztül az is, hogy a Széchenyi-Metternich kapcsolat lényegéhez juthassak közelebb. A két eseménysor ismétlődő ritmusa (személyes találkozó, memorandum és annak minősítése, majd újra személyes

⁸ VISZOTA II. LXXXII-XCIII., ANDICS Erzsébet: *Metternich und die Frage Ungarns*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 47-57; OPLATKA 2005. 141-158; FÜLÖP Tamás: „Én nem ismerem, sem el nem ismerem más alkotmányt, mint az angolt és a magyart” – az alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori politikai értékvilágában. In: *Történeti Tanulmányok*, XVI. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LX.) Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2008. 101-140.

⁹ Andics Erzsébet műve óta a magyar szakirodalomban nem jelent meg kimondottan Metternichhel foglalkozó monográfia. Kettős életrajzban szól róla: NIEDERHAUSER Emil: *Talleyrand-Metternich*. Pannonica Kiadó, Bp., 2004. Külföldi irodalomból lásd elsősorban VIKTOR BIBL: *Metternich in neuer Beleuchtung*. Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede. Verlag von L. W. Seidl & Sohn, Wien, 1928; Heinrich Ritter von SRBIK: *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*. Band I. Verlag F. Bruckmann KG, München, 1925. Srbik a kancellár munkáira, hátrahagyott irataira (*Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*. Band 1-8. Szerk. Richard METTERNICH Winneburg, Wilhelm Braumüller, Wien, 1880-1884; [továbbiakban NP]) támaszkodott. Mindemellett regények is születtek a kancellárról: NÉMETH Andor: *Metternich vagy a diplomácia magas iskolája*. PolgART, Bp., 1999; HALÁSZ Zoltán: *A kancellár esténként a császárnál teázik*. Magvető, h. n., 1980. – ezeket azonban itt nem használom fel.

¹⁰ A témáról és a korszak eseményeiről készült munkák nagy száma miatt az alapvető adatokat külön nem jegyzetelem. A fent említetteken kívül a következő kötetekre támaszkodtam: *Magyarország története a 19. században*. [ezután *Magyarország története*] Szerk. GERGELY András. Osiris Kiadó, Bp., 2003; *Polgárosodás és szabadság*. [továbbiakban PSZ] Szerk. VELIKY János et al. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999; CSORBA László – VELKEY Ferenc: *Reform és forradalom (1790-1849)*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998; ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtérén*. Felemelkedés és hanyatlás. 1814-1945. Osiris Kiadó, Bp., 1998. Hasonlóan járok el a Széchenyi életére vonatkozó adatokkal, s az újabb részletes Széchenyi-életrajzokhoz (Oplátka, Csorba), ill. Viszota Gyula naplókötetekhez írt bevezetőihez irányítom az olvasót.

találkozó, memorandum és annak minősítése) is arra készítetett, hogy önmagában elemezzem Széchenyinek és Metternichnek ezt a sajátos politikai-kommunikációs játékterét.

A Széchenyi Istvántól származó szövegek műfaji heterogenitása nagyobb teret enged a szerző nézeteinek és személyének vizsgálatára, mint Metternich esetében. Ezért érezhető a tanulmányban némi arányeltolódás e téren, de a lehetőségek a források terén korlátozottak.

A találkozók

A találkozók koreográfiáját a fent említett szerzők részletesen leírták, ezért a találkozók létrejöttének körülményeit, valamint az ezekről készült naplóbejegyzések azon részeit emelem ki, amelyek az elemzés szempontjából fontosak lesznek.

Az első eszmecsere – 1825. november 12.

A találkozó előzményének Széchenyi diétai szereplése tekinthető, illetve a tény, hogy Széchenyiben érlelődött a gondolat, hogy terveit, eszméit megossza Metternichkel.¹¹ A kancellár, aki egyébként is rossz szemmel nézte az országgyűlés, és különösen a kerületi ülések menetét, kapva az alkalmon megfigyelés alá helyeztette Széchenyit, végül pedig úgy vélte, ideje a grófot jobb belátásra téríteni: eltántorítani a politikai élettől.

A találkozó létrejöttének pontos körülményeit valamennyi vizsgált mű másként írja le. Oplatka András szerint Zichy Melanie volt az, aki Széchenyit Metternichhez küldte, hogy „öntse ki a szívét.” A részhez kapcsolódó jegyzetben ő maga is foglalkozott a kérdéssel,¹² vagyis inkább felsorolta, milyen leírásokkal találkozott a

¹¹ Széchenyi és Metternich kapcsolatának korai (1825 előtti) történetével a fent említett szerzők egyike sem foglalkozott részletesen, csupán egy-egy mozzanatot ragadtak ki például Széchenyi katonai pályája, angliai útja kapcsán. Korábban, szakdolgozatomban részletesen foglalkoztam ezzel az időszakkal, amelyről néhány gondolat erejéig szólni fogok, mivel – ahogy a bevezetőben is utaltam rá – a kapcsolat lassan formálódott 1825-ig. Az ismeretség a rendelkezésre álló források alapján már 1812 előtt kialakult; Széchenyi katonai pályájának kezdetén több alkalommal is találkozott Metternichkel, útlevelet, ajánlást és feladatokat kapott tőle. Ebben az időszakban az ifjú gróf példaképként tekintett Metternichre. Ezt követően 1821-ig nem került jelentősebb bejegyzés naplójába, ami ezen attitűddel kapcsolatban változásra utalna. 1821. januárjában azonban egy ügy kapcsán (IV. György koronázására nem mehetett el kamarásként) mérlegelte helyzetét, hogyan reagálna Metternich, ha ő valamiképpen cselekedne. Tehát ekkor már fontos volt neki, hogyan látja őt az eddigi példakép, aki már nem is volt annyira az, hiszen a naplóban több alkalommal is kritikával illette Metternichet. A harmadik lépcsőfok, ami 1825-höz vezetett, a címben kiemelt gondolat: terveit meg kellene osztania Metternichkel.

¹² OPLATKA 2005. 477. 7. megjegyzés

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

kutatás során: Viszota szerint Melanie-t nagyapja (Zichy Károly) küldte a grófhöz,¹³ Gergely András szerint Metternich maga kérte Széchenyit.¹⁴ Ugyanakkor Viszotának a II. kötethez írt bevezetőjében is Zichy Melanie az, aki rábeszélte Széchenyit a találkozóra, azonban itt még megjegyezte, hogy Metternich nyomására.¹⁵ Friedreich István szerint Metternich „észrevette”, hogy Széchenyi keresi vele a találkozás lehetőségét, ezért magához kérte.¹⁶ Andics Erzsébet pedig Viszota bevezetőjére hivatkozva állította, hogy Metternich kezdeményezésére jött létre a találkozó.¹⁷

A kérdés tisztázásához rendelkezésre álló két forrás: Metternich Szögyény Zsigmondhoz írt levele és Széchenyi naplója szintén bizonytalanságban tart bennünket.¹⁸ Metternich szerint saját megfontolásból kereste fel őt Széchenyi,¹⁹ akit már korábban is foglalkoztatott annak gondolata (s le is írta naplójában), hogy terveiről beszéljen a kancellárral. Ehhez azonban időpontot kellett kérnie. Metternich a jelentések útján értesült Széchenyi tevékenységéről, ami nyilván nyugtalanító volt számára, ezért rendre kellett utasítania pártfogoltját, amihez a legjobb alkalom a személyes beszélgetés. A Viszotánál olvasható kétféle „nyomás” valójában lehetett egy is, ha figyelembe vesszük, hogy Zichy Károly az államtanács tagjaként Metternich köréhez tartozott, az ő közbenjárása szintén lehetséges Melanie-nál. Ezeknek tükrében tehát megállapítható, hogy egyik említett körülmény sem helytelen, ki-ki a maga nézőpontja szerint értelmezte a helyzetet, a rendelkezésre álló forrásokat.

Véleményem szerint a körülmények és kapcsolatuk fejlődési íve vezetett ehhez a találkozóhoz, amelynek gondolata mindkettejükben időben egyszerre érett meg – a motiváció természetesen más volt. Széchenyi katonai pályája során elég sokat találkozott Metternichkel, volt alkalma tevékenységét figyelemmel kísérni – ugyanez igaz a kancellár esetében is. 1825 azonban új helyzetet teremtett azzal, hogy összehívták az országgyűlést, amelyen Széchenyi is részt vett. Ezt Metternich nem nézte jó szemmel, ezért a fenti módszer alkalmazására ösztönözhetette, Melanie pedig Széchenyit arra, hogy kihallgatást kérjen Metternichtől. Tehát mindketten

¹³ SzIN II. 642. 5. lábjegyzet (1825. november 10.)

¹⁴ GERGELY 1972. 61.

¹⁵ VISZOTA II. LXXXII.

¹⁶ FRIEDREICH 1914. 160.

¹⁷ ANDICS 1975. 48.

¹⁸ A vonatkozó részek. Metternich levele: „Bereits zu Pressburg habe ich gemerkt..., dass er sich gegen mich zu erklären wünsche. ... Endlich kam er zu mir und fing damit an, mir den Wunsch zu äußern, sich gegen mich erklären zu dürfen.” (SzIN II. 702.) Széchenyi: „Beszél velem M[elanie], hogy én az az ember volnék, aki segíthet: öntsem ki szívemet Mett[ernich] kebelén... Megfogadtam M[elanie] tanácsát.” (SzIN 420-421.)

¹⁹ Metternich levele Szögyény Zsigmond személynöknek SzIN II. 702.

keresték a személyes találkozás lehetőségét. Metternich a háttérből kezdeményez(het)te létrejöttét, Széchenyi pedig – Melanie hatására – hivatalos úton.

Az eseményről részletes naplóbejegyzés is készült,²⁰ ebből a későbbi elemzéshez kapcsolódó részeket emelem ki:

„*Mi ellentétes hitvalláson vagyunk – mindazonáltal nézeteink több dologban egyeznek.*

Ő felületes – szereti hallgatni saját hangját – senkit sem hagy beszélni...

[Miért lehet az igazságot csak alkotmányos országban napvilágra juttatni? – Mert más országban az egyik rész beszél és ítélkezik – a másik hallgat.] ...

»*Eleinte sohasem foglalkoztam mind e sok ügygel, mely M[agyarország]ot érinti – Most azonban 18 hónap óta mindenben tájékozott vagyok» Tehát abból az alapból indul ki – hogy ő mindent tud. ...*

»*Én jobban megítélhetem a dolgokat, mint önök megannyian, mert én felülről nézem azokat, önök alulról. Egyáltalán, magasan kell állni etc.»...*

»– *megmentettük a magyar alkotmányt. Mi vagyunk tehát alkotmányosok, önök nem! Az Isten szerelmére, hagyjanak minket cselekedni: ne akadályozzák, hogy megmenthessük az alkotmányt, amely kiváló, amelyet tisztelünk, amely igazolta magát, amely fennáll [!] 800 esztendő óta.»...*

»*Csak a király kezdeményezhet! Törvényeket csak neki szabad értelmeznie.»*

Mett[ernich], a kancelláriában nevelkedvén, jól megtanul franciául és németül beszélni, írni. Drezdába megy [– – –] egy halom társasági-ismerettel bír – Párizsba megy, szerencsével kotyvaszt egyet-mást, a külügyek minisztere lesz, és végül Minden – »²¹

A következő naplósorokban már Széchenyi azon gondolatait olvashatjuk, amelyeket Metternich bőbeszédűsége miatt nem tudott szóban kifejezni; ezek képezik alapját későbbi memorandumának, amelynek tárgyalására a későbbiekben kerül sor.

Az első találkozási bejegyzés első mondatával Széchenyi jelezte, hogy miért nem tudnak Metternichel közös nevezőre jutni: több kérdésben is egyetértenek ugyan (elsősorban gazdaságról, társadalomról, kereskedelemről, Magyarország állapotáról),²² de „*ellentétes hitvalláson*” vannak.²³

²⁰ SzIN II. 643- 647; SzIN 421-424.

²¹ Az aláhúzások Széchenyitől származnak.

²² SzIN 422-423. Hasonló értelmű megnyilatkozások olvashatók későbbi bejegyzésekben is. Széchenyi például egy Metternichnek írott levelében (1830. március 17.) csaknem sóhajtozik: „*Oly nagy azonban Magyarországon a tudatlanság és az önhittség a földművelés és a kereskedelem területén...*”. (SzL 147.) Továbbá ezzel kapcsolatban elég, ha csak a *Hitel* című könyvére gondolunk. Metternich egyik megnyilatkozása a magyar gazdasági állapotokról Széchenyi naplójában: „*Ti még csak ott tartotok, ahol ökröt adnak pénz helyett etc. – Hiányzik nálatok a 3-ik*

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

Széchenyi hitvallásának elemei az alább említésre kerülő második memorandumban fogalmazódnak meg, de röviden „szóljon” erről a gróf: „*Komolyan elhatároztam [– – –] Magamat teljesen országomnak áldozom.*”²⁴ – az alap. Ennek további két komponense: „... *a fő cél... Ezen kormánylyal –... megszabadítani – kiláboltatni a hont nyomorult állásából!... csendes reformatiót hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk – és ez teljes meggyőződésem szerint – csak a felső táblán eredhet*”²⁵ – a kormány és a felső tábla.²⁶

Metternich hitvallásának egyik alappillére: „*Az idő viharos léptekkel halad előre, heves lépteit erőszakosan feltartóztatni, hiú vállalkozás lenne... egy lehetősége maradt csak a rend védelmezőinek és barátainak: az idő megsemmisítő hatásait csökkenteni.*”²⁷ Magát a régi rendszer kozmopolitájának és politikusának tartotta, így tehát ebben a rohanó korban akarta a régi rendet konzerválni. Politikáját nagyban meghatározta az államok erőegyensúlyának tana, amelyet egyrészt elődje, Kaunitz, illetve tanárai, Christoph Wilhelm Koch és Nikolaus Vogt jóvoltából sajátított el. Metternich óriási öntudattal rendelkezett, biztos volt tévedhetetlenségében, és amiről egy képet kialakított, azon nem volt hajlandó változtatni.²⁸ Életét végigkísérte művészet és beszéd iránti szeretete, valamint a forradalomtól való mániákus félelme.²⁹

személy, aki tanult etc. Az pedig a kereskedő... Hátrébb vagytok, mint voltak a Hanza városok 500 évvel ezelőtt.” 1830. március 1. SZIN IV. 24; SZIN 630.

²³ Vö. FÜLÖP 2008. 8.

²⁴ 1826. június 20. SZIN III. 76; SZIN 477.

²⁵ Széchenyi levele Wesselényi Miklósnak (1831). Közli: *Gróf Széchenyi István levelei.* 1-3. Szerk. MAJLÁTH Béla. Athenaeum, Bp., 1889-1891. 203-204.

²⁶ Erről bővebben GERGELY 1972. 148-173.

²⁷ Golo MANN: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts.* Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1992. 134-135. Ezzel kapcsolatban Metternich további gondolata: „*Az életem egy utálatos időszakba esett. Vagy túl korán vagy túl későn születtem.*” Idézi: BIBL 45.

²⁸ Ezt Franz Grillparzer is erősen hangsúlyozta a kancellárról készült tanulmányában: „*der Fürst endlich anfing, seinen eigenen Lügen zu glauben, was immer der Zeitpunkt ist, wo der Betrüger in den Betroffenen übergeht.*” Franz GRILLPARZER: Fürst Metternich. In: Franz GRILLPARZER: *Sämtliche Werke.* Band 9. Verlag der J. B. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1880. 30.

²⁹ ANDICS 1975; SRBIK 1925; BIBL 1928; Algernon CECIL: *Metternich.* A study of his period and personality. Eyre and Spottiswoode, London, 1933. és Ferdinand STROBL VON RAVELSBERG: *Metternich und seine Zeit 1773-1859.* Stern Verlag, Wien, 1906. munkái alapján. Metternich kortársai hasonlóképpen vélekedtek a kancellárról. Ezek közül kiemelném a már idézett Franz Grillparzert, aki *Fürst Metternich* című politikai tanulmányában elismerően nyilatkozott a Szent Szövetséget létrehozó és működtető diplomatáról, de kevésbé elismerően a politikusról, aki ragaszkodott a maga által alkotott „igazsághoz”, és a korszellemet figyelmen kívül hagyva kormányozta birodalmát. Élesebb kritikával élt Johann NESTROY *Freiheit in Krähwinkel* (Philipp Reclam jun. GmbH, Stuttgart, 1969.) című drámájában, illetve Heinrich HEINE *Französische Zustände* (*Heinrich Heine Werke.* Schriften über Frankreich. Szerk. Eberhard GALLEY. Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1968.) című kiadványához írt előszavában – mindketten zsarnokként, türannoszként

Visszatérve a szöveghez, Széchenyi a következő mondatban a kancellár két tulajdonságát nevezte meg: felületes és sokat beszél. Metternich felületességét tovább érzékeltette a következő résszel: 18 hónap alatt minden tudás birtokosa lett a magyar ügyeket érintően. Nyilván ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni Metternich nézőpontját: kancellárként egy egész birodalom működését volt hivatva felügyelni, amelynek Magyarország egy részét képezte, mindemellett egy Európát átfogó hatalmi egyensúly fővédnöke is volt. Ahhoz, hogy ennek a két feladatának eleget tegyen, elegendő, ha azon információk vannak birtokában, amelyekkel felülről Magyarországot kordában tudja tartani.

Az egyik ilyen alapvető „információ” Metternich számára a magyar alkotmány: korábban, a külügyek irányítójaként még arra törekedett, hogy az alkotmány felszámolásával Magyarországot beolvassza a Birodalomba,³⁰ 1825-re azonban felismerte, hogy a magyar kérdést ilyen „egyszerűen” nem lehet megoldani. Így méltán nevezte magát és a kormányt az alkotmány védelmezőjének, mivel az összehívott országgyűlésen, és különösen az általa csak „szörny-intézménynek”³¹ nevezett kerületi ülésen megjelenő liberális törekvések veszélyeztetik azt. Az azonban, hogy az alkotmány védelmezőjének vélte magát, nem jelentette azt, hogy alkotmányosan is gondolkodott – ezt alátámasztja a következő mondat is, amelyből – Széchenyi szavaival élve – „az abszolutizmust láthatjuk kikandikálni”.³² Ugyanakkor a magyar alkotmány fenntartása és megvédése politikájának alapját képezte, hiszen ennek konzerválásával tudta megőrizni a birodalom és Magyarország között kialakult viszonyt.

Végül Széchenyi néhány kritikus szóval összegezte Metternich eddigi pályafutását, amelyben az jut kifejezésre, hogy a kancellár nem a tehetségének köszönhetette azt, amit eddig elért, amennyiben Széchenyi pusztán a „szerencsés kotyvasztásnak” tudta be.³³

írták le a kancellárt. A Junges Deutschland mozgalom egy másik kiemelkedő alakja Heine mellett Ludwig Börne, aki a rendszer kritikája mellett megoldási lehetőségeket is említett publikációjában, hogyan lehetne egyik-másik problémát orvosolni. Ludwig BÖRNE: *Die Waage*. Eine Zeitschrift für Bürgerleben, Wissenschaft und Kunst. Erstes Heft. Frankfurt am Main, 1818.

³⁰ 1810-12 folyamán több tervezetet is készített erről, illetve I. Ferencnek is felvázolta erre vonatkozó terveit egy beadvány formájában (1812. január 15.). Erről bővebben ANDICS 1975. 22-29.

³¹ Metternich Gentznek írott levele, 1825. szeptember 28. NP 191. Idézi ANDICS 1975. 43.

³² 1826. február 13-i bejegyzés, amelyben egy hasonló mondatot kommentált ezekkel a szavakkal. SzIN 453.

³³ Metternich pályafutásával kapcsolatban Franz Grillparzer tett egy hasonló kijelentést a már említett tanulmányában: „Fürst Metternich war von Hause aus ein Mann von Ehre und Gefühl, entschlossen und mutig, der Verstand aber, in den diplomatischen Salons unter Weibern und Höflingen ausgebildet, mehr poliert als gestählt, mit Spitze ritzend, statt mit der Schneide trennend und durch eine glückliche Auffassungsgabe verführt, das Resultat des Untersuchungs vor der Operation des Untersuchens antizipierend.” GRILLPARZER 1839. 41.

Az első memorandum és Metternich széljegyzetei

Széchenyi azzal a szándékkal indult Metternichhez, hogy elmondja neki terveit, elképzeléseit, hogy politikai eszmeceserét folytassanak. A napló tanúsága szerint erre azonban nem került sor, ezért Széchenyi a kormánnyal érintkezés egy másik útját választotta: memorandumot írt a kancellárnak.

Széchenyi az iromány alapgondolatait az aznapi bejegyzés végén a találkozó hevében már rögzítette, s ez a néhány odavetett gondolat reprezentálja egyben a gróf alkotmánnyal kapcsolatos nézeteinek magvát: „*Van Magyarországnak olyan alkotmánya, melyet a szokásos szóval alkotmányos monarchiának neveznek? Van, vagy nincs? Én úgy látom, van: mert a császár felesküdt rá. Miben áll azonban egy ilyen alkotmányos monarchia, és miben különbözik az abszolúttól? Főként abban, hogy egy alkotmányos királyságban az ország rendjeinek törvények alkotására, eltörlésére és értelmezésére a királlyal közösen van joguk. Egyszóval, hogy szabad belenézniök és beleszólniök –*”³⁴ A november 13-i bejegyzés utolsó mondata kapcsolódik az előző napi gondolatokhoz: „*Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart.*”³⁵ Vagyis Széchenyi az alkotmány kérdése esetében leginkább azt sérelmezte, hogy azt nem tartották be. Hiszen, mint írta, Magyarországnak van ugyan alkotmánya, de figyelmen kívül hagyták, mivel a kormány a rendek hozzájárulása nélkül vetett ki adót, illetve követelt újoncokat. Az angol alkotmányra pedig az elmúlt évek tapasztalatai alapján mintaként tekintett, mint ahogy korábban írta naplójában: „*Anglia alkotmánya olyan természetű, hogy a királynak csak jót művelni van hatalma, – rosszat egyáltalán nem tehet.*”³⁶ Tehát nem cselekedhet az alkotmány figyelembe vétele nélkül, így nem kerülhet sor arra, ami a magyar alkotmánnyal történt. Utóbbin a napló tanúsága szerint csak annyi módosítanivalót látott Széchenyi, hogy annak figyelembe nem vétele többé ne történjen meg.³⁷

Ennek szellemében született meg november 12-17. között az első Metternichhez írt memorandum,³⁸ amelyet november 18-án küldött el a kancellárnak. Metternich elolvasta és jegyzetekkel látta el az iratot, ami főként az ő „magas állásáról”, bizalomhiányról, az alkotmány és az abszolútizmus kérdéseiről szólt.

³⁴ SzIN II. 647; SzIN 423- 424.

³⁵ SzIN II. 649; SzIN 425.

³⁶ 1815. november 4. SzIN 61-62.

³⁷ Vö. FÜLÖP 2008. 8-9.

³⁸ A memorandumokat és a kapcsolódó leveleket közli: SzIN II. 691-711. A két memorandumot, és az elsőhöz írt széljegyzeteket magyarul közli: *Széchenyi István válogatott művei*. I. kötet. Szerk. SPIRA György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991. 98-112. Továbbiakban: SzIVM I.

A memorandum elején Széchenyi köszönetét fejezte ki, hogy Metternich fogadta őt. Ugyanakkor ezt követően finoman jelezte a találkozó által benne keltett sérelmet: „*Főméltóságod sohasem szólított engem, hogy közöljem Önnel nézeteimet a mostani országgyűlési ügyekről.*”³⁹ Kijelentését Metternich jólinformáltságára és magas állására apellálva tovább is vitte: „*...felhívom Főméltóságod figyelmét több olyan tárgyra és körülményre, amelyet abból a magas állásból, melyet betölt, nem láthat olyan pontosan, mint én, akinek ott vannak a szeme előtt.*”⁴⁰

Ez az első hely, ahol Metternich megjegyzést tett a szöveghez; ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy éppen azért ismeri olyan jól a magyarországi állapotokat, mert felülről szemléli őket. Az indoka ehhez roppant egyszerű volt: „*A magas álláspontok első előnye az, hogy a tömeg ítéletei felett állnak, ... kiterjedt kontroll lehetőségét kínálják, mely a zárt szűk körben nemcsak sokkalta nehezebb, hanem gyakran teljességgel lehetetlen is.*”⁴¹ (Széchenyi ugyanakkor úgy gondolta, hogy Metternich felülnézetből éppenséggel csak felületesen ismeri a magyarországi állapotokat, s ezért ezen a téren segíthetne a kancellárnak.)

Széchenyi kitért a bizalom hiányára is, amelynek következményeként „*az ígéreteket ritkán tartják meg, a törvényeket mindig a király előnyére és a nemzet hátrányára magyarázzák, és ahol most... mintha éppen halomra dönteni készülnének az egész alkotmányt.*”⁴² Ennél a résznél ismét „felszólalt” Metternich, és pedig elég hosszan. Kifejtette, hogy a magyar alkotmány II. József idején volt veszélyeztetve, I. Ferenc uralkodásának idején igyekeztek azt betartani, eddigi uralkodása alatt – a háborús években is – hat országgyűlést tartottak, most újfent összehívták. További gondolataiban pedig azt fejtegette, hogy „*miféle alapra épül hát a bizalmatlanság?*”

Az országgyűlés megnyitása után a rendek „igazodva törvényeikhez és szokásaikhoz” dolgoztak az alkotmány konszolidálásán – írta Széchenyi, munkájuk eredményére azonban megérkezett „*a király rezolúciója, amelyet alig lehet másként magyarázni, mint hogy tartalmában a teljesen korlátlan monarchia elve fejeződik ki.*”⁴³

³⁹ SzIVM I. 98-99.

⁴⁰ Uo. 99.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 100.

⁴³ Uo. 102.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

Metternich az alkotmány megerősítése kapcsán vitatta, hogy a dolgok úgy történtek volna, ahogyan azt Széchenyi is látta. Említésre méltó Széchenyivel szembeni viselkedésére is utaló megjegyzése: *„Az ellenfél helyzetét mindig vészjóslóbbnak érzem, ha azt kell nekem bebizonyítania, hogy a rosszat akarja, mintha én bizonyítom rá, hogy nem akarja.”*⁴⁴

A kérdés az idézett részhez: kinek szempontjából rossz, s ki felől nézve jó? Induljunk ki abból a helyzetből, ahol az ellenfél Széchenyi, aki jót (reformokat az ország jobbátételéért) akar, de ez a „jó” Metternich szemszögéből rossz, tehát Széchenyi azt bizonygatta neki, hogy rosszat akar. Így tehát burkoltan megüzente a grófnak, hogy veszélyesnek tartja.

Széchenyi egy másik megjegyzése szerint nem lehet senkitől sem elvárni, hogy a házában lévő berendezések javításáról tanácskozzon, miközben maga a ház ingatag lábakon áll, s félő, hogy összeomlik. Metternich ezzel kapcsolatban részben igazolta Széchenyit: valóban nem lehet ilyen embert tanácskozásra szólítani – írta, de az ilyen embernek előbb meg kell vizsgálnia, hogy félelme megalapozott-e, vagy csupán szemfényvesztés.

Az alkotmány kapcsán: *„Főméltóságod azt tiszteli és vigyázza, ami régóta nagybecsű és régóta fennáll... bizonyosra veszem: a magyar királyság alkotmányát... tisztán és érintetlenül akarja megtartani...”*⁴⁵

Metternich: *„A magyar alkotmány megtartását minden tekintetben olyan szigorú államhivatali kötelességnek s egyszersmind a jog és az ész olyan határozott parancsának tekintem, hogy az ellenkező egész politikai életem megsemmisítése árán található akár csak meghallgatásra is.”*⁴⁶ Ezért szerinte nem kell attól tartani, hogy az alkotmányt egy okos király veszélyeztetné, annál is inkább, mivel a veszélyforrások máshol erednek, a bűnös kor képződményei. Továbbá garantálta, hogy a tiszta és vele őszintén megosztott kívánságokat teljesíteni fogja.

A memorandum végén visszatérnek a főbb gondolatok, s közülük is első helyen a tény, hogy a két fél (a király és a rendek) részéről a kölcsönös felvilágosításra nem került sor, amit Széchenyi valódi szerencsétlenségnek tartott. A királyi leirat abszolutisztikus jellege körüli kérdések miatt kérte Metternichet, hogy a következő leirat adjon hangot az alkotmányosságnak, továbbá ragaszkodott az országgyűlés megtartásához – mindezekhez Metternich egyetértő megjegyzést tett.

A memorandumban és a naplóban láthattuk Széchenyi alkotmányról alkotott nézeteit. Metternich számára az egyetlen elfogadható alkotmányforma

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ SzIVM I. 103.

⁴⁶ SzIN II. 695.

a rendi alkotmány volt, az ezen történő változtatás, vagy esetleg egy új alkotmány kiadása nyugtalan változásokkal járna, s ezáltal a rettegett forradalom törvényes kereteket öltene.⁴⁷ Ez pedig nem érdeke az udvarnak, vagyis Metternichnek. Így Metternich két széljegyzete sem alaptalan: törvénysértés nem történt, hiszen összehívták az országgyűlést – 1825-ben, így az alkotmányon sem érdemes változtatni. De nem menti fel az alól, amit korábban sérelmeztek a rendek a november 9-i királyi leirat kapcsán; vagy az 1791. évi 13. törvénycikk alól, amely előírta, hogy a király háromévente köteles összehívni az országgyűlést;⁴⁸ erre pedig 1812- 1825 között nem került sor.

Az alkotmány kérdéséhez kapcsolódik az abszolutizmus kérdése, mivel Metternich szerint „csak a király kezdeményezhet”, aki egyébként „túlságosan korlátozva van”; Széchenyi szerint pedig „a törvényeket mindig a király előnyére értelmezik”. Az abszolutizmus és az alkotmányos monarchia közötti különbségeket Széchenyi csak a naplójában fejtegette, a memorandumba már nem került bele ilyen konkrétan, csak utalások formájában, például a király leirata kapcsán.⁴⁹

Az alkotmány esetében felmerül még egy kérdés: az alkotmány konszolidálása. Ez alatt Széchenyi a fenti naplóbejegyzések tudatában olyan javítanivalót értett, amelyek az abszolutisztikus eszközök alkalmazásának lehetőségét korlátozzák. Metternich viszont nem tartotta ezt jó ötletnek, mivel sok az orvosolnivaló – tehát féltő, hogy nagyon megújulna az alkotmány, s ez felbomlasztaná az eddigi kereteket. Ezért garantálta a meglévő alkotmány sérthetetlenségét, amely tehát ismét arra utal, hogy az alkotmányt egyfajta konzerváló tényezőként kezelte és használta fel.

A memorandum előtt nem véletlenül került idézésre a november 12-i bejegyzés vége, amely tartalmazza ugyan az emlékirat alapgondolatait, de nem ugyanabban a formában és hangnemben. Az eltérés oka nyilván a címzettre vezethető vissza. A találkozói hevében a naplóban kiírt gondolatok az alatt a néhány nap alatt továbbformálódtak, a memorandumban a hangnem is enyhült – hiszen ez utóbbit mégiscsak a kancellárnak írta, akit terveinek meg akart nyerni, tehát megfontoltan formálta szavakká gondolatait.

⁴⁷ SRBIK 1925. 369-370.

⁴⁸ PAJKOSSY Gábor: *Magyarország története a XIX. században*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 53.

⁴⁹ „Nem kívánom megvizsgálni, mennyire igaz vagy hamis, hogy a mondott rezolúcióban az abszolutizmus elvét kell látni. Csak azt akarom megkérdezni, lehetséges-e, hogy a rendek, amelyek semmilyen más értelmet nem találhatnak benne, bizalommal legyenek ezek után, ...” SzIN II. 694-695; SzIVM I. 102.

A második eszmecsere – 1825. december 8.

A következő beszélgetésüknek Széchenyi bejegyzése alapján ismét monológ jellege volt, így idézte Metternich szavait:⁵⁰

„Ön visszas helyzetbe került. – Az ön vége tragikus lesz. ...

Én önt felvilágosult és becsületes embernek tartom. Még nagy karrier áll ön előtt. Írásáért fogadja köszönetemet. Én erősen az eszmecserék mellett vagyok.

...

Önnek magatartását meg kellene változtatnia. Vonuljon vissza, nem mint valami tökfilkó, hanem mint okos ember. Még sok szolgálatot tehet. Önöknél opposzió van, és fáklyavivők. Ha a császár megkérdezné tőlem, mi a teendő e tűzveszélyben, én azt tanácsolnám:» Ha új volna a ház, és a fedél fa és szalma: karddal és hóhérbárdal odasúlytani!« De a ház 800 esztendeje áll, és kváder kövekből való, – semmi veszedelem. A fáklyavivőknek azonban, az épületbe zárva, meg kell égniök.»

A császár haragszik önre. Én mentegettem önt. Nemrégiben hivatott: »Most aztán itt van az ön híres Stepherlje – még a leiratom sem tetszik neki« etc. ...

Ha az országgyűlés elején eljött volna hozzám, megmondtam volna, mit kell tennie. – Vonuljon vissza. Mind a két párttal meg fog hasonlani.

Rossz karriert csinált – de mindenre igényt tarthat még. [Számíthat rám.] ...

Én Bonaparténak, ..., megjósoltam, mi lesz a vége – megbuktattam.”

Metternich kioktatóan és atyáskodva beszélt, felolvasta Széchenyinek a memorandumhoz írt széljegyzeteit, és megpróbálta a grófot rábeszélni arra, hogy térjen vissza arról az útról, amelyre lépett. Az atyáskodó jelleg a magatartásformálás mellett a császár előtti mentegetésben is érzékelhető volt. Bár, ha Metternich voltaképpeni célját vesszük figyelembe, tehát, hogy Széchenyi vonuljon vissza a politikai szerepléstől, akkor nem feltétlenül tekinthetjük atyáskodónak a kancellárt, hiszen nem „pártfogoltjának” érdekei lebegtek szemei előtt, hanem sokkal inkább a sajátjai, vagyis Széchenyi veszélyes lehet, ezért el kell őt távolítani a politika világából. Itt figyelhető meg újfent a „jó” és a „rossz” kettőssége: Széchenyi veszélyes, mert rosszat akar – Metternich oldaláról nézve, de Széchenyi oldaláról nézve: ő jónak tartja azt az utat, amelyre lépett, hogy a haladásban szerepet vállaljon.

A kancellár fokozatosan fölényeskedővé vált, már-már porba tiporta a kioktatott személyt, s leginkább akkor bánt Széchenyivel lekezelően, amikor Napóleonra hivatkozott: a francia császárnak is megmondtá, mi fog történni vele, így most Széchenyi is hihet neki. El is mondta a grófnak, hogy mit tegyen

⁵⁰ SzIN II. 658- 661; SzIN 434-435.

a jó karrier⁵¹ érdekében, ami előtte áll: vonuljon vissza, s majd ő egyengeti az útját. Végül pedig annyit mondott lemondóan Széchenyinek, hogy legyen az, ami lenni akar. Széchenyi utolsó mondata – csak naplójának: „*Nekem nem szabad soha semmi lennem, mert az emberek azt mondják: honores mutant mores.*”⁵² – vagyis a „tiszségek megváltoztatják az erkölcsöket”. Pesszimista hangvételű befejezése érthető, hiszen vélhetően kellemetlenül érezte magát Metternich lekezelő bánásmódja miatt, s hogy ismét nem tudta kifejtetni nézeteit. Az is érződik mondatából, hogy Metternich véleménye fontos volt számára. A kancellár tanácsolta: legyen, ami akar; ahhoz azonban, hogy jó színben tűnjön fel mind Metternich, mind a kormány, mind saját maga, mind a „másik párt” (azaz a rendi-sérelmi ellenzék) előtt, semmi sem lehet.

A második memorandum és Metternich véleménye

Mivel ez alkalommal sem igazán reagálhatott a kancellár szavaira, mondanivalója pedig volt bőven, egy második memorandum megírásába kezdett (december 11-én), amelynek a gyónás (Beichte) nevet adta. A cím Széchenyi azon felismerésére utal, hogy tisztában volt azzal – az eddigi „beszélgetések” alkalmával leszűrhetette, hogy országgyűlési szereplése Metternichben rosszállást váltott ki, erre utal a december 8-i naplóbejegyzés pesszimista befejezése is. Másrészt gyónás alkalmával az ember olyan gondolatokat mond ki, amelyek a lelkét nyomják; ez esetben a korábban ki nem fejthetett nézetek képezik ezt a „lelki terhet”, hiszen ezek nélkül Metternich valóban „rossznak” ítélné meg Széchenyi fellépését. A műfajból adódik tehát az emlékirat túlságosan kitarulkozó és őszinte mivolta.

A memorandumot abból a helyzetből indította, hogy Metternich bízik benne, és tisztességes, felvilágosult embernek tartja őt – amit a fenti naplóbejegyzés is alátámaszt. Ez a kiindulási pont ezt követően az egész iratra rányomta a bélyegét.

Ügyesen tárta fel gondolatait, hiszen nem „rohanta le” Metternichet rögtön a kulcsfontosságú problémákkal, hanem először megteremtette mondanivalójának atmoszféráját: „*Soha életemben senki emberfiának nem fedtem fel még úgy egészen bensőmet, ahogy most megnyitom Főméltóságodnak.*”⁵³ Ezt követően a korábbi beszélgetés alkalmával is felmerült borkereskedelem kapcsán megemlítette, hogy bár ő annyira nem tájékozott a kérdésben, de úgy véli, hogy

⁵¹ A „rossz karrier” valószínűleg a katonaevekre utal, amelyek során többszöri kérelem ellenére sem léptették elő Széchenyit. Vö. FRIEDREICH 1914. 164.

⁵² SzIN II. 660; SzIN 435.

⁵³ SzIVM I. 105-106.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

„számítási hiba” van benne. Majd csak ezután tért rá az alkotmányosság kérdésére, miután megteremtette annak az eshetőségét, hogy Metternich is tévedhet.

Az alkotmánnyal kapcsolatban megmagyarázta az ellenzék létjogosultságát: *„Semmiféle politikai gazdaság, amint semmiféle gépezet sem állhat fenn ellenzék vagy ellennyomás nélkül... hogy nevezetesen tudni lehessen, meddig terjednek a király jogai és meddig a rendekéi, arra való az országgyűlés... ha a király jogaiiban marad, s a nemzet is a magáéiban, akkor a gépezet kompakt, az állam teste egészséges.”*⁵⁴

Kifejtette, hogy az fájna neki a legjobban, ha őt félreismernék,⁵⁵ illetve, ha olyan alacsony szolgálatokra készítenék, amelyek ellenkeznek hitével és nézeteivel.

Ezek után következik a tényleges „gyónás”, amelynek első részében kifejtette, hogy *„halálos ellensége vagyok a zűrzavarnak, ... gyűlölöm az újítást, ... megvetem a régi forradalmi jelszót...”*⁵⁶ De ennek ellenére úgy gondolta, hogy az emberiség szerencséje a felvilágosodásban gyökerezik, *„mert semmiképpen nem hagyhatom magam meggyőzni arról, hogy Isten az embereket csupán valaminő negatív boldogságra teremtette”*.⁵⁷ Ezt követően kijelentette, hogy bizonyos tekintetben liberálisan gondolkodik, így fellép a nyilvánosságért, a képviselői rendszerért, szabad vallásgyakorlásért és lelkiismereti szabadságért. Majd degeneráltnak nevezte a magyar mágnásokat, s ebben a királyt is hibásnak tartotta, mivel nem hívta őket szolgálatra – a mágnások közé értve magát is: *„Mi alkalmassá akarjuk tenni magunkat a szolgálatra, és a királynak... bizonyosan szüksége is lesz ránk.”*⁵⁸

Őszinteségével próbálta bebizonyítani, hogy nem veszélyes, Metternich megbízhat benne, s úgy gondolta: ezáltal közelebb is került a kancellárhoz.

A memorandum első részében az a hangvétel jelenik meg, amely tíz évvel ezelőtt jellemezte Széchenyi Metternichről tett megnyilatkozásait, amelyekben mintegy példaképként tekintett a kancellárra. A szöveg stílusa azonban inkább egyfajta eszmecserének tekinthető, hiszen Metternich illetve a gondolatai is, amelyek a találkozón elhangzottak, folyamatosan jelen vannak a sorok között.

Folyamatosan hangsúlyt helyezett arra, hogy kiemelve Metternich nézeteinek elsőbbségét az övéivel szemben, noha – mint ahogy meg is jegyezte –⁵⁹ nincs

⁵⁴ Uo. 106-107.

⁵⁵ Ebben a tulajdonságában megegyezett Metternichkel. SRBIK 1925. 264.

⁵⁶ SzIVM I. 108.

⁵⁷ Uo. 108-109.

⁵⁸ Uo. 110.

⁵⁹ Uo. 107.

pontosan tisztában annak alapelveivel. Viszont itt mutatkozott meg leginkább a politikai kapcsolat keresése, hiszen szembesítette saját hitvallását a Metternichével, illetve az „együttműködés” miértjére is több okot sorolt fel a szövegbe beágyazva. Széchenyinek ezen emlékirata közéleti pályafutásának egészét tekintve is jelentőséggel bír, erre már Zichy Antal és Friedreich István is felhívta a figyelmet: politikai pályájának kezdetén már tisztában volt azzal az iránnyal, amelyet évtizedeken át követett.⁶⁰

Metternich december 11-én szintén írt, méghozzá egy levelet Szögyény Zsigmond személynöknek,⁶¹ amelyet a magyarországi helyzet felvázolásával indított: *„Magyarországon csak azt találok, ami ellen egész pályafutásom alatt, illetve az elmúlt tíz évben harcoltam.”*⁶² Ezt követően kétféle ellenzéket különböztetett meg: *„Magyarországon ma a kormánynak kétféle ellenzékkel kell megküzdenie. Az egyik a régi ellenzék, amely a fennálló viszonyok természetéből fakadóan helyezkedett ellenzéki állaspontra. A másik a korszellemet jeleníti meg.”*⁶³ Utóbbi rendetlenséget akar, minden törvényes rend felbomlasztását.

Majd rátért Széchenyire, akit már régóta ismert, és sok jót tett vele – mint írta, s ez valóban így is volt, gondoljunk a szabadságokra, az utazásokra, amelyeket Széchenyi korábban Metternich által kapott meg. Amit azonban ezt követően írt, nem feltétlenül alapos ismeretséget feltételez. Becsvágyónak tartotta Széchenyit, akinek ismeretei felületesek. Úgy vélte, hogy azért ment el hozzá, hogy szembeszegüljön vele. Leírta a személynöknek találkozásai menetét, s azt állította, hogy Széchenyi sokat beszélt, illetve a december 8-i találkozás leírása sem úgy olvasható a levélben, ahogyan Széchenyi naplójában.

A leírások különbözősége abból adódhatott, hogy mindketten szerettek hosszasan beszélni, s ennek tükrében mérték fel a szituációt – másként. Metternich audienciái alkalmával megszokta, hogy csak ő beszél, mintegy előadást tartva az ott lévő személynek, így Széchenyinek már az a néhány megjegyzése is soknak tűnhetett a kancellár számára. Másrészt Széchenyi úgy ment Metternichhez, hogy ő ott előadhatja nézeteit, s ezeket megvitatják a kancellárral. Azonban ez nem így történt, néhány megjegyzésre volt csupán alkalma, s azokat sem tudta mindig végig elmondani. Így méltán érezhette, hogy nem jutott szóhoz, hogy nem beszélt semmit. Ebből kifolyólag tehát a helyzet megítélése nézőponthoz kötött, s így elfogadhatjuk Metternich fenti kijelentését. A kancellár Széchenyiről írott túlzó jellemrajza is az ő magas

⁶⁰ ZICHY 1896. 218. FRIEDREICH 1914. 165.

⁶¹ SZIN II. 700-705. Az idézett részek saját fordításaim.

⁶² Uo. 700.

⁶³ Uo.

pozíciójából adódott, azokat az információkat szűrte ki belőle, amelyek számára egy ember megítéléséhez (beszkatulyázásához) szükségesek, s ehhez számára néhány információ is elég volt. Széchenyi Metternich számára korábban pártfogolt katonatiszt volt, s most politikai nézetekkel lép elé, egy mágnás a sok közül. Ezért írta Széchenyiről, hogy felületes, azt ekkor nyilván még nem tudhatta, hogy a gróf már jó ideje tanulmányozza a politikai életet, és ehhez kapcsolódó dokumentumokat, könyveket. Másrészt Metternich úgy vélte, hogy „magas polcon” lévén, jobban ismeri a birodalom és Magyarország dolgait, vagyis egy magyar mágnás, aki az egyik birodalomrészben él, nem ismerheti úgy az állapotokat, mint az, aki „mindenek felett áll”.

Metternich a december 8-i találkozó kapcsán azt kívánta bemutatni a személynöknek, miért tartotta Széchenyit elveszett embernek. Ő meghallgatta az elképzeléseit, de ugyanakkor megpróbálta rávezetni, hogy rossz úton jár. Ennek hatását fokozza a fent említett mondat, amelyben azt írta, hogy már régóta ismeri a grófot; ezzel tarthatónak igyekezett beállítani ezt a véleményét. Széchenyi „visszavezetése” is az előbb fejtegetett okból következik: egy felületes tudással rendelkező ember károkat okozhat a közéletben, ha elkezd nézeteit hangoztatni, ennek következtében új dolgok jelennek meg (pl. a már említett magyar nyelvű felszólalások). Ahhoz, hogy a régi keretek fennmaradjanak, az ilyen újítóknak el kell magyarázni, hogy ezzel rossz úton járnak, és azzal szolgálnak a legjobban, ha visszavonulnak a háttérbe.

A levél végén levont következtetése: a Széchenyi-Károlyi-féle klub az új típusú ellenzékhez tartozik. A feladat pedig (a későbbiekben is): *„meggyőzni a régi ellenzékét, hogy az új szembehelyezkedik vele... Ha a pártok elválnak egymástól, akkor a bölcsesség megköveteli, hogy a jobbat védelmezzük, a másikat pedig meg kell semmisíteni...”*⁶⁴ Metternich ezzel a mondattal megfogalmazta a kormány politikáját, amelyet a harmincas években az ellenzékkel szemben követett, és amely végül a politikai perekhez is vezetett.⁶⁵

A kancellár az emlékirattal kapcsolatos véleményét nem fejtette ki Széchenyinek,⁶⁶ hanem betérjesztette az államtanácshoz hivatalos tárgyalásra, és egy jelentést csatolt hozzá. Ebben így jellemezte Széchenyit: az emlékirat *„... írója olyan emberek ma igen nagyszámú osztályához tartozik, akik valamely hűvös nézőpontból szemlélve merő fantasztáknak, nem pedig igazi, de jó szándékú bolondoknak mutatkoznak... elméjében minden szárnyalás; valamely*

⁶⁴ SzIN II. 705.

⁶⁵ Bővebben: PAJKOSSY 2003. 191-236; VELKEY 1999. 61-90.

⁶⁶ A kancellár ebben a kérdéskörben nem volt már kíváncsi Széchenyi további véleményére, ezért nem is hívatta magához a grófot annak december 18-i, illetve 28-i bécsi tartózkodása idején sem. VISZOTA II. XCIII.

magaslathoz, valamely mértékegységhez viszonyított számítás nélkül, az értelem ellenőrzése nélkül”.⁶⁷ Úgy vélte tehát, hogy az ilyen emberek, és Széchenyi is ész nélkül próbálnak a magasba törni, és nem lehet rajtuk segíteni, hiszen magukon sem tudnak. A jelentés utolsó mondatában megjelölte azt a szerepet, amelyben a gróf szolgálatot tehetne az udvarnak: „*Széchenyi... legfeljebb hőmérőként szolgálhatna nekünk. Mutatja az őt körülvevő tömeg hőmérsékletét.*”⁶⁸

Metternich felismerte, hogy Széchenyi nem a régi típusú ellenzékhez tartozik, hogy valami egészen újat képvisel, de az újdonság mértékével még nem volt tisztában. Emiatt szánta Széchenyinek ezt a szerepkört, ami ha a második memorandumot tekintjük, ellentétes a gróf elveivel.

Ebből a rövid megjegyzésből is látszik azonban, hogy a két szereplő szándékai egymással hasonlóak voltak: fel akarták használni a másikat céljaik érdekében, azonban maga a konkrét cél teljesen eltért egymástól. Míg Széchenyi a kancellárt meg akarta nyerni eszményei számára az együttalkotáshoz, addig Metternich a grófon keresztül akart informálódni a magyar rendek tevékenységéről, a közhangulatról.

A két utóbb említett irat érdekessége még, hogy mindkettő december 11-én keletkezett, egymástól függetlenül, „hasonló” témában. Ez arra is utalhat, hogy mennyire intenzív volt ez az időszak Metternich és Széchenyi kapcsolatában.

Az 1825 végi szituációhoz kapcsolódik még két szöveg (Miscellania, Constitutio),⁶⁹ amelyek nincsenek pontosan datálva, de az alábbiakban kiemelt néhány tényező utalhat a keletkezés idejére.⁷⁰

Széchenyi a Constitutio című értekezésében az alkotmányról, illetve annak fajtáiról írt, s rögtön az első mondatban megadta, hogy milyen szempontból: „*Minden hatalom, melyet egy ember a másikon gyakorol, –... tyranismus.*”⁷¹ Széchenyi szerint az abszolút monarchia a legegyszerűbb elveken alapszik, de axióma lenne kijelenteni, hogy az emberiség boldogságát szolgálhatná. A képviseleti alkotmány ennél bonyolultabban működik, de attól függetlenül, hogy jó, még lehet rajta dolgozni. Széchenyi szerint: „*Egy Constitutionalis Machinat tsak ilyen, örökké tartó mozgásban és küszködésben lehet képzelni... egy rész sem nyerhet annélkül, hogy részt nem vesz és így függ az alkotmány mindég az absolutismus és a Democratia vagy oligarchia között.*”⁷² Ez a működési elv

⁶⁷ SzIN II. 711; SzIVM I. 111.

⁶⁸ SzIN II. 711; SzIVM I. 112.

⁶⁹ Közli SzIN III. 443-454.

⁷⁰ Vö. FÜLÖP 2008. 15-17.

⁷¹ SzIN III. 443.

⁷² Uo. 444-445.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

azonban az abszolutizmusnak nem sajátja, mivel ez esetben a gépezet nyugalmi állapotban van, ugyanakkor csupán egy alkotóelem működteti – figyelembe nem véve a többit. A fenti leírás Széchenyinek egyik kedvenc tétele az alkotmányos monarchia bemutatására,⁷³ miszerint az folyamatosan mozgásban lévő gépezet, amely több alkotóelemből áll, és ellenhatás készíti a folyamatos mozgásra. Az alkotmányos monarchia ekként történő mechanikai meghatározása összefüggésben állhat Széchenyi gépek iránti érdeklődésével.⁷⁴

Ezen a ponton újra el lehet olvasni Metternichnek az előző oldalakon szereplő megnyilatkozásait az alkotmánnyal és a király pozíciójával kapcsolatban, és párhuzamba lehet állítani az itt írottakkal, amennyiben Széchenyi értelmezése szerint az abszolút monarchiában a király és környezete az egyetlen alkotóelem – „*csak neki szabad a törvényt értelmezni*”, ami az államgépezetet működteti; a többi rész, vagyis a rendek kimaradnak az ország irányításából. Metternich viszont alkotmányosnak látja ezt a felállást, sőt, szerinte még a „*király van benne túlságosan korlátozva*”.

Széchenyi többféle alkotmányt nevezett meg, de kijelentette, hogy „*némely principumok minden Constitutioban örökké valók*”.⁷⁵ Ezek közé tartozik az egyik legalapvetőbb elv, hogy az államfő nem hozhat törvényt a rendek nélkül – „*Mert jobb törvény nélkül lenni, mind oly törvény alatt, melyet az absolutismus hozott*.”⁷⁶

Az értekezés végén számba vette az országgyűlés teendőit, és megadta a közjő előmozdításának követendő módjait. Az országgyűlés feladata, hogy helyreállítsa a régi törvényeket, újakat alkosson, valamint nemesítse meg a társadalmat, vagyis meg kell reformálni a társadalmat ahhoz, hogy mint alkotóelem részt vegyen az államgépezet működtetésében, és bázisává válhasson a reformoknak. Ennek lehetőségei, amelyeket követendőnek tartott: *publicae* és *privatae*. Az előbbi egy nyilvános utat jelöl, amelynek megnyilvánulása leginkább az országgyűlés lenne, ahol többen összefognának a megvalósítani kívánt cél érdekében. Az üléseken való felszólalásai ezt a célt szolgálták: a politikai intézmények bevonásával a reformok útjára lépni. A másik út a magánút, amelyen önállóan, egyéni úton, vagyis a „civil” szférából kiindulva lehetne valamit tenni az ország előrehaladásáért. Utóbbinál elég, ha „munkáira” gondolunk: írásai, kaszinó, lóversenyek etc.⁷⁷

⁷³ A második memorandumban is hasonló leírással élt az ellenzék kapcsán – lásd a tanulmány előző részeit.

⁷⁴ A már említett angliai útja során a második tanulmányozandó dologként említi a gépeket az alkotmány után. Erről bővebben: GERGELY 1972. 104.

⁷⁵ SzIN III. 445.

⁷⁶ SzIN III. 445.

⁷⁷ Erről bővebben. GERGELY 1972. 64-67; OPLATKA 2005. 158-176.

A Miscellania feljegyzések német nyelven íródtak, és Széchenyi továbbra is az alkotmánnyal foglalkozott benne. Kérdés-felelet formájában azt a következtetést vonta le, hogy a magyar alkotmány nem liberális, a király és a rendek közötti kapcsolatot pedig a farkas és bárány történetéhez hasonlította. Az alkotmányt érő támadások elleni eszköz, „egy valódi garancia”, már hamarosan a birtokukban lesz, mivel *„kigyúlt az igazság fénye és már nem lehet újra kioltani”*.⁷⁸ *„Milyen választ kell adniuk a rendeknek a királyi leiratra!”*⁷⁹ – tette fel a kérdést Széchenyi. A kérdés megválaszolása előtt azonban tett egy kijelentést: *„Van egy eset, amikor nem szabad egy eljárásban részt venni, mégpedig akkor, ha a vádló azonos a bíróval.”*⁸⁰

Az udvarról és persze Metternichről kedvelt gondolatörével kijelentette, hogy *„nem tudják, mi is az alkotmány, – úgy ahogy egy laikus sem tudja, hogyan működik az óra. Mondják – »Tiszteljük és csodáljuk az órátokat – jó, hiszen már 800 éve jár – azt akarjuk, hogy még sokáig így legyen – egyedül mi veszünk ki belőle 2 kereket, a lánc felét etc.«. Világossá tehetjük előttük, hogy éppen az a két kerék etc. Szükséges az óra lényegéhez etc. Ezalatt a kormányzat alatt nem!”*⁸¹ Ezért időt kell nyerni, és el kell menni Molnárhoz, informálni kell őt még hozzá írásban arról, hogyan is néz ki egy alkotmányos kormányzat: az ország képviselői a királlyal együtt hozzák, változtatják a törvényeket; valamint a november 12-i leiratról. Az információ-átadást követően lehetne őt a cél érdekében használni.

A második rész végén pedig valószínűleg az első memorandum „váza” olvasható, mivel itt is központi helyet foglal el a bizalom és az alkotmány kérdése: *„Hogy az ördögbe követelhetik, hogy ne legyünk bizalmatlanok?... Meg vannak győződve arról, hogy a király alkotmányos – így mi is azok vagyunk – mi ugyanazt akarjuk – bizalmatlanság uralkodik... – konszolidálni akarják az alkotmányt – mi is...”*⁸²

Mindez arra utalhat, hogy a Miscellaniák valószínűleg az első találkozót követően készültek, illetve erre enged következtetni még egy adat is, mégpedig a kancellár informálásának módja után tett zárójeles megjegyzés: *„mivel nem enged szóhoz jutni”* – ezért kell őt írásban értesíteni. Ez természetesen táplálkozhat Széchenyi korábbi élményeiből is, de a november 12-i naplóbejegyzés, valamint ezen iromány hangneme is arra utal, hogy az első találkozó már megvolt, és ennek hevében rögzítette a Miscellaniákat is.

⁷⁸ SzIN III. 448.

⁷⁹ Uo. 448.

⁸⁰ Uo. 448.

⁸¹ Uo. 448-449.

⁸² Uo. 450.

Másrészt e két írásának (napló, Miscellania) hangneme merőben eltér a memorandum hangnemétől; ami azonban nem véletlen, hiszen ha Széchenyi fel akarta használni Metternichet, akkor a vele való érintkezés módját és stílusát is meg kellett választania, hogy célját elérje, míg naplójában, amit saját maga számára írt, őszintén megnyilatkozhatott.

Ez a mozzanat Széchenyi részéről egyébként is végigkísérte a kancellárral való kapcsolatát, már jóval a „nagy találkozó” előtt akadt erre példa. Itt egy olyan szituációt említenék meg, ami kapcsolódik a második memorandumhoz is. Széchenyi 1821. január 27-i naplóbejegyzésében olvasható,⁸³ hogy Angliába szeretett volna utazni kamarásként IV. György koronázására, de „*Metternich hercegnek közömbös ez – és én nem küzdhetek érte, mert ha túlságosan gyötröm és fárasztom magam e tisztért, akkor a végén a saját költségemen fognak Esterházy herceg kíséretében Angliába behajózni, márpedig ez volna a legostobább és legneveltségesebb dolog, ami az én helyzetemben egyáltalán előfordulhat. De sokan vannak, akik csüggnek rajta – s magukat juttatják függő helyzetbe, ... Hiányzik a bátorságuk, hogy saját szárnyukra bizzák magukat, vagy az erő, megállni saját lábukon?*” Néhány évvel később a második memorandum vége: „*Higgye el, Főméltóságú Uram, hogy igaz vonzalommal és őszinte ragaszkodással csüggök személyén.*”⁸⁴

A két kijelentés között felfedezhetünk egy érdekes ellentmondást, ami főképpen az idő és a „címzett” különbségéből adódhatott. 1821 még az az időszak Széchenyi életében, amikor kereste önmagát, hivatását, ekkortól kezdett nála Metternich példaképből államférfi lenni, aki előtt nem mindegy, hogyan tűnik fel. Naplójában őszintén leírta a szituáció-élmény keltette gondolatait. Tovább lépve a jelenetből, azokat vizsgálta, akik „függő helyzetben vannak”, és a bejegyzés végén feltette a kérdést: „*Süllyedhetnék ilyen mélyre?*” Itt tehát gondolkozott egy hivatalnoki szerepvállalás következményeiről. 1825 pedig az útkeresés vége, amikor már tisztában volt azzal, hogy melyik hivatást válassza, ehhez pártfogónak akarta Metternichet megnyerni. Ennek egyik módja pedig a lojalitás hangoztatása, ami mindkét memorandumban kifejtésre került, és a második emlékirat utolsó mondatában is ez olvasható. A címzett, mint ok szorosan kapcsolódik az időhöz: 1821-ben még a napló, amikor a körülmények egyebet nem tettek lehetővé, 1825-ben már Metternich, aki előtt azonban nem mindegy, hogyan fejt ki nézeteit.

⁸³ SZIN I. 123.

⁸⁴ SZIVM I. 111.

A kapcsolat jellegzetességei

Széchenyi és Metternich kapcsolatában több olyan elem is megfigyelhető, amelyek vissza-visszatérnek: a találkozók motívumai, Zichy Melanie, szimbólumok.

Először is találkozásait tekintve emelem ki ezek közös jegyeit, bevonva az elemzés körébe a kapcsolat későbbi eseményeit. Ezek közül is elsőként az ebédeket, amelyek 1825 előtt még személyes jellegűek voltak, majd 1825-től kiegészültek olyan találkozókkal is, amelyeken a két fél (politikai, gazdasági) elképzeléseit vázolta fel. A nagyobb találkozók létrejöttenek egyik sajátossága, hogy azok főleg Metternich kezdeményezésére valósultak meg,⁸⁵ mivel Széchenyi nem akart gyakran kihallgatást kérni Metternichtől, nehogy terhessé váljon a kancellár számára.⁸⁶ A „találkozók” között voltak olyanok, amikor Széchenyi be sem jutott Metternichhez, az előszobában kellett várakoznia, majd a naplójában méltatlankodott a helyzeten. Más alkalmakkor bejutott ugyan, de úgy érezte, hogy nem jutott szóhoz, mivel Metternich hosszasan beszélt; s naplójában rendszeresen fel is jegyezte ezen alkalmakat. Mivel azonban Széchenyinek is volt mondanivalója, s ezt meg akarta osztani Metternichkel, ezért más eszközhöz kellett folyamodnia, hogy kifejtse nézeteit a kancellár előtt. Így memorandumokat írt Metternichnek minden jelentősebb alkalommal.⁸⁷

Metternich az elsőt még igen figyelmesen kezelte azáltal, hogy széljegyzetekkel látta el az iratot, illetve, hogy a következő alkalommal ezt meg is osztotta Széchenyivel – ez azonban ilyen formában nem lett visszatérő motívum, mivel a második memorandum jegyzet nélkül maradt, egy jelentéssel együtt lett benyújtva az államtanácsnak.⁸⁸ Metternich véleményét sem ez utóbbi alkalommal, sem később a védekező irattal kapcsolatban nem osztotta meg Széchenyivel. Így ha a „megbeszélés” nem is, de a Széchenyi irányábani hallgatás visszatérőnek tekinthető, a negyvenes években is ez volt jellemző.⁸⁹

⁸⁵ A „nagyobb találkozásukhoz” tartozik az 1835. április 26-i is, ahol politikai megmérgetetésre került sor: Széchenyit megvádolták, védekezni volt kénytelen. Erről bővebben: VISZOTA 1925; CZINEGE Szilvia: Feljegyzés egy iraton: „Az államcancellár úr őfőméltósága utasítására ad acta megy és annak idején Széchenyi ellen felhasználható lesz”. In: *Történeti Tanulmányok*, XVI. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LX.) Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2008. 141-166.

⁸⁶ Jellemző példa erre Széchenyi 1821. január 27-i naplóbejegyzése.

⁸⁷ Jelentősebb alkalmak: 1825, 1835 és 1843. Bővebben: OPLATKA 2005. 141-158, 342-359; VISZOTA II., IV., V.

⁸⁸ Az 1835-ös védekező iratot Metternich olvasás után jegyzetekkel látta el, illetve egy véleményt is írt Széchenyiről. Ezeket közli: SZIN IV. 683-694.

⁸⁹ 1843 folyamán Széchenyi két memorandumot írt Metternichnek, amelyekben Magyarország és a kormány működésének jobbá tételéről írt, valamint javaslatokkal állt elő – de Metternich nem

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

A találkozások, ebédek mellett nagy jelentőséggel bíró motívum egymás „figyelése” – természetesen különböző megfontolásoktól indítva. Metternich 1825 előtt nem tulajdonított különösebb jelentőséget Széchenyinek, valószínűleg csak egy mágnásnak tekintette a sok között. 1825 végétől kezdve azonban érdekessé vált számára, hiszen figyeltetni kezdte, s minden lépéséről tudomást akart szerezni. Ebben jelentőséggel bírtak egyrészt Széchenyi felszólalásai az országgyűlésen, másrészt pedig a novemberi találkozó is, ahol – a források tanúsága alapján – először került sor a két politikai szisztéma összecsapására. Ezzel kapcsolatban Metternich részéről végig jellemző volt a bizalmatlanság. Széchenyi kezdetben példaképként tekintett Metternichre, egy korai levelében vezető csillagnak nevezte őt.⁹⁰ Később azonban emberként és politikusként is figyelte, s naplójában nemegyszer kritikával illette a kancellárt. Találkozásaik alkalmával szinte mindig volt oka méltatlankodásra: nem jutott szóhoz, előszobáztatták, hűvösen viseltettek iránta.⁹¹ Ugyanakkor jellemző volt az al-dunai munkálatok idején, hogy amikor Metternichnél járt, igaz ugyan, hogy nem hallgatták meg munkájáról, de ezek az alkalmak naplójába pusztán eseményrögzítésként kerültek be, többnyire megjegyzés nélkül. Továbbá 1834 második felében, amikor tárgyalásai Metternich miatt akadályoztatva voltak, csupán egy alkalommal említette a kancellárt. Ez az időszak Metternich részéről nem igazán különbözött az 1826 és 1833 közöttitől, már ami Széchenyivel szembeni viselkedését illeti: hűvös, kioktató bánásmód, munkája iránti nem-érdeklődés. Változás Széchenyi magatartásában volt érzékelhető, amiért többnyire kommentár nélkül hagyta a számára nyilván kellemetlen találkozásokat.

Túrte, ahogy Metternich bánt vele, hiszen utilizálni akarta, szinte kezdettől fogva.⁹² Ez egy fontos elem, mivel a kancellár részéről is jelentőséggel bírt. Széchenyi 1825 előtt utazásaiban, szabadságolásában játszott közre Metternich segítsége, de 1825-ben már azzal a szándékkal kereste fel a kancellárt, hogy elmondja neki elképzeléseit, amellyel megnyeri magának őt az

„válaszolt” neki. Az eseményről bővebben: OPLATKA 2005. 330-337. A memorandumokat közli: SzIÖM VI/1. 728-743.

⁹⁰ Széchenyi apjának címzett levelében (1814. február 12.): „*Schwarzenberg und Metternich... diese beyden Menschen, die für uns von Gott verlassenen Österreichern, ganz Lichtsterne sind* –” Az ekkor osztrák-birodalmi öntudattal rendelkező Széchenyi e szavakkal fejezte ki a két férfiba vetett bizalmát, hogy majd ők ketten jobb világot teremtenek az osztrák nép számára a napóleoni háborúk után. SzILSz 117.

⁹¹ Erre egy későbbi (1833. december 6.), de találó bejegyzés: „*Este Metter[nich] hercegnél, rám se nézett. Én az Osztrák Monarchia eljövendő korszakán dolgozom – – – s előszobáztatnak; kilíncseltetnek etc. etc. Fel vagyok háborodva, de tűröm.*” SzIN IV. 433; SzIN 754.

⁹² OPLATKA 2005. 156; GERGELY 1972. 105-106.

együttalkotáshoz. Minthogy azonban nem érte el célját, később folyamatosan azon fáradozott – szintén sikertelenül –, hogy megnyerje terveinek Metternichet, illetve, hogy őszinteségével bizalmat élvezhessen. Metternich részéről pedig Széchenyi a „hőmérő”, mint azt a Szőgyény Zsigmondnak írt levelében ki is fejtette. Vagyis információszerzésre akarta a gróftól használni: rajta keresztül kívánt tájékozódni a magyarországi közhangulatról. 1845-ben már más megfontolások miatt nevezték ki Széchenyit a közlekedési bizottság élére: az újkonzervatívok Apponyi Györggyel az élen maguk mellé akarták állítani az ellenzékkel szemben.⁹³ Tehát továbbra sem abban a szerepkörben „alkalmazták” Széchenyit, mint ahogy ő azt akarta és elképzelte. Kettejük közül az utilizálásban Metternichnek volt nagyobb sikere; részben pozícióját kihasználva, részben a Széchenyi által felkínált lehetőségekkel élve mozgatta a gróftól – persze önmaga és birodalma érdekében.

Egy következő kapocs kettejük között Zichy-Ferraris Melanie, Zichy Károly unokája és Metternich harmadik felesége. Az ő szerepe Metternich és Széchenyi kapcsolatában kettős jelentőséggel is bír, nem említve, hogy a hölgy korábban gyengéd érzelmeket táplált a gróf irányába, de viszonzást nem kapott. Bár Széchenyit foglalkoztatta a gondolat 1825 végén, hogy feleségül vegye Melaniet: „*Ha feleségül venném, mennyi jót alkothatnék ezáltal... és mégsem megy.*”⁹⁴ De korántsem érzelmi okokból, hanem a lány nagyapja, Zichy Károly végett, aki az államtanács tagjaként befolyásos pozícióval rendelkezett, és ezáltal segítségére lehetett volna Széchenyinek.⁹⁵ Vagyis a találkozók után leszűrte Metternich negatív véleményét, és egy másik lehetőséget fontolgatott annak érdekében, hogy közelebb kerüljön tervei megvalósításához, és persze a kancellárhoz – ez azonban csak pillanatnyi gondolat volt.

Melanie szerepe tehát kettős, egyrészt ő adta meg a végső lökést Széchenyi elhatározásához, hogy terveiről beszéljen a kancellárral.⁹⁶ Vagyis a kapcsolat politikai szintre emelkedéséhez ő is hozzájárult. Másrészt a Metternichkel való összeházasodása után ő is jelen volt a két ember kapcsolatában. Jelenléte hangulatától függően változó, hol hűvös, mint a férje, hol pedig segítőkész és lelkes. Utóbbit alátámasztja Melanie egyik naplóbejegyzése, amelyben Széchenyi ott jártát írta le: „*Este meglátogatott minket a Rasumovsky házaspár és Széchenyi Stepherl, aki nagyon szórakoztató volt, és sokat beszélt jövőbeni utazásairól. Megkapta útlevelét, aminek rendkívül örült.*”⁹⁷ (1832. augusztus 12.)⁹⁸

⁹³ Erről bővebben ANDICS 1975. 239-254., OPLATKA 2005. 342-359.

⁹⁴ 1825. december 18. SZIN II. 663.

⁹⁵ OPLATKA 2005. 142.

⁹⁶ SZIN II. 642- 643.

⁹⁷ NP V. 238.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

A másik két bejegyzése, amelyben a grófot említette, csak egyszerű eseményrögzítés. Az egyikben azt közölte, hogy Metternich kapott egy levelet Széchenyitől,⁹⁹ amelyben a gróf egy újabb aláírást kért a kancellártól a pesti kaszinó számára, amit Metternich meg is tett. A másikban azt rögzítette,¹⁰⁰ hogy elkísérte férjét, amikor az megnézte azt a folyómeder-kotró gépet, amit Széchenyi hozott Angliából. Mindhárom bejegyzésben Stepherlnek nevezte Széchenyit, ami utalhat a korábbi érzelmekre is; ahhoz képest azonban, hogy pár évvel azelőtt mit érzett iránta, s hogy Széchenyi az 1830-1835 közötti időszakból harminc alkalommal is említette naplójában a grófnőt, elég kevés a három említés. A jegyzésekből az is kiderül, hogy ezen évek alatt leveleztek is egymással, Széchenyi még az al-dunai munkálatok idején is szakított időt a levélírára.

Melanie gondolkodására és viselkedésére férje is hatással volt. Széchenyi több naplóbejegyzésében is olvasható, hogy ha Metternich hűvösen bánt Széchenyivel, akkor Melanie is közömbösen viseltetett iránta. Néhány alkalommal szólnak a bejegyzések Melanie kedvességéről, különösen akkor, ha férje rideg volt Széchenyivel szemben. Egy helyen a következőt jegyezte le Széchenyi: „*Melanie haragosan »fel kell akasztani az öreg... az ifjú Magyarországot!«*”¹⁰¹ Ez egy ebédnél hangzott el, hogy ezen Metternich is jelen volt-e, illetve, hogy ezen kívül mi hangzott még el, nem szól a napló. Az viszont bizonyos, hogy ezt Metternich is így gondolta, így Melanie férje véleményét képviselte, mert tudta, hogy férje mit gondolt a „kor képződményeiről”. Sőt, a megfogalmazás bizonytalansága arra utal, hogy az idézett szavak inkább férjétől származnak.

Széchenyi 1833. december 11-én ezt jegyezte le naplójában: „*Molly és Melanie őszintén segítettek nekem, hogy Clemens aláírjon.*”¹⁰² Melanie olyan embernek nyújtott támogatást, akinek Metternich saját megfontolásból csak akkor segítene, ha ahhoz neki is érdeke fűződne. Ezzel tisztában lehetett Melanie is, akiben azonban nyilván éltek a régi emlékek, így közben járt Széchenyi ügyében. Ugyanakkor levelezett Széchenyivel, s naplójában Stepherlként említette a grófot. Vagyis Metternich nem befolyásolta maradéktalanul Széchenyivel szembeni viselkedését, bár az is lehetséges, hogy a kancellár nem szólt bele felesége társasági életébe.

⁹⁸ A találkozás Széchenyinél is fel lett jegyezve; mindössze ennyi áll a naplóban erről: „*Badenben Waldsteinnel – – ...*” Mivel ezután egyéb történekekről emlékezett meg, számára nem bírt a találkozás olyan nagy jelentőséggel, mintha csak kettesben lettek volna a kancellárral.

⁹⁹ 1832. április 12. NP V. 227.

¹⁰⁰ NP VI. 10.

¹⁰¹ 1833. november 25. SZIN IV. 430.

¹⁰² A Dunagőzhajózási Társaság részvényeit írták alá a kancellárral. SZIN IV. 435.

Melanie kapcsán még egy fontos mozzanatot ki kell emelni: Széchenyi Melanie-n keresztül „belépőt” kapott Metternich szalonjába. Ezt alátámasztják Széchenyi naplóbejegyzései, amelyek arról tudósítanak, hogy Melanie hogyan viszonyult ezen alkalmakkor a grófhoz, vagy csak annyit, hogy találkoztak, de a legtöbb ilyen bejegyzésben szerepel Metternich neve is.¹⁰³

Széchenyi és Metternich beszélgetései alkalmával állandó téma volt többek között az alkotmány, amelyről mindketten szimbólumrendszer segítségével beszéltek.¹⁰⁴ Ezt jól tükrözi Széchenyi korábban már idézett naplóbejegyzése az 1825. december 8-i találkozóról, amelyben a Metternich által mondottakat idézte. Metternich szerint a „fáklyavivők” – ellenzék tűzveszélyt jelentenek a 800 éve álló ház – alkotmány számára, tehát az ellenzék fellépésével, és ezzel reformok követelésével az alkotmány számára egy veszélyforrás jelent meg, amely könnyen válhat tűzzé, vagyis forradalommá. De, mint mondta Metternich, ha a fa- és szalmatetejű ház új lenne, akkor nyugodtan fel lehetne lépni erőszakkal, ugyan a ház gyúlékony anyagból való, könnyen leéghet, de könnyen is lehet pótolni. A magyar ház azonban 800 esztendeje épült, stabil kövekből való, veszélyes ugyan a tűz, de nem kell erőszakhoz folyamodni, hogy leszámoljanak a gyújtogatókkal – az alkotmány adta kereteken belül el lehet őket intézni. Erre sor is került a harmincas években, törvénysértésre hivatkozva koncepciós pereket indítottak a reformellenzék kulcsfigurái ellen, s több évi hallgatásra „ítélték” őket. Másrészt Széchenyi vonatkozásában „elegendő” volt a megfigyeltetés és a kioktatás, ami utalhat esetleg arra, hogy ekkorra kezdte Metternich felismerni Széchenyi különbözőségét az „új típusú oppozíciótól”.

Ugyanez a szimbólum jelent meg Széchenyi első memorandumában is, amikor az ingatag lábakon álló házról írt. Továbbá a gróf esetében ide sorolhatóak a mechanikai hasonlatok is az első memorandum, a Constitutio és a Miscellania kapcsán, amelyekben az alkotmányt komplex, de tökéletesítendő szerkezetként ábrázolta, amelynek működésében zavart okoz, ha az egyik részt eltávolítják.

Az alkotmányt tehát mindketten az állam működési feltételének tekintették, az eltérés azonban a működtetési elvekben mutatkozott meg.

Mint már korábban szó esett róla, Metternich az új típusú ellenzékhez sorolta Széchenyit – a Szögyény Zsigmondhoz írt levél alapján –, fáklyavivőnek tartotta őt is. S ez utóbbival nem volt egyedül, erről a kortársak is hasonlóképpen vélekedtek, természetesen más nézőpontból. Deák Ferenc így

¹⁰³ SzIN IV-V. vonatkozó bejegyzései

¹⁰⁴ Vö. PLETL Rita: *A döblingi Széchenyi eszmévilága és stílusa*. Kölcsey Intézet, Bp., 2005. 143-155.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

írt erről éppen Széchenyihez intézett levelében (1841. március 20.): „*Mi magyarok sokáig aludtunk... Felriasztott végre nehéz alvásunkból a Hitel és a Világ írója... Az észnek és igazságnak égi szikrájánál gyújtotta meg fáklyáját, és mi az ő fáklyájánál gyújtottuk meg apró mécseinket. Fényesen lobogott a fáklya világa, de a tér nagy volt, és sűrű volt a setétség, mely a tér felett elterült, s a fáklya nem vala képes a nagy tért egészen megvilágítani. Sok apró mécs gyúlt meg azonban a fáklyának lángjától, azok ismét más mécseket gyújtottak meg, ... s így kezdett oszlani a setétség.*”¹⁰⁵

Deák nyilván más szemszögből szemlélte Széchenyit, nem felülről nézte s nem potenciális veszélyforrásként mérte fel, hanem olyasvalakit látott benne, aki elindított egy folyamatot egy fényre éhes sötét „térben” – ez az idézett sorokból is kiolvasható. A mécsesek meggyulladásával hangsúlyozta Deák, hogy Széchenyinek a fáklyagyújtás után több követője is akadt, akik segítettek neki világosságot teremteni – amitől Metternich tartott. Ezzel kapcsolatban az sem véletlen, hogy a történeti irodalom a Hitel megjelenésétől számítja a reformkor kezdetét.¹⁰⁶ Így akarva-akaratlanul is „világ” -ként tekintettek Széchenyire – pozitív és negatív értelemben egyaránt. A tény, hogy Széchenyi „világ”-ot hozott, nem volt kedvező Metternich politikájának, ezért akarta ő a gróft „eloltani”.

Arany János *Széchenyi emlékezete* című versében így írt a grófról:

„... *Ő megjelenve, mint új fény az égen,
Felgyújtá az oltár szövétnekét.*

*És ég az oltár. Ím, körébe gyűltünk,
Szétszórt bolyongók a vész idején.
Máris tűzénél szent lángra hevültünk,
Fénye világol sorsunk ösvényén.
Oh, rakjuk e tüzet, hogy estve nála
Enyhet találjon áldó magzatunk!”*¹⁰⁷

Az idézett rész mondanivalója megegyezik a Deák által írottakkal, vagyis Széchenyi fáklyaként világosságot teremtett, s a sokak számára biztonságot jelentő tűz köré gyűltek a „bolyongók”, akik Deák szövegében mécsesekként jelentek meg. A „szent láng fénye” pedig meghatározta az azt hordozó emberek életét, akik azután nem hagyták ezt a tüzet kialudni, hanem átadták megőrzésre utódaiknak. Széchenyi nagyságát hangsúlyozza Deák esetében az égi szikra, míg Aranynál ezt az égő oltár jeleníti meg, utalva Széchenyi „úttörésére”.

¹⁰⁵ DEÁK Ferenc: *Válogatott írások és beszédek*. I. kötet. Szerk. MOLNÁR András. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 319.

¹⁰⁶ PAJKOSSY 2003. 190- 191.

¹⁰⁷ Arany János *összes költeményei* I. kötet. Szerk. SZILÁGYI Márton. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 372.

Ez a szimbólum Széchenyi önvizsgálatában is megjelent, legtöbbször 1848-ban, a „tűz” idején fordult elő naplójában. Széchenyi így írt erről (a teljesség igénye nélkül):

„A civilizáció fénye lángol, ezt halandó többé el nem olthatja.”¹⁰⁸

„Irtózat a világosságtól és a dolgok felkavarásától! Aha –”¹⁰⁹

„Világot gyűjtöttem Magyarországon”¹¹⁰

„Azt tanítottam: hozzátok rendbe a vén házat; tisztítsátok meg a szennytől, mely körülveszi etc. Az érintettek nem végezték el ezt... Kos[suth] és társai pedig jobbnak látták »felgyűjtani!«”¹¹¹

„A halál bizonyosnak látszik, mert szalmaviszonyok közt élünk minden tekintetben; ... Európa lángol; miért ne perzselődne fel Magyarország is ... Ki az oka mindennek? egymagában senki! Körülmények! Én világosságot vittem intézményeinkbe... B[atthyány] és K[ossuth] tűzbe borították őket.”¹¹²

E gondolatokat olvasva nemcsak a 'világ' szó előfordulásait lehet nyomon követni, hanem kirajzolódik előttünk Széchenyi és Metternich kapcsolatának a háttere, vagyis az, hogy milyen korban találkoztak: bejárta Európát a liberalizmus szelleme, amelytől a Habsburg kormányzat irtózott. Továbbá Széchenyi szerepe, helye ebben a korban: „fáklyavivő”, aki szavaival, írásaival világot gyűjtött, s részben emiatt, illetve a „körülmények” és néhányak miatt 1848-ban tűzbe borult Magyarország.

Továbbá az önvizsgálat szempontjából és az 1825-ös szituációhoz kapcsolódva is említésre méltóak ezek a bejegyzések, hiszen ezzel mintegy elismerte, hogy – Metternich szavaival élve – rossz úton járt, és az alkotmány veszélybe került, mivel ő gyűjtötte a világot, ami a forradalomhoz vezetett. Ugyanakkor a március 15-i bejegyzésben így írt Metternichről: „Szegény Metternich herceg – Ferenc császár rendszere, melynek az abszurdumhoz kellett vinnie... és [– –] okozták bukását!”¹¹³ Némi sajnálat érezhető a régi rendszer leáldozása miatt, de szükségszerűnek ítélte a bukást, mivel a rendszer működése abszurdumhoz vezetett, így beteljesült Széchenyi korábbi jóslata: „Metternich szisztémája életével megszűnik. Az enyém csak halálom után kezdődik.”¹¹⁴

¹⁰⁸ 1826. november 27. SzIN III. 107. Ehhez kapcsolódik még az 1827. február 18-i bejegyzés, amelyben a gondolatot azzal folytatta, hogy még a legjobban szervezett rendőrség, illetve 1000 olyan fickó, mint Gentz sem tartóztathatja fel. SzIN III. 130.

¹⁰⁹ 1833. április 2-5. SzIN IV. 372. (Ekkor épp Metternichnél volt az al-dunai munkálatok ügyében.)

¹¹⁰ 1842. március 2. SzIN V. 562.

¹¹¹ 1848. március 16. SzIN VI. 749; SzIN 1208- 1209.

¹¹² 1848. március 19. SzIÖM VII. 275-277; SzIN 1210- 1212.

¹¹³ SzIN VI. 746-747; SzIN 1207.

¹¹⁴ 1826. november 26., SzIN III. 106.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

Visszatérve a szimbólumokhoz, mások is használták ezeket a jelképeket, így Andrassy György is, akit Széchenyi naplójában így idézett:

„...» emlékszel még, amikor Ostendében azt mondtam neked, HITELed micsoda tüzes csóvát fog dobni az államgépezetbe.«”¹¹⁵

Ezek alapján nem véletlen tehát, hogy Metternich fáklyavivőnek tartotta Széchenyit, hiszen a kortársak is hasonlóképpen látták a grófot, ugyanakkor Széchenyi is annak tekintette magát. Összességében: Metternich szemében Széchenyi veszélyes „gyújtogató”, a kortársak szemében a „sötétségben” biztonságot jelentő „fény”-ként jelent meg, míg Széchenyi helyesnek tartotta saját útját, ezért próbálta Metternichet megnyerni, de az 1848. márciusi bejegyzésekből egyfajta kételkedés olvasható ki, hiszen világot hozott, de ezzel nem akart tüzet gyújtani.

Összegzés

Az 1825 végi találkozások legfőbb tanulsága, hogy a két fél kölcsönösen félreismerte egymást. Széchenyi második emlékiratából, annak túlságosan kitarulkozó, személyes hangvételéből érzékelhető részéről a félreismerés, mivel úgy hiszi, bízhat a kancellárban. Metternich pedig azért ismerte félre a grófot és szándékait, mert nem hallgatta meg őt. Ha meghallgatta volna Széchenyit a találkozókon, akkor sem biztos, hogy hitt volna neki, hogy bízott volna benne. Itt mutatkozott meg az igazi Metternich, aki kozmopolitának vallotta ugyan magát, a felvilágosodás szellemiségében nőtt ugyan fel, mégis konzervatívan gondolkodott, ragaszkodott a maga által konstruált elképzelésekhez, és hitt is bennük, amelyekbe ez a Széchenyi-féle újdonság már nem fért bele. Azt valóban jól leírta Szögyény Zsigmondnak küldött levelében, hogy egy új típusú ellenzék jelent meg a magyar politikai palettán, s ennek részévé tette Széchenyit is. Ebben nem tévedett, hiszen Széchenyi valóban valami új típusú ellenzékiiséget képviselt. Ezt bizonyítja a gróf 1826. január 6-i bejegyzése is, amely így szól: „Az egyik rész akkor találja meg jobban számítását, ha királypárti, a másik az oppozícióban. ... Tiszteletet és megbecsülést csak az érdemel, aki, ha lelkiismerete parancsolja, kész mindkét párttal szakítani, és egymagában állni.”¹¹⁶ Vagyis Széchenyi elvei szerint egyik „párthoz” sem tartozik igazán, mivel elképzelései egyikbe sem illeszthetők be maradéktalanul. Ezért a fenti lehetőség maradt Széchenyi számára, ha hű akar

¹¹⁵ SzIN 1252.

¹¹⁶ Uo. 444.

maradni elveihez és elképzeléseihez, egy köztes utat kell felvállalnia, ehhez pedig Metternichet kívánta pártfogónak megnyerni.

Az általam vizsgált szövegek jól tükrözik a gróf és a kancellár kapcsolatának legfőbb elemeit. Együttműködésük meghiúsulásának okát Széchenyi elég korán és jól megállapította – rögtön az első találkozó után készült bejegyzés első mondatában, hogy *különböző hitvalláson vannak*, így a kompromisszumra nem sok lehetőség volt. Viszont reménykedve a későbbi együttműködésben – mivel *„nézeteik több dologban egyeznek”* – nem mondott le a kancellár megnyeréséről. Erre az attitűdre épül Széchenyi részéről a kapcsolatuk; ezzel szemben Metternich folytonosan bizalmatlan és gyakran kioktatja a grófot.

Az 1825 végi „beszélgetések” jelentősége nem csak abban állt, hogy politikai szintre lépett a gróf és a kancellár kapcsolata, hanem előrevetítették a későbbi találkozók, eszmecsere koreográfiáját és beszédtemáit is. Jelentősebb érintkezéseik alkalmával Metternich kifejtette mondandóját, míg Széchenyi írni volt kénytelen, de válaszok nélkül maradtak írásai. Ezt a hivatalos kommunikációs teret Metternich alakította ki, amelyben ő maga volt az irányító elnyomva ezáltal Széchenyit. Utóbbi számára viszont a személyes kommunikációs tér jelentett volna kedvező helyzetet, amennyiben a találkozókön kifejthette volna mondandóját, illetve reagálhatott volna a Metternich által elmondottakra. De a kancellár belekényszerítette ebbe a hivatalos térbe, így Széchenyi kénytelen volt alkalmazkodni. Beszédtemaként elsősorban a korszellem által életre hívott kérdések jelentek meg, 1825-ben az alkotmányosság kérdése, 1835-ben a perek időszakában hitvallását kellett megvédenie,¹¹⁷ 1843-ban pedig, amikor ismét a kormánnyal való kapcsolatot kereste, arról írt, min kellene a kormánynak változtatnia ahhoz, hogy a dolgok Magyarországon jó irányba haladjanak.¹¹⁸ Hogy nagyobb változás e jegyekben nem történt az évek során, az betudható annak a mindkettejük jellemében meglévő makacs ragaszkodásnak, amellyel elképzeléseik és cselekedeteik iránt viseltettek.

A tanulmányban kiemelt találkozók Széchenyi és Metternich kapcsolati görbéjének első csúcspontját jelölik. Ezt támasztja alá, hogy mindkettejüknél időben egybeesett a találkozás gondolata, illetve december 11-én mindketten hasonló téma kedvéért ragadtak papírt és tollat, igaz ugyan, hogy csak részben címezték egymásnak az irományt. Ezek az egybeesések a kapcsolat e szakaszának intenzív voltát reprezentálják. Mindemellert azonban a szakadék továbbra is fennállt a két politikus, a két hitvallás és a két ember között; ennek

¹¹⁷ Az 1835-ös szituációról bővebben VISZOTA 1925 és CZINEGE 2008

¹¹⁸ Erről bővebben: OPLATKA 2005. 329-336.

„Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.”

főbb elemei: liberális – konzervatív, nemzeti – birodalmi látószög, reformpártolás – reformellenesség, bizalom – bizalmatlanság, önvizsgálat – tévedhetetlenség. Ugyanakkor közös jegyekkel is rendelkeztek: bőbeszédűség, ragaszkodás a saját elképzelésekhez, mindketten felületesnek tartották a másikat; a harmincas évektől pedig Melanie által még egy összekötő elem jelent meg közöttük.

Széchenyi és Metternich egyaránt emblematikus figurái voltak a korszaknak. Érdekes, hol intenzívebb, hol pedig passzívabb kapcsolat fűzte őket össze. Kompromisszum a különböző hitvallások miatt nem jöhetett létre, s ahogy Széchenyi is írta, a felek nem értették meg egymást, annak ellenére sem, hogy a későbbiekben több alkalommal is „együtt” dolgoztak.

Szilvia Czinege

“Finally it came to my mind to discuss this with Mett[ernich]”

The relationship between István Széchenyi and Chancellor C. L. Metternich is a well-discussed topic in Széchenyi biographies. This paper examines their first longer notable conference mainly to get closer to the essence of their relationship by analyzing the situation in depth. The analyses of the text undoubtedly revealed the significance of their encounters at the end of 1825 with respect to their whole relationship. Besides being their first political “discussion” it also determined the choreography and also the topics of their encounters and conferences to-come. These “discussions” took place in a unique, formal space of communication in which Metternich gained the upper hand of Széchenyi, for whom a personal space would have been more advantageous. Even at this early stage it is possible to grasp the system of symbols they later used when they discussed political matters. The most important elements of this system are light, brightness, torch-bearers, fire and house. Melanie Zichy served not only as an agent between them, but also invited Széchenyi to Metternich’s drawing room on a regular basis. These discussions helped Széchenyi to finalize his credo, but also presented the opportunity for him to emphasize the notions they commonly shared in order to win the Chancellor’s confidence. However their opposing principles made it impossible for them to reach a compromise.

Mudrák József

**A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
hallgatói társadalma (1914-1949)**

I. Bevezetés

A debreceni Bölcsészettudományi Kar hallgatói társadalmát még nem vizsgálták meg alaposabban, Varga Zoltán is csak általános, egész egyetemre vonatkozó megállapításokat tesz.¹ Tanulmányomban megkísérlem átfogóan bemutatni ezt a közösséget, vállalásom teljesítéséhez korabeli évkönyvek és almanachok adataira fogok támaszkodni. Legfőbb forrásaim az egyetem kiadott évkönyvei (1919-ig külön Évkönyv és Almanach, attól fogva Évkönyv és almanach címen), amelyek közül azonban nem jelent meg az 1918/19-es és az 1919/20-as, az 1942/43-astól kezdve pedig nem adták ki őket. A negyvenes évekbelieknek ugyanakkor egészen az 1946/47-es tanévvel bezárólag fellelhetők az összeállított nyomdai példányai az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, bár az utolsó kéziratok egészen kezdetlegesek. Éppen ezért az 1945 utáni időszakra inkább a Rektori Hivatal iktatott iratai között lévő Diákjóléti Bizottság jegyzőkönyveit használom. Témám szakirodalmából nélkülözhetetlennek ítélem Ladányi Andor 19-20. századi magyar felsőoktatást vizsgáló könyveit, közleményeit.²

Tanulmányom táblázatok is tartalmaz, ezek alapforrásaim nyomán készültek. (Hasonlóan jól használható adattárakkal mindeddig a pécsi Erzsébet Tudományegyetemről 1940-ben megjelent monográfiában találkoztam.³) S mivel nem érdemes külön-külön meghivatkozni a táblázatok minden egyes adatát, a forrásokra egyedileg, lapszám szerint csak akkor utalok, ha megkülönböztetni kívánt esetekről, különös figyelemre érdemesült adatokról van szó. Ki kell

¹ VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I.* [Debrecen], [1967]. 64-79.

² LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig* (A magyar felsőoktatás az 1930-as években). Argumentum Kiadó, [Bp.], 2002; LADÁNYI Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai Kiadó, [Bp.], [2000]; LADÁNYI Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum Kiadó, Bp., 2000.

³ SZABÓ Pál, vitéz: *A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága I-II.* Pécs, 1940. – Az I. rész 113-124. és 129-130. lapjain.

emelnem, hogy a korabeli évkönyvekben a táblázatok és a hallgatói lista nem fedik egymást, ennek oka a tandíj-nemfizetés miatt törölt hallgatók beszámítása vagy elhagyása a statisztikai adatokból. Ez teljességgel rendszertelen és olykor komolyan megnehezíti az összevetést.

II. A bölcsészhallgatók társadalma

1. Keretszám, létszám, nemek szerinti megoszlás

Tanév (I. félév)	Teológiai Kar	Jogi Kar	Orvosi Kar	Bölcsészettudományi Kar			Összesen
				Rendes	Rendk.	Össz.	
1914-15.	108	215	-	29	2	31	354
1915-16.	89	166	-	33	2	35	290
1916-17.	55	169	-	27	6	33	257
1917-18.	48	176	-	41	5	46	270
1918-19.	81	635	-	84	14	98	814
1919-20.	66	423	-	134	21	155	744
1920-21.	58	298	-	96	10	106	462
1921-22.	54	333	168	92	8	100	655
1922-23.	67	301	371	74	12	86	825
1923-24.	80	344	401	71	7	78	903
1924-25.	91	328	381	93	3	96	894
1925-26.	99	331	365	111	6	117	912
1926-27.	101	404	342	135	14	149	996
1927-28.	107	487	273	176	5	181	1048
1928-29.	124	570	268	223	5	228	1190
1929-30.	158	657	292	272	-	272	1379
1930-31.	181	715	298	315	2	317	1511
1931-32.	201	659	320	327	4	331	1511
1932-33.	201	649	336	337	1	338	1524
1933-34.	207	632	346	340	2	342	1527
1934-35.	189	605	320	292	-	292	1406
1935-36.	178	537	298	298	1	299	1312
1936-37.	170	528	274	284	-	284	1256
1937-38.	161	482	226	222	1	223	1092
1938-39.	142	463	207	200	1	201	1013
1939-40.	119	480	274	214	1	215	1088
1940-41.	110	528	279	190	-	190	1097
1941-42.	65	542	262	227	1	228	1097
1942-43.	46	571	265	242	2	244	1124
1943-44.	51	641	334	285	2	287	1318
1944-45.	44	271	274	180	1	181	770
1945-46.	41	393	481	240	28	268	1183
1946-47.	57	466	599	285	60	345	1467
1947-48.	76	580	612	396	62	458	1726
1948-49.	n. a.	n. a.	n. a.	449	34	483	n. a.

Bár a húszas évektől 1945-ig az összes tudománykaron államilag állapították meg az elsőéves hallgatók keretszámát (a debreceni bölcsészkaron ez 75-100 között változott), olykor a kevés jelentkező miatt, máskor kivételezések, jogszabály vagy rendelet eltérő értelmezése, egyedi alkalmazása miatt eltértek ettől.⁴ Ladányi

⁴ Nem érthetek egyet Hollósi Gábor állásfoglalásával a keretszámok determináló erejét illetően: HOLLÓSI Gábor: A Jog- és Államtudományi Kar hallgatói társadalma (1914-1949). 34-35. In:

Andor összefoglaló munkájában meg is állapítja (az értelmiségi túlképzés kapcsán), hogy „a felvehető hallgatók létszámának kontingálása teljesen alkalmatlannak bizonyult az egyetemek »túlnépesedésének« megakadályozására.”⁵

A fenti táblázat mutatja az egyetem hallgatói létszámát karonkénti eloszlásban, mindig az első félévet alapul véve. Mint látható, az egyetem legnépesebb kara a jogi volt (1945-ig), utána következett az orvosi (szintén 1945-ig, ettől fogva az orvosira jártak legtöbben), hozzájuk viszonyítva jóval kevesebben jártak bölcsészkarra, s a teológusok száma mindvégig csekély maradt. A II. világháború után valamennyi karon rohamos léptekkel nő a hallgatószám, köszönhetően annak, hogy a fiatal demokráciában széles néptömegek előtt nyílt lehetőség az egyetemi továbbtanulásra.

A bölcsészhallgatók létszáma a debreceni Tudományegyetemen														
Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	I. félév		II. félév	
	R.	Rk.	R.	Rk.		R.	Rk.	R.	Rk.		R.	Rk.	R.	Rk.
1914/15	29	2	28	1	1926/27	94	7	102	5	1938/39	199	1	219	1
1915/16	33	2	26	4	1927/28	176	5	172	3	1939/40	214	1	206	-
1916/17	27	6	32	5	1928/29	223	5	219	2	1940/41	190	-	189	-
1917/18	41	5	51	3	1929/30	272	-	247	-	1941/42	227	1	219	2
1918/19	84	14	92	6	1930/31	315	2	306	1	1942/43	242	2	220	2
1919/20	134	21	120	17	1931/32	326	4	320	2	1943/44	285	2	277	1
1920/21	96	10	97	6	1932/33	337	1	319	-	1944/45	180	1	215	13
1921/22	92	8	84	5	1933/34	340	2	305	1	1945/46	240	28	239	27
1922/23	74	12	75	11	1934/35	292	-	281	-	1946/47	285	60	295	48
1923/24	71	7	70	3	1935/36	298	1	280	1	1947/48	396	62	375	46
1924/25	93	3	85	-	1936/37	248	-	270	-	1948/49				
1925/26	114	3	113	1	1937/38	222	1	197	-					

Jelmagyarázat: R. = rendes hallgató, Rk. = rendkívüli hallgató

A Bölcsészettudományi Kar hallgatói létszáma az I. világháború közben-után csaknem egyenletesen növekedett (az első három – háborús – tanévben 30-35 fő között mozgott), s az 1919/20-as tanévben azért emelkedett meg hirtelen és időlegesen, mert az elszakított területekről sokan menekültek Magyarországra. Ezután erőteljesen csökkent a létszám (az 1923/24-es tanévben 78-ra!), majd a húszas évek közepétől gyorsan emelkedett, az 1933/34-es tanévre elérte a 342 főt. 1940-41-ig ismét lassú apadás tapasztalható, a világháború alatt azonban újból növekedett a létszám. A tragikus 1944/45-ös tanévben a magyarországi harcok miatt értelemszerűen radikális csökkenés áll be (sokan el sem tudtak jutni az egyetemre), majd a háború után a fent említett demokratikus nyitás következtében nem csupán növekszik, egy-két éven belül megkétszereződik a létszám.

Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből IV. Szerk. HOLLÓSI Gábor. DE BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, [Debrecen], 2006.

⁵ LADÁNYI: *A gazdasági válságtól...*, i. m. 50.

Mai szemmel furcsa jelenség a rendkívüli hallgatók megjelenése: rendkívüli hallgatóként azt lehetett felvenni, aki legalább a 16. életévét betöltötte, és olyan – de rendes hallgatói státuszhoz nem elegendő – előképzettsége volt, hogy a választott előadásokat eredménnyel hallgathatta. A rendkívüli hallgatók nem beiktatás, hanem beírás útján kerültek az egyetemre, egyetemi polgárokká nem váltak, de a fegyelmi szabályoknak mindenben alá vannak vetve.

A nőhallgatók létszáma a debreceni bölcsészkaron														
Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	I. félév		II. félév	
	R.	Rk.	R.	Rk.		R.	Rk.	R.	Rk.		R.	Rk.	R.	Rk.
1914/15					1926/27	48	n. a.	45	n. a.	1938/39	96	-	59	-
1915/16					1927/28	70	n. a.	64	n. a.	1939/40	79	-	75	-
1916/17					1928/29	76	n. a.	72	n. a.	1940/41	82	-	82	-
1917/18					1929/30	95	-	93	-	1941/42	108	-	105	1
1918/19					1930/31	114	-	100	-	1942/43	125	1	110	-
1919/20	45	7	45	6	1931/32	114	-	121	-	1943/44	156	1	150	-
1920/21	38	5	38	5	1932/33	122	-	115	-	1944/45	92	1	94	8
1921/22	35	6	35	2	1933/34	129	1	112	-	1945/46	122	8	122	13
1922/23	29	9	32	8	1934/35	95	-	99	-	1946/47	124	19	128	19
1923/24	29	5	35	1	1935/36	99	-	96	-	1947/48	166	26	155	16
1924/25	42	n. a.	40	-	1936/37	104	-	98	-	1948/49				
1925/26	44	n. a.	41	n. a.	1937/38	61	-	57	-					

Jelmagyarázat: R. = rendes nőhallgató, Rk. = rendkívüli nőhallgató

Bár 1896 óta nők is felvételt nyerhettek bizonyos tudománykarokra (bölcsezet, természettudomány, orvostudomány), a különböző egyetemek igyekeztek korlátozni a nők bejutását, és alacsony létszámban vettek csak fel nőhallgatókat.⁶ Ennek a kirekesztő, helyi szempontokon nyugvó rendszernek Klebelsberg Kunó 1926. évi rendelete vetett véget, bár nőket továbbra is csak azokra a karokra vehettek fel, amelyekre addig fogadták őket (a jogi, teológiai karok például zárva maradtak előttük).⁷ A debreceni bölcsészkaron a nőhallgatók aránya a tárgyalt időszakban 32-44% között mozgott, de pl. a második világháború alatt (a férfiak katonai szolgálatra való behívása miatt) felment 54%-ig is.

⁶ A nők egyetemre való felvétele nagy vitákat kavart. A húszas években Kornis Gyula kultúrpolitikus kemény hangú, nőellenes kirohanásairól is ismertté vált. Lásd: KORNIS Gyula: Nők az egyetemen. *Napkelet*, 1925. 60-71, 149-184. Válaszként érkeztek: CZEKE Marianne – RITÓÓK Emma: Nők az egyetemen. *Napkelet*, 1925. 496-504; BOBULA Ida: Az egyetemi nők kérdés Magyarországon. *Napkelet*, 1928. 581-595.)

⁷ Az egyetemi nőhallgatókra újabban: LADÁNYI Andor: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio* 5, 1996, 3. sz. 375-383; Klebelsberg..., i. m. 90-96; A gazdasági válságtól..., i. m. 83-88.

2. Elsőévesek és a kart elhagyók

Kimutatás a Bölcsészettudományi Karra beiktatott elsőéves, továbbá újból beiktatott felsőbb éves hallgatókról																	
Tanév	Elsőéves		Debreceni index alapján újból		Budapesti tudományegyetemről		Kolozsvári tudományegyetemről		Pozsonyi tudományegyetemről		Külföldi egyetemről		Magyarországi akadémiákról		Összesen		
	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	I.f.	II.f.	
1914/15	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	18	4	31	4
1915/16	20	7	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	22	8
1916/17	15	11	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	17	12
1917/18	25	7	-	4	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	26	14
1918/19	46	24	1	-	5	2	-	1	-	-	-	-	1	-	53	27	
1918/19 pf.	4		-		-		-		-		-		-		-		-
1919/20	61	35	5	1	11	-	12	-	-	-	1	-	-	-	-	90	36
1919/20 pf.	1		-		-		-		-		-		-		-		1
1920/21	28	11	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29	12
1921/22	20	5	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	24	5
1923/24	14	10	2	-	1	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	18	13
1929/30	100	7	1	4	1	2	Szegei tudományegyetemről		Pécsi tudományegyetemről		2	-	Magyarországi akadémiákról		105	11	
							1	-	-	-			-	-			
1930/31	102	11	2	3	1	3	1	-	-	-	1	1	-	-	107	18	
1931/32	94	7	3	7	2	1	2	-	-	-	-	-	1	-	102	15	
1932/33	88	11	10	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	99	16	
1933/34	91	3	6	5	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	99	10	
1934/35	86	9	5	7	2	-	1	1	-	-	3	1	-	-	97	18	
1935/36	79	3	15	8	3	3	-	-	-	-	2	-	-	-	99	14	
1936/37	67	6	12	7	1	-	-	-	-	-	2	1	-	-	82	14	
1937/38	49	5	12	3	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	67	6	
1938/39	61	5	10	9	-	1	-	-	1	1	9	1	-	-	81	17	
1939/40	52	7	6	-	1	1	-	-	-	-	11	2	-	-	70	10	
1940/41	54	10	9	4	-	1	1	1	2	-	-	-	-	-	66	16	
1941/42	77	n.a.	5	n.a.	2	n.a.	1	n.a.	-	n.a.	1	n.a.	-	n.a.	86	n.a.	
1942/43	88	5	3	1	2	2	-	-	-	-	3	-	-	-	96	8	
1943/44	106	n. a.	2	n. a.	2	n. a.	3	n. a.	Kolozsvári tudományegyetemről		3	n. a.	-	n. a.	118	n. a.	
									2	n. a.							
1944/45	58	63	1	-	3	18	-	-	-	4	-	-	-	-	62	85	
1945/46	76	30	23	16	3	3	-	-	-	2	-	-	-	-	104	51	

Jelmagyarázat: f. = félév, pf. = pótélév, n. a. = nincs adat

(A beiktatott hallgatókat illetően nem állnak rendelkezésünkre kimutatások az 1922/23-as, az 1924/25-ös és 1928/29-es tanévek között, illetve az 1946/47-es tanévtől fogva.) Az első tanévben „magyarországi akadémiákról” beiratkozó huszonegy hallgató minden bizonnyal az egyetem elődjének számító Bölcsészeti Akadémiáról jött át. Az 1919/20-as tanévben Kolozsvárról érkezett tizenkét fő már a történelmi Magyarország felbomlása során a román megszállás elől menekült el, míg tizenegy budapesti ittléte a Tanácsköztársaság bukásával magyarázható; 1944-45-ben pedig a főváros ostroma és pusztulása miatt érkezett huszonegy fő Debrecenbe.

Külföldi hallgatók viszonylag kis számban kerültek az intézménybe. Az 1938-39. évi tíz és az 1939-40. évi tizenhárom hallgató a Felvidék déli részének visszacsatolása után a pozsonyi Komenský és a prágai Károly Egyetemről iratkozott át. A pécsi bölcsészkar

1940-től kezdődő szüneteltetésének hatása nem érezhető Debrecenben, már csak a nagy távolság és a közbeeső budapesti egyetem miatt sem. Végeredményben Debrecen részéről (kivéve nagyobb tragikus eseményeket) nem érvényesült „elszívó” hatás.

Tanév	T. B.		VB.		Tanév	T. B.		VB.		Tanév	T. B.		VB.	
	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.		I. f.	II. f.	I. f.	II. f.		I. f.	II. f.	I. f.	II. f.
1914/15	-	2	-	-	1926/27	4	3	6	10	1938/39	4	2	10	18
1915/16	1	-	-	-	1927/28	5	2	-	5	1939/40	-	7	7	22
1916/17	1	-	1	2	1928/29	2	-	1	6	1940/41	7	11	7	22
1917/18	1	1	1	3	1929/30	2	1	-	10	1941/42	2	7	7	30
1918/19	2	1	2	3	1930/31	1	1	4	9	1942/43	3	8	12	32
1919/20	2	4	2	9	1931/32	-	-	2	-	1943/44	2	8	10	32
1920/21	2	2	1	1	1932/33	4	3	4	13	1944/45	-	7	1	16
1921/22	1	4	4	8	1933/34	4	3	1	14	1945/46	5	11	7	30
1922/23	1	1	3	16	1934/35	1	3	7	11	1946/47	9	11	2	13
1923/24	-	-	2	-	1935/36	1	2	5	6	1947/48	8	12	15	19
1924/25	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	1936/37	5	9	13	13	1948/49				
1925/26	1	1	7	12	1937/38	1	7	5	12					

Jelmagyarázat: T. B. = távozási bizonyítvány, VB. = végbizonyítvány, f. = félév, n. a. = nincs adat

Akárcsak a debreceni Bölcsészettudományi Karak más egyetemre, így másik egyetem hasonló karának Debrecenre gyakorolt „elszívó” hatása sem jelentős. Itt nem találkozunk könnyebb szigorlatozás végett olyan átjárással, mint amilyen pl. a jogi karon jellemző volt.⁸ Az 1940-es évek első felében viszont a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem visszaállításával érezhető némi változás: az erdélyiek, illetve az áthelyezett professzorok tanítványai átmentek Kolozsvárra, a jobban felfejlesztett természettudományi tanszékek is vittek el hallgatókat Szegedre. Az 1945 utáni elvándorlás célpontja már inkább Budapest, ennek viszont inkább politikai okai voltak.

Természetesen a kart elhagyni nemcsak távozási bizonyítvánnyal lehetett, hanem tanári oklevél birtokában vagy tanári munkakörre nem jogosító, ún. „bölcsészdiplomával” is. Mivel a tanárképzés és a Tanárképző Intézet történetének feltárására-bemutatására nem vállalkozhattam, alap kutatások hiányában egyelőre a végbizonyítványok száma alapján lehet következtetni arra, hogy melyik évben hányan hagyták el oklevéllel zsebükben a kart. A bölcsészdoktorátusok – mivel ezek nem szükségszerűen az egyetemi tanulmányok végén következtek be –⁹ itt nem tárgyalhatóak. Míg a karra belépők (korabeli szóhasználat: újonnan vagy újból iktatottak) pontosan mérhetőek, éppen a fentebb említett okok miatt a karról való kilépés nem vethető össze más karok, egyetemek adatsoraival.

⁸ „...régóta divatos szokás, mely a könnyebb elhelyezkedés vagy a könnyebb szigorlatozás reményében 2-3 egyetemet is összejárat a szemfüles diákkal... Valóban, főként joghallgatóink gyöngébb fajsúlyú eleme a VII-ik és a VIII-ik szemeszterben rendszerint Pécs és Szeged felé gravitál...” nyilatkozta Pap Károly irodalomprofesszor, az 1924-25-ös tanév rektora. *Évkönyv* (1924-25), 106-107.

⁹ A szabályzat szerint nyolc érvényes félév kellett minimum a doktorálási kérelem benyújtásához, de az sem volt ritka, hogy egyetemi tanulmányaik végezte után évekkal doktoráltak.

3. Anyanyelv szerinti megoszlás

A bölcsészhallgatók száma anyanyelv szerinti megosztásban												
Tanév	Magyar		Német		Török		Horvát		Tót (szlovák)		Bolgár	
	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.
1914/15	31	29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1915/16	35	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1916/17	33	35	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
1917/18	42	51	4	3	-	-	-	-	-	-	-	-
1917/18 pf.	13	13	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1918/19	93	94	4	4	-	-	1	-	-	-	-	-
1918/19 pf.	13		3		-		Rutén		-		-	
1919/20	151	137	3	-	-	-	-	-	1	1	-	-
1920/21	105	102	-	-	-	-	-	-	I	I	-	-
1921/22	99	88	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
1922/23	84	84	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1923/24	78	73	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1925/26	116	111	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
1926/27	148	152	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1927/28	180	175	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1928/29	226	218	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-
1929/30	271	246	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1930/31	316	306	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-
1931/32	329	320	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1
1932/33	337	317	1	2	-	-	-	-	-	-	Angol	
1933/34	340	307	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1934/35	284	277	-	-	-	-	-	-	Orosz		-	-
1935/36	298	280	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-
1936/37	283	269	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-
1937/38	223	197	-	-	Lengyel		-	-	-	-	-	-
1938/39	200	217	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-
1938/39. pf.	29		-		-		-		-		-	
1939/40	205	197	1	-	1	1	8	8	Szlovák		-	-
1940/41	177	180	1	-	1	1	11	8	-	-	-	-
1941/42	221	214	-	-	1	1	6	6	-	-	Szerb	
1942/43	235	207	-	-	1	-	7	5	-	-	1	1
1943/44	279	270	-	-	-	-	6	6	1	1	Olasz	
1944/45	233	223	-	-	1	1	-	-	-	-	Szerb	
1945/46	268	267	-	-	-	-	-	-	Román		-	-
1946/47	344	342	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-
1947/48	457	420	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-

Jelmagyarázat: f. = félév, pf. = pófélév;
1917/18 pf. esetében: I. f. = 1918. III. 1-től tartott 12 hetes tanfolyam, II. f. = 1918. VI. 1-től tartott pótszemeszter

Leszámítva az 1924/25-ös és az utolsó, 1948/49-es tanévet, a hallgatóság anyanyelvi megoszlásáról is találhatóak adatok. A hallgatók többsége mindig magyar (90% felett), németek általában egy-két fővel vannak képviseltetve, szerbek, románok, szlovákok alig fordulnak elő. A rutének Kárpátalja visszacsatolása után, 1939-től jelennek meg

nagyobb számban,¹⁰ a világháború utáni határozás miatt azonban hamar megszűnik átjárásuk. Ritkaságszámba megy angol (Rose Moskovitz) bolgár (Boiklieff Dimo) vagy olasz hallgató (Ursits Dezső); orosz (Popoff Mihály) és lengyel menekült (a harmincas években Szablinszki László, a lengyel lektor, a negyvenes években Dyhdalewicz Danuta).

4. Vallási felekezet szerinti megoszlás, az egyetem református jellege

A bölcsészhallgatók vallás szerinti megoszlása																		
Tanév	Római katolikus		Görög katolikus		Görög keleti		Református		Evangélikus		Unitárius		Izraelita		Iszlám		Felekezeten kívüli	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
1914/15	2	1	-	-	-	-	27	28	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1915/16	4	3	1	1	-	1	26	22	2	2	-	-	2	1	-	-	-	-
1916/17	5	6	-	-	1	1	22	23	3	4	-	-	2	3	-	-	-	-
1917/18	9	9	-	-	1	1	24	32	9	9	-	-	3	3	-	-	-	-
1918/19	13	20	6	6	-	1	63	52	11	8	-	-	5	11	-	-	-	-
1918/19.pf.	4	-	-	-	-	-	8	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1919/20	43	36	4	4	-	-	81	79	12	9	-	-	14	9	-	-	1	1
1920/21	29	27	5	4	-	-	60	60	8	9	-	-	4	3	-	-	-	-
1921/22	28	24	3	3	-	-	54	48	9	7	-	-	6	7	-	-	-	-
1922/23	17	17	3	3	-	-	51	50	6	7	1	-	8	9	-	-	-	-
1923/24	17	14	4	3	-	-	46	46	5	3	-	-	6	7	-	-	-	-
1929/30	44	45	7	6	1	1	170	155	22	18	2	1	26	21	-	-	-	-
1930/31	61	60	14	15	2	2	188	183	22	19	1	1	29	27	-	-	-	-
1931/32	65	61	10	9	2	2	207	200	14	15	1	1	31	34	-	-	-	-
1932/33	62	59	7	6	1	1	217	202	14	15	1	1	36	35	-	-	-	-
1933/34	73	70	9	6	-	-	218	197	13	10	-	-	29	23	-	-	-	-
1934/35	61	58	7	7	-	-	195	187	9	9	-	-	20	20	-	-	-	-
1935/36	68	62	6	8	1	1	192	182	11	11	-	-	21	17	-	-	-	-
1936/37	74	69	8	8	1	1	172	168	5	5	-	-	24	19	-	-	-	-
1937/38	51	44	3	2	-	-	149	133	5	4	-	-	15	14	-	-	-	-
1938/39	52	69	7	5	-	-	126	128	4	7	-	-	16	11	-	-	-	-
1939/40	62	59	11	10	-	-	121	116	8	8	-	1	13	12	-	-	-	-
1940/41	52	47	13	13	-	-	107	111	8	8	1	1	9	9	-	-	-	-
1941/42	45	46	14	13	-	1	148	140	10	10	1	1	10	10	-	-	-	-
1942/43	47	42	16	15	1	1	153	141	16	12	1	1	10	10	-	-	-	-
1943/44	60	57	21	21	-	-	172	169	19	18	2	1	13	12	-	-	-	-
1944/45	41	57	12	13	-	-	109	103	10	9	-	-	9	46	-	-	-	-

Jelmagyarázat: I. = I. félév, II. = II. félév, pf. = pótélév

1945/46. Vallási megoszlás: VKM. 1945. okt. 15-én kelt 54642/1945. V. sz. rendelete alapján törölve.

A hallgatók vallására vonatkozóan sem áll rendelkezésünkre teljes adatsor, mivel az 1920-as évek második felében az évkönyvek ilyen kimutatást nem közölnek, 1945. okt. 15-én pedig a beiratkozók vallás szerinti nyilvántartását a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletben eltörölte.¹¹ A tárgyalt időszakban mindazonáltal végig jellemző a reformátusok

¹⁰ A kárpátaljai rutének főként a legközelebbi egyetemre, Debrecenbe jöttek: „Mivel a kárpátaljai rutén diákok zöme a debreceni egyetemet látogatja, ennek az egyetemnek az ügye engem is közelebről érdekel.” – írta vitéz leveldi Kozma Miklós volt belügyminiszter, Kárpátalja kormányzói biztosa, aki szívén viselte a rutén diákok sorsát. Levelét idézi: LADÁNYI Andor: *A gazdasági válságtól...*, i. m. 176.

¹¹ VKM. 54642/1945. V. sz.

kimagasló aránya (52-65%), ez Debrecen város református jellegével és az egyetem református egyházi előzményeivel magyarázható.¹² Még a távoli Dunántúlról (pl. Somogy, Vas vármegyéből), illetve 1938 után a visszacsatolt Nyitra-Pozsony vármegyéből is jönnek református vallású hallgatók a debreceni bölcsészkarra, igen sokan református lelkész gyermekeként. A második legnagyobb csoport a római katolikusoké (20-28%), az ország uralkodó hitfelekezetének tagjaiként nagyszámú jelenlétük természetes. Az izraeliták aránya jelentősen változó (szélsőértékek 2-13%), a húsz-harmincas évek antiszemita hangulata, kilengései miatt csökken, a zsidótörvények alatt 6%-on stagnál. A harmadik zsidótörvény szigorúsága (“numerus nullus”) ellenére vetek fel újabb, zsidó származású hallgatókat, még 1944 szeptemberében is! Figyelemreméltó azonban, hogy az 1945-46-os növekedés után a negyvenes évek végére teljesen lecsökken az izraelita vallású hallgatók száma (2,3%)! A görög katolikusok aránya 2% körül mozgott és csak Kárpátalja visszacsatolása után ugrott meg (7-8%), hiszen többségük Észak-Kelet-Magyarországon élt (Kárpátalján kívül a trianoni területen Szabolcs és Hajdú vármegyékben). Görögkeletiek csak néha-néha kerültek be, s ugyanez a helyzet az Erdélyből menekült unitáriusokkal. Az 1919/1920-as tanévben van egy felekezen kívüli (Pálúr József), az 1928/29-es tanévben van egy iszlám vallású (Arifkán Ibrahim).

5. A hallgatók szüleinek társadalmi megoszlása

Tanév	Köznevelő	Altsz	Nyugalmozott altsz	Magán tisztviselő	Tanár, tanító	Lelkész	Orvos, ügyvéd	Katona, rendőr	Nyugdíjas és „magánzó”	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagykereskedő, nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmaster, szolga, alkalmazott	Munkás	Nagykorú hallgató	Összesen
1914/15. I. félév	1	3	-	-	1	-	1	2	5	-	10	-	4	1	-	3	31
1919/20. I. félév	16	4	3	9	28	9	7	1	20	5	12	2	17	2	1	19	155
1924/25. I. félév	7	4	3	4	12	1	7	-	22	1	12	2	8	2	2	9	96
1929/30. I. félév	20	14	11	8	44	11	9	4	52	-	34	2	44	5	3	11	272
1934/35. I. félév	22	21	13	12	42	9	10	3	75	4	37	1	17	5	4	17	292
1939/40. I. félév	21	8	13	5	26	13	11	8	41	1	25	-	18	1	3	21	215
1943/44. II. félév	44	17	6	12	36	15	9	14	30	1	21	3	30	4	7	31	278
1948/49. II. félév	48	17	23	9	42	12	12	12	44	1	78	1	45	9	10	64	427

¹² Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter nyilatkozta 1928-ban: „A debreceni egyetem három fakultása – ha nem is jogilag, de történetileg – folytatása a debreceni ősrégi ref. főiskola hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiájának. [...] A történelmi előzményekből folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény, mégis erősen protestáns színezete van. [...] Debrecen protestáns miliője hozta létre azt az állapotot, hogy a hazai protestantizmus a debreceni egyetemen a saját géniuszának megtestesülését látja.” – Idézi: LADÁNYI Andor: Klebelsberg..., i. m. 104-105.

Táblázatunkból¹³ látszik, hogy a debreceni egyetemi hallgatóság nagy részét – ahogyan ezt Varga Zoltán kimutatja¹⁴ – a Horthy-korszak folyamán végig a kis- és középpolgári családok adják, és ez igaz a Bölcsészettudományi Karra is. A köz- és magántisztviselők, illetve a nyugdíjasok (ezen kategória alatt általában nyugdíjas köztisztviselők értendők) és az értelmiségiek (pap, tanár, tanító) aránya 50 % körül mozgott, gyakran túl is lépte azt.

Ladányi Andor a hallgatók társadalmi összetételét vizsgálva kimutatja az egyetemkenti eltéréseket, eszerint Debrecen sajátossága: „Az egyetemek közül... a pap, tanár, tanító kategóriáé a debreceni..., a kisbirtokos parasztok gyermekeinek aránya a debreceni..., az altiszteké pedig a debreceni és a pécsi egyetemen volt a legmagasabb.”¹⁵

Az előbb felsoroltak közül a nyugdíjasoké a legnagyobb hányad, hiszen a tisztviselők gyakorta már elég későn, megfelelő egzisztenciális körülmények megteremtése után vállaltak gyermeket, s mire az felnőve egyetemre került, a

¹³ Míg a bölcsészhallgatók társadalmi viszonyainak megismeréséhez és táblázatos kimutatásához a megjelent és kéziratban maradt évkönyvekre építettem, a szülők foglalkozás szerinti megoszlásának ismertetésénél inkább az eredeti anyakönyvi lapokra hagytam, azok alapján újraszámoltam az adatokat ötvenkénti bontásban. Ugyanis az évkönyvben vagy nem szerepel ilyen kimutatás egészen az 1933/34-es tanévig, vagy nem tünteti fel külön kategóriaként a nagykorú hallgatókat. (Természetesen egy 40 éves ügyvédet vagy szerzetest nem lehet besorolni szülője foglalkozása szerint.) Pap, tanár, tanító egy kategória. Ebből külön vettem a lelkészeket, akik jelentős számban küldték gyermekeiket a debreceni egyetemre (bölcsészkarra is). Külön kategóriák a kisbirtokos és a földműves. Az anyakönyvek adatszolgáltatásában ez nem szétválasztható, mert egy ugyanazon személy apját hol gazdálkodónak, hol kisbirtokosnak, hol kigazdának, hol földművesnek tünteti fel, teljesen rendszertelenül. Az egyetemi hallgatók szülő foglalkozása szerinti megoszlásáról lásd: ANDORKA Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898-1942. *Statistikai Szemle*, 57, 1979, 2. sz. 176-198. – Mivel kimutatásai között csak az egyetemek külön-külön összesített (15. tábla, 191. lap) és a bölcsészkaroknak is összesített adatai (10. tábla, 188. lap.) szerepelnek, ezért a mi adatsorainkkal összevetése fenntartásokkal történhet és csupán nagyságrendeket szemléltető lehet. További kutatások forrása lehet Király Sándor a Debreceni Tudományegyetem mind a négy karának hallgatóságát vizsgáló doktori értekezése (Debrecen, 2009.), amelynek hasznos forrása a Fővárosi Statisztikai Hivatal által készített kimutatás 1923-tól 1942-ig (BFL. IV. 1405.g. 1-10. doboz). Dolgozatomhoz ezt egyrészt azért nem használtam, mert a levéltári anyag töredékes; másrészt rendelkezem az eredeti anyakönyvekkel (amelyekről az adatszolgáltatás egykor készült), harmadrészt a kimutatás nem terjed ki a teljes vizsgált időszakra, s inkább összegytem-történeti, mint egyes kartörténeti munkákhoz használható. S azért sem építhettem be az adatokat, mert jelentősen változtak volna a disszertáció-fejezetek közti arányok.

¹⁴ VARGA Zoltán: i. m. 67. A harmincas években egy tréfás mondás keringett a négy tudománykar hallgatóinak általános társadalmi helyzetéről: „a gazdag ember okos fia megy orvosnak, a gazdag ember buta fia jogásznak, a szegény ember okos fia bölcsésznek, a szegény ember buta fia teológusnak”. Idézi: TÓTH Pál Péter: *Messiasok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 259. (Kovács Kálmán-interjú).

¹⁵ LADÁNYI: *A gazdasági válságtól...* 61.

szülő már nyugdíjas korba lépett. A korabeli évkönyvek és a különböző statisztikák gyakorlatától eltérően külön vettem a tanár, tanító (12-18%) és lelkész (1-6%) kategóriákat, hiszen külön-külön is jelentős tétel. A tanítók aránya a bölcsészettel, a (református) lelkészek nagy száma az egyetem református jellegével magyarázható.

Kisbirtokos, gazdálkodó és földműves (a korabeli kimutatásokban ez utóbbi nem mindig elkülöníthető) szülővel rendelkezik a bölcsészhallgatók 7-12%-a, ez az arány csak az 1940-es évek második felében emelkedik (1948-49-re 18%-ra), kisiparos gyermeke 8-10% (találhatóak szélső értékek 5-16%-ig). E két kategória magas jelenléte valószínűleg az debreceni egyetem vidéki voltával függ össze. Mindenesetre Varga Zoltánnak a határozott állítása („Jellemző a parasztszülők gyermekeinek rendkívül alacsony aránya is.”¹⁶) finoman szólva árnyalásra, pontosításra szorul, amelyet újabb kutatások dönthetnek csak el véglegesen. (Az aktív és nyugdíjas altisztek 8-11%-os aránya jelentős, és viszonylag állandó.)

Bár eddigi egyetemtörténeti munkákban mellőzött, de mégis jelentős és figyelmen kívül nem hagyható csoport a nagykorú hallgatóké. A debreceni Bölcsészettudományi Karon jelentékeny a számarányuk (9-12%, a mélypont 1929/30-as tanév 4%-kal, de 1948-49-re felmegy 15%-ra!), foglalkozásukra nézve általában felnőtt tanítók, középiskolai tanárok, szerzetesek, esetleg ügyvédek, akik tövábbképzésre, tudásuk gazdagítására iratkoztak be hosszabb-rövidebb időre. Kétségtelen, hogy mivel saját egzisztenciával rendelkeznek, nem lehet a (gyakorta már régen meghalt vagy nyugdíjas) szülő foglalkozását vizsgálni.

A szülők foglalkozását tovább vizsgálva a kisebb csoportok közül az orvos, ügyvéd (általában 3,2-3,4%) és katona, rendőr (1-6% között váltakozik) felmenőkkel rendelkezők említhetők meg. Szüleik általában nem bölcsésznek adták, hanem inkább jogi, orvosi pályára küldték őket. „Szembetűnő a munkás szülőktől származó hallgatók csaknem teljes hiánya.” – állapította meg már négy évtizede is Varga Zoltán.¹⁷ Valóban, mindössze 1-2 fővel van jelen ez a társadalmi csoport, viszont a létszámuk – habár csekély mértékben is – folytonosan emelkedik, a nagy áttörést ebben a tekintetben majd az 1949-es reform hozza meg.

¹⁶ Maga is elismeri pár sorral lejjebb: „a parasztság dolgozó és kizsákmányoló rétegét a pontatlan kategorizálás következtében szinte lehetetlen világosan elkülöníteni” VARGA Zoltán: i. m. 67.

¹⁷ Uo.

6. Lakóhely szerinti megoszlás

Vármegye, ill. egyéb közigazgatási egység	1914/15. I. félév	1919/20. I. félév	1924/25. I. félév	1929/30. I. félév	1934/35. I. félév	1939/40. I. félév	1943/44. II. félév	1948/49. II. félév
Debrecen sz. kir. város	6	44	37	73	88	63	79	175
Abauj-Torna	-	4	-	4	2	5	3	2
Alsó-Fehér	-	1	-	-	-	-	-	-
Arad	-	2	-	-	-	-	-	-
Bács-Bodrog	-	-	-	1	-	-	1	-
Baranya	-	1	-	1	1	1	1	1
Bars és Hont	-	-	-	-	-	1	-	-
Békés	3	4	2	9	19	16	14	21
Bereg	-	1	-	-	-	8	6	-
Beszterce-Naszód	-	2	-	-	-	-	-	-
Bihar	-	2	2	9	9	5	20	20
Borsod	1	2	-	-	-	11	11	-
Borsod és Gömör	-	-	2	10	26	-	-	10
Csanád	1	3	-	-	-	-	-	-
Csanád, Arad és Torontál	-	-	1	1	-	-	3	-
Csongrád	1	3	1	1	2	1	6	4
Esztergom	-	-	-	-	-	-	-	-
Fejér	-	-	-	2	1	3	-	-
Gömör és Kis-Hont	-	1	-	-	-	4	6	-
Győr	-	-	-	-	-	-	-	-
Győr-Moson-Pozsony	-	-	-	2	2	-	-	1
Hajdú (kivéve Debrecen)	7	16	13	32	31	12	14	47
Háromszék	-	-	-	-	-	-	1	-
Heves	1	-	-	6	6	2	-	2
Jász-Nagykun-Szolnok	1	16	11	25	19	11	16	24
Kolozs	-	2	-	-	-	-	-	-
Komárom	-	1	-	-	-	4	-	-
Komárom és Esztergom	-	-	-	3	2	-	-	1
Máramaros	-	1	-	-	-	1	4	-
Maros-Torda	-	4	-	-	-	-	2	-
Nógrád	-	-	-	-	-	3	-	-
Nógrád és Hont	-	-	-	1	-	-	-	-
Nyitra	-	1	-	-	-	-	-	-
Nyitra és Pozsony	-	-	-	-	-	1	2	-
Pest-Pilis-Solt-Kiskun ¹⁸	3	2	6	19	16	12	22	12
Sáros	-	1	-	-	-	-	-	-
Somogy	1	-	-	2	1	1	1	-
Sopron	-	-	-	-	1	-	-	1
Szabolcs	-	14	-	-	-	20	21	-
Szabolcs és Ung	-	-	5	27	34	-	-	59
Szatmár	4	14	-	-	-	-	13	-
Szatmár-Bereg és Ugocsa	-	-	2	13	7	-	-	30
Szeben	-	1	-	-	-	-	-	-
Szilágy	-	2	-	-	-	-	1	-
Szolnok-Doboka	-	1	-	-	-	-	-	-
Temes	-	1	-	-	-	-	-	-
Tolna	-	-	-	-	2	1	-	-
Torda-Aranvos	1	1	-	-	-	-	-	-
Torontál	-	2	-	-	-	-	-	-
Ugocsa	-	1	-	-	-	2	4	-
Ung	1	-	-	-	-	7	6	-
Vas	-	1	-	-	2	3	1	1
Veszprém	1	1	-	3	6	2	4	-
Zala	-	-	-	2	-	-	-	1
Zemplén	-	2	1	9	10	9	11	11
Csonka-Magyarország	-	-	83	255	287	209	277	423
Elszólított terület	Csehszlovákiához	-	3	6	-	-	1	1
	Jugoszláviához	-	1	-	1	-	-	-
	Romániához	-	-	9	11	4	5	1
	Szovjetunióhoz	-	-	-	-	-	-	2
Külföldi	-	-	-	-	-	1	-	-
Összesen	29	155	96	272	292	215	278	427

¹⁸ Budapesttel együtt.

Mint a táblázatból kitűnik, a hallgatók jelentős része debreceni (26-38%), ez az arány a negyvenes évek végére felmegy 41%-ig is. Nagyobb számban voltak hallgatók a környező megyékből: Hajdú (5-13%), Jász-Nagykun-Szolnok (5-11%), Szatmár (2-9%) és főleg Szabolcs (5-13%). Kevesebben, de még mindig jelentős számban érkeztek Békés, Bihar, Borsod, Heves, Zemplén vármegyéből. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből egyrészt Budapestről, másrészt református központokból (Cegléd, Nagykőrös) jöttek hallgatók. Hozzá kell mindehhez tennem, hogy az egyetemi évkönyvekben (a kor-szelleméből eredő felfogásnak megfelelően) nem lakóhely, hanem születési hely szerinti megoszlást közöltek, ezzel is demonstrálva, hogy mennyi elcsatolt területről származó hallgató jár az egyetemre. A hallgatóság területi összetételéhez ugyanakkor nem a születési hely, hanem a lakóhely szolgálhat vizsgálódási alappal, ez pedig nem szerepel évkönyvekben (kivételesen az 1914/15., 1915/16., 1916/17. és 1928/29. tanévek). S ezért ennél a kimutatásnál nem használtam az évkönyveket, hanem az eredeti anyakönyvek alapján számoltam ki öt évente az adatokat.

A területi eloszlásra is hatással volt a Debreceni Tudományegyetem református jellege¹⁹: egyrészt a már említett református központokból (Cegléd, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Pápa), de még távoli vidékekről is érkeztek (Somogy, Vas vagy a visszacsatolt Nyitra-Pozsony vármegye) református vallásúak.

Trianon előtt szinte az egész magyar államterületről volt egy-két hallgató, 1920 után a többség csonka-magyarországi (míg a húszas évek elején még 86%, 1949-re már 99,1%), az elcsatolt területekről érkezők száma egyre kisebb! A Felvidék déli részének és Kárpátaljának visszacsatolásával (1938-39) zömében kárpátaljaiak jöttek a legközelebbi egyetemre Debrecenbe, a második bécsi döntés már kevésbé érintette az egyetemet és a bölcsészeti kart, hiszen Kolozsvárott újraindult a magyar egyetem.

Külföldi hallgató alig akadt (Marianne Runze, Rose Moskovitz, Karl Oberhuber, J. Howell Johnson), a többség inkább az ország fővárosának egyetemére ment.

¹⁹ Lásd a hallgatók vallási felekezeti megoszlásáról szóló fejezetet.

I. A bölcsészhallgatók segítése

1. Leckepénzkezdmények

A tandíjkezdményben részesült hallgatók számának alakulása a Bölcsészettudományi Karon												
Tanév	Tandíjmentes								Köztisztviselői			
	egész		háromnegyed		fél		negyed		egész		fél	
	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.
1914/15	19	23			3	2						
1915/16	13	20			2	1						
1916/17	5	10			2	-						
1917/18	18	18			2	2						
1917/18 pf.	1				-							
1918/19	22	25			6	3						
1918/19 pf.	4				-							
1919/20	30	20			14	7						
1919/20 pf.	-				-							
1920/21	31	39			20	8						
1921/22	31	21			10	8						
1923/24	19	18			2	2						
1924/25	25	31			5	2						
1925/26	38	53			16	13						
1926/27	62	68			31	24						
1927/28	58	46			38	30						
1928/29	65	74			25	35			51	34	25	27
1929/30	69	90			29	29			72	40	32	52
1930/31	56	48			33	54			75	56	62	63
1931/32	46	24			34	37			103	100	1	60
1932/33	17	25			40	46			76	92	88	83
1933/34	27	28			41	41			85	80	69	65
1934/35	27	30			35	38			73	83	25	21
1935/36	32	34			31	19			71	74	17	16
1936/37	-	-	12	12	17	21	26	40	56	47	9	9
1937/38	-	-	5	5	12	13	22	21	42	42	13	16
1938/39	6	1	8	11	25	43	16	31	24	30	8	11
1938/39 pf.	18		-		4		-		-		-	
1939/40	1	1	6	8	36	32	33	16	41	49	12	17
1940/41	1	16	8	51	24	59	12	25	56	-	17	-
1941/42	17	22	62	57	41	59	16	19				
1942/43	22	28	50	59	52	66	22	2				
1943/44	28	39	55	56	70	74	19	9				
1944/45	31	25	49	43	44	58	29	15				
1945/46	29	34	26	22	55	26	5	5				

Jelmagyarázat: f. = félév, pf. = pótélév

Már az egyetem megnyitásától fogva kétféle tandíjkezdmény létezett: egész tandíj, illetve a felének elengedése. Az 1928/29-es tanévtől van adatunk arra, hogy az állami tisztviselők gyermekei szintén kaptak teljes vagy felerészbeni tandíjmentességet. Mivel az állami tisztviselők gyermekeinek „alanyi jogon” járt tandíjkezdmény, illetve - elengedés, ez a többiek részéről ellenérzést váltott ki és a kollokviumok (amelyek alapján mások tandíjkezdményt kaptak) színvonalát erősen süllyesztette. A tisztviselői

tandíjkezdvezmény végül is csak az 1940-41-es tanévvel szűnt meg.²⁰ Az 1936/37-es tanévtől a kétféle (nem tisztviselői) tandíjkezdvezmény négyfelé oszlott: egész, háromnegyed, fél és egynegyed kezdvezményt, illetve tandíjelengedést lehetett kapni.

A külön tisztviselői tandíjkezdvezmény bevezetéséig (1928-29) általában a hallgatók 28-48%-a kapott egész vagy fél tandíjmentességet (szélsőértékek: 1916-17-ben 21,2%, 1914-15-ben 70,9%). 1928-19-től kezdve a gazdasági válság mélyüléséig, illetve a klebelsbergi éra megszűnéséig (1932/33-as tanév) a hagyományos tandíjkezdvezmény aránya csökken (39,4%-ról 16,8%-ra), a tisztviselői tandíjkezdvezményé növekszik (33,3%-ról 48,5%-ra). Néhány évi változatlanság után az 1938/39-es tanévtől a tisztviselői megszűnéséig (1940-41) fordított a helyzet: a hagyományos tandíjkezdvezmény aránya növekvő, a tisztviselőié csökkenő. Ezután a háborúig a tandíjkezdvezményben és -elengedésben részesültek aránya 59%-ban állapotodott meg.

A beiratkozott bölcsészhallgatók tandíjcsoportok szerinti megoszlása az 1946/47. és az 1947/48. tanévben ²¹																						
Tan félév	Tan. ered mény	I.		II.		III.		IV.		V.		VI.		VII.		VIII.		IX.		1000 Ft.		
		B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	B.	T.	
1946/47 I. félév	Jeles	102	-	28	-	10	20	7	30	-	40	2	50	3	60	2	70	1	80	-	?	
	Jó	60	-	9	20	6	35	-	50	2	65	-	80	-	95	1	110	-	120	-	?	
	Elég- séges	47	20	7	50	1	80	-	110	1	140	-	170	-	200	-	230	-	260	-	?	
	Elég- telen	50	40	-	90	2	140	2	190	-	240	-	290	-	340	-	390	-	440	-	?	
1946/47 II. félév	Jeles	130	-	18	-	9	20	11	40	2	60	-	80	-	100	1	120	-	150	1	230	
	Jó	75	-	4	20	2	35	5	65	-	95	-	125	-	155	-	185	-	230	-	?	
	Elég- séges	18	20	2	50	1	80	-	140	-	200	-	260	-	320	-	380	-	470	-	?	
	Elég- telen	49	40	7	90	2	140	1	240	-	340	-	440	-	540	-	640	-	800	-	?	
1947/48 I. félév	Jeles	132	-	25	-	10	20	11	40	2	60	2	80	1	100	1	120	-	150	3	230	
	Jó	93	-	11	20	11	35	5	65	-	95	1	125	2	155	-	185	-	230	-	?	
	Elég- séges	56	20	11	50	3	80	2	140	1	200	-	250	-	320	-	380	-	470	-	?	
	Elég- telen	58	40	7	90	3	140	1	240	1	340	-	440	-	550	-	640	-	800	-	?	
1947/48 II. félév	Jeles	134	-	26	-	21	20	8	40	1	60	2	80	2	100	1	120	-	150	3	230	
	Jó	65	-	11	20	6	35	4	65	2	95	-	125	-	155	-	185	-	230	-	?	
	Elég- séges	19	20	1	50	-	80	1	140	-	200	-	260	-	320	-	380	-	470	-	?	
	Elég- telen	93	40	10	90	3	140	1	240	1	340	1	440	-	540	1	640	-	800	-	?	

*Jelmagyarázat: I., II., III., stb. = tandíjosztály, 1000 Ft. = 1000 Ft.-on felüli jövedelem után tandíjat fizetők.
B. = az adott tandíjosztályba tartozó bölcsészhallgatók száma, T. = a tandíj összege fejenként forintban*

²⁰ „szakitottam azzal az egyoldalú, bizonyos fokig kasztrendszerű támogatással, amely a tisztviselő gyermekek támogatását jelentette és általában a tehetséges fiatal magyar gyermekeket kívánom támogatni.” – nyilatkozta korábban Hóman Bálint oktatási miniszter. – Idézi Hóman szavait és tisztviselői tandíjkezdvezménnyel foglalkozik: LADÁNYI: *A gazdasági válságtól...*, i. m. 65-66.

²¹ Rektori beszámoló és évkönyv 1946/47. (HBmL. XXVI. 1/b. 13.d. 2816/1946-47. RH. – 688/1946-47. e.qu.sz.) és Rektori beszámoló és évkönyv 1947/48. (HBmL XXVI 1/b. 19.d. 2432/1947-48. RH. – 46/1948-49. e.qu.sz.)

Az 1946/47-es tanévtől az addig megszokott helyett teljesen új, a tanulmányi eredmény (jeles, jó, elégséges vagy elégtelen) és a szülők vagyoni helyzete (I-X. kategória, továbbá az 1000 Ft. feletti jövedelműek) alapján nivellált tandíjkategóriákat hoztak létre. Elméletileg negyvenféle beosztás létezett; tegyük azonban hozzá: gyakorlatilag igen kevés volt a magasabb tandíjosztályba tartozó (magasabb apai jövedelemmel rendelkező) bölcsészhallgató (a X. kategóriába tartozó egy sem, ezért nem jelöltem a táblázatban külön oszlopként), 1000 Ft. feletti jövedelmű is csak ritkán.

Ez a rendszer sem szüntette meg a társadalmi igazságtalanságokat. Sőt, a munkás-paraszt származásúak számának negyvenes évek végi növelésével kontraszelektív módszert alkalmazott. Megfigyelhető, hogy a legrosszabbul tanuló szegény származású hallgató messze kevesebb tandíjat fizetett (40 Ft.), mint a legjobban tanuló „gazdag” (230 Ft.).

Viszont ebből a felosztásból mind a jó, mind a rossz tanulók arányát meg lehet figyelni: pl. az 1946/47-es tanév I. felében a bölcsészhallgatók 51%-a jeles, 17,1%-a elégtelen tanulmányi eredményű volt, majd az 1947/48-as tanév II. felére 47%-ra csökkent a jeles, viszont 27%-ra nőtt az elégtelen hallgatók aránya.

2. Ösztöndíjak és segélyek 1945-ig

a) Az egyetemi szervek szerepe

Az egyetem mindenkori vezetője, a rektor is próbált a hallgatók helyzetén javítani, amennyire az egyetem szűkös költségvetése engedte.

Rektori (egyéni) segélyek								
Tanév	Bh.	Ö. / fõ / K	Tanév	Bh.	Ö. / fõ / P	Tanév	Bh.	Ö. / fõ / P
1914/15	6	20-50 K	1932/33	17	11-60 P	1937/38	5	10-65 P
1915/16	6	20-50 K	1933/34	46	10-25 P	1938/39	13	10-30 P
1924/25	6	400 ezer – 1 millió K	*1934/35	41	10-35 P	1939/40	11	10-40 P

*Jelmagyarázat: Bh. = joghallgató, Ö. / fõ / K vagy P = fejenkénti összeg Koronában vagy Pengőben,
* = mint rektori költsönsegély*

A források hiányából fakadóan nem tudjuk bizonyosan, hogy csak a feltüntetett években részesültek-e bölcsészhallgatók rektori segélyben. A segélyezés eme formája egyébiránt jelentős előrelépésnek tekinthető, s különösen a harmincas évek közepén öltött nagyobb méretet.

Ugyanez a szórványosság jellemző a kar dékánja által nyújtott segélyekre is:

Kari (dékáni) segélyek								
Tanév	Bh.	Ö. /fő / P	Tanév	Bh.	Ö. /fő / P	Tanév	Bh.	Ö. /fő / P
1926/27	7	16-80 P	1940/41	1	11 P	1942/43	-	-
1939/40	1	20 P	1941/42	3	20-50 P	1943/44	2	40-50 P

Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. /fő / P = fejenkénti összeg Pengőben, * = mint kölcsönsegély

Intézményesített formában a Diákjóléti Bizottság fennhatósága alatt:

A „Bursa pénztárból” az egyetemi Diákjóléti Bizottság révén tandíj, vizsga-, beiratkozási díj címen segélyt nyert bölcsészhallgatók										
Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	Bh.	Összesen / P	Tanév	Bh.	Összesen / P
	Bh.	Összesen / P	Bh.	Összesen / P						
1925/26	2	1.275.000 K	3	1.912.500 K	1931/32	81	1989 P	1938/39	99	1536, 50 P
1926/27	2	96 P	1	20 P	1932/33	93	1878,10 P	1939/40	204	2506 P
1927/28	6	219 P	7	330 P	1933/34	229	3224,30 P	1940/41	83	2537,75 P
1928/29	2	65 P	14	495 P	1934/35	119	1962 P	1941/42	38	1599,25 P
1929/30	22	510 P	26	820 P	1935/36	161	1768 P	1942/43	36	723 P
1930/31	20	491 P	34	720,50 P	1936/37	186	2032 P	1943/44	25	2190 P
	9	296 P*	10	260 P*	1937/38	134	1931,50 P			

Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, P = Pengő, K = Korona, * = Tandíj, vizsga-, beiratkozási díjra megtérítendő kölcsönsegély

Nagy előrehaladást jelentett a Diákjóléti Bizottság Bursa-pénztárának megalapítása 1925-ben, mert így már nem alkalmoszerűen, hanem szervezett formában, minden évben tudtak a hallgatóságnak segélyt nyújtani, mint a fenti táblázatból látható, bizonyos évben akár több mint száznak is (pl. 1933/34-ben a hallgatók 67%-a, 1936/37-ben 75%-a, 1939/40-ben 95,3%-a kapott!).

b) A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium segélyei és ösztöndíjai

A közszerződéses alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíja (köztisztviselői ösztöndíj)								
Tanév	Bh.	Ö. /fő / P.	Tanév	Bh.	Ö. /fő / P.	Tanév	Bh.	Ö. /fő / P.
1927/28	13 + 22 T	n. a.	*1931/32	8 + 25 T	50, 100, 150, 200, 300	1939/40	39	100, 150, 200
1928/29	7 + 28 T		1932/33	35 T	100, 150, 200	1940/41	36	50, 75, 110, 130, 160
1929/30	2 + 35 T	800 P	1933/34	41	100, 150, 200	1941/42	21	100, 150, 190, 195, 200
1930/31	27 T	n. a.	1934/35	44	50, 100, 150	1935/36 – 1938/39: nincs adat		

Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. /fő / P. = fejenkénti összeg Pengőben,
* = a megszüntetett köztisztviselői ösztöndíj helyett kiutalt (bölcsészkar + tanárképzőintézeti) jutalomdíj,
n. a. = nincs adat, T = tanárképzőintézeti tag (bölcsészhallgató)

Klebensberg diák-szociálpolitikája szoros kapcsolatban állt osztálypolitikájával, tervei és intézkedései elsősorban az I. világháború után nagymértékben eladósodott, tönkrement középosztály, azon belül a közszerződéses alkalmazottak gyermekeinek

támogatására irányultak.²² Ezen alapkoncepció jegyében született meg 1927-re a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek ösztöndíja: „Az ösztöndíjakkal [...] éppen azt a célt kívánom elérni, hogy végre pozitívumot teremtsünk és a középosztály gyermekeinek megadjuk a lehetőséget arra, hogy [...] anyagi gondoktól mentesen végezhessek tanulmányaikat.” – nyilatkozta Klebelsberg.

Már törvényjavaslat formájában is sokat támadták („nem tehetségvédelem, hanem osztályvédelem”), majd a bevezetése után antidemokratikus volta, rossz példamutatása (tanulmányi eredménytől függetlenül osztották) miatt főleg a debreceni egyetem tiltakozott ellene, megváltoztatását, kiterjesztését sürgetve.

Miniszeri segélyben részesült bölcsészhallgatók száma és a részükre kifizetett összegek						
Tanév	VKM rendelet	Bh.	Össz. (P)	VKM rendelet	Bh.	Össz. / P
1931/32.	14.450/1932. IV.	123	3801 P	14.290/1932. IV.	94	2626,02 P
1932/33	24.741/1932. IV.	58	1064 P	16.474/1933. IV.	21	535 P
1933/34	14.032/1933-34. IV.	24	270 P	23.937/1933-34. IV.	57	730 P
1934/35	23.224/1934. IV.	47	600 P	20.619/1935. IV.	36	370 P
1935/36	30.109/1935. IV.	30	350 P	18.339/1936. IV.	19	285 P
1936/37	28.368/1936. IV.	32	295 P	20.867/1937. IV.	27	329 P
1937/38	28.521/1937. IV.	24	325 P			
1938/39	29.976/1938. IV.	65	866 P			
1939/40	26.267/1940. IV.	28	645 P			
1940/41	37.265/1940. IV. és más rendeletek	23	868,92 P	28.170/1940. IV. (ruhasegély)	25	1217 P
				36.387/1940. IV. (ruhasegély)	34	410 P
1941/42	37.265/1940, 37.196/1941, 39.942/1941, 43.626/1941, 48.020/1941, 86.808/1942	36	2645 P			
1942/43	96.314/1942, 64.677/1943, 66.314/1943	111	8860 P	95.445/1942, 65.407/1943	15	1300 P
1943/44	67.809/1943, 69.001/1943, 71.132/1943, 73.746/1943, 54.125/1944	87	6800 P			
Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Össz. / P = összesen kifizetett segély Pengőben						

A szegény sorsú hallgatók a minisztériumtól vár(hat)ták legnagyobb mértékben a segítséget, a rendkívüli utalványok különösen a II. világháború alatt növekedtek meg és értek el jelentős eredményt (míg pl. 1933/34-ben 7% kapott segítséget, 1942/43-ban már 45,5%).

A Horthy Miklós-ösztöndíjas bölcsészhallgatók										
Tanév	200 P / Bh	360 P / Bh	600 P / Bh	Tanév	200 P / Bh	360 P / Bh	600 P / Bh	Tanév	400 P / Bh	800 P / Bh
1937/38	13	11	8	1940/41	9	18 *	2	1942/43	23***	3
1938/39	2	1	3	1941/42	9	19 **	3	1943/44	21	4
1939/40	6	21	6					1944/45.	2	1
				Jelmagyarázat: Bh = bölcsészhallgató, P = Pengő * = ebből 3 fő csak I. félévre ** = ebből 9 fő csak I. félévre 180 P, *** = ebből 1 fő csak I. félévre						

²² LADÁNYI: *Klebelsberg...*, i. m. 69-74. – Nem véletlenül viseli az egész fejezet találoán a „Diák-szociálpolitika – osztálypolitika” címet.

1937 augusztusának végén nyílt meg a Horthy Miklós-ösztöndíjalap, amely Hóman Bálint miniszter intenciója szerint nem a társadalmi hovatartozás, hanem a rászorultság mértékét (és persze nemzethűségi szempontokat) igyekezett figyelembe venni.²³ A korábbiakhoz képest újdonság, hogy legmagasabb, 600 pengős kategória a díjtalan gyakornokok számára volt fenntartva, ezzel segítve némileg a fizetéstelen asszisztencia régóta tarthatatlan helyzetének javítását.

A Horthy-ösztöndíjat a miniszter 1945-ben megszüntette, helyébe az állami szociális ösztöndíj lépett.

A Bölcsészettudományi Kar belföldi tudományos kutatói ösztöndíjsai							
Tanév / Összeg (per fő)	200 P	350 P	400 P	550 P	600 P	800 P	1000 P
1928/29	2	-	-	-	-	-	1
1929/30	2	1	-	1	-	-	3
1930/31	-	-	-	1	1	-	3
1931/32	2*						
1932/33	2*						
1933/34	-	-	1	-	-	-	-
1934/35	-	-	2	-	-	2	-
1935/36	-	-	-	-	-	3	-
1936/37	-	-	2	-	-	3	-
1937/38	-	-	3	-	-	-	-
1938/39	-	-	4	-	-	2	-
1939/40	-	-	6	-	-	2	-
1940/41	-	-	3	-	-	2	-
1941/42	-	-	5	-	-	-	-
1942/43	-	-	7	-	-	-	-
1943/44	-	-	-	-	6	-	-

*Jelmagyarázat: * =nincs összeg megnevezve*

Mint a táblázatból látható, 1928-tól minden évben itthoni tudományos kutatásra, levéltári anyaggyűjtésre, terepbejárásra, terepen való gyűjtésre néhány hallgató, illetve tanársegéd, gyakornok kapott kisebb-nagyobb belföldi kutatási ösztöndíjat, ezeknek többsége később neves szakember, tudós kutató lett.

A Bölcsészettudományi Kar külföldi ösztöndíjsai							
Tanév /Hová (per fő)	Bécsi Collegium Hungaricum	Berlini Collegium Hungaricum	Római Collegium Hungaricum	Franciaország – állami	Olaszország – állami	Nyári tanfolyam (nyári egyetem)	Egyéb
1924/25	2	-	-	-	-	-	-
1926/27	-	-	-	-	2	-	-
1927/28	2	2	-	2	2	-	-
1928/29	1	-	1	-	-	-	-
1929/30	2	1	-	1	-	-	-
1930/31	1	1	2	1	-	-	-

²³ LADÁNYI: *A gazdasági válságtól...*, i. m. 66.

A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatói társadalma (1914-1949)

1931/32	2	2	1	1	-	-	-
1933/34	1	-	-	1	-	-	-
1934/35	1	-	-	-	-	-	-
1935/36	1	-	-	1	-	1 Perugia, 1 München	1DAA, 1Finnország, 1Ausztria, 1Lengyelország
1936/37	1	1	-	-	1	1 Perugia, 1 Berlin, 1Heidelberg	1 Anglia, 1 Lengyelország
1937/38	-	-	-	1	2	1 Perugia, 1 Freiburg, 1 Heidelberg	1 DAA, 2 Lengyelország, 1 MW
1938/39	1	-	-	-	3	1 Heidelberg, 1 Freiburg, 1 Hamburg	1 DAA, 2 Lengyelország, 1 Finnország
1939/40	-	-	-	1	-	-	-
1940/41	-	-	-	-	1	-	4 DAA, 1 Humboldt-ösztöndíj
1941/42	-	-	-	-	1	3 Perugia	-
1942/43	1	1	-	1	1	-	1 DAA, 1 Finnország, 1 Szlovákia
1943/44	-	-	-	-	2	-	-
1946/47	1	-	-	-	-	-	2 Szovjetunió, 1 USA
<i>Jelmagyarázat: DAA = Deutscher Akademischer Austauschdienst ösztöndíj, MW = Mitteleuropäischer Wirtschaftstag</i>							

Hasonlóan a belföldi tudományos kutatói ösztöndíjakhoz, a szakprofesszorok ajánlásai alapján minden évben folyósítottak támogatást külföldi egyetemi tanulmányokra, tudományos intézetekben való kutatásra. Elsősorban a bécsi és a berlini Collegium Hungaricumokat lehetne kiemelni (a római művészeti jellegű volt, ezért oda kevesebben mentek tudományegyetemről), de többen utazhattak Párizsba vagy a politikai kapcsolatok erősödésével Olaszországba, Lengyelországba is. A harmincas évek közepétől a világháborúig a külföldi nyári egyetemek látogatása is elterjed (Freiburg, Heidelberg, Perugia), főként mivel a minisztérium a korábbi időszaktól eltérően adott anyagi támogatást.

c) Debrecen szabad királyi város szerepvállalása

Debrecen városa kétféle ösztöndíjat kínált, és segélyt is nyújtott a bölcsészhallgatók számára.

Debrecen sz. kir. város által létesített és kezelésében álló Ferenc József-ösztöndíj alapítvány							
Tanév	Bh.	Ö. / fõ / K	Tanév	Bh.	Ö. / fõ / P	Tanév	Ö. / fõ / P
1915/16 – 1918/19	3	600, 500	1926/27	3	300 AK, 200 AK	1932/33 – 1943/44	3 348, 292
1920/21 – 1923/24		600, 500	1927/28		600 AK, 500 AK		
1925/26		3.262.500, 2 718 700	1928/29 – 1931/32		696, 585		
<i>Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. / fõ / K vagy P = fejenkénti összeg Koronában vagy Pengőben, K = Korona</i>							

A Ferenc József-ösztöndíjat még az uralkodó nyolcvanadik születésnapjára, 1910-ben hozta létre a város a leendő tudományegyetem bölcsészeti és orvoskari hallgatói javára, százezer korona alaptókéval.²⁴ Az egyetem megszervezése után, az 1915/16-os tanévtől rendszeresen folyósították, de csak a nevezett két kar hallgatói pályázhattak rá. Minden évben a két karon három-három hallgató kaphatta meg, mégpedig úgy, hogy kettő a magasabb, egy az alacsonyabb díj kategóriában.

²⁴ Hivatalos neve: „*I. Ferenc József apostoli király alapítvány tanulmányi célokra*”.

Az 1919/20-as és az 1924/25-ös tanévben nem pályáztak rá, az első oka nem ismert, a második esetben a pénz elértéktelenedése miatt.²⁵

Debrecen sz. kir. város által létesített és kezelésében álló Thaly Kálmán-féle ösztöndíj alapítvány								
Tanév	Bh.	Ö. / fő / K	Tanév	Bh.	Ö. / fő / P	Tanév	Bh.	Ö. / fő / P
1918/19	2	500	1925/26	2	1.175.000, 3.262.500 K	1936/37 – 1942/43	2	58, 87
1919/20		200, 300	1926/27		200, 300	1943/44		232, 348
1921/22, 1922/23			1927/28 – 1930/31		232, 348			
1924/25			100, 150		1931/32 – 1935/36	116, 174		
Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. / fő / K vagy P = fejenkénti összeg Koronában vagy Pengőben, K = Korona								

Az 1918-ban létrehozott, a város egykori képviselőjéről elnevezett Thaly Kálmán-ösztöndíjat évente minden karról ketten kapták meg, de a díjazottakat rangsorolták: a két hallgató közül az egyik magasabb összegű juttatásban részesült. A bölcsészkaránál még annyi kikötés volt, hogy az ösztöndíjat egy adott évben elnyerő két hallgató egyike történelem, a másik magyar szakos legyen. Az 1923/24-es tanév kivételével (amikor is az összeg elértéktelenedése miatt nem pályáztak senki) 1944-ig az egyik állandó ösztöndíjnak számított.

Megjegyzendő, hogy a II. bécsi döntés után létesült még a városnak "Erdélyért" ösztöndíja, amelyből 1 hallgató (Nagy Lajos) kapott három éven át (1941/42-1943/44) 1000-2000 P között váltakozó összegű ösztöndíjat.

Debrecen sz. kir. város törvényhatóságának adománya az egyetemi hallgatók segélyezésére										
Tanév	I. félév		II. félév		Tanév	Bh.	Összesen / P	Tanév	Bh.	Összesen / P
	Bh.	Összesen / P	Bh.	Összesen / P						
1924/25	*17	*800 AK	?	?	1930/31	70	2200 P	1938/39	25	173 P
1925/26	23	1040 AK	35	22.000.000 K	1931/32	19	192,50 P	1939/40	18	148 P
1926/27	41	1840 P	55	1345 P	1932/33	22	252,38 P	1940/41	8	228,20 P
1927/28	24	1010 P	14	1125 P	1934/35	21	174,70 P	1941/42	1	94,50 P
1928/29	10	82 P	10	820 P	1935/36	25	184,40 P	1942/43	8	445 P
1929/30	15	1220 P	14	840 P	1936/37	9	85,30 P	1943/44	6	448 P
1929/30	15	1220 P	14	840 P	1937/38	13	57,50 P			
Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, P = Pengő, K = Korona, AK = Aranykorona, * = "A folyó félévben", nem tudjuk melyikben										

²⁵ „Az alapítvány összege mindeztideig változatlan maradt és pénzünk elértéktelenedése folytán előállott az a helyzet, hogy egy kérvény papirosa többre kerül, mint az ösztöndíj összege, amiből következik, hogy hallgatóink nem is kívánják igénybe venni a megüresedett ösztöndíjakat. Ez még hagyján, de egy nagy probléma elé állították a dékáni hivatalt a szomorúan megváltozott viszonyok. Egyik kiváló hallgatónk, Pap István, ki néhány féléven át élvezte ezt az ösztöndíjat, most beteg és postán kellene hozzájuttatni az ösztöndíjat, ami több mint kétszeresébe kerülne az egész ösztöndíj összegének.” – Rugonfalvi Kiss István professzor jelentése. BTK Jegyzőkönyvek 1924/25. tanév, III. rendkívüli ülés, 1924. okt. 2. 20. pont

A város évente folyósított élelmezési segélyéből az egyetemi Diákjóléti Bizottság osztott ki segélyeket, bár ezek mértéke – mind a részesültek számát, mind a segély nagyságát tekintve – eléggé változó és esetleges volt, mindamelllett folyamatossága révén a diáksegélyezés egyik alappillérének számított.

Más tanulmányra tartozna, de azért mégis meg kell említenünk, hogy Budapest székesfőváros Kárpátalja visszacsatolásának emlékére létesített alapítványt kárpátaljai illetőségű (nemcsak Budapesten tanuló) egyetemi hallgatók számára. Az alapítványi ösztöndíjből a debreceni Bölcsészettudományi Karon 1941-42-ben 1, 1942-43-ban 2 hallgató kapott 200-200 pengőt, 1943-44-ben az említett két hallgató juttatását felemelték 400 pengőre.²⁶

d) Magánszemélyek alapítványai

A dualizmus időszakának utolsó éveiben, az egyetem megalakulása után a Református Kollégiumban meglévő alapítványok kamataiból részesültek az egyetemi hallgatók is. Az Évkönyvek adatközlése rendkívül esetleges ezeket illetően, hol részletes kimutatásokat, hol szűkszavú összesítéseket lehet csak találni. Minthogy a segélyezés rendszere nem változott a forradalmakig, célszerűnek tűnik az 1915/16-os tanév meglehetősen részletezett kimutatását hozni példának:

<i>Ref. Koll. alapítvány</i>	<i>Bh.</i>	<i>Ö. / fű / K</i>	<i>Ref. Koll. alapítvány</i>	<i>Bh.</i>	<i>Ö. / fű / K</i>	<i>„Egyéb” alapítvány</i>	<i>Bh.</i>	<i>Ö. / fű / K</i>
Ajtai	1	20	Jákóné	1	30	Révész E.	1	100
Balla Athanáz	1	120	Kendeffy	1	8 (könyv)	Szabó-Bethlen	1	80
Basa György	1	150	Németh tábormok	1	80	Szegedi IV.	3	50
Biedermann	1	30	Pásztor-Szentesi	2	40	Szondy-Kenessey	3	60
Czur-Kádass	5	1200*	Péczeli VI.	1	50			

*Jelmagyarázat: Ref. Koll. = Debreceni Református Kollégium, Bh. = bölcsészhallgató, Ö. / fű / K. = fejenkénti összeg Koronában, * = összesen ennyi, könyv = könyvjutalom*
Megjegyzés: előfordult, hogy ugyanaz a személy két vagy három alapítvány kamataiban is részesült!

A húszas években a háborús inflációt követő elértéktelenedés miatt ezek az alapok részint megszűntek, részint teljesen jelentéktelenné váltak, ezért a helyükre lassanként újabb alapokon nyugvó, magánszemélyek adakozásából létrejövő alapítványok léptek.

Sztura Szilárd temesvári ügyvéd elhunyt leánya, Erzsébet emlékére tett alapítványt, amelyből 1924/25-ben Gabala Ibolya kapott 100000 koronát²⁸, a következő évben

²⁶ Áhi Elvira huszti (Máramaros vm.), Orosz László szaldobosi (Máramaros vm.) illetőségű volt.

²⁷ Évkönyv 1915/16. 149.

Hankiss János franciaprofesszor adott a legkiválóbb francia szakos hallgatónak 2696000 koronát. Ugyanebben az évben Selma Lagerlöf svéd író nő küldött 2 millió koronát, ezt Dr. Ambrus Ilona és Lukács Laura bölcsészhallgatók kapták.²⁹

Ezeken az esetleges és egyedi adományozásokon kívül azért szervezettebb keretek között is folyt a hallgatók segélyezése: Grósz Emil budapesti sebészprofesszor Tóth Lajos államtitkár nevére tett alapítványt, amelyet rendszeresen újból és újból kiegészített. Ezt minden évben más karhoz tartozó hallgató kapta (mégis többnyire teológusok), az 1923/24-es tanévben Binder Ilona bölcsészhallgatónak jutott belőle 25463 korona.³⁰

Családi, illetve területi jellegű volt a karatnai Köntzey Sándorné-féle segélyalapítvány, amelyet a Köntzey-családdal rokonságban állók, illetve Nagy- és Kis-Küküllő vármegyéből származók nyerhettek el. A bölcsészkaron 1934-1938 között Szily Éva, illetve az 1935/36-os és a következő tanévben még Szimics Mária kapták meg.

A harmincas-negyvenes években ezek mellett továbbra is megmaradtak az egyedi felajánlásokból származó ösztöndíjak: az 1931/32-es tanévben Horthy Miklós kormányzó feleségének 1000 pengős adományából 12 bölcsészhallgató kapott összesen 600 pengőt.

A negyvenes évek elején Popoff Mihály lektor tiszteletdíját (450 pengő) ajánlotta fel rászoruló hallgatónak, az 1942/43-as tanévben 12 fő kapott 20-80 pengő közötti összeget.³¹ Az 1943/44-es tanévben is ugyanez az összeg került kiosztásra, de nem tudjuk, hogy hányan és mekkora összeghez jutottak hozzá.

e) Pénzintézetek és egyesületek ösztöndíjai, jutalomdíjai

A két világháború közötti időszakban nem elhanyagolható szerepe van a pénzintézetek által adományozott segélyeknek: 1922/23-ban a Magyar Általános Hitelbank alapítványa adott 4000 korona ösztöndíjat egy bölcsészhallgatónak,³² majd az 1936/37-es tanévben a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Tiszántúli körzete által adományozott segélyből jutott 37 bölcsésznek összesen 200 pengő és 10 fillér.³³

²⁸ Évkönyv 1924/25. 176. – ezt minden évben egy német vagy francia szakos hallgató kaphatta meg (a második féléves tanulmányai során elhunyt Sztura Erzsébet német-francia szakos volt). A kizárólagosan bölcsészkar alapítvány hamarosan elértéktelenedett, így érdemi pénzügyi segítséget csak egy esetben tudtak általa biztosítani.

²⁹ Évkönyv 1925/26.

³⁰ Évkönyv 1923/24. 135.

³¹ Évkönyv 1942/43.

³² Évkönyv 1922/23. 186.

³³ Évkönyv 1936/37. 401.

Folyamatossága és rendszeressége miatt külön kiemelendő a Láczy Leó Mensa Alapítvány.³⁴ Az 1921-ben a bank által az elhunyt elnök nevére tett alapítványból 1930-tól 1944-ig adtak étkezési támogatást. Az egyik tanévben a teológiai és jogi karról, a másik tanévben az orvosi és bölcsészeti karról kapta 1-1 fő.

Területi alapon épült fel a Mezőcsáti járás községeinek alapítványa (Borsod vm.), amely az erről a vidékről származókat próbálta segíteni. Az 1932/32-es tanévtől az 1935/36-os tanévig bölcsészhallgató kapta meg ezt (Kupay Eszter, majd Nagy György).

Más (alkalmi) egyesületi, intézményi jótékonyaságról is van tudomásunk: az izraelita hitközség Reichmann Ármin-alapítványa 1916/17-ben Hajdú Benjáminnak 60 koronát³⁵, 1921/22-ben Nagy Józsefnek adott 180 koronát³⁶, az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület debreceni osztálya 1939/40-ben egy bölcsészhallgató (Varga Piroska) mellett egy-egy joghallgatónak, jogszigorlónak és orvosnak is segínyt folyósított.³⁷

f) Református egyházi ösztöndíjak

Mínt hogy a Debreceni Egyetem a Református Kollégium főiskolájából, a három akadémiai fakultásból fejlődött ki, ennek alapján az egyetemnek 1949-ig erősen református színezete volt.³⁸ Ez a magyarázata annak, hogy a Református Egyház is szerepet játszott hallgatók segítésében, bár erről nincsenek részletes és pontos információink. A Baltazár Dezső püspök által Észak-Amerikában gyűjtött alapból az 1931/32-es tanévben 16 bölcsészhallgató kapott összesen 220 pengőt, valószínűleg más években is történtek ilyen kifizetések.

A II. világháború idején érdekes módon katonai irányba megy el az egyházi segélyezés, ugyanis a debreceni VI. hadtest protestáns lelkészi hivatala adományozott 80-80 pengős ösztöndíjakat főleg a Református Hittudományi Kar hallgatói számára, de a többi karon is kaptak belőle, így a bölcsészkaron 1941/42-ben vitéz Nagy Barnabás és 1943/44-ben Ruber Magdolna.

³⁴ Lásd erről bővebben: KIRÁLY Sándor: A Mensa Academicához kötődő alapítványok története. In: *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből*. IV. Szerk. HOLLÓSI Gábor. DE BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, [Debrecen], 2006. 63-76. – A 2.b) alfejezet szól a Láczy Leó Mensa alapítványról (69-71.)

³⁵ Évkönyv 1916/17. 124.

³⁶ Évkönyv 1921/22.

³⁷ Évkönyv 1939/40. 289.

³⁸ Lásd Klebelsberg Kunó miniszter nyilatkozatát az egyetem református jellegéről fentebb.

g) Lencz Géza-féle vármegyei gyűjtési alap

A Lencz Géza-féle vármegyei gyűjtési alaphoz segélyben részesült bölcsészhallgatók									
Tanév	Bh.	Ö. / fő / P	Össz. / P	Tanév	Bh.	Össz. / P	Tanév	Bh.	Össz. / P
1929/30	5	50, 60 P	280 P	1933/34	15	680 P	1938/39	8	335 P
1930/31	9	50 P	450 P	1934/35	10	480 P	1939/40	12	505 P
1931/32	9	50 P	450 P	1935/36	8	345 P	1940/41	10	410 P
1932/33	18	40, 50 P	850 P	1936/37	10	405 P	1941/42	7	305 P
				1937/38	7	300 P	1942/43	8	330 P
				<i>Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. / fő / P = fejenkénti összeg Pengőben, Össz. / P = összesen</i>					

Lencz Géza teológusprofesszor által a rektorsága alatt, 1925/26-ban (főként a megyéktől) gyűjtött alap kamataiból az 1929/30-as tanévtől kezdve adtak segélyeket. Felépítésére vonatkozóan az 1932/33-as tanév lehet példa. Ekkor a 40 és 50 pengő közötti összegeket 12 főnek illetőség szerinti, azaz megyék szerinti forrásból, egy főnek a szintén itt kezelt Debreceni Első Takarékpénztári alaphoz, két fő részére pedig az alaphoz tartozó ún. „vegyes adományok”-ból adták ki.³⁹ Későbbi modellévek kiválasztását nagyban akadályozza, hogy az évkönyvi kimutatások a részletezett eredet-megjelöléstől és a fejenkénti lebontástól 1933/34-től eltekintenek. Rendszeressége miatt ez is a hallgatói segélyezés egyik alappillérenek számított.

h) Könyvjutalmak

A tárgyalt időszakban végig az egyetlen állandó könyvjutalmazás volt, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatala részéről, az 1914/15-ös tanévtől kezdve az akadémia kiadványaiból 10-10 kötet egy-egy olyan bölcsészhallgatónak, „*aki különösen behatóan foglalkozott nyelv, illetőleg történelemtudományokkal*”.⁴⁰ 1938-tól kezdve az eddigi kettő (magyar nyelvészet, történelem) mellé magyar irodalomból kiváló hallgató is kapott jutalomköteteket. A II. világháború után sem szűnt meg e jutalmazás, de már csak magyar irodalomból és nyelvészetből jeleskedők számára biztosították.

Megemlítendő még, hogy 1926-tól 1932-ig a pedagógiai vizsgán legjobban szereplő tanárjelöltek kaptak egy példányt Posch Jenő „Lelki jelenségeink” c. munkájából,⁴¹ 1931-től 1940-ig minden évben „*egy természettudományos*

³⁹ Évkönyv 1932/33. 277. – Vármegyei ösztöndíjak/fő: Arad-Csanád-Torontál 1, Békés 1, Bihar 1, Borsod 2, Hajdú 1, Jász-Nagykun-Szolnok 2, Szabolcs 1, Szatmár, Ugocsa-Bereg 2, Zemplén 1.

⁴⁰ BTK Jegyzőkönyvek 1936/37. tanév, VIII. rendes ülés, 1937. márc. 18. 77. pont

⁴¹ Lásd bővebben a Neveléstudományi Szemináriumnál!

érdeklődésű hallgató” Kaán Károly ny. államtitkár „Természetvédelem és természeti értékek” c. nagyszabású kötetét nyerte el.

1936-ban a La Fontaine Társaság a Kalevala megjelenésének századik évfordulójára díszes kiadásban jelentette meg Vikár Béla új műfordítását, ebből is kapott minden évben (az MTA ajándékaiképpen) egy-egy magyar szakos hallgató.

Az Ébredő Magyarok Egyesülete debreceni csoportja 1926/27-ben Tormay Cécile: *Bujdosó könyv* és Henry Ford: *A nemzetközi zsidó* c. munkájának egy-egy példányát ajándékozta arra érdemes bölcsészhallgatóknak.⁴² Nem kétséges, hogy ezek az ajándékok az ifjúság politikai szemléletének célzott formálását szolgálták.

A könyvjutalmazás a II. világháború után sem ment ki a divatból, csak a megváltozott helyzetnek megfelelően másféle tematikájú, stílusú könyveket osztogattak: 1948 karácsonyára 48 bölcsészhallgató kapott ilyesféle jutalomkönyveket: *Rákosi: Magyar demokrácia, Sztálin: A leninizmus alapjai, Lenin: Egy lépés előre, Fagyeyev: Ifjú gárda*, stb. Volt néhány szerencsés, akik legalább *József Attila összes költeményeit* vagy József Jolánnak a öccséről írt monográfiáját kapta meg...⁴³

3. A segélyezés új alapokon álló rendszere 1945-től

Szabó István történelemprofesszor 1945 szeptemberében jelenthette be: „A Diákjóléti Bizottság egy évi szünetelés után munkáját megkezdte”.⁴⁴ Azonban a szervezés munkája eltartott egy ideig, így tényleges segélyezést csak 1945 decemberétől tudtak folytatni.

a) Rendszeres segélyek és ösztöndíjak

A háború utáni demokratikus kormányzat legjelentősebb vívmányai közé tartozott a Horthy Miklós-ösztöndíj helyébe lépő szociális ösztöndíj.⁴⁵

Havi szociális ösztöndíj és segély												
Hónap	Folyamatosan beiratkozott hallgatók						Első féléves hallgatók					
	1. fokozat		2. fokozat		3. fokozat		1. fokozat		2. fokozat		3. fokozat	
	Bh.	Ö./fő/P	Bh.	Ö./fő/P	Bh.	Ö./fő/P	Bh.	Ö./fő/P	Bh.	Ö./fő/P	Bh.	Ö./fő/P
1945 december	17	50000	16	37500	18	25000	3	50000	4	37500	2	25000
1946 január	17	80000	14	60000	18	40000	3	80000	4	60000	2	40000
1946 február	20	220000	15	165000	21	110000	5	220000	4	165000	2	110000
1946 március	22	800000	19	60000	25	400000	7	800000	5	60000	2	400000

⁴² Évkönyv 1926/27. 122.

⁴³ Diákjóléti Bizottság 1948. dec. 18-i II. rendkívüli ülése (HBmL. VIII. 1/b. 108.d. 1493/1948-49. RH.)

⁴⁴ Diákjóléti Bizottság 1945. szept. 7-i I. rendkívüli ülése (HBmL. VIII. 1/b. 92.d. 131/1945-46. RH.)

⁴⁵ VKM. 66000/1945. III. sz. rendelettel alapítva.

Rászorultság és tanulmányi eredmény alapján osztották be ösztöndíj szerinti fokozatokba a hallgatókat, külön a már az egyetemen tanulókat és külön azokat, akik akkor lettek első félévesek (az ő esetükben még nem lehetett tanulmányi átlagot számítani, így az érettségi eredményt vették figyelembe). A táblázatból kitűnik, hogy havi szociális ösztöndíjat nagyon kevesek kaptak; a szelekció mértékére és mikéntjére jellemző, hogy főként földműves és munkás családból származókat támogattak, s a díjazottak számát háromszorosán túlta felül az olyan elutasítottaké, akiknek szülei értelmiségiek, tisztviselők vagy közalkalmazottak voltak. S bár 1946 tavaszán a nagyarányú pénzromlás miatt a diáksegélyezés egy időre gyakorlatilag leállt,⁴⁶ megfigyelhető, hogy nemcsak az infláció következtében az összeg, hanem lassan az ösztöndíjban (és segélyben) részesülők száma is gyarapodott.

Havi rendkívüli tanulmányi segélyek								
Hónap	Bh.	Ö. / fű / Ft.	Hónap	Bh.	Ö. / fű / Ft.	Hónap	Bh.	Ö. / fű / Ft.
1945 december	28	10000-20000 P	1947 április	63	20 Ft	1948 április	30	20 Ft
1946 március	5	400000, 600000 P	1947 május	52	20 Ft	1948 május	19	20 Ft
1946 aug.-szept.	21	25-122 Ft	1947 június	44	20-40 Ft	1948 június	32	30-80 Ft
1946 október	22	20-30 Ft	1947 október	46	30, 40 Ft	1948 augusztus	17	46-200 Ft
1946 november	25	25, 30 Ft	1947 november	29	25 Ft	1948 szeptember	65	20, 30Ft
1946 december	41	20-30 Ft	1947 december	8	30 Ft	1948 október	26	20 Ft
1947 január	19	20-50 Ft	1948 január	15	28 Ft	1948 november	67	30 Ft
1947 február	20	20-50 Ft	1948 február	18	25 Ft	1948 december	23	20-200 Ft
1947 március	36	20-50 Ft	1948 március	49	30 Ft			

Jelmagyarázat: Bh. = bölcsészhallgató, Ö. / fű / Ft. = fejenkénti összeg Forintban

A pénzügyi stabilizáció után felhagytak az addigi fokozatok szerinti megoszlással és szociális szempontokhoz igazított rangsorrend alapján részesítettek hallgatókat rendkívülinek nevezett, ám havi rendszerességgel folyósított tanulmányi segélyben. Megfigyelhető, hogy a bizottság igyekezett inkább több hallgatónak keveset adni, csak ritkán fordult elő, hogy nagyobb összegeket fizettek volna ki egyes rászorulóknak.

⁴⁶ Elnök [Szabó István professzor] rámutat arra, hogy az egyes összegek [minisztériumból való] kiutalása és a pénz megérkezése között eltelt kettő-három hét alatt a kiutaláskor még jelentős összegek értékük csekély hányadára csökkentek. Így pl. május hó elsején egy adópengő 630, a mai napon [máj. 16.] pedig 5100 pengőnek felel meg. Ezek az értékcsökkenések lehetetlenné teszik a Diákjóléti Intézmények helyreállítási munkálatait, a szociális ösztöndíj kifizetésekor még egy villamosjegyre sem elegendő.” Diákjóléti Bizottság 1946. máj. 16-i IX. rendes ülése (HBmL. VIII. 1/b. 97.d. 200/1946-47. RH.).

b) Alkalmi segélyezések

Alkalmi segélyezés viszonylag ritkán és esetlegesen fordult elő ekkoriban: 1947 októberében skandináv államokból érkezett ruhákat osztottak szét (7 bölcsészhallgató kapott cipőt, 2 személy télikabátot, 19 pedig öltönyt),⁴⁷ ez adalékot szolgáltat a hallgatóság szociális viszonyairól. 1948 januárjában a debreceni Városi Tanács adott 25 bölcsész-hallgatónak segélyt (14 fő 30 forintot, míg 11 fő 60 forintot kapott).⁴⁸

4. A bölcsészhallgatók kollégiumi elhelyezése

A kollégiumokban elhelyezett bölcsészhallgatók száma													
Tanév	Ref. Koll.		OBÜE	SzLK	SzEFHE	KnFH	TII		HMLk		BDo		
	E. I.	Ök.					I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	I. f.	II. f.	
1915/16	n. a.		1	1									
1917/18 pf.	5	n. a.	-	n. a.		n. a.							
1919/20	n. a.		-										
1922/23			n. a.	-	n. a.								
1923/24			-										
1924/25			-										
1925/26			1	n. a.									
1926/27			-								18		
1927/28			-								15		
1928/29			2								14 + 2 tj.		
1929/30			-		4	n. a.					13 + 5 tj.		
1930/31			n. a.			4			36	35	19	21	
1931/32	n. a.	-					35	36	40	39			
1932/33	7							32	31	37 + 3 tj.			
1933/34	4							27	27	40 + 3 tj.			
1934/35	55	5			4		n. a.	34	30	30			
1935/36	n. a.				5			26	25	22 + 6 tj.			
1936/37	48	2			4					n. a.			
1937/38	54	M								n. a.	16		
1938/39	48				n. a.	n. a.					17 + 4 tj.		
1939/40	49								18	17	28 + 2 tj.		11
1940/41	46		2				17	15	22+10tj	22+9tj	7		
1941/42	42	M	4					15	31 + 5 tj.		6		
1942/43	K		40				13	13	39+1tj	37+1tj	6		
1943/44	n. a.		n. a.					K	46+4tj	66+3tj	6	3	
1945/46	M						H		H	15	13		
1946/47.				M	M	M	11	8	35	40	6	7	
1947/48.							12	19	43	49	8	6	
1948/49.							41	n. a.	17	n. a.		M	

⁴⁷ Diákjóléti Bizottság 1947. okt. 21-i I. rendkívüli ülése (HBmL. VIII. 1/b. 102.d. 658/1947-48. RH.).

⁴⁸ Diákjóléti Bizottság 1948. jan. 13-i V. rendes ülése (HBmL. VIII. 1/b. 108.d. 1122/1947-48. RH.).

Mint a táblázat⁴⁹ alakjából is látszik, a kollégisták létszámát nem lehet meghatározni teljesen, csak szórványos adataink vannak egyes kollégiumokból és egyes időpontokból. Ugyanis a kollégium gondnokainak évi beszámolóit nem készülték el minden évben és részletességük, adataik lebontása meglehetősen változó.

József Mudrák

The Social Background of the Students of the Faculty of Arts at the University of Debrecen between 1914 and 1949

The University of Debrecen is located in the so-called Calvinist Rome (Debrecen), and it evolved from the Academic Divisions of the Reformed College of Debrecen. For this reason most students of the Faculty of Arts were Calvinists, came from Debrecen or from the surrounding region and spoke almost exclusively Hungarian. As to their social background most students were of intellectual and smallholder origins. By analyzing the student relief system it becomes clear that until the beginning of the 1930s only the minority of the students received any sort of allowance, but from that point on this rose to 60-70%. Allowances and awards were offered by different types of supporters: a) the state, b) the ministry (of education), c) the town of Debrecen, d) private persons, e) financial institutions and other associations, f) the Calvinist Church. Unfortunately the amount was so small that only a few students were granted support. Géza Lencz must be mentioned separately because he collected money for this purpose in the whole county and handed out books as rewards. In 1945 the student relief system was built on utterly new foundations. At first it was set back by the rapidly increasing inflation, later discriminative categories were

⁴⁹ Jelmagyarázat és megjegyzések: Ref. Koll. E. I. = a Református Kollégium Egyetemi Internátusa; Ref. Koll. Ók. = a Református Kollégium Ó-kollégiuma; OBÜE = Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület Internátusa (működik: 1915 szept. elejétől 1935. júl. 1-ig, mert elnéptelenedett.) SzLK = Szent László Kollégium (működik: 1915. szept. 16-tól); SzEFHE = Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete Internátusa (működik az 1921/22-es tanévtől); KmFH = Kelet-magyarországi Főiskolai Hallgatók debreceni internátusa; HMLk = Horthy Miklósné leánykollégium (1945-től: Egyetemi Leánykollégium); BDo = Bocskay Diákotthon (működik: 1939. okt. 3-tól); TII = Tisza István Internátus (1945-től: Nagyerdei Internátus) (működik az 1921/22-es tanévtől, 1940. okt. 5-ig rövid ideig katonai célokra lefoglalták.); f. = félév, n. a. = nincs adat, tj. = gyakorló tanárjelölt, M = megszűnt, K = katonai célra lefoglalták, H = használhatatlan állapotban.

introduced to enhance class-struggle. Strange as it may sound today, by the end of the 1940s those rich students who studied hardest paid more tuition fee than those poor students who did worst. Due to the lack of adequate sources the trend of accommodating students in hostels can only be demonstrated in an incomplete chart, which does not provide a satisfactory evaluation.

Novák Zoltán

A Románia elleni 1944-es szövetséges bombázóhadjárat

Az Amerikai Egyesült Államok Hadseregének Légierője (USAAF) 1944. áprilisa és augusztusa között rendszeres stratégiai bombázó támadásokat hajtott végre román célpontok ellen, egészen a sikeres román átállásig. Ugyanebben az időszakban az USAAF Németország ellen is stratégiai bombázást folytatott, a bombázókat a legkorszerűbb amerikai vadászgépek százai kísérték, kivíva a teljes légifölényt, megtizedelve a Luftwaffét, és komoly károkat okozva a német iparban, szintetikusüzemanyag-termelésben és az infrastruktúrában.

A tanulmány célja egyrészt bemutatni, hogyan boldogultak nappal az amerikaiak és éjszaka a britek a román célpontok elleni bevetések során. Másrészt, hogy miként vették fel a küzdelmet a román légteret védő román és német erők, miközben a szovjet csapatok már Romániát fenyegették. Románia ploesti olajmezői biztosították a németek üzemanyag-ellátásának döntő részét. A román olajmezőket 1944-ig a szövetségesek a nagy távolság miatt nem tudták rendszeresen bombázni. Csak két támadást tudtak végrehajtani, ráadásul jelentős veszteségekkel, mert a románok és a németek erős állandó védelmet biztosítottak a területeken.

A szembenálló erők:

Az Amerikai Egyesült Államok Hadseregének Légierője (USAAF) 1942-ben jelent meg az európai hadszíntéren, hogy támogassa a britek Németország elleni bombázóhadjáratát. 1943-ban már rendszeresen bombázta Németországot. Ekkor a nappali támadások során a vadász kíséret nélkül repülő amerikai négymotoros stratégiai bombázók az elfogadhatónál nagyobb veszteségeket szenvedtek, a bevetések számát az év végére korlátozni kezdték.

1943. augusztus 24-én Québecben a szövetségesek elhatározták a CBO-terv kiterjesztését a Földközi-tengerre és Közép-Európára. Ennek következményeként októberben Észak-Afrikában egy új amerikai légi hadsereg szervezése kezdődött. A megalakuló 15. AAF (Army Air Force, légi hadsereg) fő feladata Közép- és

Délkelet-Európa bombázása volt. 1944. március 31-ig 21 Bomber Group-pal és 7 Fighter Group-pal kellett feltölteni, azaz mintegy 1.500 bombázóval és 800 vadászpilótával erősödött meg. A 8. Brit Hadsereg olaszországi sikereinek eredményeként 1943 végén lehetővé vált a 15. AAF áttelepítése Dél-Olaszországba. Bari és Foggia térségében hatalmas repülőtér-építkezés kezdődött. December végéig 45 repülőtér készült el. A NAAF (Észak-Afrikai Légi Hadsereg) által 1943. november 14-én kiadott direktíva előírta a következő hónapok fő célpontjait: Ploesti, Szófia pályaudvara, Bécsújhely, Augsburg, Budapest, Csepel, Győr és Brassó repülőgépgyárai. Erről a román hírszerzés is értesült, ezért az olajmezők védelmének kiépítését meggyorsították.¹ 1944 elején a 15. AAF áttelepülését követően berendezkedett Dél-Olaszországban. Főlkészült a közép-európai célok bombázására.²

Németország a második világháború alatt a saját, kezdetben elhanyagolható mértékű szintetikusolaj-termelésén és a háború előtt felhalmozott olajtartalékán kívül az ausztriai és magyar olajtermelésre, de legfőképpen a román olajra támaszkodhatott. Szintén a románoktól importált a saját olajforrással egyáltalán nem rendelkező Olaszország. A legtöbb németekkel szövetséges európai ország a román termelésből fedezte igényeit, ez alól egyedül az önálló Magyarország volt kivétel.³

A Deutsche Luftwaffenmission in Rumanien (DLM) hivatalosan 1940. október 12-én alakult meg Bukarestben, feladata többek közt a román olajmezők védelmének megszervezése és segítése volt.⁴ Ploesti fontosságával a német hadvezetés mindig is tisztában volt. Az itt kitermelt kőolaj tette lehetővé a nagyszámú repülőgéppel és harckocsival végrehajtott hadműveleteket. Ezért Bukarest és Ploesti körzetében 1943-ra a német és román légvédelem egy jól szervezett tűzrendszerbe mintegy ezer légvédelmi ágyút és gépágyút vont össze, és ezt 1944-re kétezerre növelte.

A németek – már 1942-ben – egy önálló légi egységet is létrehoztak, az Ölschutzstaffel-t, melynek feladata kizárólag az olajfinomítók védelme volt. Bázist Mizil repterén kapott, Ploesti-hez közel. 1942. augusztus 9-én ebből az egységből született meg az I/JG4.⁵

¹ A.M.R. (Archiva Militara Romana, Pitesti, Románia), Fond 5476, dosar 516, f. 111.

² PATAKY Iván – ROZSOS László – SÁRHIDAI Gyula: *Légiháború Magyarország felett 1.* Zrínyi Kiadó, 1992. 87.

³ Mark AXWORTHY – Cristian CRACIUNOIU – Cornel SCAFES: *Third Axis Fourth Ally: Romanian Armed Forces in the European War, 1941-1945.* Arms and Armour Press, London, 1995. 17-20.

⁴ BERNÁD D. – D. KARLENKO – L. ROBA: *From Barbarossa to Odessa.* Vol. 1. Ian Allan Publishing LTD, 2007. 15.

⁵ A.M.R., Fond 5476, dosar 559, f. 69

A Román Királyi Légierő (Aeronautica Regala Romana, ARR) a Luftwaffe után a második legerősebb légierő volt, ami a keleti fronton a szovjetek ellen harcolt. Az 1941-es Szovjetunió elleni támadás első napjától egészen az 1944. augusztus 23-ai átállásig kihagyásokkal ugyan, de valamilyen formában mindvégig képviseltette magát a keleti front déli szakaszán. A saját gyártású és külföldről összevásárolt repülőgépekkel kezdték meg a háborút, majd a németektől is sok repülőgépet kaptak. A harci gépeik, ha nem is mindig a legmodernebbek voltak, lehetővé tették a folyamatos bevetéseket a keleti hadjáratok során, aminek következtében 1944-re sok román pilóta már három éves fronttapasztalattal rendelkezett. A keleti fronti harcok során a repülőgép-állomány majdnem minden évben lecserelődött, de az ARR vadászpilótáinak jelentős vesztesége nem volt. 1944-ben részben román építésű gépekkel és részben a legmodernebb német vadászgépekkel repültek. A román vadászok már a saját hazájukban harcoltak a *szovjet hordák* és az *amerikai légi terroristák* ellen, ahogy a korabeli román sajtó emlegette őket.

A DLM (Deutsche Luftwaffenmission in Rumanien) 1943. októberében 19.806 főt állomásoztatott Romániában, amit 1944 márciusára 24.788 főre növeltek.⁶

Amíg a Luftwaffe ellenőrizte a balkánon kiépített radarlánc-rendszert, addig a román vadászoknak hatékony légi irányítási rendszerük volt. Az éjszakai vadászvédelmet a német NJG6 (Bf-110G) biztosította, bázisuk Opoteni reptere volt és a 68. román éjszakai vadászszázadot is nekik rendelték alá.⁷

A román honi légtér védelme 1943 és 1944 során területileg két részre volt osztva. A Sectorul I, a németek számára létfontosságú ploesti olajmezők közvetlen védelmét látta el és legtöbb vadászgép-alakulata német volt. A JG301 állandó reptere Tigrosul Nou volt, és többnyire egy másik német Gruppe is állomásozott valamelyik közeli reptéren. Szintén a szektor védelmét látta el a I.A.R. 80B és I.A.R. 81A típusú gépekkel repülő 44. és 50. román vadászgép század (a korábbi 3. román vadászosztály) a Ghimbav repterén működő repülőiskola keretét alkotva. A I.A.R. Brasov gyárat is védte egy századnyi I.A.R. 80-as. A Sectorul II Bukarest védelmére fókuszált és kizárólag román egységekből állt. 1944. április elején a 6. román vadászosztály (59., 60. és 62. román vadászszázad) Popesti-Leordeni repterén és a 7. román vadászosztály (53., 57., és 58. román vadászszázad) Pipera repterén állomásozva látta el a szektor védelmét.⁸ Mindkét tapasztalt egység I.A.R. 81C gépekkel repült, de már március elején megkezdték az átképzést Bf 109G-2-re, amelyet április folyamán fejeztek be.⁹

⁶ Uo. Fond 5423, dosar 280, f. 94-106

⁷ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 313.

⁸ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 43

⁹ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 313.

A Sectorul I és II kölcsönösen a szövetséges légitámadások ellen vették fel a harcot. A Sectorul III lefedve a Duna-deltát és Konstancát, a szovjet támadásokkal szemben látott el védelmet. Konstancát az 5. román vadászosztály (51. és 52. román vadászszázad)¹⁰ védte, Jegalia és Mamaia repterén állomásozva. Az egység kiiregedett Bf 109E vadászokkal és I.A.R. 81-es vadászokkal vegyesen repült. A 4. román vadászosztály Bopi (45. és 46. vadászszázad) megmaradt erői pedig a Duna-deltát védték. A I.A.R. 80C típusú gépeikkel Jibrieni és Leipzig (Dél-Bessarábia) repterein állomásoztak.

1944 áprilisától azok a Luftwaffe és C1AR (Corpul 1 Aerian) egységek, melyek Bessarábiában állomásoztak és feladatuk a Szovjet Légierő (V-VS) elleni küzdelem volt, alkalomadtán a honi légtér védelmében is be lettek vetve. Ez még gyakoribb lett az USAAF Frantic Joe ingabombázó-hadjárata alatt, ami során az amerikai bombázók és kísérő vadászgépeik olasz és szovjet repterek között ingázva hajtottak végre bevetéseket június, július és augusztus folyamán.¹¹ A 9. vadászosztály az ARR alapegysége volt a keleti fronton.¹² Január 10-én Nikolajev repteréről Lepetikára települtek a szovjet előretörés miatt, majd márciusban az Odessa melletti Dalnik repterére. Március 30-án már csak tizenhárom Bf 109G maradt bevethető. Április 10-én a szovjet erők elérték Odessa térségét, április 6-ig a 9. vadászosztály Tiraszopol repterén állomásozott, majd áttelepült Tecuci repterére Romániába. Az egység fő feladata harc a szövetséges bombázókkal.¹³

A ploesti olajmezők földi légvédelmét a románon kívül német egységek is védték. A német 5 Flak Division (1944. augusztus 23-án 30 nehéz, 5 közepes és 7 könnyű légvédelmi üteggel) ebben a térségben operált, állományának fele román katona volt. A román 4. légvédelmi dandár itt állomásozott (1943. októberében 22 nehéz, 2 közepes és 10 könnyű légvédelmi üteggel rendelkezett, 1944. augusztusáig folyamatosan erősítették), a legmodernebb német 88 mm-es, 37 mm-es és 20 mm-es légvédelmi lövegekkel volt felszerelve. Ploesti Berlin, a Ruhr-vidék és Bécs után a negyedik legerősebben védett légvédelmi körzet volt a tengelyhatalmak oldalán. Bukarestet a román 3. légvédelmi dandár védte (31 nehéz, 10 közepes és 6 könnyű légvédelmi üteggel). 1944. augusztusában a C1AR és a C3AR reptereit a román 2. légvédelmi dandár védte (14 nehéz és 15 közepes és könnyű légvédelmi üteggel). A román 8. légvédelmi ezred látta el Konstanca kikötőjének és az ország keleti részének légvédelmét. A román 1. légvédelmi dandár védte az ország nyugati részét, beleértve a brassói repülőgépgyárat is. A négy román légvédelmi dandár közül a 4-es számú volt a legerősebb, mert az

¹⁰ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 43

¹¹ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 313.

¹² Vasile TUDOR: *Constantin „Bazu“ Cantacuzino* – Printul Asilor. Editura Modelism, 2000. 130.

¹³ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda Alexandru Serbanescu*. Modelism International, 1998. 96.

olajmezőket védte és ezért a Luftwaffe légvédelmi ágyút csak ennek az egységnek utalt ki. A román 1., 2., 3. légvédelmi dandárok kevésbé voltak hatékonyak, mert ágyúik román gyártású 75 mm-es Vickers-ek vagy Rheinmetall 37 mm-esek voltak, kiegészülve néhány zsákmányolt vagy importált löveggel.¹⁴

A Románia elleni 1944-es szövetséges bombázóhadjárat

Április 4-től az USAAF és a RAF csatlakoztak a már támadó V-VS-hez, és rendszeresen feltűntek a román légtérben. Az amerikaiak nappal, a britek éjszaka támadtak.¹⁵ A dél-olaszországi Foggia körüli repterek elfoglalása és kiépítése lehetővé tette az amerikaiak számára a rendszeres támadásokat román célpontok ellen. 1944. januárjában a dél-afrikai Mosquito-k, melyek olyan nagy magasságban repültek és olyan gyorsan, hogy a Me 262-es bevetéséig szinte veszély nélkül járhattak Európa légtérben, megkezdték a romániai célpontok átfogó fotófelderítését. Az elsőszámú célpont Ploesti volt, de támadás készült az ország fontosabb pályaudvarai, vasúti hídjai, olajvezetékek, olajtartályok és egyéb ipari létesítmények ellen is (Bukarestet többször éri majd támadás). A I.A.R. Brasov repülőgépgyár szintén felkerült a célpontok listájára.¹⁶

Az első nagyszabású amerikai bombázás 1944. április 4-én történt. A cél a bukaresti főpályaudvar volt, a 'Gara de Nord', illetve a Chitila átrakodó állomás. A 15th Air Force 178 négymotoros bombázója Foggia repteréről szállt fel és hétezer méter magasan repült be Románia fölé.¹⁷ A kötelék támadása következtében 2736-an sérültek és 2341-en haltak meg a fővárosban, ez a legnagyobb napi veszteség volt a Bukarest elleni bombázások során. Az áldozatokat Bukarest Giulesti negyedében külön parcellában temették el, Április negyedike névvel ellátva. A kísérő vadászok nélkül támadó amerikai bombázókkal 91 német és 81 román vadászgép szállt szembe, tizenegy légi győzelmet jelentettek (az USAAF nyolc B24H lezuhanását ismerte el Románia felett, egyet a Balkán felett és egyet Olaszország felett, összesen tízet). A I.A.R 80/81 vadászok huszonnyolc igazolt és tizenkét lehetséges légi győzelmet értek el, ötvenhét felszállással, két saját gép elvesztése mellett. Egy pilóta meghalt, egy megsérült. Itt figyelembe kell venni az ARR 1944 elején bevezetett értékelési rendszerét, miszerint egy négymotoros lelövése három légi győzelmet ér, egy kétmotorosé kettőt, az egymotorosé egyet. Az új rendszer célja, hogy a román pilótákat jobban motiválják a túlerővel

¹⁴ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 313.

¹⁵ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force, the prime decade*. Squadron/Signal Publications, 1999. 9.

¹⁶ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 314.

¹⁷ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*. Editura Modelism, Bucuresti, 2000. 163.

szembeni harcra. Tehát a 27 légi győzelem valójában 9 lelőtt B24H-t jelent.¹⁸ A szövetséges propaganda a valós adatokat jóval eltúlozva arról számolt be, hogy Bukarest többé már nem 1 milliós város és több mint kétszázezer ember vált hajléktalanná.¹⁹ A Reuters hírügynökség pedig az első jelentősebb támadásról tudósított a keleti front dél-keleti részének legfontosabb kommunikációs központja ellen.²⁰

1944. április 5-én az amerikai 15th Air Force 286 négymotoros bombázója indult bevetésre, a bukaresti pályaudvar és Ploesti volt a célpont. A támadó légi egység gerincét B-24-esek alkották, de B-17-esek is részt vettek a bevetésben. A kötelék egy része Jugoszlávia területe fölött egy felhőzóna miatt visszafordult, a célpont fölött azonban derült idő volt.²¹ A bekövetkező támadásban, mivel a bombázók sokszor elvétették a céllelési pontokat, Ploesti városának húsz százaléka elpusztult.²² (Pitesti-ben két légiriadót is elrendeltek, itt azonban az amerikaiak csak átrepültek.²³) Az amerikaiak száznegyvenre becsülték a rájuk támadó ellenséges vadászok számát. A 301th BG egyetlen B-17-est veszített, Jess Coppedge hadnagy gépének egyik motorja bombázás közben légvédelmi találatot kapott, de bombáit még a célpontra dobta. A személyzet hamarosan ráébredt, hogy a leállt motor propellerjét nem tudja vitorlába állítani, tovább pörögve jelentősen lelassította a gép utazósebességét, ami a kötelék elhagyását eredményezte. Magukra maradván hat Me 110-es akarta megadni nekik a kegyelemdöfést, miközben Törökország felé vették az irányt. Három támadási hullám után a gépnek kigyulladt a bombatere és a bal szárny üzemanyagtárolója. A hajózók ezután kiugrottak.²⁴

Az amerikaiak ellen a románok százöt, a németek negyvenöt bevetést hajtottak végre.²⁵ Az USAAF kilenc B-24-es és két B-17-es elvesztését ismerte el, a román adatok tizennégy bombázó lelövését és két lehetséges győzelmet említenek meg. A 6. vadászosztály tizenöt légi győzelmet és két lehetségest jelentett, saját veszteség nélkül. Az 1. vadászosztály egy biztos, két lehetséges légi győzelmet ért el, két bombázón okoztak még sérülést, két saját gépet veszítettek el. Mindkét egység I.A.R. 80/81 géppel volt felszerelve.²⁶ A bombázásról a londoni rádió is hírt adott, az 1943. augusztusi támadáshoz hasonlították.²⁷

¹⁸ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 24.

¹⁹ A.M.R., Fond 5417, dosar 1324, f. 84.

²⁰ Uo. Fond 5417, dosar 1324, f. 70.

²¹ Uo. Fond 5417, dosar 1328, f. 14.

²² Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 19.

²³ Uo. Fond 2265, dosar 2283, f. 353.

²⁴ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress units of the MTO*. Osprey, Combat Aircraft 38, 2003. 57.

²⁵ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 20.

²⁶ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 24.

²⁷ A.M.R., Fond 5417, dosar 1324, f. 82.

A bevetés után a román kötelékvezetők felhívták parancsnokaik figyelmét arra, hogy a I.A.R. 80/81 gépek nem egyenrangú ellenfelei az amerikai kísérővadászoknak, mind sebességben, tűzerőben és manőverező képességben alulmaradnak velük szemben. Célszerű a típus minél hamarabbi leváltása német gépekre.²⁸

Az amerikai 15. légihadsereg nappali támadásait általában a RAF 205 Group éjszakai támadásai követték. Küldetéseik többnyire aknatelepítések voltak a Dunán, néha bombázások. A brit támadásokat jól szervezett német éjszakai vadászok fogadták, melyek mindig lelőttek néhány támadót. Ezekben az éjszakai bevetésekben a román éjszakai vadászok nem vettek részt, mert a németek úgy gondolták, hogy a tapasztalatlan román vadászpilóták csak zavarnák a német támadásokat. A stratégiai támadásokban a Szovjet Légierő Fekete-tengeri Flottájának (V-VS ChF) távolsági bombázói is részt vettek: április 8-án és 9-én Cetatea Alba és Bugaz településeket, 11-én Konstanca kikötőjét támadták, míg más gépek aknákat telepítettek a Dunán. A szovjet támadások azonban nem voltak olyan rendszeresek, tömegesek és jól szervezettek, mint nyugati szövetségeseiké.²⁹

A stratégiai támadásokkal szemben a Bf 109G-kel felszerelt 7. vadászosztály vette fel a harcot (53., 57. és 58. vadászszázad), támogatva a I.A.R. 80/81 gépekkel felszerelt 6. vadász osztállyal (59., 61. és 62. vadászszázad). Nagy túlerő esetén a támadásokhoz csatlakozott a 1. vadászosztály is (43. vadászszázad Bf 109G-vel felszerelve és a 63. vadászszázad I.A.R. 80/81 gépekkel). Ezek az egységek összesen harminc Bf 109G és hetven I.A.R. 80/81-et alkalmaztak. A románokat rendszerint hetven német gép is támogatta. A román gépek fele volt naponta bevethető, így a túlerőben lévő amerikaiakat száz gépnél több sohasem várta.³⁰

Az ARR főparancsnokságának direktívája szerint a román vadászoknak a teljes légi fölény kivívása lett volna az elsődleges feladatuk, ez azonban elhibázott taktika volt, legalább hatszáz román vadászgép tudta volna ezt megvalósítani.³¹ (Az ellenség létszámát illetően túlzó adataik voltak. Egy Románia területén fogságba esett amerikai tisz, Robert Masneri kihallgatásakor az olaszországi amerikai erőket kétezer négymotoros, hatszáz kétmotoros bombázóban és kétezer vadászgépben adta meg.³²) Az azonban jó döntés volt, hogy felhívták a román vadászok figyelmét arra, hogy a négymotoros bombázókra 30-40 méteres távolságból nyissanak tüzet, mivel megfigyelték, hogy a németek már nagy távolságból elkezdtek tüzelni,

²⁸ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 168-169.

²⁹ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 24.

³⁰ Uo. 25.

³¹ A.M.R., Fond 5487, dosar 516, f. 119.

³² Uo. Fond 5417, dosar 1328, f. 26.

csekély eredménnyel.³³ A fogságba esett amerikaiakat, ha nem voltak megsérülve, a román fogvatartóik először egyesével elkülönítve helyezték el. Pár nap egyedüllet után sokkal könnyebb volt kihallgatásuk, szinte maguktól mondtak el fontos információkat, különösen ha a gépük elhagyása megrázó légi katasztrófa során történt.³⁴ Még könnyebb volt szóra bírni a foglyokat, ha megkínálták őket cigarettával vagy egy korsó sörrel.³⁵ Legtöbbjük 18-23 éves volt, 1942 tavaszán önként jelentkeztek a Pearl Harbor elleni támadás miatt. Többségük panaszkodott is kihallgató tisztjeinek, hogy nem Japán ellen küldték bevetésre.³⁶ Egy bolgár jelentés szerint az ott fogságba esett tíz amerikai közül soha egy sem próbált megszökni. Egyikük fogvatartóinak azt is elmondta, hogy semmilyen oka nincs megszökni azzal, hogy fogságba esett, számára véget ért a háború.³⁷ Abban is biztosak voltak, hogy a háború 12 hónapon belül véget ér. Hazájuk havi hétezer repülőgépet gyárt, ami szerintük elég ahhoz, hogy kivívják a légi fölényt bármely fronton. Az orosz szövetségeseikről a következő volt a véleményük: *War makes strange bedfellows*. Romániáról csak annyit tudtak, hogy sok olaja van, megtámadta a Szovjetuniót, hogy ne az támadja meg őt, van valami konfliktus a magyarok és a románok között, de hogy mi az, nem tudják pontosan, és hogy a románok alapjában véve barátságosak.³⁸

Az amerikai hajózóknak bevetések előtt kis füzeteket adtak, amiben alapvető információk voltak a célpont térségében élőkről. Ezeket a füzeteket a románok a fogságba esett hajózóknál találták meg. A románokról ezt írták: „*A románok latin eredetűek, a rómaiak az őseik, úgyhogy bárki, aki tud spanyolul vagy olaszul az meg tudja magát értetni a románokkal is*”, vagy „*A románok barátságosak, különösen a parasztok, utálják az oroszokat, de szeretik a franciákat, angolokat, amerikaiakat*”.³⁹

A Bulgáriából küldött jelentés szót ejtett az amerikaiak általános műveltségéről is. A beszámoló szerint fogalmuk sem volt se Bulgária, se Románia történelméről, geográfiájáról, demográfiájáról. Annyit tudtak, hogy valahol a Balkán-félszigeten vannak. Áthelyezésük előtt közölték az amerikaiakkal, hogy Bulgária legnagyobb városába, Szófiába viszik őket. Útközben áthaladva egy kis falun az egyik fogoly megkérdezte: „*Már ott vagyunk?*”⁴⁰

³³ Uo. Fond 5417, dosar 1227, f. 118.

³⁴ Uo. Fond 5417, dosar 1227, f. 9.

³⁵ Uo. Fond 5476, dosar 525, f. 140.

³⁶ Uo. Fond 5476, dosar 1329, f 131.

³⁷ Uo. Fond 5476, dosar 1329, f 135.

³⁸ Uo. Fond 5417, dosar 1227, f. 66.

³⁹ Uo. Fond 5423, dosar 291, f. 15.

⁴⁰ Uo. Fond 5476, dosar 525, f. 132.

Április 15-én az amerikai 5th Bomber Wing ismét Ploesti-t és Bukarestet támadta százhatvan B-17-essel. Ez alkalommal a támadókötélben olyan B-17-esek is voltak, amelyekbe Pathfinder (PFF) radarberendezés is be volt szerelve. A RAF Bombázó Parancsnokság a H2S radarrendszerét 1943 folyamán tökéletesítette, a berendezés kezelőjének egy sematikus képet biztosított a bombázó alatt lévő földfelszínről, aminek köszönhetően valamivel pontosabban tudták bombázni éjszaka a német városokat.⁴¹ E rendszer alapján fejlesztette ki az USAAF a H2S AN-APS-15 'Mickey Mouse'-rendszert, melyet a B-17-es alsó lövészfülkéjének helyére szereltek. A háború alatt 1944-ig az USAAF csak akkor bombázott, ha a célt vizuálisan látta. Az új rendszerrel viszont, bár nem pontosan, de zárt felhőrétegen keresztül is tudott bombázni – ez mindenképpen jobb volt a támadás lefűjásánál.⁴²

Az amerikaiak április 15-i akciója mérsékelt károkat okozott. A ploesti célpontok a vasútállomás és a finomítók voltak, az amerikaiak három gépet vesztek a támadásban, tizenkét hajózó esett fogságba.⁴³ A románok négy, a németek öt igazolt légi győzelmet és kilenc lehetségest jelentettek.⁴⁴ A Reuters hírügynökség a támadásról a következőket tudósította: *A bombázók zárt felhőrétegen keresztül támadtak, a károk nem ismertek.*⁴⁵ Antonescu marsall a támadás előtt nem sokkal szállt le egy Ju-52 fedélzetén Konstancában, hogy sebesült német katonákat látogasson meg.⁴⁶

Április 16-án a 15th Air Force Brassó repülőgépgyárát bombázta több mint száz bombázóval. A románok kilencvenhárom vadászgépet vetettek be, de azok a Tigrul (Tigris) központi irányítás hibás becslései miatt nem találkoztak egyetlen amerikai kötelékkel sem. A repülőgépgyárban összességében mérsékelt károk keletkeztek, négy legyártott I.A.R. 81C azonban megsemmisült. A németek négy igazolt és két lehetséges győzelmet értek el.⁴⁷ Pitesti felett két B-24-est lőttek le, az egyiket Chincovici Gheorghe hadnagy, akit ezért ki is tüntettek.⁴⁸ (A két bombázó húsz fős legénységéből tizenhárman estek román fogságba.⁴⁹)

A RAF április 16-án este Galati ellen is végrehajtott egy támadást, melynek során a kikötő dokkjait bombázta.⁵⁰

⁴¹ Max HASTINGS: *Bombázók*. Aquila Könyvkiadó, 1999. 307-308.

⁴² William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 58.

⁴³ A.M.R., Fond 5417, dosar 1328, f. 17.

⁴⁴ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 170.

⁴⁵ A.M.R., Fond 5417, dosar 1324, f. 152.

⁴⁶ Uo. Fond 5417, dosar 1324, f. 154.

⁴⁷ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 171.

⁴⁸ A.M.R., Fond 5476, dosar 1054, f. 77.

⁴⁹ Uo. Fond 2265, dosar 2283, f. 229.

⁵⁰ Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 46

A szovjet fenyegetés Románia északkeleti határainál április folyamán napról napra nőtt. A 7. vadászosztály két Bf 109 vadással felszerelt századát (53. és 57. vadászszázad) április 20-án Bukarest-Pipera repteréről Dél-Moldáviába telepítették, hogy megerősítse a 9. vadászosztályt, mely addig egyedül nézett szembe a szovjet fenyegetéssel. A 7. vadászosztály reggelente a szovjetek ellen repült bevetéseket, tíz órakor pedig újra felszállt, ezúttal az amerikaiak ellen. Pipera bázisán a sokkal tapasztalatlanabb 2. vadászosztály (58., 65. és 66. vadászszázad)⁵¹ váltotta fel őket, mely egység a 6. vadászosztályhoz hasonlóan I.A.R. 81C-vel repült. Június közepéig a 2. és 6. vadászosztály képezte az USAAF elleni harc gerincét. Relatíve eredményesen harcoltak a bombázók ellen, amíg nem jelentek meg amerikai kísérővadászok. Csak az 1. vadászosztály 43. százada és a 7. vadászosztályból itt maradt 58. század harcolt Bf 109-es vadászgéppel az amerikaiak ellen. Az utóbbi századot ideiglenesen a 2. vadászosztályhoz csatolták egészen május 30-ig, ami után újból visszakerült a 7. vadászosztályhoz.⁵²

Április 21-én az USAAF száz bombázója Ploesti-t támadta nyolcezer méteres magasságból, kétszázötven négymotorosa pedig Bukarest pályaudvarát (vadász kísérőtüket – összesen háromszázötven gép – a 31st Fighter Group P-51 Mustangjai és a 14th Fighter Group P-38 Lightningjei biztosították).⁵³ Az ARR kilencven I.A.R. 81-est vetett be, a pilóták heves légi harcokat vívtak az amerikai kísérővadászokkal és bombázókkal. Jelentéseikben kiemelik, hogy a Mustangok nagyon agresszíven harcoltak, négyszáz méterről kezdték meg a tüzelést a román vadászokra és egészen ötven méterig folyamatosan tüzeltek. A kiszemelt célpontot addig üldözték, míg az le nem zuhant, az ejtőernyőn ereszkedő román pilótákra is tüzeltek. A 31st Fighter Group Mustangjai tizenhét biztos és hét lehetséges győzelmet jelentettek, három saját gépet veszítve. A 14th Fighter Group Lightningjei egy biztos és egy lehetséges győzelmet jelentettek. Az 1. román vadászosztály huszonhat I.A.R. 81A-t vetett be; személyi vesztesége öt halott és két sebesült volt; hat gépe lezuhant, négy pedig megrongálódott. A 2. vadászosztályból harmincnégy I.A.R.-81C kapcsolódott be a légi harcba; az egység két pilótája vesztette életét, négyen sebesültek meg; négy gép zuhant le, és egy szenvedett sérüléseket. A 6. vadászosztály harminc I.A.R.-81C vadásza közül négyet lelőttek, négy sérülten tért vissza. A küzdelemben résztvevő hajózók közül négyen veszték oda.

Az ARR aznap tizenegy biztos és három lehetséges légi győzelmet ért el. A Luftwaffe három biztos és öt lehetséges légi győzelmet jelentett.⁵⁴ A támadó

⁵¹ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 25.

⁵² AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 315.

⁵³ A. M. R., Fond 5417, dosar 1328, f. 19 és A. M. R., Fond 5476, dosar 860, f. 36

⁵⁴ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 172-176.

négymotorosok közül hat zuhant le román területen, huszonhét amerikai hajózó esett román fogságba.⁵⁵

Április 24-én az USAAF hatszáz négymotorosa támadta Ploestit és Bukarestet, mivel az amerikaiak nem voltak megelégedve az előző támadásoknál okozott károk mértékével.⁵⁶ A bombázókötélék kíséretét P-38-asok és a 31st Fighter Group P-51-esei alkották. A ploesti finomítókat 12 óra 2 perckor érte támadás, ezúttal csak gyújtóbombákkal.⁵⁷ Bukarestet 400 bombázó támadta három hullámban, negyven percen át.⁵⁸ Az ARR száz I.A.R.-81-est vetett be ellenük. Az 5th Bomber Wing bombázói vadászkíséret nélkül repültek, a 463rd Bomber Group-ot ötven német és román vadász támadta meg. Az amerikai fedélzeti lövészek hét vadász lelövését jelentették.⁵⁹ A 31st Fighter Group három biztos légi győzelmet jelentett, amiből az egyik a III./JG77 Bf 109G vadászgépe volt. Hauptman Emil Omert hetven légyőzelmes ász volt a pilótája.

Ploesti térségében a német és román vadászok négy amerikai gépet lőttek le, egy német vadász kényszerleszállást hajtott végre, a pilótája nem sérült meg, a gépet később leírták.⁶⁰ A lezuhant bombázók személyzetéből huszonhárman estek román fogságba.⁶¹ Az ARR ekkor tizenegy biztos és öt lehetséges, a Luftwaffe négy biztos és hat lehetséges légyőzelmet jelentett.⁶²

Áprilisban a RAF román terület fölött nyolc gépét veszítette el és tizenkilenc hajózója esett fogságba.⁶³ A hónap folyamán az USAAF és a RAF hét alkalommal összesen tizenegy támadást hajtott végre román célpontok ellen. Tízet nappal (USAAF) és egyet éjszaka (RAF).⁶⁴

Célpontok	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	RAF	Összesen
Dátum	4.	5.	15.	16.	21.	24.	15-16.	
Bukarest	x		x		x	x		4
Ploesti		x	x			x		3
Brasov				x				1
T. Severin	x			x			x	3
Összesen	2	1	2	2	1	2	1	11

Május elején az ARR főparancsnoksága látva, hogy a I.A.R.-80/81-es vadászok nehezen boldogulnak az amerikai kísérővadászokkal szemben,

⁵⁵ A.M.R., Fond 5417, dosar 1328, f. 19.

⁵⁶ Uo. Fond 5417, dosar 1328, f. 20. és Fond 5476, dosar 860, f. 38-40.

⁵⁷ Uo. Fond 5417, dosar 1328, f. 53.

⁵⁸ Uo. Fond 5417, dosar 1328, f. 65.

⁵⁹ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 59-60.

⁶⁰ A.M.R., Fond 2265, dosar 2283, f. 171.

⁶¹ Uo. Fond 2265, dosar 1328, f. 300.

⁶² Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 176-180.

⁶³ A.M.R., Fond 2265, dosar 1329, f. 7.

⁶⁴ Arhiva Ministerului Apararii Nationale (M.Ap.N), fond 948, dosar 175, fila 6.

elrendelte, hogy ezt a géptípust csak szabadvadászat-bevetésekre küldhetik, az őrzáratok bevetési magasságát is feljebb vitték, hogy jobb esélyeik legyenek támadáskor.⁶⁵

A JG52 vadászai Dél-Ukrajnából május folyamán különböző repterekre szétszórva Romániába települtek. A keleti fronti harcuk teljes kört tett, három év után visszatértek oda, ahol a hadjáratot elkezdték, ekkorra azonban már nem egy képzetlen és elavult technikájú szovjet ellenféllel néztek szembe, hanem egy jól felszerelt és kiképzett óriás ellen harcoltak. A V-VS létszámförlénye a térségben a Luftwaffe és az ARR ellen elsöprő volt, ráadásul az amerikaiakkal is fel kellett venni a harcot, ami sokkolta az egység pilótáit.⁶⁶

Az USAAF is finomított a bombázók vadász kíséreti módszerén, ezután egy bombázóköteléket három vadászraj biztosított: egy a célpontig, egy a célpont fölött és egy a visszaúton. A legkritikusabb pillanata a vadászbiztosításnak a légiharcon kívül a kíséret átadásának pillanata volt. Ekkor nagyon számított az időzítés, mert a gyorsan fogyó üzemanyag miatt a vadászok csak korlátozott ideig várakozhattak. A hármas biztosítás miatt adott létszámú bombázó kíséretéhez ugyanannyi vadászgép volt szükséges.⁶⁷

Május 5-én az USAAF Ploesti-t támadta, a hatszáz négymotorost⁶⁸ a 31st Fighter Group P-51-esei kísérték. A B-24-esek Ploesti fölé 6500 méteres magasságban repültek, 7500 méteren nyolcvan-kilencven Mustang kísérte őket. Az ARR hetvenkét I.A.R.-81-est vetett be ellenük, s a román vadászoknak nagy magasságban repülve sikerült is áttörniük az amerikaiak védőgyűrűjén. Csak a bombázókat támadták, az ARR tizenkilenc biztos és négy lehetséges légigyőzelmet jelentett.⁶⁹ Románia területén tizennyolc amerikai bombázó zuhant le, kilencvenhárom hajózó esett fogságba (a bevetés során négy román pilóta vesztette életét).⁷⁰

Téves az az amerikai jelentés, amely egy bombázót lelövését (ez a 97th Bomber Group B-17-ese volt) és számos megrongálását néhány román felségjelű Bf 109G számlájára írja. A győzelmet valójában német gépek érték el, mert aznap az ARR csak I.A.R. 81-eseket vetett be.⁷¹

Május 6-án az USAAF a I.A.R.-Brasov repülőgépgyárat bombázta hétszáz négymotoros bombázóval, amelyeket P-38-asok biztosítottak. Kilenc hullámban támadták a gyárat,⁷² amiben komoly károk keletkeztek, hatvan százaléka rommá

⁶⁵ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 78

⁶⁶ John WEAL: *Jagdgeschwader 52 the Experten*. Osprey, Aviation Elite Units 15, 2004. 106.

⁶⁷ A.M.R., Fond 5417, dosar 1239, f. 17

⁶⁸ Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 93

⁶⁹ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 182-186.

⁷⁰ A.M.R., Fond 5417, dosar 1329, f. 5

⁷¹ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 59-60.

⁷² A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 103

vált. (A gyárnak volt nyolc I.A.R. 80-asa, külön ellenséges bombatámadás esetére. A gépeket pilótaoktatók repülték, akik a helyi reptéren képezték a vadászpilótákat. A támadás során a nyolc vadésgépből négyet a pilótaiskola repterén, közvetlenül a gyár mellett szétbombáztak.) Az ARR hatvanhárom I.A.R. 81-est vetett be az amerikai egységek ellen, melyek nagy része B-24-essel repült, de akadtak B-17-essel felszereltek is. A román és német pilóták, ha teheték, mindig a B-24-eseket támadták, mert azokat könnyebb volt lelőni, mint a B-17-es gépeket. Az ARR május 6-án tizenhét biztos (három P-38-as és tizenöt B24-es) és három lehetséges, a Luftwaffe hat igazolt és hét lehetséges légi győzelmet jelentett. A támadás után a romániai vadász kiképzést Brasov-Ghimbav repterére helyezték át.⁷³ A bombázások hatására a termelés lelassult, de teljesen soha nem állt meg.

Május 7-én az USAAF ötszáz négymotoros bombázóval Bukarest vasútállomását támadta.⁷⁴ A londoni rádió tudósítása szerint *Románia fővárosa fölött heves légiharcok dúltak.*⁷⁵ Az ARR aznap hetvenkét I.A.R.-81-est vetett be, hat biztos és négy lehetséges légi győzelmet jelentett. A Luftwaffe ugyanekkor két igazolt és két lehetséges győzelmet könyvelhetett el.⁷⁶

Május 18-án az USAAF célpontja ismét Ploesti. A 5th Bomber Wingből a Bomber Group-ok a rossz időjárás miatt visszafordulnak, kivéve a 463. csoportot, mely rendelkezik Pathfinder gépekkel, így zárt felhőrétegen keresztül is tud bombázni.⁷⁷ Az amerikai fedélzeti lövészek tizenhét vadász lelövését jelentik, ez valószínűleg túlbecsült adat.⁷⁸ A támadó bombázók közül hat zuhan le (ötöt a német és a román vadászok számlájára lehet írni), negyvenkét amerikai hajózó esik román fogságba.⁷⁹ Az 1. vadászosztály tizenkilenc I.A.R. 81-ese száll fel a támadás napján, majd a Tigrul központ utasítására Bukarest fölé repül, ahol B-17-eseket támad, és kettőt le is lő. Egy gép odavész, amikor tizenkét Lightning ellentámadást indít a bombázók védelmében. A pilótát, Cristea Gheorghe hadnagyot és gépét szétégve találják meg két nappal később Duca és Vlasca falvak között. A 2. vadászosztály tizenhat I.A.R.-81-est vet be, két B-24-est lelő, miközben egy gépet elveszít az ellenséges vadászokkal vívott légicsatában. A 6. vadászosztály huszonhat I.A.R.-81-est küld harcba, és nyolc győzelmet jelent, egy gép saját veszteség mellett.⁸⁰

⁷³ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 186-189.

⁷⁴ Vasile TUDOR: *Razboiul aerian in Romania (1941-1944)*. Editura Tiparg, 2006. 136-137.

⁷⁵ A.M.R., Fond 5417, dosar 1324, f. 245

⁷⁶ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 190-191.

⁷⁷ A.M.R., Fond 5417, dosar 1329, f. 9

⁷⁸ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 61-62.

⁷⁹ A.M.R., Fond 5417, dosar 1329, f. 9

⁸⁰ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 192-194.

A I.A.R. 80C repülőgépekkel felszerelt századoknál nem is igazán az elért légygözmek száma figyelemreméltó, hanem az, hogy az egyenlőtlen küzdelemben a jobb amerikai vadászok viszonylag kevés repülő lőttek le. Légygözmek száma nem ellensúlyozta egyre növekvő veszteségeiket, ezért annak ellenére, hogy a várható szovjet offenzíva csak csel volt, a 2. vadászosztályt (58., 65. és 66. vadászszázad) május 20-án áthelyezték a C1AR-hoz, amely a szovjet fenyegetéssel nézett szembe. (Bukarest-Pipera repteréről Moldáviába, a háborítatlanabb Bacau-Gheraesti repterére települt át.) Az 58. vadászszázad ekkor tért vissza a 7. vadászosztályba, ahová eredetileg is tartozott, az új bázison a helyét a 67. vadászszázad vette át.⁸¹

Május 31-én az USAAF célpontja Ploesti volt. A német JG52 Ploesti felett tizennégy légygözmet ért el, az 1. román vadászosztály két bombázót lőtt le, a 6. vadászosztály harminckét I.A.R.-81C-t vetett be és öt győzelmet aratott, három pilótájuk halt meg a bevetés során.⁸² Aznap a berlini rádió felhívta a szövetségesek figyelmét, hogy Romániában csak katonai célpontokat bombázzanak, mert civil célok, mint például kórházak lerombolásakor az ott ápolt sérült amerikai foglyok is meghalhatnak.⁸³

Május folyamán az USAAF és a RAF 9 alkalommal 15 támadást hajtott végre román célpontok ellen, 11 nappalit (USAAF) és 4 éjszakait (RAF).⁸⁴

Célpontok	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	RAF	RAF	RAF	RAF	Összesen
Dátum	4	5	7	18	31	3-4	5-6	6-7	7-8	
Bukarest			x			x		x	x	4
Ploesti	x			x	x					3
Moreni	x									1
T. Severin	x	x								2
Craiova		x								1
Pitesti		x								1
Campania		x					x			2
Brasov		x								1
Összesen	3	5	1	1	1	1	1	1	1	15

Június folyamán, kihasználva a fronton beállt pillanatnyi csendet, az ARR rendezte sorait, ez különösen a vadászokra fért rá. Július 4-én a C2AR-t visszavonták a frontszolgálatból, helyére német egység került a Luftflotte 4-ből. A

⁸¹ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 315.

⁸² Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 196-197.

⁸³ A.M.R., Fond 5417, dosar 1324, f. 342.

⁸⁴ Arh. M.Ap.N (Archiva Ministerului Apararii Nationale, Bukarest, Románia), fond 948, dosar 177, fila 4.

C2AR-t – mint már korábban említettem – átnevezték C3AR-é és Dobrudza térségébe helyezték, hogy védje a Duna-deltát és a tengerpartot a szovjet támadásoktól. Ekkor a román területen lévő román és német gépek száma nagyjából azonos volt. Július 26-án például a németek ötszázharmincnyolc géppel rendelkeztek (a hidroplánok nincsenek beleszámolva), az ARR gépek száma valamivel ötszáz alatt volt.⁸⁵

Június folyamán a Luftwaffe elsősorban a támadó amerikaiakra koncentrált a térségben, Sternflüge kódnevű bevetéseken nagy magasságban támadta az amerikai bombázókat, próbálva áttörni a vadász védőgyűrűn, ami ritkán sikerült. A JG52 tizenkét amerikai vadászgépet lőtt le és csak három bombázót.⁸⁶

Az USAAF Frantic Joe ingázó hadművelete június 2-án kezdődött meg. A hadművelet lényege, hogy az amerikai stratégiai bombázók a korábban hatótávolságon kívül eső célpontokat is meg tudták bombázni, majd egy szovjet reptéren leszálltak, és feltöltést követően vagy hazafelé repülve, vagy a szovjet bázisra vissza-visszafordulva újabb támadást vezettek. Június és július folyamán az amerikaiak elleni harc gerincét a 6. és 7. vadászosztály vadászhajói képezték, hozzájuk június hatodikától csatlakozott a keleten, Tecuci-ban állomásozó 9. vadászosztály is, ha az amerikaiak ingázó bevetéseket repültek. 1944. június 3-án a RAF Giurgiu városát bombázta, a helyi olajfinomítóban és a cukorgyárban keletkeztek komolyabb károk.⁸⁷

A 6. vadászosztály április 4. és június 6. között tizenkét támadást intézett az USAAF bombázói ellen, háromszázhatvanhárom felszállással, hatvan igazolt és tíz valószínű légi győzelmet aratva (ez 35-40 bombázó lelövését jelentette). Eközben hét pilóta vesztette életét az egységben, egyikük a tapasztalt Floria Budu törzsőrmester volt, egyik vezető ősza az ARR-nek, május 31-én lőtték le.⁸⁸

1944. június 6-án Galati reptere, Brassó és Pitești volt a célpontja a Poltavából felszálló B-17-eseknek. A reptérben jelentős károk keletkeztek, elpusztult négy hangár és az ott álló nyolc repülőgép.⁸⁹ Az amerikai bombázók sértetlenül repültek vissza a szovjet reptérre. Kezdetben a szovjet fogadtatás szívélyes volt, az amerikai hajózókat ünnepséggel várták. Fogadók és fogadottak viszonya azonban a szovjet vezetés koncepciójának köszönhetően hamar megromlott.⁹⁰

⁸⁵ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 9.

⁸⁶ John WEAL: *Jagdgeschwader 52...*, i. m. 107.

⁸⁷ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 158.

⁸⁸ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 25.

⁸⁹ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 114.

⁹⁰ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 63-64.

Ugyanaznap Foggia repteréről felszállva az USAAF Ploesti-t támadta. Az ARR negyvenegy vadászt vetett be és négy légigyőzelmet aratott.⁹¹

1944. június 10-én szombaton került sor a leghevesebb légicsatára az USAAF és az ARR között. A 82nd Fighter Group negyvenhat P-38-asa bombákkal felszerelve szállt fel Foggia repteréről, célpontjuk Ploesti volt. Kísératüket a 1st Fighter Group P-38-asai látták el, szintén negyvenhat géppel. Az amerikaiak hajnali öt órakor szálltak fel – két órával hamarabb a megszokottnál –, s megpróbálták észrevétlenül eljutni a célponthoz. A Freya és a Würzburg radarlánc azonban ismét kiválóan működött, és hatótávolságán belül végig követte az amerikai támadóegységet.

A korai riasztás lehetővé tette a Tigrul központnak (parancsnokai Eduard Neuman ezredes és és Gheorghe Miclescu alezredes), hogy időben riadóztassa és a megfelelő szektorba irányítsa a német és a román vadászgépeket. Az összes bevezethető I.A.R. 80/81-es felszállt, a többi ARR gépet pedig átirányították békésebb szektorokba. Az alacsonyan repülő Lightningok elrepültek a Popesti-Leordeni reptér, a 6. vadászosztály bázisa felett, de a reptér ekkor már üres volt. Az amerikai vadászok lelőttek egy szállítógépet és néhány oktatógépet. Ploesti fölött 8:30 és 9:35 között repültek el az amerikaiak, három 20-25 gépes hullámban, húsz és háromezer méteres magasság között.⁹²

Ekkor a I.A.R. vadászok rajtaütöttek az amerikai vadászkon, nagy magasságból csapva le rájuk. A támadás mintaszerűen sikerült, már első rácsapáskor számos P-38-as megsemmisült. Az amerikaiak annyira meglepődtek, hogy számos vadászgép csapódott a földre vagy ütközött össze egymással a hirtelen heves kitérő manőverek megkezdésekor. A román légvédelem mindenre lőtt, ami a levegőben volt, még a román vadászkra is. Két román gép is ütközött egymással a nagy kavardásban, ebben közrejátszott az is, hogy nagy sebességgel zuhantak egészen alacsony magasságba, ilyenkor a célzásra és az emelkedés megkezdésére alig néhány másodperc áll rendelkezésre. Néhány román vadászt a saját légvédelem talált el, mert közel repültek az amerikai célpontjukhoz.

Lt Herbert 'Stub' Hatch P-38-asával bal fordulóba kezdett, amikor egy I.A.R. 80/81-es jobbról elé repült. Kihasnálva a váratlan lehetőséget az amerikai azonnal tüzet nyitott és lelőtte román ellenfelét. Kísérője Lt Joe Morisson szemtanúja volt az eseményeknek, és igazolta a győzelmet. További két román vadász lelövését is igazolták Hatchnek, azonban ezek csak megrongálódtak, nem zuhantak le, a géppuskákhoz beépített kamera ezt fel is vette. Hatch mindenre tüzet nyitott, ami elé került, majd elfogyott a lőszer és hazafelé vette az irányt.⁹³ Az amerikai

⁹¹ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 198-199.

⁹² A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 195.

⁹³ John STANAWAY: *P38 Lightning Aces of ETO-MTO*. Osprey, 1998. 43-45.

vadászpilóták a I.A.R. 81-est legtöbbször tévesen azonosították, vagy német FW 190 gépként, vagy olasz vadászgép-típusokkal keverték össze (Fiat G-50, Mc-202, Re-2000).⁹⁴

Elmondható, hogy a 6. vadászosztály volt az összecsapás vitathatatlan győztese. A huszonhárom I.A.R. pilótái, akik részt vettek a légicsatában, huszonhárom Lightningot lőttek le három gép saját veszteség mellett; egy pilóta sérült meg komolyabban. Dan Vizante százados, a vadászosztály parancsnoka, aki maga két Lightningot lőtt le. Ez volt az elavult I.A.R. vadászgép utolsó kiemelkedően eredményes bevetése.

Az amerikai támadás második hulláma sem járt sokkal jobban. A román és német Bf 109G-k még azelőtt megtámadták a P-38-as gépeket, mielőtt elérték volna a ploesti olajmezőket. A 7. vadászosztály öt légi győzelmet jelentett. A németek (I./JG53 és a III./JG77) hatvanhat gépet bevetve tizenöt győzelmet jelentettek. Egy német pilóta meghalt.⁹⁵ Pitesti közelében egy német vadász kényszerleszállást hajtott végre. Pilótája, Hans Olmbert nem sérült meg, a gépet veszteségként leírták.⁹⁶

A ploesti légvédelem öt P-38-as lelövését jelentette, más szektorban további hármat. Összesen ötvenegy lelövést jelentettek a német és román erők, a valóságnál kétszer többet, az USAAF huszonhárom gép elvesztését ismerte el, ami a bevetett erő egynegyede volt. Ez a legmagasabb veszteségi ráta a P-38-as szolgálati idejében. Az amerikai pilótáknak harminchárom légi győzelmet igazoltak hat valószínű mellett; nyolc gépet rongáltak meg, és egy mozdonyt is kilőttek. A román veszteség valójában tizennégy gép volt, többségük elavult típus, melyet az amerikaiak széttelepítés közben leptek meg, miközben átrepültek egy csendesebb szektorba, vagy a reptéren állva pusztultak el.⁹⁷

1944. június 11-én az USAAF ismét román célpontokat bombázott, ezúttal négymotoros B-17-es bombázók és P-51-esekből álló kíséretük támadott két hullámban. Az egyik Olaszországból szállt fel és dél felől közelítette meg Romániát, a másik észak felől, a Szovjetunióból, Poltavából felszállva kezdte meg az ingabombázást. A célpont Focsani reptere volt, Bukarest mellett, tizenöt német és román gépet bombáztak szét. Az amerikaiak egy B-17-es és két Mustang elvesztését ismerték el. A Mustangok nyolc légi győzelmet jelentettek.⁹⁸ A német és román vadászok mindkét köteléket támadták és adataik szerint tizenöt gépet lőttek le. A németek tíz, a románok öt győzelmet értek el. Serbanescu százados egy

⁹⁴ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 206.

⁹⁵ Uo. 202.

⁹⁶ A.M.R., Fond 2265, dosar 2283, f. 395.

⁹⁷ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 26.

⁹⁸ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 64-65.

B-17-est és két vadászgépet lőtt le, negyvenötre növelve légigyőzelmei számát.⁹⁹ A vadászok jól szerepeltek. Nem ez volt az utolsó sikerük, azonban a veszteségek ezután jelentősen növekedtek.¹⁰⁰

1944. június 23-án az USAAF kétszázharminc B-17-ese és B-24-ese Ploesti-t bombázta hétezer-ötszáz méteres magasságból, Lightning és Mustang vadászok védtek őket.¹⁰¹ A célpontot füstfüggöny fedte le, melyet a finomítók környékén füstgenerátorokból nyernek, hogy eltakarják a célpontokat a nagy magasságból bombázó amerikaiak elől. A 97th BG-t ellenséges vadásztámadás érte, a védelmükre kirendelt P-38-as Lightningok a bombázók rádióhívása ellenére nem jelentek meg. A támadás első áldozata Edwin O Anderson hadnagy B-17-ese volt. A jobb szárnyat közvetlen légvédelmi találat érte, kiszakítva az ott lévő fő üzemanyagtartályt és tönkretéve a kormányfelületeket, egy hajtóművet leállítva. A sérülés ellenére a bombázást még végre tudták hajtani, azonban kikerülve a légvédelmi tűzből azonnal Bf 109-sek célpontjává váltak. A hátsó lövész Michael Sullivan őrmestert egy 20 mm-es lövedék találta el, az oldalsó lövészek ezután a rádiófülkébe vitték, ahol David L Kingsley hadnagy elsősegélyben részesítette, bekötözve erősen vérző jobb vállát. Kingsley látva, hogy a lövész ejtőernyője cafatokra szakadt, odaadta neki a sajátját. Időközben két Mustang vadászgép kísérte tovább a sérült bombázót. 15 perc repülés után a pilóta a gép elhagyását rendelte el, az üzemanyag kifogyott és a gép erősen instabil volt. Kingsley a bombatéren keresztül segített kiugrani a sérült lövésznek, aki később szomorúan emlékezett vissza Kingsley komoly, felelősségteljes tekintetére. A gépet mindenki elhagyta, kivéve Kingsley-t, mivel nem volt ernyője, a gépben maradt. A B-17-es pár hajmeresztő manőver után zuhanni kezdett és a földbe csapódott. A román földi egységek később a roncsban megtalálták Kingsley holttestét. Ezért a tettéért Lt David R Kingsley hadnagy posztumusz megkapta a Medal of Honour-t.¹⁰²

Az ARR harminchét I.A.R.-81-est vetett be és hat B-17-est lőtt le. A 7. vadászosztályt komoly veszteség érte, Virgil Trandafirescu százados, a 7. század parancsnoka meghalt egy Mustanggal vívott harcban. (Kezdetben a románok a P-51-eseket tévesen német FW-190 gépeknek nézték.¹⁰³) Tudor Greceanu főhadnagy (hús légigyőzelem) és Dan Scurtu százados megsérültek. Még aznap két I.A.R. 81-es pilóta is meghalt, egyikük az 1. vadászszázad parancsnoka, Ion Sandu alezredes volt, a legmagasabb rangú román pilóta, aki a háború során bevetés

⁹⁹ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 118.

¹⁰⁰ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 26.

¹⁰¹ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 240.

¹⁰² William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 65-68.

¹⁰³ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 208-209.

közben esett el.¹⁰⁴ A 9. vadászosztály tizenhét Bf 109 géppel szállt fel. Két Bf 109 négy Mustanggal csapott össze. Dumitru Encioiu törzsőrmester megsérült, megrongálódott gépével kényszerleszállást hajtott végre.¹⁰⁵ Ezek a veszteségek már érzékenyen érintették az ARR-t.

Június 24-én az USAAF Ploesti-t és Bukarestet bombázta. Hatszáz bombázó és vadász közelített a célpontok felé hétezer méteres magasságban.¹⁰⁶ A vadászok egy része ezúttal alacsony magasságban repült, céljuk, hogy lekössék a román és német vadászokat már rögtön felszállás után. Az 1. vadászosztály tizenhét felszálló vadásza közül csak tizenegy tért vissza repterére. Órákkal később kiderült, hogy a többi gép kényszerleszállást hajtott végre. A 6. vadászosztályból tizennégy gép szállt fel, míg a 9. osztály húsz Bf 109-ese német vadászokhoz csatlakozott, és három B-17-est lőtt le. Constantin Lungulescu nagy magasságban három Mustanggal vívott légicsata közben halt meg, fejlövés érte és a gépe meredeken zuhanni kezdett. A roncsot egy méterre a földbe fúródva találták meg Anghelesti falu közelében. Lungulescu 1939 óta repült, 1941-ben négy szovjet vadászt lőtt le. Összesen kétszáznyolcvan bevetése volt, hatvan légiharcban vett részt, és tizenöt győzelmet ért el.¹⁰⁷

A JG52 ezen a napon repülte legeredményesebb Sternflüge bevetését. Zilistea repteréről felszállva Ploesti fölött kilenc gép megtámadott egy 126 Liberator bombázóból álló köteléket, mely erős vadászfedezettel rendelkezett. A Fw-190 repülő SG2 egység időközben csatlakozott hozzájuk, s így összesen kilenc amerikai gépet lőttek le. A JG52 két halottat és két sérültet vesztett, bevethető gépeinek száma hétre csökkent.¹⁰⁸ Június 28-án háromnegyed tízkor az amerikaiak ismét bevetésre indultak Ploesti és Bukarest ellen. A fővárost három hullámban támadták egy kétszázhatvan gépből álló bombázókötelékkel, melynek fedezetéül ezúttal tizenhat P-47 Thunderbolt szolgált.¹⁰⁹ Az ARR harminchárom I.A.R.-81C vetett be, melyek összesen három bombázót lőttek le. Az amerikai kísérővadászok egy román gépet lőttek le, egy megrongálódott, pilótája sérülten került kórházba.¹¹⁰ Június folyamán az USAAF és a RAF 11 alkalommal 22 támadást hajtott végre román célpontok ellen, 18 nappali (USAAF) és 4 éjszakai (RAF) támadást.¹¹¹

¹⁰⁴ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 27.

¹⁰⁵ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 119.

¹⁰⁶ A.M.R., Fond 5476, dosar 1329, f. 231.

¹⁰⁷ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 119-122.

¹⁰⁸ John WEAL: *Jagdgeschwader 52...*, i. m. 107-108.

¹⁰⁹ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 270.

¹¹⁰ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 210.

¹¹¹ Arh. M.Ap.N., fond 948, dosar 179, fond 5 bis.

Célpont	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	USAAF	RAF	RAF	RAF	RAF	Összesen
Dátum	2	6	10	11	23	24	28	2-3	11-12	16-17	28-29	
<i>Simeria</i>	x											1
<i>Cluj</i>	x											1
<i>Oradea</i>	x											1
<i>Giurgiu</i>				x	x	x		x			x	5
<i>Ploesti</i>		x	x			x						3
<i>Brasov</i>		x										1
<i>Galati</i>		x			x							2
<i>Pitesti</i>		x										1
<i>R.Valcea</i>		x										1
<i>Craiova</i>		x										1
<i>Focsani</i>					x							1
<i>Bistretul</i>									x			1
<i>Timisoara</i>										x		1
<i>Bukarest</i>							x					1
Összesen	3	6	1	1	3	2	1	1	1	1	1	22

Az ARR pilótái jelentős túlerővel szemben harcoltak, képzett és jól felszerelt ellenség ellen, mindkét fronton. A V-VS egységek a Jasi – Chisinau elleni támadásuk első napján a román ellenfelüket mennyiségileg két és fél az egyhez arányban múlták felül. A reggeli szovjet támadás után, napközben az USAAF támadott bombázóival és azok vadászkíséretével. Az elavult I.A.R. 80/81-es vadászokat amerikai ellenfelek jóval felülmúlták. A Subsecretariatul de Stat al Aerului-t (SSA) az amerikai támadásokat április 4. és június 24. között összegezve megállapította, hogy a kezdeti száztizenöt vadászgépből már csak ötven áll rendelkezésre, az ARR harminchárom pilótája halt meg. Ez a minisztériumot július 5-én arra készítette, hogy a I.A.R. 80/81 típusú gépeknek megtiltsák a légi harcot az amerikaiak ellen. A jóval csendesebb moldáviai térségbe helyezték őket, ahol többé-kevésbé egyenlő esélyekkel vehették fel a harcot szovjet ellenfeleikkel szemben.

Az utolsó I.A.R. 81-es veszteség az amerikaiak ellen július 3-án történt meg, Ploesti bombázása alatt: egy P-51-es lelőtte a 6. vadászosztály törzsrörmestere Grigore Mincu gépét, s magát a pilótát is megsebesítette. A románok nem értek el légi győzelmet aznap. Az ARR két Bf 109G-vel felszerelt vadászosztályt (6. és 7.) jelölt ki a honi légvédelem betöltésére, ezek csatlakoztak a megegyező típussal felszerelt német Jagdgruppen egységekhez.

A 6. vadászosztály nemsokára megkezdte az átképzést Bf 109G-4 és G-6-ra, amit az 1. vadászosztály hamarosan követett, tervek szerint a I.A.R. 80/81-est ki akarták vonni a szolgálatból.¹¹²

1944. július 3-án az USAAF kétszázötven B-24-ese Bukarestet bombázta, két irányból öt hullámban.¹¹³ Július 4-én százötven B-17-es Pitesti-t bombázta 7 hullámban. A célpont a helyi vasútállomás volt, de az ipartelepet is támadás érte, a bombázók közül egyet sem sikerült lelőni.¹¹⁴

1944. július 9-én az USAAF az olajmezőket bombázta háromszázötven négymotorossal, melyeket 200 vadászgép kísért. Román gépek aznap nem találták meg az amerikai bombázókat.

Július 15-én az USAAF nyolcszáz bombázója és vadásza 7000 méteres magasságból, zárt felhőrétegen keresztül Ploesti-t bombázta. A földi légvédelem négy bombázót lőtt le, a finomítóknak komoly károk keletkeztek.¹¹⁵

Július 22-én ötszáz bombázó támadta Ploesti-t, a légiriadó a városban 9:40-tól 13:10-ig tartott.¹¹⁶ A finomítókat összefüggő generált füstfüggöny takarta el, megnehezítve a célzást. A földi légvédelem öt B-17-est lőtt le, hármat a 9th és kettőt a 2nd Bomber Groupból.¹¹⁷

1944. július 22-én volt a 9. vadászosztály legeredményesebb bevetése az amerikaiak ellen. 11:00-kor Alexandru Serbanescu százados vezetésével Bf 109G-k Tecuci-ból felszállva megtámadtak egy hetvenhat P-38-asból és ötvennyolc Mustangból álló vegyes köteléket¹¹⁸ (31st és 82nd Fighter Group mely olasz bázisairól indulva útban volt a szovjet bázisa felé, miután Buzau és Zilistea repterét támadták, és a földön elpusztítottak negyvenegy repülőgépet. Bukarest külvárosát is bombázták, kevés kárt okozva.¹¹⁹ A román vadászoknak sikerült meglepniük az amerikaiakat, lelőve 8 P-38-ast (az USAAF 5 P-38J elvesztését ismertette el aznap és 3 légi győzelmet jelentett).¹²⁰

Az amerikai elégtétel nem sokat váratott magára, öt nap múlva az amerikai vadászok szovjet bázisukról felszállva újra támadásba lendültek. A 9. vadászosztály 17 Bf 109-es géppel vette fel velük a harcot, melyből hetet az amerikaiak lelőttek. A rossz szereplést a Tigrul központ hibás becslése okozta, mivel a román vadászoknak csak húsz bombázót és néhány vadászt jelentettek ellenséges erőként. A valóságban

¹¹² BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 9.

¹¹³ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 286.

¹¹⁴ Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 308.

¹¹⁵ Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 326.

¹¹⁶ Uo. Fond 2265, dosar 2283, f. 644.

¹¹⁷ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 70-73.

¹¹⁸ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFEȘ: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 315.

¹¹⁹ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 352.

¹²⁰ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 213.

jóval több bombázó volt, amit 100 Mustang és Lightning kísért (309th és 352nd Fighter Group). A kötelék vezetőjének a hibás becslés ellenére a támadás előtt fel kellett volna mérnie az ellenséges erőket, ez azonban nem történt meg. Három román pilóta vesztette életét és három sérült meg a légiharcban. Adj. Mucenica bevetés közben halt meg, addig 24 légi győzelmet aratott. Az egyik sérült Gheorghe Popescu százados tíz nappal később belehalt égési sérüléseibe, addig tizenkét győzelmet ért el. Serbanescu július 26-ra mint a fekete vasárnapra emlékezett vissza, amikor pár nap múlva jelentést tett Bukarestben. A román pilóták tizenegy győzelmet jelentettek, de ez nem érintette érzékenyen az amerikaiakat, mert a háború végéig napi 30-40 gépet is elveszthettek, személyzettel együtt úgy, hogy azt még pótolni tudták.¹²¹ Az amerikaiak húsz légi győzelmet jelentettek és két gép elvesztését ismerték el aznap, a románok tizenegy légi győzelmet jelentettek és hét gép elvesztését ismerték el. Figyelembe vehető a Luftwaffe tevékenysége is, azonban még így is megállapítható, hogy a légi győzelmek számát mindkét oldal jelentősen túlbecsülte. Ezzel a két bevetéssel a 9. vadászosztály a németek elismerését is kivívta.¹²²

Július 31-én a 9. vadászosztály elvesztette Dinu Pistol főhadnagyot, a pilótát négy motoros bombázók fedélzeti lövészei ölték meg.¹²³

1944. július 23-án este a RAF negyven éjszakai bombázóval 1000 és 4000 méteres magasságban repülve támadta a főbb román repülőtereket, a légvédelem két brit gépet lőtt le.¹²⁴

1944 július végén az USAAF még kétszer támadta Ploesti-t négy motoros bombázókkal, a támadás előtt az amerikaiak felderítőgépeket küldtek a célpont fölé, hogy a bombázók azt a finomítót támadják, amelyet a legkevésbé takarja el mesterséges füstfüggöny.¹²⁵ Július 27-én a 309th és a 352nd Fighter Group Mustangjai Zilistea repterét támadták meg, kilenc légi győzelmet értek el.¹²⁶ A 9. vadászosztály tizenhárom Bf 109G-t vetett be aznap, és két légi győzelmet jelentett.¹²⁷ Este a RAF Ploesti-t támadta,¹²⁸ majd másnap Bukarestet bombázta B-24 Liberator és A-20-as Boston bombázókkal.¹²⁹

1944. július 31-én az amerikai vadászok román reptereket támadtak az 31st, 52nd és az 325th Fighter Group harmincegy légi győzelmet jelentett három gép elvesztése

¹²¹ A.M.R., Fond 5476, dosar 516, f. 161.

¹²² AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 316.

¹²³ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 28.

¹²⁴ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 125.

¹²⁵ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 74.

¹²⁶ Dan ANTONIU – George CŌCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 214.

¹²⁷ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 126.

¹²⁸ A.M.R., Fond 2265, dosar 2283, f. 678.

¹²⁹ Uo. Fond 5476, dosar 860, f. 381.

mellett.¹³⁰ A Corabia-Izbiceni régióban két USAAF és nyolc Luftwaffe vadászgép roncsát találták meg a helyi rendfenntartó szervek.¹³¹ Aznap százötven-kétszáz B-24-es Bukarestet bombázta négy hullámban, tizennégy P-38-as fedezete alatt.¹³²

Július folyamán az USAAF és a RAF tizenkét alkalommal összesen tizennyolc támadást intézett román célpontok ellen. Tizennégyet hajtottak végre nappal (USAAF), négyet pedig éjszaka (RAF).¹³³

Célpont	US	US	US	US	US	US	US	US	RAF	RAF	RAF	RAF	Összesen
Dátum	3	4	9	15	22	26	28	31	2-3	23-24	26-27	27-28	
Bukarest	x								x	x	x	x	5
Giurgiu	x												1
Timisoara	x												1
Arad	x												1
Pitesti		x											1
Brasov		x											1
Ploesti			x	x	x	x	x	x			x		7
Targoviste								x					1
Összesen	4	2	1	1	1	1	1	3	1	1	1	1	18

1944. augusztus 3-án a 9. vadászosztály már csak 13 bevethető vadászgéppel rendelkezett ezért a hátországba vonták vissza, új bázisa Popesti-Leordeni lett.¹³⁴

1944. augusztus 4-én hetvenhét Mustang és Lightning támadta Buzau és Zilistea és Focsani repterét, hogy a küszöbön álló szovjet offenzíva előtt meggyengítsék a német és a román légierőt a térségben. Délelőtt fél tizenegy és háromnegyed tizenkettő között az amerikai vadászok Ploesti-t is támadták, majd szovjet reptéren szálltak le.¹³⁵ Az USAAF az aznapi támadásban Románia felett tizenkét gépet veszített, amiből csak egy írható az ARR számlájára (a 9. vadászosztály nem vett részt a bevetésben), a többit a Luftwaffe lőtte le, maga is súlyos veszteségeket szenvedve.¹³⁶

Augusztus 6-án nagy részük visszatért olaszországi bázisukra. Az 5. vadászosztály nyolc, a 7. vadászosztály huszonkét, a 9. vadászosztály tizenhat géppel szállt fel, nagy részük azonban elkerülte az amerikai vadászokat a központi irányítás hibás rávezetése miatt. A románok egy valószínű légigyőzelmet jelentettek. A szovjet reptereken maradt amerikai vadászok augusztus 8-án tértek vissza olasz bázisaikra, útközben Buzau repterét támadták meg. A 7500 méter magasán

¹³⁰ Dan ANTONIU – George COCOS: *Vanatorul I.A.R. 80*, i. m. 215.

¹³¹ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 127.

¹³² A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 403.

¹³³ Arh. M.Ap.N., fond 948, dosar 179, fond 5 bis.

¹³⁴ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFEȘ: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 316.

¹³⁵ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 407.

¹³⁶ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFEȘ: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 316.

repülő hetven bombázót ötven vadász fedezte.¹³⁷ A 9. vadászosztály szembeszállt az amerikaiakkal, s két sérültet jelentett, egyikük a harmadik legeredményesebb román ász Ion Milu volt (32 légyőzelem). Bazu Cantacuzino két P-38-ast lőtt le aznap.¹³⁸

Az elbizakodott amerikai vadászok nem számítottak rá, hogy a helyi ARR és Luftwaffe vadászok meglephetik őket. Az augusztus 8-i amerikai alacsony támadás után az USAAF a nagyon magas veszteségi ráta miatt az ilyen jellegű bevetéseket román célpontok ellen letiltotta.

Amikor Hitler augusztus 5-én Antonescuval tárgyalt, szóba került az is, hogy a Luftwaffe már nem tudja garantálni a román légtér teljes védelmét. Ez is szerepet játszott abban, hogy a Román Légügyi Minisztérium augusztus 7-én titokban megtiltotta az ARR vadászáinak hogy az USAAF ellen komolyabb erővel bevetést repüljenek. A fő ok azonban az volt, hogy a veterán román vadászok olyan komoly veszteségeket szenvedtek, amikor az amerikai bombázók elleni támadások során megpróbálták áttörni az amerikai vadászok védőgyűrűjén, hogy azt már nem tudták pótolni. A döntésben szerepet játszott az is, hogy augusztus elején már küszöbön állt a szovjet támadás, amire próbálták megőrizni az ARR gép- és pilótaállományát.¹³⁹

1944. augusztus 9-én este a RAF száz bombázóval Bukarestet és Ploesti-t támadta, a földi légvédelem 4 bombázót lőtt le.¹⁴⁰ Tizedikén az USAAF Ploesti-t támadta nyolcszáz bombázóval és vadással. A 97th BG egyik B-17-ese bombázás közben légvédelmi találatot kapott, majd mikor a kötelékéből lemaradt, nyolc ellenséges vadász támadta meg és lőtte le. Egy másik B-17-est is megrongáltak, de az még haza tudott jutni.¹⁴¹ A támadók ellen a Luftwaffe húszt, az ARR negyven vadászgéppel vette fel a harcot, hét amerikai gépet lőttek le.¹⁴² Az ARR hat légyőzelmet jelentett aznap, Ioan Panaite a 9. vadászosztályból bevetés közben meghalt, addigra három légyőzelmet ért el.¹⁴³ Deagurile falu közelében egy német Bf-110 éjszakai vadász zuhant le, a személyzete ejtőernyővel kiugrott.¹⁴⁴

¹³⁷ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 414.

¹³⁸ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 128.

¹³⁹ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 316.

¹⁴⁰ A.M.R., Fond 5476, dosar 1329, f 421.

¹⁴¹ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 74.

¹⁴² Ion DOBRAN: *Jurnalul locotenentului Dobran*. Modelism Internațional, 1998. 107.

¹⁴³ Vasile TUDOR: *Un nume de legenda...*, i. m. 129.

¹⁴⁴ A.M.R., Fond 5487, dosar 6054, f. 18.

1944. augusztus 17-én az USAAF négyszáz bombázóval és háromszáz vadással Ploesti-t támadta. Az RAF utolsó éjszakai támadása hatvan bombázóval Ploesti ellen volt.¹⁴⁵

Mivel a 7. és 9. vadászosztály aznap nem vetett be egyetlen vadászgépet sem, Gerstenberg – a Luftwaffe romániai parancsnoka – gyanakodni kezdett és kérte a légügyi minisztériumot, hogy komolyabb erőket vessen be az amerikaiak ellen. Kérése azonban süket fülekre talált. Mikor a 9. vadászosztály karizmatikus vezetőjével, Alexandru Serbanescu-val tárgyalt, már több sikerrel járt. Elérte, hogy a két román egység felszálljon, ha az amerikaiak támadnak. Gerstenbergnek nem volt nehéz dolga, Serbanescu a hazája védelmét mindennél fontosabbnak tartotta.¹⁴⁶

1944. augusztus 18-án az USAAF Ploesti-t támadta majdnem ezer repülőgéppel, a felderítőgép jelentése szerint a célpontokat ismét mesterséges füstfüggöny terítette be, de mire a bombázók odaértek, az erős szél feloszlatta azt és lehetővé vált a pontos célzás. Egy B-17-es zuhant le és számos megrongálódott.¹⁴⁷ Aznap került sor az utolsó összecsapásra az ARR vadászai és az USAAF között. A 9. vadászosztály tizenhárom Bf 109G-6 gépe és a 7. vadászosztály tizennégy Bf 109G-6 vette fel a harcot huszonegy Luftwaffe vadászgéppel együtt az amerikaiak ellen. A Sectorul 2 vanatoare utasította a 48 vadászgépet, hogy hagyjon fel a támadással, mert az amerikaiak fölénye elsöprő, de a parancs túl későn érkezett. A Bf 109-esek és a P-51-esek a Kárpátok felett ütköztek meg Brassó mellett. A légi harc 7.500 méteren zajlott, 1.470 méterrel magasabban, mint a Bf 109-es optimális üzemmagassága. A Mustang Rolls-Royce motorja kettős turbófeltöltőjének köszönhetően a nagyobb magasságban jobban boldogult. A Mustangok magassági fölényből támadtak, kettő az egyhez létszámfölényben. Serbanescu, a támadás vezetője pillanatok alatt a Mustangok áldozatává vált. Kísérője, Traian Darjan törzsőrmester rádión figyelmeztette a Mustangokra, azonban Serbanescu rádiója rossz volt, ezért repült tovább, egyenesen a halálba. Az egyébként, hogy egy kötelékvezetőt úgy engednek felszállni, hogy rossz a rádiója, a román szerelők egyértelmű hibája. Egy piros orrú Mustang szétlőtte Serbanescu gépét, a pilóta ekkor halt meg vagy sérült meg annyira, hogy már nem tudott kiugrani. Gépe lassú zuhanásba kezdett, majd a földbe csapódott. Vasile Gavrilu főhadnagy leszállás után ötven lyukat számolt meg gépén, két másik gép is kényszerleszállást hajtott végre a 7. vadászosztályból. A németek három gépet és egy pilótát vesztek. A románok egyetlen légi győzelmet sem jelentettek, a németek egy P-51 Mustangot lőttek le, Major Harder az I./JG53-ból érte el a győzelmet. Az USAAF tizenhat megtámadott Bf 109-ről számol be aznap, Ploesti térségében. Az amerikai pilótáknak kilenc igazolt és egy lehetséges

¹⁴⁵ Uo. Fond 5487, dosar 1329, f 467.

¹⁴⁶ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 316.

¹⁴⁷ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 75.

győzelmét jegyezték fel. Robert J. Goebel főhadnagy a 308th Fighter Squadron, 31st Fighter Group pilótája aznap három légi győzelmet aratott. A Flying Dutch nevű Mustangjának géppuskáihoz beépített kamera (mely akkor működött, ha a pilóta elsütötte géppuskáit) mindhármát felvette.¹⁴⁸

Serbanescu halála komoly morális törést jelentett az ARR vadászainak, míg élt, 235 légi csatában vett részt és 55 légi győzelmével vezette az ász-listát a románok körében. Az ARR augusztus 19-étől megtiltotta a légi harcot az USAAF gépeivel szemben. A vadász egységeket Mamaia repterére telepítették át, a Fekete-tenger partjára, addig ott csak az 52. vadászszázad állomásozott, mely elavult, de még mindig megbízható Bf-109E gépekkel védte a kikötőket a szovjet támadások ellen. A Luftwaffe ezután egyedül vette fel a harcot az amerikai támadásokkal szemben.¹⁴⁹

1944. augusztus 19-én az 5th BW utoljára támadta Ploesti-t 100 bombázóval hat hullámban,¹⁵⁰ a finomítókat ismét füstfüggöny takarta el.¹⁵¹

Augusztus folyamán az USAAF és a RAF tizenegy alkalommal összesen tizenhét támadást intézett román célpontok ellen. Tizennégyet nappal (USAAF), három éjszaka (RAF) hajtottak végre.¹⁵²

Célpont	US	US	US	US	US	US	US	US	US	US	RAF	RAF	Összesen
Dátum	4	8	10	13	16	17	18	19	20	9-10	17-18		
<i>Buzau</i>	x	x											2
<i>Zilistea</i>	x	x											2
<i>Mihai Bravu</i>		x											1
<i>Ploesti</i>			x			x	x	x		x	x		6
<i>Bukarest</i>										x			1
<i>Campania</i>			x				x						2
<i>T. Severin</i>				x									1
<i>Brasov</i>					x								1
<i>Targoviste</i>										x			1
Összesen	2	3	2	1	1	1	2	1	1	2	1		17

A RAF 205 Group Olaszországból felszállva hajtott végre támadásokat román célpontok ellen, körülbelül ezernégyszáz víziaknát telepítve a Dunán Giurgiu folyami kikötő közelében, ahol a román finomított kőolajat uszályhajókra töltötték át. Már április után egy hónappal 39 kisebb hajót és uszályt sikerült így elsüllyeszteni, egyre jobban megbénítva a dunai hajózást.¹⁵³

¹⁴⁸ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 28.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ A.M.R., Fond 5476, dosar 860, f. 471.

¹⁵¹ William N. HESS: *B-17 Flying Fortress...*, i. m. 75.

¹⁵² Arh. M.Ap.N., Fond 1377, dosar 135, fila 232-242; Fond 319, dosar 29, fond 116-118.

¹⁵³ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 314.

Az USAAF 1944 folyamán 42 nappali támadást intézett román célpontok ellen, ebből a 15th Air Force 24 bevetést, a RAF legkevesebb 23 éjszakai támadást repült Ploesti ellen. A bombázások következtében a román üzemanyaggyártó kapacitás augusztusra 20 százalékra csökkent:

Hónap	1944 március	1944 április	1944 május	1944 június	1944 július
Termelés	385 ezer t	176 ezer t	152 ezer t	77 ezer t	63 ezer t

A román vadászpilóták 175 légyőzelmet jelentettek, ami jelentősen túlbecsült érték volt. Az USAAF vadászpilótái is túlbecsülték légyőzelmek számát, egyedül április 5-én 41 német és román gép lelövését jelentették, holott a románok április és augusztus folyamán 50 repülőgépet vesztek, igaz, majdnem kétszer ennyi szenvedett sérülést, de ezeket ki tudták javítani. Az amerikaiak és a britek támadásaik során próbáltak minél pontosabban célozni, amikor ipari vagy kommunikációs célpontjaik városokban voltak, de a román civil áldozatok száma így is nagy volt. A támadások során 7693 civil halottat és 7809 sérültet jegyeztek fel a román hatóságok. Ploesti városában 23260 civil veszette el otthonát és vált hajléktalanná. A civil veszteségek azokat a román lakosokat is a szövetségesek ellen hangolták, akik korábban szimpatizáltak velük.¹⁵⁴

1944 tavaszán és nyarán a német-román légi egységek összesen 225 gépet és 121 pilótát veszítettek.¹⁵⁵

Román adatok szerint 1944. április és augusztus folyamán a 15th Air Force 223 bombázót és 36 vadászgépet veszített el. 45 B-17-es az 5th BW-hez tartozott, melyet 15 bevetés alatt veszített el. 56 bombázót a vadászok lőttek le, 131-et a földi légvédelem lőtt le, 36 más okok miatt veszett oda. Az amerikaiak elvesztettek még 15 vadászgépet légiharcban és 20-at más okból. A britek 48 bombázót vesztek éjszakai bevetéseken Románia fölött (34 Wellington, 4 Halifax, 10 Liberator).¹⁵⁶ Összesen 286 szövetséges gép zuhant le Románia területén. Jó néhány, amely Románia fölött sérült meg, hazatérés közben zuhant le lakatlan területen vagy vízfelszínre.¹⁵⁷ 1944. augusztus 23-ig az USAAF 2829 hajózt veszített Románia fölött, közülük 1123 hajózt esett román fogságba, utóbbiak többen voltak mint az ARR hajózállománya összesen.¹⁵⁸

1944 első 8 hónapjában a román földi légvédelem 245 USAAF és 82 V-VS gép lelövését jelentette. A lelőtt V-VS gépek közül 18-at a Krímben, 8-at a

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 10.

¹⁵⁶ Mark AXWORTHY: RAF deasupra Romaniei. *Aureonautica* 1993, 5. 35.

¹⁵⁷ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 9.

¹⁵⁸ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFES: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 314.

Transz-Dnyeszter térségében és 56-ot Románia felett lőttek le.¹⁵⁹ Az amerikai és brit veszteségi ráta román célpontok támadásakor 7%-os volt, nagyobb mint a 3.5%-os arány Nyugat-Európában.

Az ARR ász vadászpilótái 1944 során amerikai gépek lelövésével gyarapították légi győzelmeik számát, ám többségüket közben le is lőtték. Az amerikai Mustang vadászgép elsöprő teljesítményfölénye és az USAAF nyomasztó számbeli fölénye a román vadászok hatásos harcát lehetetlenné tette. A I.A.R. 81C gépekkel repülő kevésbé tapasztalt vadászpilóták bevetése pedig felért egy öngyilkossággal, igaz az alacsony támadó Lightning-ekkel szemben sikert értek el és fegyverzetük alkalmas volt az amerikai négymotorosok lelövésére is, azonban utóbbira egyre ritkábban került sor, mivel csak néha tudtak áttörni az amerikai vadászgépek védőgyűrűjén. 1944-ben Románia felett sem a Luftwaffe, sem az ARR nem tudott eredményesen fellépni az USAAF nehézbombázóival szemben, igaz vigaszdíjként megghiúsíthattak néhány USAAF vadászgép alacsony támadást.¹⁶⁰

1944. április és augusztus között Románia területén az ARR és a Luftwaffe által lelőtt amerikai és brit repülőgépek:¹⁶¹

Hónap	Település	Földi légvédelem	Vadászok	Megosztott	Kényszerleszállt	Összesen
Április	Ploesti	16	11	4		31
	Máshol	6	8	2	4	20
	Összesen	22	19	6	4	51
Május	Ploesti	15	11	1		27
	Máshol	12	9	1		22
	Összesen	27	20	2		49
Június	Ploesti	26		2		28
	Máshol	11	12	3	1	27
	Összesen	12	12	5	1	55
Július	Ploesti	20				20
	Máshol	2	10	1	4	17
	Összesen	22	10	1	4	37
Augusztus	Ploesti	20	9	4		33
	Máshol	6	14	2	3	25
	Összesen	26	23	6	3	58
Összesen	Ploesti	97	31	11		139
	Máshol	37	53	9	12	111
	Összesen	134	84	20	12	250

¹⁵⁹ BERNÁD Dénes: *Rumanian Air Force...*, i. m. 10.

¹⁶⁰ AXWORTHY – CRACIUNOIU – SCAFEȘ: *Third Axis Fourth Ally...*, i. m. 317.

¹⁶¹ Arh. M.Ap.N, Fond 948, dosar 177, fila 12; dosar 179, f. 20; Fond 319. A.I.C., fond P.C.M.C.M, dosar 36/1944, f. 168-173.

Zoltán Novák

The Air-attack of the Allied Forces against Romania in 1944

In the spring of 1944 Romanians were confronted with the fact that the Soviet ground forces were waiting at the frontiers of the country, preparing to attack them, and the Americans wanted to start a strategic bombing offensive against Romanian targets. To face the new challenge, they prepared two air divisions, but only one was filled properly with airplanes and pilots. By launching the Soviet Spring Offensive Soviet leaders planned to knock out Romania from the war, but the Germans and the Romanians were able to repel the attack. The German and Romanian fighters shot down a large number of Soviet warplanes, and their ground-attack aircrafts destroyed many Soviet tanks. The American Fifteenth Air Force began the strategic offensive on April 4, and attacked the main railway station in Bucharest. Their primary targets were railway stations and the aircraft industry then they targeted the oil industry. The American four-engine strategic bombers were defended by American long range fighter planes. The number of German and Romanian fighters which attacked the American bombers never rose over a hundred planes, but the effective radar system helped them to attack successfully, and the air defence around Ploiesti and Bucharest was well coordinated too. The American bombers suffered heavier losses than in Germany. Their casualties rose even higher when they made low level attacks to keep the defence fighters under pressure. After June the number of fighters defending the bombers tripled to decrease losses. One fighter group defended the bombers on their way to the target, the other when they were over the target, and the third on their way to the home base. In the middle of the summer two thousand smoke generators worked in Ploiesti to cover the targets of the bombers. The Americans used Pathfinder planes to be able to attack the targets covered by smoke. These were sent before the attack to reconnoiter and to provide the necessary amount of smoke above the targets.

The defence fighters and ground air defence caused heavy losses to the American bombers, but could not prevent further raids. The Americans attacked whatever they wanted, made serious damage in the targets and destroyed many German and Romanian defence warplanes. After July the Romanian I.A.R. 80/81 fighters were not used in combat against American bombers any more, they could not cope with the much better American fighters which outnumbered them as well. More and more Romanian veteran pilots were killed by the Americans. The last Romanian sorties against American bombers took off in August, after this the Romanian government did not allow further sorties to preserve the combat

capacity for the Soviet attack. The British night attacks were not as massive as in Germany. The bombers laid mines in the Danube, which at first caused serious damage in the river cargoes of the axis. By the end of the summer the American attacks diminished the refineries' capacity to 20 percent. In August the Romanians made more combat missions against the Soviet forces, but could not cope with their much better planes which attacked in greater numbers.